

श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जनपुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्क -५३

श्रीमन्मलधारगच्छीयश्रीमद्वेमचन्द्रसूरिसन्निहित,

हारिभद्रोपावश्यकवृत्तिटीप्पणकम्

म

समीक्षक - प्रज्ञाशिशुरन्यथेयश्रीमन्मणिनिजयगणिपादसरोजोपद्रुपद कुमुदविजय

प्रणयक - शाह नगीनभाई घेलाभाई जह्वरी, अस्यैक कार्यवाहक ।

इदं पुस्तकं मोहमय्या-शाह नगीनभाई घेलाभाई जह्वरी ४२६ जह्वरी बाजार इत्यनेन निर्णयसागर-

मुद्रणालये रामचन्द्र येसू शङ्खगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम्

वीरनिवाणात् २४४६

विक्रमसंवत् १९७६

काईष्टल सन् १९२०

प्रतय - १०

मूल्यम् रु १-१२-०

अस्य पुनर्मुद्रणाया सर्वेधिकारा एतत्सत्यादायवाइकाणामायता स्थापिता

All rights reserved by the Trustees of the Fund

Printed by Ramchandra Yeshu Shedge at the Nirnayasaagar Press No. 23 Kolbhat Lane, Bombay

Published for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund at the office of Sheth D L J P fund
No 426 Javeri Bazar Bombay by Shaha Naginbhai Gholbhat Javeri

अद्यावधि अत्र मुद्रिता ग्रन्था ।

अक	नाम	मूल्यम्	अक	नाम	मूल्यम्	अक	नाम	मूल्यम्
१	श्रीमीतरागस्तोत्रम्	०-८-०	११	श्रीजल्पकल्पलता	०-३-०	२०	श्रीआनन्दकाव्यमहोदधि	०-१०-०
२	श्रीश्रमणप्रतिमणसूत्रवृत्ति	०-१-६	१२	श्रीयोगट्टित्सुचय	०-३-०	२१	श्रीउपदेशरत्नाकर	१-४-०
३	श्रीस्वाहादभाषा	०-१-६	१३	श्रीकमफीलोसोफी (अंग्रेजी)	०-५-०	२२	श्रीआनन्दकाव्यमहोदधि	०-१०-०
४	श्रीपाक्षिकसूत्रम्	०-६-०	१४	श्रीआनन्दकाव्यमहोदधि	०-१०-०	२३	श्रीचतुर्विंशतिजिनानन्दस्तुति	०-२-०
५	श्रीअध्यात्मतपरीक्षा	०-६-०	१५	श्रीधर्मपरीक्षा	०-५-०	२४	श्रीषट्पुरुषचरित्रम्	०-२-०
६	श्रीषोडशकप्रकरणम्	०-६-०	१६	श्रीशास्त्रवार्तासमुच्चय	२-०-०	२५	श्रीस्थूलभद्रचरित्रम्	०-२-०
७	श्रीकल्पसूत्रसुबोधिका वृत्ति	० १२-०	१७	श्रीकर्ममंत्रकृति	०-१४-०	२६	श्रीधर्मसमग्रपूर्वार्धम्	१-०-०
८	श्रीवदकवृत्ति	०-८-०	१८	श्रीकल्पसूत्रम्	०-६-०	२७	श्रीसमग्रहणिसूत्रम्	०-१२-०
९	श्रीदानकल्पसूत्रम्	०-६-०	१९	श्रीपञ्चप्रतिमणसूत्राणि	०-४-०			
१०	श्रीयोगफीलोसोफी (अंग्रेजी)	०-५-०						

अक	नाम	मूल्यम्	अक	नाम	मूल्यम्	अक	नाम	मूल्यम्
* २८	श्रीउपदेशातक-सम्यग्त्व		* ३५	श्रीसम्यक्त्वसप्ततिका	१-०-०	* ४५	श्रीधमसमग्रस्य उत्तरार्द्धम्	१-४-०
२९	परीक्षे	०-२-०	३६	उत्तराध्ययनस्य द्वितीयभाग	१ १२ ०	४६	श्रीउपमितिभवप्रपञ्चापूर्वार्द्धम्	२ ० ०
* २९	श्रीललितविसरा	०-८-०	३७	अनुयोगद्वारस्य द्वितीयभाग	१-०-०	४७	श्रीदशवैकालिरसूत्र संपूर्णम्	२-८-०
३०	श्रीआनन्दकायमहोदधि		३८	गुणस्थानरमारोह	०-२-०	४८	श्रीश्राद्धप्रतिभमणसूत्रम्	२-०-०
* ३१	४ मौ०	०-१२-०	* ३९	धर्मसमग्रणे पूर्वार्धम्	१-८-०	४९	श्रीउपमितिभवप्रपञ्चा	
* ३१	श्रीअनुयोगद्वारस्य प्रथमो		* ४०	धमकल्पद्रुम	१-०-०		उत्तरार्धम्	२-०-०
	विभाग	०-१०-०	* ४१	श्रीउत्तराध्ययनस्य तृतीय		५०	श्रीमज्जीवाजीवाभिगमो	
३२	श्रीआनन्दकायमहोदधि		भा०		१-१४-०		पाङ्गम्	३-४-०
* ३३	५ मौ०	०-१०-०	४२	श्रीधमसमग्रण्या उत्तरार्धम्	१-४-०	५१	श्रीसेनप्रभ	१-०-०
	भाग	१-५-०	४३	श्रीआनन्दकायमहोदधि		५२	श्रीमज्जम्बूदीपप्रज्ञा	४-०-०
* ३४	श्रीमलयसुदरीचरित्रम्	०-७-०	४४	श्रीषिण्डनियुक्ति	०-१२-०	५३	श्रीआवश्यकवृत्ति-	
					१-८-०		टीप्पणकम्	१-१२-०

* विनयविषये नावशेषा चिह्नीभूताप्रथा

प्राप्तिस्थानम्-शाह मानचद वेलचद गोपीपुरा वडेला चकला सुरत

श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाइ जैनपुस्तकोच्चार-ग्रन्थाङ्के-

श्रीमन्मलधारगराज्जीयश्रीमद्वेमचन्द्रसूरिसूत्रित,

हारिभद्रायावश्यकवृत्तिटीप्पणकम्

जगन्नयमतिरुम्य, स्थिता यस्य पदत्रयी । विष्णोरिव तमानम्य, श्रीमदाद्याजिनेश्वरम् ॥ १ ॥

शेषानपि नमस्कृत्य, जिनानजितपूर्वकान् । श्रीमतो चर्द्धमानान्तान्, मुक्तिसम्मविधायिन ॥ २ ॥

समुपासितगुरुजनत समधिगत किञ्चिदात्मसम्भृतये । सङ्क्षेपादावश्यकविषय टिप्पणमहं वच्मि ॥ ३ ॥

इह हि शिष्टा कचिदभीष्टं वस्तुनि प्रवर्त्तमाना विघ्नविनायकोपशान्तये अभीष्टदेवतादिनमस्कारपुरस्सर प्रेक्षावता प्रवृत्तये सम्यन्धाभिधेयप्रयोजनकथनपूर्वक च प्रवर्त्तन्ते, अयमपि भगवान् वृत्तिकार शिष्टसङ्घाताग्रणीरित्येनेनापि तत्समाचार परिपालनीयो, नमस्कारोचितश्च देवताविशेषस्त्रिधा-अभीष्टाभिमतार्थिकृतभेदात्, तत्राभियुक्तं सर्वेव मुमुक्षुभिरिज्यते-पूज्यत इत्यभीष्टा सा चासौ देवता चाभीष्टदेवता-महावीरादिस्तीर्थकरविशेष सर्वे वा तीर्थकृत इति, एवमन्यत्रापि विशेषणसमास कार्य , तथा अभिमन्यते-श्रेय प्रवृत्तैर्विघ्नव्रातविघातकर्त्तॄण निश्चीयत इत्यभिमत-शासनदेवतादि , तथा

अक	नाम	मूल्यम्	अक	नाम	मूल्यम्	अक	नाम	मूल्यम्
* २८	श्रीउपदेशदातक-सम्यग्त्व		* ३५	श्रीसम्यक्त्वसप्ततिका	१-०-०	* ४५	श्रीधमसमहस्य उत्तरार्द्धम्	१-४-०
	परीक्षे	०-२-०	* ३६	उत्तराध्ययनस्य द्वितीयभाग	१ १२ ०	४६	श्रीउपमितिभवप्रपञ्चापूर्वार्द्धम्	२ ० ०
* २९	श्रीललितवित्तरा	०-८-०	* ३७	अनुयोगद्वारस्य द्वितीयभाग	१-०-०	४७	श्रीदशवैकालिस्सूत्र सपूर्णम्	२-८-०
३०	श्रीआनन्दकायमहोदधि		* ३८	गुणस्थाननमारोह	०-२-०	४८	श्रीश्राद्धप्रतिग्रमणसूत्रम्	२-०-०
* ३१	४ मौ०	०-१२-०	* ३९	धमसप्रदणे पूर्वार्धम्	१-८-०	४९	श्रीउपमितिभवप्रपञ्चा	
* ३२	श्रीअनुयोगद्वारस्य प्रथमो		४०	धमकल्पद्रुम	१-०-०		उत्तरार्धम्	२-०-०
	विभाग	०-१०-०	४१	श्रीउत्तराध्ययनस्य तृतीय		५०	श्रीमज्जीवाजीवाभिगमो	
३२	श्रीआनन्दकायमहोदधि		भाग		१-१४-०		पादम्	३-४-०
* ३३	५ मौ०	०-१०-०	* ४२	श्रीधमसमहण्या उत्तरार्धम्	१-४-०	५१	श्रीसेनप्रभ	१-०-०
	भाग	१-५-०	४३	श्रीआनन्दकाव्यमहोदधि		५२	श्रीमज्जबूदीपप्रज्ञति	४-०-०
* ३४	श्रीमलयसुदरीचरित्रम्	०-७-०		६ मौ०	०-१२-०	५३	श्रीआवश्यकवृत्ति-	
			४४	श्रीविण्डनिर्युक्ति	१-८-०		टीप्पणकम्	१-१२-०

* विक्रयविषये नावशेषा चिह्नीभूताग्रथा

प्राप्तिस्थानम्-शाह मानचद वेलचद गोपीपुरा बडेल्ला चकला मुरत

वृत्तिस्ता 'वक्ष्य' अभिधास्ये इति योगः, अहमित्यात्मनिर्देशः, ता च न स्वमनीषिकया वक्ष्ये किन्तु गुरुणामुपदेशो गुरु-
पदेशस्तस्मात्, अनेन च मोक्षाधिना सर्वमेव गुरुपारतन्त्र्येणानुष्ठेयं न स्वातन्त्र्येणेत्यादेति भवति, तदनेन श्लोकपञ्चा-
ङ्गेन पद्धिधावश्यकाथोऽस्याभिधेयत्वेन दर्शितो भवति, प्रस्तुतवृत्तैस्तदर्थव्याख्यारूपत्वात्, प्रयोजनं तु शिष्याचार्यभेदा-
द्विधा-परमपरं च, तत्र परं द्वयोरपि शिष्याचार्ययोः परमपदप्राप्तिरूपम्, अपरं त्वाचार्यस्य शिष्यानुग्रहः शिष्यस्य तु
पद्धिधावश्यकपरिज्ञानम्, एतदप्यनेन सूचितं भवति, सम्बन्धस्तूपायोपेयभावलक्षणं सामर्थ्यादवसीयते, तथाहि—अत्रो-
पेयं पद्धिधावश्यकपरिज्ञानम् उपायस्तु प्रस्तुतवृत्तिरिति गम्यत इत्यार्यम् । एव च परमश्रेयोनिबन्धने वृत्तिकरणे
प्रवृत्तस्य भगवतः कश्चिद्विभीषिकाप्रायः सम्भवत्येव वादी पर-निष्कलोऽयं भवद्वृत्तिकरणप्रयासः, त्वयैव तावच्छेषसूरि-
भिश्च सविस्तराया एतद्वृत्तेर्विहितत्वादिति, एतन्निरासार्थमाह—'यद्यपी' त्यादि (१-८), यद्यप्येतद्व्यतिरेकेण मयाऽप-
राऽपि सविस्तरा वृत्तिर्विरचिता तथा शेषैश्च सूरिभिः सङ्केपात्-सङ्क्षिप्ततरं क्रियते वृत्तिकरणप्रयासोऽयमिति
योगः, किमर्थं^१—तत्र-सङ्क्षेपे रुचिं येना सत्त्वानां तदनुग्रहार्थं, विद्यन्ते हि बहवः प्रज्ञादिदोषात्सङ्क्षिप्ततरं च प्राणिनो
येषामतद्वृत्तितोऽप्यनुग्रहः स्यादिति भावार्थः, 'यद्यपि मया वृत्तिः कृते' त्येववादिनि च वृत्तिकारे चतुरशीतिसहस्रप्रमा-
णाऽनेनैत्राग्न्यकवृत्तिरपरा कृताऽऽसीदिति प्रवादः सत्य इव लक्ष्यते इत्यार्यम् ॥ इह च निर्युक्तिकारस्तावत्स्वयमेव
'आभिनिवोद्दिनानां'मित्यादिना भावमङ्गलं दर्शयिष्यति, प्रयोजनादित्रितयं नामादिमङ्गलं च सामर्थ्यगम्यमिति तद-
र्शयितुमाशङ्कापूर्वकं वृत्तिकार उपक्रमते—'इहावश्यके' त्यादि (१-९), अत्र च यथाबोधं विषमपदानि विव्रियन्ते,

अधिक्रियते-प्रस्तुतशास्त्रप्रणेतृत्वेन सम्बध्यत इत्यधिकृता-गणधरादि, इत्येव त्रिविधस्यापि देवताविशेषस्य पूर्वोद्धेन स्तुतिविधायक पञ्चाङ्गन तु सम्बन्धादिप्रतिपादक श्लोकमाह-‘प्रणिपत्ये’ त्यादि (१-७), व्याख्या-‘प्रणिपत्य’ नमस्कृत्य, कम् ? इत्याह-‘वीर’ विदारयत्यष्टप्रकार कर्म विराजते वा सवाहाभ्यन्तरेण तपसा ‘सूरवीर निक्रान्ता’ नित्यस्य वा वीरयति-कर्मशानून् प्रति विक्रमत इति वीर, तदुक्तम्-“विदारयति यत्कर्म, तपसा च विराजते । तपोनीयेण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृत ॥ १ ॥” तमित्थम्भूत, तमेव विशिनष्टि-जिना-क्षीणोपशान्तमोहनीयकर्मणाञ्छुद्धस्थवी-तरागास्तेषा धरा केवलिनस्तेषामष्टमहाप्रातिहार्यश्चर्ययोगादिन्द्रस्त, तदनेनाभीष्टदेवतानमस्कार कृतो भयति, अभिमतदे-वता नमस्कुर्वताह-श्रुतस्याधिष्ठात्री देवता श्रुतदेवता, चशब्दस्येहोत्तरत्र च गम्यमानत्वात्ता च प्रणिपत्येति योग, अधिकृतदेवतानमस्कारमाह-गृणन्ति जीवादितत्त्वमिति गुरव-गौतमादयस्तान्, तथा साधयन्ति सद्गुष्ठानविशेष परमपदमार्गमिति साधवस्ताश्च, प्रणिपत्येतीहापि सम्बध्यते, अत्र साधुग्रहणेनोपाध्यायादयोऽपि सद्गृहीता, तेषामपि साधु-त्वाव्यभिचारात्, आह-ननु प्रस्तुतशास्त्रप्रणेतृत्वेन गौतमादीनामधिकृतदेवतात्वं युज्यते शेषाणा तूपाध्यायादीना कथं तन्मात्र ? इति, उच्यते, तदध्येतृणा वाचनाप्रदानसाहाय्यकर्तृत्वादिभिस्तेषामपि तन्मात्राविरोधाददोष । तदेव कृतदेवता-त्रयनमस्कार प्रयोजनाद्युपदिदर्शयिष्येदमाह-अवश्य कर्तव्यमावश्यक-सामाधिकादिपडध्ययनकलापस्तस्य विवरण-

१ वातु चुनीलपताललवितीर्णद्व्यसाहाय्येन आगमोदयसमित्या मुद्रितस्य हारिभद्रीयावश्यकस्य पत्राण्यत्र श्रेयानि, अत्र प्रप-मोऽङ्क पत्रस्य, द्वितीयस्तु पङ्के, वृत्तिपाठोऽपि यो भिन्न सोऽत्रैव दर्शित ।

धेयानि-तुल्यशब्दाच्यानीत्यर्थ, तथाहि-यथा बाह्य पृथुबुधोदराकार पदार्थो घटशब्दाभिधेयस्तथा तद्विषयप्रत्ययाभिधाने
 अपि, यत केनचिद् घटे अन्तर्विकल्पिते अभिहिते चापर कश्चिदन्य पृच्छति-किमस्य चेतसि किं चासौ वक्ति?, स
 प्रत्युत्तरयति-घटोऽस्य चेतसि घट च वक्ति, न चैतत्प्रत्युत्तरमर्थ्याभिधानप्रत्ययानामेकत्वमन्तरेण युज्यत इति भावार्थः,
 एव घटवदन्यत्रापीन्द्रवह्मयादावायोज्य, तत स्थितमेतत्-बहिर्ज्ञानमपि बहिरित्युच्यत इति, नन्वेव सति बहिर्ग्राहकज्ञा-
 नस्यैव बहिरित्य न तज्ज्ञानवत् ? इत्याह—‘अग्निरिति च यज्ज्ञान’मित्यादि (६-५), अग्निज्ञानाव्यतिरिक्तो ज्ञाताऽप्य-
 ग्निरिति भावः, ज्ञानतद्वत्त्वोर्व्यतिरेके दोषमाह—‘अन्यथे’त्यादि (६-५) सुगमः, नन्वेभेर्भास्वरादिराकारो भवति न च
 तद्ग्राहकज्ञानस्यायमस्ति तत्कथमग्निज्ञानस्य तदव्यतिरिक्तस्य ज्ञानिनो वाऽग्नित्वम् ? इत्याशङ्क्याह—‘न चानाकार’मि-
 त्यादि (६-६) सुगमम्, पुनरपि ज्ञानज्ञानिनोभेदे दोषमाह—‘यन्धाद्यभावश्चे’त्यादि (६-७), यदुक्तं दहनपचन
 प्रकाशनाद्यर्थक्रियाऽप्रसाधकत्वादिति, तत्राह—‘न चानल सर्व एवे’त्यादि सुबोधः, ‘भभामउदमदल’ (७-६) गाहा
 सुगमा, नयर ‘भम्भा’ इति पृथुलमुखढकाविशेषः, ‘मुकुन्दमईलौ’ मुरजविशेषावेव, केवलमेकत सङ्कीर्णोऽन्यत्र तु वि-
 स्तीर्णो मुकुन्द इत्यभिधीयते मईलस्तूभयतोऽपि सम इति, कडवा-करटिका तलिमा-तिउल्लिका शेष प्रतीतमिति । ‘अथ
 चाऽभिनिबुध्यते तदि’त्यादि (७-१२), ननु कर्त्तारमन्तरेण कर्म न भवति, अभिनिबुध्यते तदित्यत्र तु भतिज्ञान
 कर्म्मस्ति न कर्त्ता, तत्कथमिदं घटते ? इत्याह—‘तस्य स्वसविदितरूपत्वादि’ति (७-१३), स्वयमेव ज्ञान नीलादिग्राहकत्वेना
 त्मान व्यवच्छिनत्ति, न बाह्यो ज्ञानपरिच्छेदक कर्त्ताऽन्वेपणीय इति भावः, नन्वोदन पचति देवदत्त इत्यादिषु भेद एव

तद्यथा—‘सम्बन्धस्तूपायोपेयलक्षणस्तर्कानुसारिणः प्रती’ति (२-६), एतदुक्तं भवति—तर्कानुसारितेनोपायोपेयलक्षण सम्बन्ध, सिद्धान्तानुसारिणस्तु केन कृतमिदं शास्त्रं क क्षेत्रे कस्मिन् वा काले ? इत्यादिकं सम्बन्धं व्याचक्षते, तच्चानन्तरमेवासौ ‘अथवा उपोद्घाते’त्यादिना (२८) स्वयमेव दर्शयिष्यतीति, ‘नाप्यतद्बुद्धे’ति (३-१९), काञ्चनेऽप्यकाञ्चनबुद्ध्या, इदमिह तात्पर्यम्—आत्मगते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञाने एव मङ्गलमङ्गलस्वरूपे न बाह्य वस्तु, तस्य निमित्तमात्रत्वात्, यस्तु मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या न गृह्णाति यो वाऽमङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्याऽध्यवस्यति तौ द्वावपि मिथ्याज्ञानापवित्रितमानसाविति कुतस्तयोर्मङ्गलमिति, ‘चक्षब्दाद्यावद्बुध्यभावि च प्रायशः’ इति (४-१७ प्रायशः), एतदुक्तं भवति—‘यद्वस्तुनोऽभिधान’मित्यादिना (४-१२) प्रतिपादितस्य द्विविधस्यापि नाम्न इदमपरं चक्षब्दाक्षितं विशेषणं द्रष्टव्यं, तद्यथा—द्विविधमपि नाम भवति, कथम्भूत ?—प्रायशो यावद्बुध्यभावि—यावन्तं कालं नामवद् द्रव्यमास्ते तावन्तं कालं नामाप्यवतिष्ठते प्रायश इति भावः, ननु प्रायो-ग्रहणं किमर्थं ? सूत्रे यावत्कथिकतया नाम्नो निरपवादं प्रतिपादितत्वाद् ? इत्याशङ्क्याह—‘यत्सूत्रोपविष्ट’मित्यादि (४-१७यत्सु), यद्यपि सूत्रे ‘नाम आवकटि’ (अनु० १) मित्याद्याविशेषणोक्तं तथाऽप्यङ्गावद्भा मगधा कलिङ्गा इत्यादिप्रतिनि-यतजनपदाद्याश्रितस्यैव यावत्कथिकत्वं विशेष्यं नापरस्य कस्यचिद्, इन्द्रादिनाम्नो जीवत्यपि गोपालदारकादौ निवृत्तिदर्शना-दिति भावार्थः । ‘ज्ञशरीरमेव द्रव्यमङ्गल’ मित्यादि (५-९), अत्र च पक्षद्वयेऽपि कर्मधारय एव केवलं व्याकरणप्रक्रिया-कृतो यदि परं कश्चिद्विशेषः, ‘तत्रार्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया’ इत्यादि (४-६), अत्र अर्थ—पृथुबुधोदराकारो बाह्यो घटलक्षण अभिधानं तु—तत्प्रतिपादको घनविशेषः प्रत्ययस्तु—घटग्राहकं ज्ञानमित्येतानि च त्रीण्यपि तुल्यनाम-

धेयानि-तुल्यशब्दवाच्यानीत्यर्थ, तथाहि-यथा बाह्य पृथुबुधोदराकार पदार्थो घटशब्दाभिधेयस्तथा तद्विषयप्रत्ययाभिधाने
 अपि, यत केनचिद् घटे अन्तर्विकल्पिते अभिहिते चापर कश्चिदन्य पृच्छति-किमस्य चेत्तसि किं चासौ वक्ति?, स
 प्रत्युत्तरयति-घटोऽस्य चेत्तसि घट च वक्ति, न चैतत्प्रत्युत्तरमर्थ्याभिधानप्रत्ययानामेकत्वमन्तरेण युज्यत इति भावार्थ,
 एव घटवदन्यत्रापीन्द्रवह्म्यादावायोज्य, तत स्थितमेतत्-बहिर्ज्ञानमपि बहिरित्युच्यत इति, नन्वेव सति बहिर्ग्राहकज्ञा-
 नस्यैव बहिरित्य न तज्ज्ञानवत् ? इत्याह—‘अभिरिति च यज्ज्ञान’मित्यादि (६-५), अग्निज्ञानाव्यतिरिक्तो ज्ञाताऽप्य-
 भिरिति भाव, ज्ञानतद्वत्त्वोर्व्यतिरेके दोषमाह—‘अन्यथे’त्यादि (६-५) सुगम, नन्यग्नेर्भास्वरादिराकारो भवति न च
 तद्ग्राहकज्ञानस्यायमस्ति तत्कथमग्निज्ञानस्य तदव्यतिरिक्तस्य ज्ञानिनो वाऽभित्वम् ? इत्याशङ्क्याह—‘न चानाकार’मि-
 त्यादि (६-६) सुगमम्, पुनरपि ज्ञानज्ञानिनोर्भेदे दोषमाह—‘बन्धाद्यभावश्चे’त्यादि (६-७), यदुक्त दहनपचन
 प्रकाशनाद्यर्थक्रियाऽप्रसाधकत्वादिति, तत्राह—‘न चानल सर्व एवे’त्यादि सुबोध, ‘भभामउदमदल’ (७-६) गाहा
 सुगमा, नयर ‘भग्मा’ इति पृथुलमुखढकाविशेष, ‘मुकुन्दमर्दलो’ मुरजविशेषावेव, केवलमेकत सङ्कीर्णोऽन्यत्र तु वि-
 स्तीर्णो मुकुन्द इत्यभिधीयते मर्दलस्तूभयतोऽपि सम इति, कडवा-करटिका तलिमा-तिउल्लिका शेष प्रतीतमिति । ‘अथ
 वाऽभिनियुध्यते तदि’त्यादि (७-१२), ननु कर्त्तारमन्तरेण कर्म न भवति, अभिनियुध्यते तदित्यत्र तु मतिज्ञान
 कर्म्मस्ति न कर्त्ता, तत्कथमिद घटते ? इत्याह—‘तस्य स्वसविदितरूपत्वादि’ति (७-१३), स्वयमेव ज्ञान नीलादिग्राहकत्वेना
 त्मान व्यवच्छिनत्ति, न बाह्यो ज्ञानपरिच्छेदक कर्त्ताऽन्वेषणीय इति भाव, नन्वोदन पचति देवदत्त इत्यादिषु भेद एव

कर्तृकर्मव्यवहारो दृष्ट, अत्र तु तदेव ज्ञान परिच्छेदक तदेव च परिच्छेदमिति भेदाभावात्कथं तद्व्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह—
‘भेदोपचारादिति’ (७-१३), तद्धि प्रदीपवत्प्रकाशस्वभावमेवोत्पद्यत इत्यसन्नपि कर्तृकर्मभावेन भेद उपचर्यत इति
भावः ॥ आह—‘तिवग्गसु सत्तथगहिण्येयाले’त्यादि (९-१४), इदमुक्तं भवति—“भरनिथरणसमत्था तिवग्गसु-
सत्तथगहिअपेयाला । उभओलोगफलवई विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ ९४३ ॥” (४२३-३) इत्यस्या वक्ष्यमाणगाथाया
त्रियर्गसूत्रार्थगृहीतविचारा वैनयिकी बुद्धिर्भवतीति वक्ष्यति, धर्मार्थकामप्रतिपादकशास्त्रनिश्चितेतियावत्, तत्कथमौल्य
त्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयस्याप्यश्रुतनिश्चितत्वमिति पूर्वपक्षभावात्, समाधानपक्षे त्वय भावार्थः—यद्यप्यौल्यत्तिक्यादिबुद्धीना
श्रुतनिश्चितत्वं साक्षान्नोक्तं तथाऽप्यवग्रहेहापायधारणानां श्रुतनिश्चितत्वमागमे प्रतिपादितमेव, अतो वैनयिक्या बुद्धे
सम्बन्धिनोऽवग्रहादयः श्रुतनिश्चिता अपि भवन्तु को दोषः ? ननु बुद्धीनामवग्रहादयः सूत्रे नोक्ता एव तत्कथमिदमुच्यते ?
सत्यं, साक्षातोक्ता सामर्थ्यात्तु गम्यन्त एव, न हि ता अव्यवग्रहादीनुल्लङ्घ्य इगित्येव वर्तन्त इति युक्तिसङ्गतं, नन्वनया
युक्त्या तर्हि सर्वासामपि बुद्धीनां श्रुतनिश्चितत्वं प्राप्नोति इति चेत्तदयुक्तम्, अश्रुतनिश्चितत्वेन विशेष्य तासां सिद्धान्ते
प्रतिपादनात्, न च वक्तव्य विशेषविषयमश्रुतनिश्चितत्वमिति तर्हि सर्वासामप्यस्तु, तस्य प्रायोवृत्तिविषयत्वात्, ‘वैन-
यिकीं विहाय’ (९-१७) तद्वृत्तेरित्यर्थः, अतो व्यवस्थितमेतत्—वैनयिकीमपहाय शेषबुद्धीनामश्रुतनिश्चितत्वमिति,
यद्येवमश्रुतनिश्चितानामौल्यत्तिक्यादिबुद्धीनां मध्ये किमिति श्रुतनिश्चितायां वैनयिक्या उपन्यास निर्युक्तिकार करिष्यति ?
इत्याशङ्क्याह—‘बुद्धिसाम्याच्चे’त्यादि (९-१७), अत्र च यदश्रुतनिश्चितं बुद्धिचतुष्टयलक्षणं मतिज्ञानं तस्यागमेऽवग्रहादिभेद

साक्षान् प्रतिपाद्यत एव, अखण्डरूपस्यैव बुद्धिचतुष्टयस्याश्रुतनिश्रितत्वेन नन्द्यादिशास्त्रेषु प्रतिपादनाद्, अतो यत्रावग्रहा-
दिभेद प्रतिपाद्यते तत् सामर्थ्यात् श्रुतनिश्रितमेव भवतीति चेत्तसि व्यवस्थाप्य वृत्तिकृदाह—‘तत्र श्रुतनिश्रितमतिज्ञा-
नस्वरूपप्रदर्शनायाहे’ति (९-१८), ‘प्राप्तिनिबन्धनाख्यहेतुविशेषणार्थनिराकृतत्वादि’ति (१३-१०), इदं
मत्र हृदय—प्राप्तिनिबन्धनौ यौ तत्कृतावनुग्रहोपघातौ तच्छून्यत्वादिति हेतूपन्यास कुर्वता युष्मद्दूषण निरस्तमेव, न हि
जलसूर्यादय पदार्था प्राप्ता सन्तश्चक्षुषी अनुगृह्णन्ति बाधन्ते वा, किन्तु स्वरूपमेव तेषां जलघृतवनस्पतिसूर्यादीनां यदुत
विषयत्वेन चक्षुषाऽप्राप्ता अपि तथाविधपुद्गलपरिणामसद्भावात् तत्त्वास्थ्य बाधा वा जनयन्तीति, अथावश्य विषयप्रा-
प्तिनिबन्धनावनुग्रहोपघातावभ्युपगम्येते तत्राह—‘किं च यदि ही’त्यादि (१३-१०) सुगम यावत् ‘प्राक् प्रतिज्ञात-
यो’रित्यादि (१३-१३), यदि हि सूक्ष्मा नायना रश्मयोऽभ्युपगम्यन्ते तदा यो प्राग् भवतैव वनस्पतिसूर्यादिभ्योऽनुग्र-
होपघातौ प्रतिज्ञातौ तावपि न प्राप्तुत इति भावः ॥ ‘इह कश्चिन्मन्दप्रयत्नो वक्ता भवती’त्यादि (१७-१०), अत्र
महामयलवचकृपक्षेऽनन्तगुणवृद्ध्या वर्द्धमानानीति भणिव्यमाणत्वात् मन्दप्रयत्नवचकृपक्षे स्तोकत्वेन विभिद्यन्त इति सामर्थ्या
त्साध्याहार व्याख्येय, कुत स्तोकत्वेन भिद्यन्ते ? इत्याह—‘असङ्ख्येयात्मकत्वात्’ (१७-११), तानि हि वक्तुर्मन्दप्रय-
त्नात्वादसङ्ख्येयान्येव खण्डानि भवन्ति नानन्तानीति स्तोकान्येव भवन्ति, ‘परिस्थूरत्वाच्च’ यदि हि तानि सूक्ष्मतया
भिधेरस्तदा बहून्यपि स्युः न च तथा भिद्यन्त इत्यतोऽपि स्तोकानीति भाव इति, ‘यदा तु लोकान्तस्थितो वा
भापको वक्तीति’ (१७-१८), अत्र ‘तु’ पुनरर्थे वाशब्दस्तु चशब्दार्थे, तस्य चैव प्रयोगो द्रष्टव्य—यदा च पुनर्लोका-

न्तव्यवस्थितो भापको वक्ति, एतदेव व्याचष्टे—‘चतसृणा दिशामन्यतमस्या वा दिशि नाढ्या बहिरवस्थित’ इति (१७-१९), अयमत्र भावार्थ—यदि भापक किञ्चिन्नाढ्या बहिविनिर्गत्य चतसृणा दिशामन्यतमस्या वा दिशि स्वयम्भूर मणपरकूलोकान्तेऽलोकस्य निकटीभूय वचनमुदीरयति तदा चतुरङ्गुलबाह्व्यो रज्ज्वायामो दण्ड प्रथमसमयेऽन्तर्नाडीं प्रविश्य स्वयम्भूरमणापरप्रान्ते लगति, ऊर्ध्वाधस्तु न सम्पूर्णदण्डप्रसरोऽस्ति, लोकस्खलितत्वादिति भावनीय, ततश्च द्वितीयसमये चतुरङ्गुलबाह्व्यो रक्षुबिस्तर ऊर्ध्वाधस्तु चतुर्दशरज्ज्वायाम कपाटाकारा(रोऽ)णुराशि प्रधायति, तिर्यगूलोके तु दिग्द्वयाणुविनिर्गम स्थालकाकार पुद्गलराशिर्भवति, तृतीयसमये तूर्ध्वाधोव्यवस्थितकपाटे मन्थसिद्धि, चतुर्थे त्वन्तरालपूरणमिति चतुर्भि समर्थलोकं पूरितो भवति, ‘यदा तु विदिग्ब्यवस्थितो बक्ती’त्यादि (१७-२०), अत्र किलैकस्मिन् समये विदिशो दिशि समागच्छन्ति पुद्गला, द्वितीयसमये त्वन्तर्नाडीं प्रविशन्ति, शेषसमयत्रय पूर्ववदेव, अत्र वृत्ताकार

लोक मध्ये वृत्ताकारा त्रसनाडीं च व्यवस्थाप्य दिग्विदिकल्पना भावनीया, तद्यथा-स्थापना— अत्र च त्रिसम-

यपक्षे चतुष्पञ्चसमयपक्षे च येऽनुश्रेणिव्यवस्थिता निष्कुटास्त एव पूर्यन्ते, वक्रनिष्कुटपूरण तु न वुद्ध्यत एव, स्वल्पत्वाच्च न विवक्षितमिति लक्ष्यते इति, ‘शेषदिक्षु पराघातद्रव्यसम्भवाद् द्वितीयसमय एव मन्यानसिद्धे’रित्यादि (१८-४); एतदुक्त भवति-तानि हि भाषाद्रव्याणि वासकस्वभावानि, वास्पद्रव्याणि तु सर्वास्वपि दिक्षु विद्यन्ते, ततश्च यथा बहिर्दाह्य प्राप्य दहत्येव नोदास्ते तथाऽयमपि भाषाद्रव्यसमूह प्रथमसमये सत्ता प्राप्य द्वितीयसमये सर्वा-

स्वपि दिक्ष्वपरवास्यद्रव्याणि वासयन् प्रसरत्येवेति द्वितीयसमये मन्थसिद्धिः, केवलिनस्तु जीवप्रदेशा द्वितीयसमये कपा-
 टतयैव प्रसरन्ति, तेषामपरवास्यद्रव्याभावाद्भवोपग्राहिकर्मपरतन्त्रत्वाच्चेति, शेष सुगम 'यावच्चरमान्तेऽसङ्ख्येयभागे' इत्या-
 दि (१८-११), ननु च पटस्थानलक्षणगणितमपेक्ष्य चरमान्तोऽनन्तभागोऽपि सम्भवति तत्किमित्यसङ्ख्येयभागे इत्युक्तमि-
 त्याशङ्क्याह—'क्षेत्रगणितमपेक्ष्ये'ति, इदमुक्तं भवति—लोकक्षेत्रस्यासङ्ख्येयप्रदेशात्मकत्वादनन्तशब्दविरहितं चतु स्थान-
 कलक्षणमेव गणितं सम्भवति, तत्र तु चरमोऽसङ्ख्येयभाग एव नानन्तभाग इति युक्तमुक्तं चरमान्ते
 ऽसङ्ख्येयभागे इति ।। 'तत्रावेष्वनन्तानुचन्धिषु क्रोधादिपूभयाभाव इति' (२०-२), नन्वनन्तानुच-
 न्धिषूपदयप्राप्तेषु सास्वादनं पूर्वप्रतिपन्नो मतिज्ञानस्य सम्भवति तत्कथमुभयाभाव उक्तः !, सत्यं, सम्भवति
 किन्त्वल्पत्वात्तत्कालस्याविवक्षेति लक्ष्यते, तत्त्वं तु बहुश्रुता विदन्तीति । व्यवहारनयमतेन सम्यग्दर्शनमतिश्रु-
 तानां प्रतिपद्यमानको मिथ्यादृष्टिरेव भवति न पुन सम्यग्दृष्टिः सन् मतिश्रुते प्रतिपद्यते, कुत ? इत्याह—'सम्यग्दर्श-
 नमतिश्रुतानां युगपद्व्याभादि'ति (२०-७), यदि हि प्राप्ते सति सम्यक्त्वे ततो मतिश्रुते प्रतिपद्येत तदा स्यात्सम्य-
 ग्दृष्टिर्मतिज्ञानस्य प्रतिपद्यमानकं, न चैतदस्ति, सम्यक्त्वेन सहैव तद्व्याभात्, अथ सम्यक्त्वेन सह लब्धे अपि मतिश्रुते
 सम्यग्दृष्टिः पुनरपि प्रतिपद्यते ? इत्याशङ्क्याह—'आभिनिवोधिकप्रतिपत्त्यनवस्थाप्रसङ्गाच्चे'ति (२०-७), यदि ह्येक-
 दा प्रतिपत्तमपि पुनरपि प्रतिपद्यते तदा तत्प्रतिपत्त्यनुपरमप्रसङ्ग इति भावः । 'निश्चयनयस्त्वि'त्यादि (२०-७), नन्वा-
 भिनिवोधिकलाभस्य सम्यग्दर्शनसहायत्वादिति व्यवहारनयेनाप्युक्तं तत्कोऽस्य व्यवहाराद्विशेषो येनास्य सम्यग्दृष्टिर्मतिज्ञा-

नस्य प्रतिपद्यमानको भवति ? इत्याह—‘क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदादि’ति (२०-८), निश्चयो हि मन्यते यदैव सम्यक्त्वप्राप्तिक्रियाविशिष्टो भवति जीव तदैव सम्यग्दृष्टिव्यपदेशमासादयति, क्रियाकालस्य निष्ठाकालस्य चैकत्वाद्, अतः सम्यग्दृष्टिः सनेतदभिप्रायेण मतिज्ञान प्रतिपद्यत इति । ‘इदानीं दर्शनद्वार’मित्यादि (२०-१७), नन्वत्र चक्षुरचक्षुर्दर्शनिन किमिति विशेषतस्तद्विधिमन्तो व्याख्याता, यावत्तत्तद्दर्शनोपयोगेऽपि मते पूर्वप्रतिपत्ता लभ्यन्त एव ? सत्यमेतत्, किन्तु लब्धिमलक्षे पूर्वप्रतिपत्ता प्रतिपद्यमानकाश्चोभयेऽपि लभ्यन्ते, उपयोगपक्षे तु पूर्वप्रतिपत्ता एव प्राप्यन्ते नेतरे इति तद्व्युदासेन विशेषतो लब्धिमद्ग्रहण, यद्येवमुपयोगपक्षे पूर्वप्रतिपत्ता लभ्यन्त इति पक्षान्तरं वृत्तिकृता किमिति न दशितम् ? इति चेत्सत्यं, सुगमत्वादिति पर्याय, स्वयमेव चाऽभ्यूह्यमिति, भगवत्वेव, तथाऽप्यवधिदर्शनिना य प्रतिपद्यमानकनिषेध सोऽसमीक्षिताभिधानादिव लक्ष्यते, तथाहि—यदा विभङ्गज्ञानी देवनारकादि कश्चित् सम्यक्त्व प्रतिपद्यते तदाऽवधि दर्शन्येवासौ मते प्रतिपत्ता लभ्यते, न च वक्तव्यं विभङ्गिनोऽवधिदर्शन नास्ति, तस्यागमेऽनेकधा प्रतिपादनाद्, यदाह प्रज्ञप्ति—“ओहिदसणअणगारोवड्ठा ण भते ! किं नाणी अन्नाणी !, गोयमा ! नाणीवि अन्नाणीवि, जे नाणी ते अत्थे- गइया तिनाणी अत्थेगइया चउनाणी, जे तिनाणी ते आभिणिवोहियनाणी सुअनाणी ओहिनाणी, जे चउनाणी ते आभि- णिवोहियनाणी सुयनाणी ओहिनाणी मणपज्जवनाणी, जे अन्नाणी ते नियमा तिअन्नाणी, तज्जा—मतिअन्नाणी सुय- अन्नाणी विभगअन्नाणी ” तदेतदवधिदर्शनिनोऽप्यज्ञानत्रयमुक्तमिति कथं विभङ्गिनो नावधिदर्शनमिति, यदिवा विभ- ङ्गज्ञान्यपि यदा सम्यक्त्वमतिश्रुतावधीन् प्रतिपद्यते तदा प्रतिपद्यमान प्रतिपन्नमिति निश्चयनयमनेन प्रतिपत्तिक्षणेऽप्ययमव

धिज्ञानी अवधिदर्शनी च भवत्येव, ततश्चानेनापि न्यायेनावधिदर्शनी मतिज्ञानस्य प्रतिपत्ता लभ्यत एवेत्येतदाचार्यस्या-
 व्येकं स्खलितमिवाभातीति, तदेतत्सर्वमयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, यदि ह्यवधिदर्शनलब्धिमन्तोऽत्र विवक्षिता स्यु-
 स्तदा सर्वं त्वदुक्तं शोभेत, न चैतदस्ति, अवधिदर्शनोपयोगिनामेवेह विवक्षितत्वात्, न च दर्शनोपयोगे वर्तमानस्य मति-
 ज्ञानप्रतिपत्तिरस्ति, लब्धित्वात्तस्य, लब्धीना च दर्शनोपयोगे निषेधाद्, विशेषानभिधानात् कथमवधिदर्शनोपयोगिन इह
 विवक्षिता इति लभ्यते ? इति चेद् एतद्वचनान्यथाऽनुपपत्तेरिति ब्रूम, तत्त्व पुनरनुत्तरज्ञानिनो विदन्तीति, शेष सुबोध
 यावन्मतिज्ञानसमाप्ति ॥ इदानीं श्रुतज्ञानमारभ्यते, तत्र—‘अथवा द्रव्यादिचतुष्टयात्साधनाद्यादि अवगन्तव्यं यथा
 नन्द्यध्ययने इति’ (२५-१५), व्याख्यायते, एकेन प्रकारेण तावत्सादिसपर्यवसितादिविचार कृत, साम्प्रतमसावेव द्रव्यक्षे-
 त्रकालभावद्वारेण नन्द्यनुसारतो विधीयते, तत्र द्रव्यत एक जीवद्रव्यमाश्रित्य सादिसपर्यवसित श्रुतज्ञान, तथाहि—
 केनचित्तत्प्रथमतया श्रुतमवाप्तं पुनर्भयान्तर मिथ्यात्व वा गतस्य प्रमादगलनत्वादिभ्यो वा कारणेभ्य प्रतिपत्तीति
 तत्तस्य सादि सपर्यवसितं च भवति, क्षेत्रतोऽपि भरतैरावतक्षेत्राद्याश्रित्य द्वादशाङ्गश्रुत सादि सपर्यवसितं च भवति, काल-
 तोऽप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु तद्रूपतैव भावनीया, भावतोऽपि प्रज्ञापकोपयोग प्रज्ञापनीयभावाश्चाश्रित्य सादिसपर्यवसि-
 तताऽवसेया, प्रज्ञापकोपयोगो हि प्रयत्नादिनिर्वर्त्यत्वादित्य, प्रज्ञापनीयभावा अपि पुद्गलादिसम्बन्धिनो गतिस्थिति
 वर्णगन्धादयोऽनित्या एव, यच्चानित्यं तद् घटवत्सादि सपर्यवसितमिति प्रतीतमेव, अतस्तदाश्रय श्रुतमपि तद्रूपमेवेति

भावार्थ, तथा द्रव्यतो नानाजीवान् क्षेत्रतो विदेहान् कालतो विदेहसम्बन्धिकाल भावतश्च क्षायोपशमिक भावमाश्रित्य
 श्रुतमनाद्यपर्यवसितमिति ज्ञेय, विशेषाधिना तु विशेषाचक्षकमनुसरणीयमिति । 'गाथाशेष'मित्यादि(२५-१८), गाथाशेष
 'सत्तचि एष'इत्यादिक व्याख्यातमेवेति सम्बन्ध, किं कुर्वता ?—पूर्वमेवावधारणप्रयोग दर्शयतेति योग, शेष सुगम
 यावच्छ्रुतज्ञान समाप्तमिति । अवधिरधुना विव्रियते—'तथाऽवधिशब्दो द्विरावर्त्तयत इति व्याख्यात'मिति
 (२८-१३), एतदत्र हृदयम्—एकीयाचार्यमतेन तावदवधिशब्द पृथगद्वारतया योजितो, द्वितीयमतेन तु वक्ष्यमाण-
 द्वारै सहैकत्वेन मीलयित्वाऽनन्तरमेव भणिव्यमाणविधिना व्याख्येय इत्येव द्विरावृत्ति, इदं च द्विरावर्त्तन मया पूर्वमेव
 व्याख्यात, ननु पूर्वं न क्वचिद्व्याख्यातमेतत् ? इति चेत्सत्य, साक्षान् व्याख्यातम्, 'अन्ये त्वाचार्या अवधिरित्येत-
 त्पद'मित्यादिना सामर्थ्याद्विरावृत्तिर्व्याख्यातैव, कथम् ? अवधिर्वा नामादिभेदभिन्नो वक्तव्य अवधेर्वा क्षेत्रपरिमाणा
 दीनि द्वाराणि वक्तव्यानीति, प्रथमतमेवाश्रित्य तावदाह—'तथा क्षेत्रे'त्यादि (२८-१४), नन्याद्यमते तावदवधि-
 रित्येका प्रतिपत्ति, क्षेत्रपरिमाण तु द्वितीया, सस्थानमिति तृतीया, द्वितीयमते तु यदाऽवधिशब्दोऽर्धवशात्प्रथमान्तोऽपि
 पष्ठान्तः शेषद्वारै सह सम्बध्यते तदा सस्थानमिति कतिथी प्रतिपत्तिर्भवति ? इत्याह—'अथवा अर्थोद्भिभक्ती'त्यादि
 (२८-१४), पातनिकैव व्याख्यात, केवल द्वितीयैवेय सस्थानलक्षणा प्रतिपत्तिरिति सामर्थ्याद्गम्यते, 'एमेया पडिवत्तिओ'-
 इति द्वितीयश्चेकान्तेऽभिधात्यमानत्वात्, कथं पुन सस्थान द्वितीया प्रतिपत्तिर्भवति ? इत्याह—'ततश्चावधेर्जघन्ये'

त्यादि (२८-१५), अन्ये तु द्वितीयेवेय विभक्तिरित्यादिक किञ्चिद्व्याख्यानयन्ति तच्च यदि पर त एव विदन्ति, सकर्मकक्रियाया एव सूत्रेऽश्रवणादित्यल प्रसङ्गेनेति । 'चतुर्णां द्रव्यादीना वृद्धि'रित्यादि (३२-११), ननु काले वृद्धिमाने पारिशेष्यात् त्रयाणामेव द्रव्यक्षेत्रभावाना वृद्धिर्भवतीत्येतावदेव वक्तुमुचित कथमुच्यते-काले वृद्धमाने चतुर्णां वृद्धिर्भवति ? इत्याशङ्क्याह—'सामान्याभिधानादि'ति, प्रथम वृद्धमानतया विशेषत काल निर्धार्य ततो वृद्धिसाम्या चतुर्णामपि सामान्येनाभिधानादिति भाव , अस्ति चाय न्याय -एकस्मिन् रसनेन्द्रिये जिते पञ्चापि जितानि भवन्तीति, तथाऽन्धेन भोक्तुमाकारितेन जनद्वयमागच्छतीत्यादिवचनप्रवृत्तिदर्शनादिति । 'कालस्तु भक्तव्यो-विकल्पयितव्य' इत्यादि (३२-१२), यदि हि क्षेत्रस्य प्रतिप्रेदशवृद्धौ काल समयवृद्ध्या वृद्धते तदाऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रक्षेत्रवृद्धावपि कालतोऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो वृद्धेरन्, न चैतदिष्यते, अत क्षेत्रवृद्धावपि स्थूलत्यात्काल स्याद्वृद्धते स्यान्नेति । 'ए होइ

१ पूर्वगाथातो वक्ष्ये इत्यस्यानुवृत्तेर्लोभात्, क्रियापद तत्रापि अध्याहार्यमेव, ततश्च विभक्तिपरिणामात् 'खित्तपरिमाणे सठणे'इत्यादौ द्वितीया वाच्या, ततश्च क्षेत्रपरिमाण वक्तव्यमिति ब्रूमघातुना सम्बधयति, एवमेता प्रतिपत्तीर्वक्ष्ये इति पर्यन्ते तत्त्वत सम्बध, सस्थानप्रतिपत्ते सख्यान त्वनुपयोग्येवेति स्यात्तमत । आदौ विषयसप्तम्या गारयोनेऽग्नेर्मुखाऽभूत्, परिणामे तु तस्यैव क्षेत्रपरिमाणोऽर्मुखायतेति अवधेरित्यादिम थसगति , द्वितीया प्रतिपत्तिरिति तु अन्ये त्वाचार्या इत्यादिना लब्धमेव, द्विरावर्त्यते इत्यपि प्राग्व्याख्यात एव सिद्ध, यत प्रथम तावदवधिशब्दो नामादिभेदभिन्नेऽवधौ व्याख्यात द्वितीयोऽवधिशब्दश्चाग्रे योज्यते क्षेत्रपरिमाणविषयोऽगधिरित्यादौ ततो युक्ता आनुचि , तथा च न व्याख्यानद्वयस्यावृत्तिशब्दवाच्यता, स्थानमपि च नैतदस्येति तदजिप्राय ।

अयारते' इत्यादि (३२-१३) गाथाव्याख्या-द्वितीयावहुवचनान्तेऽकारान्ते पदे पुष्टिद्वेऽभिधेयेऽन्तस्यकारो भवति, यथा—'नमिऊण जिणवरिदे' इत्यादि, तथा तृतीयादिष्व्यादिशब्दाच्चतुर्थीपरिग्रहस्तत्र 'एगमि' ति एकत्वे वर्त्तमानानां तृतीयाचतुर्थीपद्यीसप्तमीनां स्थाने महिलत्थेत्ति-स्त्रीलिङ्गेऽभिधेये एकारो भवति, तत्र तृतीयाया यथा—'सुदरबुद्धीणकय'-मित्यादि, चतुर्थ्या यथा—'गावीण पुण दिण्ण तणपि खीरसणमुवेइ' इत्यादि, पष्ठ्या स्थाने यथा—'तीण पुण विसुद्धीण कारण होति पडिमाओ' इत्यादि, सप्तम्या स्थाने यथाऽत्रैव, ननु तृतीयादिष्वित्यत्रादिशब्दात् किमिति न पञ्चमीपरिग्रहः, नैव, तत्स्थान ओकारस्य दर्शनात्, तद्यथा—'इत्थीओ आचि सकण' मित्यादि, अत एव चात्र 'तइयाइसु छट्ठीस सप्पीण' इति व्यस्तनिर्देश, अन्यथा ह्यादिशब्देन चतुर्थ्यादीनां सर्वासामपि विभक्तीनामनुरोधः स्यादेवेति गार्थार्थः । ननु वस्तूनां नवपुराणादय पर्याया कालक्रमेणैव भवन्त्यतस्ते चेदुत्तरोत्तरकालक्रमवृद्धिभाजो वर्त्तन्ते तदा तद्वृद्धौ सिद्धेन कालवृद्धिरत पर्यायवृद्धौ कालो भजनीय इति यदुक्तं तदसङ्गतम् ? इत्याशङ्क्याह—'अक्रमवर्त्तिनामपि वृद्धिसम्भवा-दित्यादि (३२-१८), इदमुक्तं भवति—यद्युत्तरोत्तरकालक्रमवृद्धिभाजो नवपुराणादय एव वस्तूनां पर्याया स्युस्तदा युज्येत भवद्वचः, तत्र नास्ति, एपरसगन्धस्पर्शतारतम्यादिपर्यायाणां मन्दक्षयोपशमावस्थानुपलब्धानां विशिष्टक्षयोप-शमे सति कालक्रमवृद्ध्यभावेऽपि बहूनां युगपदेव वृद्धिसम्भवादिति भावनीयम् । 'पर पर सूक्ष्म (तत्त्वा० अ० २ सू० ३८) मित्यादि (३५-३), औदारिकशरीराद्वैक्रिय सूक्ष्म स्वल्पाकाशप्रदेशावगाहीतियावत्, ततोऽप्याहारकैतजसका र्मणानि क्रमशः सूक्ष्माणि, तदनेनापि किल तत्त्वार्थसूत्रेण क्षेत्रतो मद्धारयात एव क्रम उक्तो भवति, अनेन हि किल

परम्परसूक्ष्मप्रतिपादनेन कर्मणवर्गणा स्वल्पाकाशप्रदेशावगाहिन्यस्ततोऽपि तैजसादीना क्रमशो बहुप्रदेशावगाहिन्य
इति सामर्थ्यादुक्तं भवति, 'प्रदेशतोऽसह्येयगुण मित्यत्र (त० अ० २ सू० ३९) प्राक्तेजसादिति विशेषो दृश्य,
यायञ्चि पुद्गलोदारिक निष्पद्यते ततोऽसह्येयगुणवैकिय, ततोऽव्यसह्येयगुणोराहारक, तैजसकर्मणे तु क्रमशोऽनन्तगुण-
प्रदेशनिष्पत्ते 'अनन्तगुणे परे' इति (त० अ० २ सू० ४०) वचनादिति । 'भेदाभेदपरिणामाभ्या'मित्यादि
(३५-१३), यावञ्चि किल पुद्गलस्तनुवर्गणास्कन्धा निष्पद्यन्ते तेभ्यो यदा केचित् पुद्गला विभिद्य पृथग् भवन्ति अन्ये
त्नागन्तुः समागत्याभेदेन परिणमन्तीति आभ्या भेदाभेदपरिणामाभ्यामेतास्तनुवर्गणा औदारिकादियोग्यवादपरिणामा
भिमुखा भवन्तीत्यर्थः । 'अयमेव सर्वोऽऽकृष्टप्रदेश' इत्यादि (३५-१८), अयमेवाचित्तमहास्क ध उत्कृष्टपुद्गलसह्या
निर्वृत्तो, नान्ये सन्तीति केचित्, एतच्चायुक्त, कथम् ? इत्याह—'यस्मादि'त्यादि, ननु चाचित्तमहास्कन्धा अपि कालभे-
देन बहवो भवन्ति, तेषां च स्थित्यवगाहनादिभि परस्पर वेपम्याद् यदिद प्रज्ञापनाया स्थित्यवगाहनादिभिश्चतु स्थान
पतितत्वादि वैपम्यमुक्तं तदचित्तमहास्कन्धाश्रयेणाप्युपपत्स्यते तत्कुत एतद्व्यतिरेकेणापरोत्कृष्टप्रदेशकस्कन्धसत्ता ? इत्या-
ह—'अयं पुनस्तुल्य एवे'ति (३५-२१), अयमित्येतज्जातावेकवचन, ततश्चायमर्थः—अमी पुनरचित्तस्कन्धा
कालभेदेन बहवोऽपि जायमानास्तुल्या एवेति, एतदुक्तं भवति—यद्यप्यचित्तमहास्कन्धा कालभेदेन बहवो भवन्ति
तथाऽपि स्थितिरष्टसामयिकी अवगाहना च लोकव्याप्तिक्षणैव संवेगमपि तुल्येयेति कथं तदाश्रयेण प्रज्ञापनोक्त
स्थित्यादिवैपम्यं युज्यते ? किं च—असौ प्रज्ञापनायामुत्कृष्टप्रदेशिक स्कन्धोऽष्टस्पर्शं पठ्यते, अथ त्वचित्तमहास्कन्ध उत्कृ

दृश्यदेशिकोऽपि सन् सूक्ष्मपरिणामत्वाच्चतु स्पर्श एव, तस्मात्प्रज्ञापनोक्तस्थित्यादिवैषम्यभाजोऽष्टस्पर्शाश्चान्येऽप्युत्कृष्टप्रदेशिका
 स्कन्धा सन्तीति स्थितम् । गुरुलघ्यादिद्रव्यविचारे 'ओरालिय' गाहा, (३६-३), अत्र भावार्थ उच्यते-इह व्यनहारश्च-
 तुद्धा द्रव्यमिच्छति, तद्यथा-अधोगमनस्वभाव गुरुक लेप्तादिवद् ऊर्ध्वगतिस्वभाव लघुक प्रदीपशिखावत् तिरश्चीनगति
 शील गुरुलघु वाय्वादिवत् निश्चलस्वभाव त्वगुरुलघु व्योमादिवत्, आह च-"गुरुः लघुः उभय नोभयमिति यान-
 हारियनयस्स । दध लिङ् दीवो वाऊ वोम जहासखं ॥ १ ॥" निश्चयस्तु मन्यते-नायमेकान्तोऽधोगमनस्वभाव गुर्वेव
 भवतीति, लघुनाऽप्यधोगतिपरिणतेनाशुना व्यभिचारात्, नाप्यूर्ध्वगतिस्वभाव लघ्वेव, फलमुक्तोर्ध्वगतिपरिणतगुरुस्वभा-
 धैरण्डमिञ्जया व्यभिचारात्, तस्मादेकान्तगुर्वेकान्तलघु च द्रव्य नास्ति, किन्तु यद्वादपरिणाम तद्गुरुलघु, यन्तु सूक्ष्म तद-
 गुरुलघ्विति निश्चयस्य परिभाषेति, आह च-"निच्छयओ सद्यगुरु सधलहु या न विज्जए दध । चायरमिह गुरुलहुअ अगु-
 रलहु सेसय ॥ १ ॥" तस्मादिह निश्चयनयमाश्रित्योदारिकादीनि तेजसान्तानि चादरपरिणामत्वाद्गुरुलघुत्वेनोक्तानि,
 कामणद्रव्यादीनि तु सूक्ष्मपरिणामत्वादगुरुलघुत्वेनेति, एतन्मनस्याधायाह वृत्तिकृत्-"निश्चयनयापेक्षये"ति (३६-५)
 'इहापि सामर्थ्यप्रापितत्वाद्द्रव्योपनिबन्धनस्य'त्यादि(३६-१७), सङ्क्षेयलोकपत्योपमभागदशिनोऽपि हि किल तावत्क
 र्मद्रव्याणि विषयतयाऽभिहितान्यतोऽस्याधिकक्षेत्रकालदशिन सामर्थ्याद्द्रव्यमपि कर्मद्रव्याण्यतिक्रम्य किमप्यधिकमेव
 दृश्यमिति, 'काले चउण्ह दुह्मी'इति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः, ननु च परमावधेर्द्रव्यत सर्व रूपि द्रव्य क्षेत्रतोऽलोकं लोक-
 प्रमाणासङ्ख्येयाकाशखण्डप्रमाण क्षेत्र कालतोऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो विषय उक्तः, स चेह द्रव्याद्युपनिबन्धवसरे-

अनुक्तत्वात्कथमवसेय ? इत्याह—‘अत एवे’त्यादि, अत एव च—सामर्थ्यादेव च तदुपर्यापि—कर्मद्रव्योपर्यापि ध्रुववर्गणा-
 दिक सर्वमपि परमाणुपर्यवसानं द्रव्यं पश्यत क्षेत्रकालवृद्धिं क्रमेण ज्ञेया यावत्परमावधिविषय इति, कर्मद्रव्यातिक्रममा-
 नेऽपि हि क्षेत्रतो लोकप्रमाणोऽवधिरक्तं यस्तु सर्वमपि ध्रुववर्गणादिद्रव्यं पश्यति तस्यातिविशुद्धत्वात् सामर्थ्यादेव परमा-
 वधे सम्भवोऽनुमीयत इति भावः । ‘स च पर्ययोपमासङ्ख्येयभागसमुदायमान’ इति (३७-१), पर्ययोपमासङ्ख्येयभा-
 गरूपो यः समुदायः स एव मानः यस्य स तथा पर्ययोपमासङ्ख्येयभाग इति यावत्, न पुनः समुदायशब्दमधिकमालोक्या-
 र्थान्तरं कल्पनीयमिति । ‘सामान्यं न्यायमङ्गीकृत्येत्यमेवे’त्यादि (४३-१५), इदमुक्तं भवति—क्षेत्रस्यासङ्ख्येयप्रदेशा-
 त्मकत्वाद् यदि द्रव्यमपि तदवगाढत्वादसङ्ख्येयभागे परिकल्प्य क्षेत्रस्य प्राधान्यात्तदनुवृत्त्या वृद्धिर्नीयते तदा क्षेत्रवद्द्रव्यस्यापि
 चतुर्विधेय वृद्धिः स्यात्, यदा तु क्षेत्रनिरपेक्षमेवावधिज्ञानविषयतया स्वतन्त्रं द्रव्यं चिन्त्यते तदा तस्य द्विविधैव वृद्धिः,
 ननु तथाऽपि पर्यायवद्द्रव्यस्यापि पट्टिधा वृद्धिः कस्मान्न भवति आनन्त्यस्योभयत्रापि समानत्वात् ? अत्रोच्यते, पर्या-
 याणां ह्यपरक्षेत्रादिवृद्ध्यभावेऽप्यवस्थित एव क्षेत्रादावसङ्ख्येयभागादिवृद्धिः सभाव्यते, द्रव्यस्य त्ववस्थितक्षेत्रेऽनन्तभाग-
 लक्षणैव वृद्धिर्लभ्यते, यदा त्वधिकं विशुद्ध्यमानको भवति तदा क्षेत्रमपि वर्द्धते, तस्मिन् वर्द्धमाने शेषवृद्धिस्थानान्नुल्ल-
 क्ष्यानन्तर्गुणैव द्रव्यवृद्धिर्भवतीत्येव तावत्सभाव्यते, तत्त्व तु केवलिनो विदन्तीति, ‘पुद्गलानुवृत्त्या च तत्पर्याया’ इति,
 अयमन्त्रार्थः—पुद्गलास्तिकायस्य विद्यत एवेदं स्वरूपं, यदुत द्रव्यस्थानन्तभागादिवृद्धौ पर्यायाणामपि तावत्येवासौ भवति,
 पर्यायानन्तस्य सर्वद्रव्येषु समानत्वात्, किन्तु यदाऽवधेर्विषयतया पर्यायाश्चिन्त्यन्ते तदाऽवध्यावरणक्षयोपशमोपैक्षेव

एप्रदेशिकोऽपि सन् सूक्ष्मपरिणामत्वाच्चतु स्पर्श एव, तस्मात्प्रज्ञापनोक्तस्थित्यादिवैपम्यभाजोऽष्टस्पर्शाश्चान्येऽप्युत्कृष्टप्रदेशिका
 स्कन्धा सन्तीति स्थितम् । गुरुलघ्यादिद्रव्यविचारे 'ओरालिय' गाहा, (३६-३), अत्र भावार्थ उच्यते-इह व्यवहारश्च-
 तुर्द्धा द्रव्यमिच्छति, तद्यथा-अधोगमनस्वभाव गुरक लेष्ठादिवद् ऊर्ध्वगतिस्वभावा लघुक प्रदीपशिखावत् तिरश्चीनगति-
 शील गुरुलघु वाय्यादिवत् निश्चलस्वभाव त्वगुरुलघु व्योमादिवत्, आह च-"गुरअ लहुअ उभय नोभयमिति चाव-
 हारियनयस्स । दव लिहु दीयो चाऊ वोम जहासख ॥ १ ॥" निश्चयस्तु मन्यते-नायमेकान्तोऽधोगमनस्वभावा गुरवैव
 भवतीति, लघुनाऽप्यधोगतिपरिणतेनाणुना व्यभिचारात्, नाप्यूर्ध्वगतिस्वभावा लघ्वेय, फलमुक्तोर्ध्वगतिपरिणतगुरुस्वभा-
 वैरण्डमिङ्गया व्यभिचारात्, तस्मादेकान्तगुर्वकान्तलघु च द्रव्य नास्ति, किन्तु यद्वादपरिणाम तद्गुरुलघु, यत्तु सूक्ष्म तद-
 गुरुलघ्विति निश्चयस्य परिभाषेति, आह च-"निच्छयओ सबगुरु सबलहु या न विजाए दव । वायरमिह गुरुलहुअ अगु-
 रलहु सेसय दव ॥ १ ॥" तस्मादिह निश्चयनयमाश्रित्यौदारिकादीनि तैजसान्तानि वादपरिणामत्वादुल्लघुत्वेनोक्तानि,
 कामणद्रव्यादीनि तु सूक्ष्मपरिणामत्वादगुरुलघुत्वेनेति, एतन्मनस्याधायाह वृत्तिकृत्-"निश्चयनयापेक्षये"ति (३६-५)
 'इहापि सामर्थ्यप्रापितत्वाद्द्रव्योपनियन्धनस्य'त्यादि(३६-१७), सङ्क्षेपलोकपत्त्योपमभागदर्शनोऽपि हि किल तावत्क-
 र्म्मद्रव्याणि विपयतयाऽभिहितान्यतोऽस्याधिकक्षेत्रकालदर्शिन सामर्थ्याद्द्रव्यमपि कर्म्मद्रव्याण्यतिक्रम्य किमप्यधिकमेव
 दृश्यमिति, 'काले चउण्ह वुट्ठी'इति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भाव, ननु च परमावधेर्द्रव्यत सर्व रूपि द्रव्य क्षेत्रतोऽलोके लोक-
 प्रमाणासङ्क्षेपाकाशखण्डप्रमाण क्षेत्र कालतोऽसङ्क्षेपा उत्सापिण्यवसर्पिण्यो विषय उक्त, स चेह द्रव्याद्युपनिबन्धावसरे-

निवृण्वता पर्यन्ते यदुक्त 'वाग्योगश्रुत द्रव्यश्रुतमेव' (५०-१४) भवतीति तदनन्तरव्याख्यातपाठान्तरेण सह न योचनीय, किन्तु प्रागेव, तत्र किल पूर्वं श्रुतशब्द पृथक्कृत्येतदुक्त 'स शब्दराशि प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति', साम्प्रत तु समस्त श्रुतशब्द कृत्वा निर्देशस्तद्वायोगश्रुत शेष भवति-द्रव्यश्रुतमेव भवतीत्यर्थ ॥

ज्ञानपञ्चरूपिदरण समाप्तमिति ॥

'अपगतव्रतान्तिचारेत्तरोपचित्कर्मविवरणार्थ'मिति । (५३-१६), अनन्तराभित्तिपञ्चविधाग्रह्यकानुष्ठानेनापगता ये व्रतानामतिचारास्तेभ्यो ये इतरे-सामायिकादिकायोत्सर्गान्तपञ्चविधाग्रह्यकादगुह्यस्तैरुपचित यत्कर्म तद्विवरणार्थ मनशानादिगुणसन्धारणा प्रत्याख्यानस्याधिकार, इदमुक्त भवति-इह केचिदतिचारा म दसङ्केशजनिता कायोत्सर्गावसानावश्यकानुष्ठानतोऽपि निवर्त्तन्ते, अपरे त्यधिकतरसङ्केशनिवर्त्यस्तप शोध्या भवन्ति, तेर्यदुपचित कर्म तद्विवरणार्थमनशानादिगुणप्रतिपत्तिरधिकार पञ्चावश्यकस्येति । 'निवपुच्छिगुण भणिओ'इत्यादि (५६-१२) गाथार्थ कथानकादयेभ्यः, तच्चेदम्-इह कस्यचिद्राज्ञ सूरेष्व जल्योऽभूत्-एकेनोक्त-राजपुत्रा विनीता भवन्ति, अपरेण तूक्त-सयता, तत्र द्वयोरपि परीक्षणार्थं प्रथमं तान्द्राजपुत्रो गङ्गा किमभिमुखी वहतीति निरीक्षणार्थं प्रेषित, तेन चोक्त-किमत्र निरीक्षणीय, पूर्वाभिमुखी वहत्यसाविति प्रतीतमेवेद, महता कष्टेन प्रेषितोऽप्यपान्तरालादागत्यावोचत्-गतोऽह दृष्टा पूर्वाभिमुखी वहतीति । साधु प्रेषित, स चाचिन्तयत्-गुरवोऽपि पूर्वाभिमुखी वहत्यसाविति जानन्त्येव, केवलमिह कारणेन भाव्यमिति विचिन्त्य जानन्नपि तमर्थं गतो गङ्गाया, स्वतः परतश्च विशेषतो निश्चित्य गुरवे न्यवेदयत्-पूर्वाभिमुखी

तद्वृद्धिर्न द्रव्यवृद्धापक्षेति, अतो यस्य क्षेत्रादेर्यथैव चतुर्विध्यादिक्रमेण वृद्धिर्हानिर्गो प्रोक्ता तस्य तर्पण युक्ता, कुत ?
 इत्याह—‘प्रतिनियतविषयत्वादिति’ (४३-१८), प्रतिनियतो ह्यवधिविषयतया चिन्त्यमानयो क्षेत्रादिवृद्धिहान्यो-
 विषय, तद्यथा—‘बुद्धी चा हाणी वा चउविहं त्यादि, नन्वेतदप्यवधिविषयतया चिन्त्यमानयोर्बुद्धिहान्यो प्रतिनियत-
 विषयत्व युत ? इत्याह—‘विचित्रे’त्यादि, अवधेनिबन्धन क्षयोपशम स च विचित्रोऽतस्तद्वशाज्जायमाने वृद्धिहानी
 उत्तरक्रमेण भवत इत्यल प्रसङ्गेनेति । ‘लोचनद्वयोपयोगयदि त्यत्र (४३-२४) सप्तम्यन्ताद्वति, यथा किल लोचनद्व-
 यस्याप्युपयोगे—व्यापारे सति जीवस्यैकदा एक एवोपयोग एवमनेकस्यैकव्यापारेऽप्येक एतास्योपयोग इति, यदिवा य
 प्रकाशमयस्तस्यस्मिन्नप्यथ प्रकाशकत्वेन व्याप्रियमाणस्य सर्वात्मना व्यापारो न देशत, यथा प्रदीपस्य, जीतोऽपि ज्ञानम-
 काशेन प्रकाशवान् ततोऽस्यापि सर्वस्पष्टकरेकोपयोगतया सर्वात्मना व्यापार इति, एतदेवाह—‘प्रज्ञा रामये’त्यादि, उक्ता
 र्थमेव, नवर प्रदीपस्योपयोगो—व्यापार स इव—तद्वत्, प्रदीपस्य हि प्रकाशने व्याप्रियमाणस्य प्रत्यर्थ सर्वात्मना व्यापार
 न देशत, एव जीवस्यापाति भाव । क्षेत्रद्वारे ‘स्वरेजमसखेज्जा’ गाहा (४६-९), अत्राय तात्पर्यार्थ—यस्तानदत्तम्
 ज्ञोऽवधिर्भवति स ‘पुरुषायाधया हेतुभूतया’ (४६-१३), अवधिपुरुषयोर्यदन्तराल तेन हेतुभूतेनासम्बद्धोऽग्रधिर्भ-
 वतीत्यर्थ, स चाग्रधि सहोयक्षेत्रविषयोऽसहोयक्षेत्रविषयो वा भवति, यदिवा पुरुषावाधया ‘संज्ञे ति सहार्थे तृतीया,
 कोऽर्थ ?—पुरुषावध्योरन्तराल सहोयमसहोय च भवति अवधिश्च सहोयोऽसहोयश्च भवतीति, एतदेवाह—‘इदानीम-
 यागया चिन्त्यत’इत्यादि (४६-१५), शेष सुगम यावज्ज्ञानपञ्चकसमाप्ति, नवर ‘केवलनाणेणऽर्थे’इत्यादिगाथा

त्रिपुण्यता पर्यन्ते यदुक्त 'वाग्योगश्रुत द्रव्यश्रुतमेव' (५०-१४) भवतीति तदनन्तरव्याख्यातपाठान्तरेण सह न योजनीय, किन्तु प्रागेव, तत्र किल पूर्वं श्रुतशब्द पृथक्कृत्येतदुक्त 'स शब्दराशि प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति', साम्प्रत तु समस्त श्रुतशब्द कृत्वा निर्देशस्तद्वायोगश्रुत शेष भवति-द्रव्यश्रुतमेव भवतीत्यर्थ ॥

ज्ञानपञ्चकपियरण समाप्तमिति ॥

‘अपगतव्रतानिचारेतरोपचितकर्मविरणार्थ’मिति । (५३-१६), अनन्तराभित्तिपञ्चविधावश्यकानुष्ठानेनापगता ये व्रतानामतिचारास्तेभ्यो ये इतरे-सामायिकादिकार्योत्सर्गान्तपञ्चविधावश्यकदुद्धास्तैरुपचित यत्कर्म तद्विशरणार्थं मनशनादिगुणस वारणा प्रत्याख्यानस्याधिकार, इदमुक्त भवति-इह केचिदतिचारा म दसङ्केशजनिता कार्यात्सर्गावसानावश्यकानुष्ठानतोऽपि निवर्तन्ते, अपरे त्वधिकतरसङ्केशनिवर्त्यास्तप शोध्या भवन्ति, तैर्यदुपचित कर्म तन्निर्ज-रणार्थमनशनादिगुणप्रतिपत्तिरधिकार पञ्चावश्यकस्येति । ‘निवपुच्छिण्ण भणिओ’इत्यादि (५६-१२) गार्थार्थं कथानकादयस्य, तच्चेदम्-इह कस्यचिद्राज्ञ सूरेश्च जल्योऽभूत्-एकेनोक्त-राजपुत्रा विनीता भवन्ति, अपरेण तूक्त-सयता, तत्र द्वयोरपि परीक्षणार्थं प्रथमं तान्द्राजपुत्रो गङ्गा किमभिमुखी वहतीति निरीक्षणार्थं प्रेषित, तेन चोक्त-किमत्र निरीक्षणीय ? पूर्वाभिमुखी वहत्यसाविति प्रतीतमेवेद, महता कष्टेन प्रेषितोऽप्यपान्तरालादागत्यावोचत्-गतोऽह दृष्टा पूर्वाभिमुखी वहतीति । साधु प्रेषित, स चाचिन्तयत्-गुरवोऽपि पूर्वाभिमुखी वहत्यसाविति जानन्त्येव, केवलमिह कारणेन भाव्यमिति विचिन्त्य जानन्नपि तमर्थं गतो गङ्गाया, स्वतः परतश्च विशेषतो निश्चित्य गुरवे न्यवेदयत्-पूर्वाभिमुखी

तद्वृद्धिर्न द्रव्यवृद्धापेक्षेति, अतो यस्य क्षेत्रादेर्यथेव चातुर्विध्यादिक्रमेण वृद्धिर्हानिर्गो प्रोक्ता तस्य तथेन युक्ता, कुत ? इत्याह—‘प्रतिनियतविषयत्वादिति’ (४३-१८), प्रतिनियतो ह्यवधिविषयतया चिन्त्यमानयो क्षेत्रादिवृद्धिहान्यो-विषय, तद्यथा—‘बुद्धी वा दृग्णी वा चउच्चिह’त्यादि, नन्वेतदप्यवधिविषयतया चिन्त्यमानयोवृद्धिहान्यो प्रतिनियत-विषयत्येव कुत ? इत्याह—‘विचित्रे’त्यादि, अवधेर्निबन्धन क्षयोपशम स च विचित्रोऽतस्तद्वशाज्जायमाने वृद्धिहानी उत्सक्रमेणैव भवत इत्यल प्रसङ्गेनेति । ‘लोचनद्वयोपयोगयदि तत्र (४३-२४) सप्तम्य-ताद्वति, यथा किल लोचनद्व-यस्याप्युपयोग -व्यापारे सति जीवस्येकदा एक एवोपयोग एवमेकस्यैकव्यापारेऽप्येक एवास्योपयोग इति, यदिवा य प्रकाशमयस्तस्यैकस्मिन्नप्यथे प्रकाशकत्वेन व्याप्रियमाणस्य सर्वात्मना व्यापारो न देशत, यथा प्रदीपस्य, जीतोऽपि ज्ञानप्र-काशेन प्रकाशवान् ततोऽस्यापि सर्वस्पर्द्धकरेकोपयोगतया सर्धात्मना -यापार इति, एतदेवाह—‘प्रज्ञा नामये’त्यादि, उक्ता र्थमेव, नवर प्रदीपस्योपयोगो-व्यापार स इय-तद्वत्, प्रदीपस्य हि प्रकाशने व्याप्रियमाणस्य प्रत्यर्थ सर्वात्मना व्यापार-न देशत, एव जीवस्यापीति भाव । क्षेत्रद्वारे ‘सग्नेजमसखेज्जा’ गाहा (४६-९), अत्राय तात्पर्यार्थ -यस्तानदत्तम् ज्ञोऽवधिर्भवति स ‘पुरुषावाधया हेतुभूतया’ (४६-१३), अवधिपुत्पत्तयोर्यदन्तराल तेन हेतुभूतेनासगज्ज्ञोऽवधिर्भ-वतीत्यर्थ, स चावधि सत्त्वैयक्षेत्रविषयोऽसत्त्वैयक्षेत्रविषयो वा भवति, यदिवा पुरुषावाधया ‘सञ्चेति सहाधे’ तृतीया, कोऽर्थ ? -पुरुषावधयोरन्तराल सत्त्वैयमसत्त्वैय च भवति अवधिश्च सत्त्वैयोऽसत्त्वैयश्च भवतीति, एतदेवाह—‘इदानीम-वाधया चिन्त्यत’इत्यादि (४६-१५), दोष सुगम यावज्ज्ञानपञ्चकसमाप्ति, नवर ‘केवलज्ञानेणऽतथे’इत्यादियाथा

वसेयत्याहुः स्वावतारता नायप्रतिष्ठापकतथाविधनिपुणयुक्त्यभावात् सुलोचारतेति ३, चतुर्थं साधूनां, तत्र तु स्वावतारता
 बोदिकवद् दुरुत्तारता शाक्यवद्भावनीयेति ४। अन्ये तु सुलोचारता दुरुत्तारता वा सर्वत्र मोक्षमाश्रित्य व्याचक्षते, तत्र सर-
 जस्कानां स्वल्पेनैव किलेश्वरोक्तानुष्ठानेन मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमात्सुलोचार सुखेनास्मात्ससारजलधिमुत्तरन्तीति व्युत्पत्ते-
 रिति, शाक्यानां तु दुरयापविशिष्टध्यानमार्गाद् योगिज्ञानोत्पत्त्यादिक्रमेण मुक्त्यभ्युपगमादुरुत्तारता तु खेनास्मात्ससारमु-
 त्तरन्तीतिकृत्वा, बोटिकानां ॥ भिक्षाशुद्ध्यादीनां गौणत्वेनाभ्युपगमाद्वा गलक्षणनिर्मथतामात्रादेव मुक्त्यभ्युपगमात्सु-
 खोत्तारता, साधूनां तु दुरुत्तारता शाक्यवद्भावनीयेति, अवतारपक्षे तु सर्वत्र भावना पूर्वोक्तैवेति । 'द्रव्यभावतीर्थ'मिति
 (५९-२०), तैरप्युक्तक्रमेण चतुष्पकार नष्टादेर्द्रव्यतीर्थमात्मात्मीयं तु दर्शनं भावतीर्थमिष्यते इति भावः ॥ 'ते वद्विज्ज
 सिरसा' इत्यादि गाथा विवृण्वता वृत्तिकृता-किं !-निर्युक्तिं कीर्त्तयिष्ये, इत्यस्मादनन्तरं 'कस्ये'ति (६१-१३) पष्ठ्यन्त
 यस्य निरदेशि तस्य पर्यन्तेऽभिधास्यमानेन श्रुतज्ञानस्येत्यनेन पदेन सह सम्बन्धो, न पुनरनन्तरनिर्दिष्टेन अर्थपृथक्त्वस्ये-
 त्यनेन सह, तस्य विशेषणत्वाच्छ्रुतज्ञानस्यैवात्र विशेष्यत्वात्, श्रुतज्ञानस्य निर्युक्तिं कीर्त्तयिष्ये इत्यर्थः, भगवत इत्येतद्विशेषण
 किमित्याह—'स्वरूपाभिधानमेवेति तद्वता समग्रैश्वर्यादिगुणकलापोपेतत्वेन भगवत्त्वाच्छ्रुतमपि भगवदिति श्रुतज्ञा-
 नस्य स्वरूपमनेन विशेषणेनाभिधीयत इत्यर्थः । 'अहोरेसोहि वनेति चित्ति'ति (६३-९), यज्जलेपादिषु द्रव्यप्रक्षेपर-
 हितैर्यर्णकिंश्चित् इत्यर्थः । 'एतेषां च मध्यभाग क्षपयन्नेताः सप्तदश प्रकृती' रित्यादि (८४-११), इह कर्ममन्थे-
 व्यत्रान्तरे षोडशैव प्रकृतयः क्षप्यमाणत्वेनाभ्युपगम्यन्ते न सप्तदश, यतस्तन्मतेनापार्थास्यनामकर्मैह न क्षप्यते, किन्त्वयोगी

वहति, तत्त्व तु गुरवो विदन्तीति, द्वयोरपि च चेष्टा प्रच्छन्नपुरंपराज्ञे निवेदिता, प्रतिपन्न चार्नेन-साधूनामनुत्तरो विनय
 इति, तदपरेणापि मुमुक्षुणा तत्साधुयदाचरणीयमिति । 'इदं च निरुक्तिद्वारे सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ' चेत्यादि (५८-७)
 तत्र 'उद्देशे निदेशे अ निगमे' इत्यादि यद्द्वारगाथाद्वय भणियति तद्वितीयगाथान्ते 'भवगारिसफासणनिम्त्ती'-
 त्यनेनोपात्त निरुक्तिद्वार अध्वयसानपर्यन्तवृत्तिन्या 'सामाह अ समह अ' इत्यादिगाथा व्याख्यास्यते,
 अत्र तावन्निरुक्तिद्वारायात् सामायिक व्याख्यात, तथा 'नदिमणुओगदार' इत्यादिना च भणियमाणसूत्रस्पर्शिकनि-
 र्युक्तौ 'साम सम च सम्म इगमिति सामाह अस्स गगद्धा' इत्यादिगाथाया च सामायिकव्याख्या करिष्यत इति
 भावः, शेष प्रकटार्थमिति । 'सुखावतार' मित्यादि (५९-१९), सुखावतार सुखोत्तार सरजस्कदर्शनमिति सदङ्क,
 कथं?, तत्र कष्टानुष्ठाननियमस्य कस्यचिदभावाद्यथाकथंचिद्रूपतयाऽपि व्रतपरिपालनस्य तैरभिधानात् सुखेनेव तदीक्षा
 प्राणिन प्रतिपद्यत इति सुखावतारता, तथा न तेषा दर्शने तथाविधवासकस्वभावा काचिन्निपुणा युक्तिरस्ति यद्वासि
 तान्तरात्मा पुमोस्तदीक्षा न परित्यजेत्, किञ्च—“शैवो द्वादश वर्षाणि, व्रत कृत्वा तत परम् । यद्यशक्तस्त्यजेतापि,
 याग कृत्वा व्रतैश्वरम् ॥ १ ॥” इति दीक्षात्यागस्य निर्दोषतयाऽप्यभिधानात्सुखोत्तरतेति १, सुखावतार दुरुत्तार शाक्याना,
 तत्र 'मृद्धी शय्या प्रातरत्याय पेया, भक्त मध्ये पानक चापराह्णे । द्राक्षाखण्ड शर्करा चाद्धरात्रे, मोक्षश्चान्ते शाक्य-
 पुत्रेण दृष्ट ॥ १ ॥’ इत्यभिधानात्, तथा 'मणुन्न भोअण भोचे' त्याद्यभिधानाच्च सुखावतारता, तथा वासकनिपुण-
 युक्सिम्नावाव्रतत्यागे च महत ससारदण्डादे प्रतिपादनादुत्तरतेति २, तृतीय वोटिकाना, तत्र नाम्यादिकष्टस्य दुरध्य-

लक्षणसिवादिनो भवन्तीत्यधस्तनकायमडभमिदमुच्यते, कोष्ठस्यात्र विशिष्टप्रमाणलक्षणोपेतत्वादिति ५, 'हुण्ड तु सर्वत्रा-
सस्थित' सर्वशरीराययवाना प्रायस्तत्र यथोक्तप्रमाणलक्षणविसवादित्वादिति गाथार्थ । वचनानुयोग व्याख्यानयता यदुक्त
'पोडशाना चे'ति (८८-१२), तत्रायमर्थ — एकवचनादिस्वरूपाविर्भाविक व्याख्यान वचनानुयोगोऽभिधीयते, पोडश-
वचनस्वरूपाविर्भाविक वा, कानि पुनस्तानि पोडश वचनानीति चेद्, उच्यते, 'लिंगतिय वयणतिय कालतिय तह परो
क्वपच्यक्व । वयणयवणयचउद्धा अब्भत्थ होइ सोलसम । १ । व्याख्या—इय स्त्री अय पुरुष इद कुलमिति त्रीणि लिङ्ग-
प्रधानानि वचनानि—लिङ्गवचनानि, एको द्वौ बहव इत्येकत्वाद्यभिधायकशब्दसन्दर्भो वचनत्रिक, अकरोत्करोति करि-
ष्यतीत्यतीतादिकालनिर्देशप्रधान वचन 'कालतिय'ति कालत्रिकवचनमित्यर्थ, तथा स इति परोक्षनिर्देश परोक्षवचन,
अयमिति प्रत्यक्षनिर्देश प्रत्यक्षवचन, उपनयापनयवचन तु चतुर्द्धा भवति, तद्यथा—रूपवती स्त्री सुशीला चेति उपनयो-
पनयवचन, रूपवती स्त्री पर कुशीलेत्युपनयापनयवचन, कुरूपा पर सुशीलेत्यपनयोपनयवचन, कुरूपा कुशीला चेत्यपनया-
पनयवचन, यत्रान्यच्चेतसि निधाय विप्रतारकबुद्ध्याऽन्यन्न वक्ति, किन्तु तद्यथा विवक्षित तत्तथैव मन शुद्ध्या ब्रवीति
तत् पोडशमध्यात्मवचनमित्येतेषा पोडशाना वचनविशेषाणा स्वरूपाविर्भावाक व्याख्यान वचनानुयोग इति गाथार्थ ।
'पचहि ठाणेहिं सुय चाइजे त्यादि (८८-१५), यद्याचार्य शिष्यान् श्रुत न ग्राहयति तदा त परित्यज्य श्रुतार्थिनस्ते
ऽन्यत्र गच्छेयुरिति कथं नु नाम मयैते शिष्या सङ्गृहीता भविष्यन्तीति बुद्ध्या श्रुत वाचयति, उपग्रहार्थ वा—तेषामेव

द्विसप्ततिकर्मप्रवृत्तिकदम्नकमध्ये तत्क्षपयति, तस्मान्मतान्तरत्वेनेह सप्तदशानामुपन्यासो न निरर्थक इति । 'समचउरसे
 नगगोह मटले' इत्यादिगाथानिदिष्टानामेव सस्थानाना स्वरूपव्याचिरयासया प्राह—'तुल्य वित्थडयहुल' गाथा (८५-९),
 तत्र नाभेरधस्तादूर्ध्वं च सर्वत्र शास्त्रोक्तसमस्तशरीरलक्षणाविसवादित्वात्समचतुरस्र तुल्यमुच्यते, तच्च किल्व व्युत्साद्यते-
 समा -शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसवादिन्यश्चतस्रोऽस्रयो यस्य तत्समचतुरस्र, 'सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदा-
 जपदमोष्ठपदादि' (पा-५-४-१२०) त्यकार समासान्त, अस्रयस्त्वह चतुर्दिग्विभागोपलक्षिता शरीरावयवा, ततश्च सर्वे
 ऽव्यवयवा शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसवादिनो यस्य न यूनानाधिकप्रमाणा इति तत्तुल्य भवत्येव १, तथा न्यग्रोधवत्सरिमण्डल,
 यथा न्यग्रोध उपरि सम्पूर्णवयवो भवति अधस्तु न तथा, तथेदमप्यत एवाह—'वित्थडयहुल ति, नाभेरुपरि वित्तर
 बहुल शरीरलक्षणोक्तप्रमाणभाक् अधस्तु हीनाधिकप्रमाणमिति भाव २, तृतीय सादि कथम्भूत भवतीत्याह—'उस्सेह-
 यहु ति, उत्सेधशब्देन नाभेरधस्तनदेहभागो गृह्यते, उत्सेधेन बहुपरिपूर्णं नाभेरधस्तनदेहभागे शरीरलक्षणोक्तप्रमाणभाग् भव-
 तीत्यर्थ, अत एव तत्सादीत्यभिधीयते, सह आदिना-उत्सेधारयनाभेरधस्तनकायेन वर्तत इति सादि, सर्वमेव हि शरीर
 मभिहितस्वरूपेणादिना सह वर्तत एवेति विशेषणान्यथानुपपत्तेरादिरिह वैशिष्ट्योपेतो लभ्यते ३, वामन तु मण्डभकोष्ठ, अत्र
 किल पाणिपादशिरोग्रीव शरीरलक्षणोक्तप्रमाणयुक्त भवति, शेष तु हृदयोदरपृष्ठरूप कोष्ठ हीनाधिकप्रमाणत्वान्मण्डभमिति-
 कृत्या मण्डभकोष्ठमिदमुच्यते ४, कुब्ज त्वधस्तनकायमण्डभ, अधस्तनकायशब्देन चेह करचरणोरुग्रीवाशिर प्रभृतयोऽवयवा
 गृह्यन्ते, 'उस्सेहमहोकाओ करचरणाई य रिट्टिछो' इतिवचनात्, ते चात्र मण्डभाः-हीनाधिकप्रमाणोपेता यथोक्त-

त्वाददोषो, विशेषाधिना तु भाष्यविवरणमन्वेपणीयमिति गार्थः ॥ 'अत्याणत्थनिउत्ता' गाहा (९९-७), अस्थाने-अनौ चित्तेनार्थेपु-प्रयोजनेष्वर्थान्-सूत्रार्थरूपादियुक्ते अस्थानार्थनियोक्ता गुरर्न भवतीति योगो, विधिना प्रतिपादिते वा अर्थ गुरु-भिद्विपरीतार्थनियोक्ता शिष्यो न भवति, केव केषा १-विपरीतनियोक्त्री आभरणाना जीर्णश्रेष्ठिदुहितेवेति गार्थः । 'अवस्तणेण जीहाए' गाहा (१०२-११), इह किल हसस्य जिहा अम्ला भवति, ततश्चासौ यदा दुग्धमिश्रोदकमध्ये चञ्चुपुट क्षिपति तदा तज्जिहाया अम्लत्वगुणेन दुग्धे विवृडिते 'कइया होति' चि दुग्धवराटिका भवन्तीत्यर्थ, ततो हसो जल मुक्त्वा वराटिकाभि स्थित दुग्धमापिवति एव सुशिष्योऽपि दोषान्मुक्त्वा गुणान् गृह्णातीति गार्थः । 'एव

१ यद्यपि पूज्यैरेव स्वय विशेषावश्यक विवृष्वद्विरेपा गाथाऽनुयोगविषयाणा द्रव्यादीना परस्परसमावेशार्थकतया पश्चाद् व्याख्याता अत्र चानुयोगसमावेशकतया, तथाऽपि न कथञ्चनापि हार्दमुद्भावित नीयते तत एवमुक्तौ न काञ्चिद्वानि पश्याम यदुत द्रव्यस्य गुणपर्यायवचनात् केवलस्य द्रव्यत्वाभावात् यदा यदा द्रव्यानुयोग क्रियते तदाऽवश्य भावानुयोग कर्तव्यतामापनीष्यते एव, तथा च द्रव्यानुयोगे क्रियमाणे नियमत एव भावानुयोगस्य कृति, तथा भावो न द्रव्याश्रयम-तरा द्रव्य च न क्षेत्रमाधारमवस्थितलक्षण च काल व्यतिरिच्येति द्रव्ये भावे च व्याख्यायमाने अवश्यमेव तद्रव्याख्यासंपूर्णतायै क्षेत्रकालव्याख्यानकृतिरिति न तौ क्षेत्रकालाभ्या विना व्याख्यायमाना द्रव्यादीना विना द्रव्यभावयो-र्यायान, यदा च आधारभूतमाकाशरूप केवल क्षेत्र व्याख्यायते तदा आधेतद्रुणादिस्थितिरूपाणा द्रव्यादीना व्याख्यान नातीवोपयुक्तं न चाविनाभूतमिति मज्जना, तथा वर्तनारूपे काले स्वतन्त्रतया व्याख्यायमाने न द्रव्यभावक्षेत्रानुयोगानामुपयुक्त-तेति 'काले भयणाए तीसुपि' द्रव्याद्यनुयोगविषयिण्या सचेतररूपमजनया कालानुयोग स्यादिति ।

शिष्याणामनुग्रहार्थमित्यर्थं स्वकर्मनिर्जरेणार्थं च, तथा श्रुतपर्यवजातेन हेतुभूतेन वाचयेत् शिष्यान्, श्रुत वाचयत
 श्रुतपर्यवजात-श्रुतपर्यायराशिर्मम वृद्धि यास्यति, शिष्यान् वाचयतो ममापि श्रुत निर्मल भविष्यतीति कृतमुद्धिर्नां श्रुत
 वाचयेदित्यर्थं । 'द्वे नियमा भावो' गाहा (८८-१९), व्याख्या- 'द्रव्ये' इति द्रव्यविषयेऽनुयोगे नियमाद्भावो-निश्चयेन
 भावानुयोगोऽस्ति, तदव्यारयाने द्रव्यस्य व्याख्यातुमशक्यत्वादिति, 'न विणा ते यावि खेत्तकालेहि' ति तावपि-
 द्रव्यभायानुयोगो क्षेत्रकालानुयोगाभ्यां विना न भवत, तद्विशिष्टत्वात्तयो, तथाहि-पर्यायाधार द्रव्य व्याख्यानयन-
 इयमव क्वचिदवगाढ व्याचष्टे स्थितिमच्चेति, तथा क्षेत्रानुयोगे क्रियमाणे त्रयाणामपि-द्रव्यकालभावानुयोगानां भजना-
 कदाचित्सन्ति कदाचिनेति, अलोकलक्षणे हि क्षेत्रे विचार्यमाणे तत्र परमाण्वादिद्रव्यस्याभावादाकाशद्रव्यस्य च क्षेत्रद्वा-
 रेणैव गृहीतत्वाद्द्रव्यानुयोगाभाव, समयादिरूपकालस्य च तत्राभावात्कालानुयोगाभाव, अगुरुलघ्यादिक्षेत्रपर्यायाणामविव-
 क्षितत्वात्क्षेत्रग्रहणेनैव च तेषां गृहीतत्वाद्भावानुयोगाभावोऽपि भावनीय इत्यलोकक्षेत्रे त्रयोऽप्यनुयोगा न विद्यन्ते, लोके
 तु समयक्षेत्रादौ सन्तीति भजना । तथा त्रिष्वपि-द्रव्यक्षेत्रभावेषु कालानुयोगो भजनीय, समयादिलक्षणो हि काल-
 समयक्षेत्रान्तर्वर्तिद्रव्यादिव्यस्ति बहिर्वर्तिषु तु नास्तीति भजना, ननु यद्येव 'न विणा ते यावि खेत्तकालेहि' इत्यत्र
 कालमन्तरेण द्रव्यभावो न भवत इति यदुक्तं तद्विरुध्यते, समयक्षेत्राद्बहिस्तमन्तरेणापि तयो सुलभत्वात्, सत्य, किन्तु
 पूर्वं वर्तनारूपस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात्तस्य सर्वव्यापित्वाद्, अत्र तु समयक्षेत्रनियतसमयादिरूपस्यैव कालस्य विवक्षित-

तप कर्मोमम्-इतरजन्तुभिर्दुरध्यवसेय, विशेषतो वर्द्धमानस्य सम्वन्धि तपो दुरध्यवसेय, वक्ष्यमाणन्यायेन सोपसर्ग-
त्वादपानकत्वाद्दुहत्याच्च, सातिरेकद्वादशवर्षमानच्छास्यकाले हि तस्य वर्षमप्येकादशभिर्दिनैर्यून पारणककालो वक्ष्यते, शेष
तु उपोषितस्तस्या, एतच्च सर्वमपानक सोपसर्ग चेति शेषतीर्थकृद्भ्यो दुरध्यवसेयतममिति गाथात्रयार्थ । इदं च चिरन्त-
नानुयोगपटदर्शनाद्यनुसारतो मया व्याख्यात इति न स्वमनीषिका भाव्येति । अत्र कल्याणकै सार्द्धं क्वचिद्व्यभिचारोऽपि
दृश्यते, स तु न प्रतन्यते, केवलिंगम्यत्वात्तन्निर्णयस्येति । शिष्यसङ्ग्रहरूपे सङ्ग्रहद्वारे यतिमानप्रतिपादनायाह—‘चुलसीति’
गाहा, ‘तित्रिय’गाहा, छावडीगाहा ‘चोइस’गाथाद्वय (प० १३९) व्याख्या—आदितीर्थकृत चतुरशीति सहस्राणि यतिशिष्य
सङ्ग्रहप्रमाण १, एक लक्ष २ लक्षद्वय ३ त्रीणि लक्षाणि ४ विशतिसहस्राधिकानि त्रीणि लक्षानीति ५ त्रिशत्सहस्राधिकानि
त्रीणि लक्षाणि ६ त्रीणि लक्षाणि ७ सार्द्धलक्षद्वय ८ लक्षद्वय ९ एकं लक्षम् १० चतुरशीति सहस्राणि ११ द्विसप्तति
सहस्राणि १२ अष्टपष्टि सहस्राणि १३ पट्पष्टि सहस्राणि १४ चतु पष्टि सहस्राणि १५ द्विपष्टि सहस्राणि १६ पष्टि
सहस्राणि १७ पञ्चाशत्सहस्राणि १८ चत्वारिंशत्सहस्राणि १९ त्रिशत्सहस्राणि २० विशति सहस्राणि २१ अष्टादश सह
स्राणि २२ षोडश सहस्राणि २३ चतुर्दश सहस्राणि २४ । एव चतुर्विंशतितीर्थकृता सर्वसङ्ख्यायामागत यतीनामष्टाविंश-
तिर्लक्षाणि अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि, आह च—“अट्टावीस लक्षा अड्यालीस च तह सहस्साइ । सर्वेसपि जिणाण जईण
माण विणिदिठ ॥ १ ॥” तदेतज्जिनानामृपभादिर्वर्द्धमानान्ताना यथाक्रम यतिशिष्यसङ्ग्रहप्रमाण विज्ञेयमिति सार्द्धगाथा-
त्रयार्थ । साम्प्रत आर्यसङ्ग्रहप्रतिपिपादयिषया गाथादलेन प्रस्तावनामाह—आर्यासङ्ग्रहमानमृपभादीनामितोऽनन्तर

‘तच्चाग्रावुत्पन्ने सञ्जात’मिति (१२९-१०), कृष्युपकारिकुश्यादीनामग्निमन्तरेणाभावादिति भावः । सण सप्तदशो यस्य तत्सणसप्तदश धान्यमित्युक्तं तच्चेद—“सालि १ जव २ वीहि ३ कोद्व ४ रालय ५ तिल ६ मुग ७ मास ८ वह ९ चणा १० । तुवरि ११ मसूर १२ कुलत्था १३ गोहृम १४ निष्काव १५ अयसि १६ सणा १७ ॥ १ ॥” प्रथमपरारिका समाप्ता ।

द्वितीयवरारिकाया प्रायः सुगमत्वाद्भुत्तिकृता बह्वथो गाथा न व्याख्याता अतस्ता यथा वैषम्यं व्याख्यायन्ते—तत्र छद्मस्थकालोपलक्षितं यत्तपः कर्मद्वारं तद्भूपो योऽवयवस्तद्द्वार्यायसरे ‘वाससहस्त’ गाहा ‘तिदुण्फग’ गाहा ‘तत्-वारस’ गाहा (प० १३८) व्याख्या—प्रथमतीर्थकृतं छद्मस्थकालो वर्षसहस्रं १ तथा वक्ष्यमाणवर्षशब्दसम्यन्धाद् द्वादश वर्षाणि २ चतुर्दश वर्षाणि ३ अष्टादश वर्षाणि ४ विंशतिवर्षाणि ५ मासा पट् ६ अग्नेऽपि मासशब्दसम्यन्धान्न मासा ७ त्रयो मासा ८ चत्वारो मासा ९ त्रयो मासा १० द्वौ मासौ ११ एको मास १२ द्वौ मासौ १३ । ‘तिदुण्फगसोल-सग’ति अनन्तरवक्ष्यमाणवर्षशब्दस्येह सम्बन्धात्रीणि वर्षाणि १४ द्वे वर्षे १५ एक वर्ष १६ पौडश वर्षाणि १७ त्रीणि वर्षाणि १८ अहोरात्रमेकम् १९ एकादश मासा २० नव मासा २१ चतुःपञ्चाशदिनानि २२ चतुरशीतिदिनानि २३ तथेति समुच्चये द्वादश वर्षाणि २४, इह च महावीरस्य सातिरेकाणि द्वादश वर्षाणि छद्मस्थकाल “वारस चैव य वासा मासा छेचैव अद्धमामो अ । वीरवरस्त भगवजो एसो छउमत्थपरियाजो ॥ १ ॥” इतीहैव वक्ष्यमाणत्वात् केवलमिहाल्प-त्वेन तदविवक्षेति लक्ष्यत । तदेवमिदं जिनानां ऋषभादिमहावीरपर्यवसानानां यथाक्रमं छद्मस्थकालपरिमाणं विज्ञेयम् । एव च छद्मस्थकालमानमभिधाय तपः कर्मस्वरूपप्रतिपादनायाह—‘उग्ग चै’त्यादि (१३८-१६), सर्वेषामपि तीर्थकृता

श्राविकापूर्वधरादिसह्या तु प्रथमानुयोगतो ज्ञेया, अनुयोगपटेष्वपि दृश्यते, पर मया न लिखिता, तेषामपि परस्पर विस-
 यादित्वादिति । 'कल्पात्तत्र कृतसमवसरणापेक्षये'ति (१४०-४), कल्पोऽवश्य तीर्थकृता प्रथमसमवसरण भवत्येव, अतो
 जतूनामनवबोध पश्यताऽपि कल्पाद्-अवश्यकर्तव्याङ्गवता तत्र समवसरणमकारि, तदपेक्षया मध्यमासत्क द्वितीय-
 मिति भाव । गणसह्याप्रतिपादनावसरे 'बुलसी'त्यादिगाथात्रयमेताश्च तिस्रोऽपि गाथा निगदसिद्धा अप्यङ्कतो विभज्यन्ते-
 बुलसीति १ पञ्चणउती २ विउत्तर ३ सोलसुत्तर, पोडशोत्तर शतमिति गम्यते ४ सय च ५ । सत्तहिअ ६ पणणउती ७
 तिणउती ८ अट्टसीती य ९ ॥ १ ॥ एक्कासीइ १० छावत्तरी अ (वावत्तरी वृ०) ११ छावडि १२ सत्तवन्ना य १३ । पन्ना १४
 तेयालीसा १५ छत्तीसा चैव १६ पणतीसा १७ ॥ २ ॥ तिच्चीस १८ अट्टवीसा १९ अट्टारस २० तहय चैव (चैव तहय वृ०)
 सत्तरस २१ । एक्कारस २२ दस २३ नवग २४ गणाण माण जिणिदाण ॥ ३ ॥ गणाना-एकवाचनाचारक्रियास्थयतिसमुदायाना
 मानमुक्तरूप वृषभादिजिनेन्द्राणा यथाक्रम विज्ञेयमिति, न कुलसमुदाय इति, 'तत्थ कुल विज्ञेय एगायरियस्स सतती
 जा य । दोण्ह मिहो णेगाण व साविक्खाण गणो भणिओ ॥ १ ॥' इति वचनाद्योऽयम यत्र कुलसमुदायरूपो गणोऽभि-
 हित स इह न गृह्यते, किन्तूक्तस्वरूप एवेति भाव । तत्र श्रीमन्महावीरगणधरद्वयस्य यथाप्रवृत्त्यैव कथञ्चित्सूत्रविरचने
 एकैव वाचना, सामाचार्यप्येकेवाभूदिति गणधरद्वयेनापि गण एक एवाभूद्, एवमपरस्यापि गणधरद्वयस्यैवमेव वाच्यम्,
 एव च भगवतो महावीरस्यैकादशभिरपि गणधरेर्गणानवैवाभूवन्निति, शेषतीर्थकृता तु यावन्तो गणधरा गणा अपि तावन्त
 एवेति, एतदेवाह—'एक्कारस उ गणहरा' गाहा (१४०-१४), उक्ताथवेति । 'धम्मोपायस्य देशका' (१४०-१५),

यक्ष्ये, तदेवाह—‘तिन्नेव य’ गाहा ‘लक्ख’ गाहा ‘सद्धी’ गाहा (१३९-७) व्याख्या—प्रथमतीर्थकृतस्त्रीणि लक्षणा-
यासद्धहोऽभूदिति १ त्रिशत्सहस्राधिकानि त्रीणि लक्ष्याणि २ पट्त्रिशत्सहस्राधिकानि त्रीणि लक्ष्याणि ३ त्रिशत्सहस्राधि-
कानि पट् लक्ष्याणि ४ ‘पच य तीस’ति त्रिशत्सहस्राधिकानि पञ्च लक्ष्याणि ५ विंशत्सहस्राधिकानि चत्वारि लक्ष्याणि
६ त्रिशत्सहस्राधिकानि चत्वारि लक्ष्याणि ७ अशीत्सहस्राधिकानि त्रीणि लक्ष्याणि ८ ‘तिण्हमित्तो य’ति त्रयाणा तीर्थ-
कृता नवमदशमेकादशलक्षणानामित ऊङ्कं यथाक्रम वक्ष्ये इति गम्यते, तदेवाह—‘वीसुत्तर छलहिय तिसहरसहिय
लक्ख चे ति,अन’तरलक्षदशद्वयेहापि सम्बन्धाद्विशत्सहस्राधिक लक्ष ९ पङ्क्तिरायिकाभिरधिकलक्ष १० त्रीणि सहस्रैरधिक
लक्षं ११ लक्ख वेति लक्षमेकम् १२ अष्टभि शतैरधिक लक्ष १३ द्विपटि सहस्राणि १४ ‘चउसयसमग्ग’ति अनन्तरातिरान्तानि
द्विपटिसहस्राण्यत्रापि सम्बन्ध्यन्ते, ततश्चतुभि शतं समघ्राणि द्विपटि सहस्राणि १५ पट्शताधिकान्येकपटि सहस्राणि
१६ पट्शताधिकानि पटि सहस्राणि १७ ‘सट्ठि’ति पटि सहस्राणि १८ ‘यणपन्न’ति पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणि १९ ‘पन्न’ति
पञ्चाशत्सहस्राणि २० ‘एगचत्त’ति एकचत्वारिंशत्सहस्राणि २१ ‘वत्त’ति चत्वारिंशत्सहस्राणि २२ अट्त्रिशत्सहस्राणि
२३ पट्त्रिशत्सहस्राणि २४ । एष लक्खरूपश्चतुर्विंशतेरपि तीर्थकृता यथाक्रममायिकाणा सद्बहो विज्ञेय । अत्र च सर्व-
तीर्थकरसाध्वीसङ्ख्यायामागत चतुश्चत्वारिंशलक्ष्याणि पट्चत्वारिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि पट् चायिका, तथा चाह—
“चोयालीस लक्खा छायालसहस्स चउसयसमग्गा । छच्चेव अज्जिआण संगहो होइ एसोत्ति ॥ १ ॥” । इति गाथा-
चतुष्टयार्थ । एषा च साधुसाध्वीना स्वहस्तदीक्षिताना सङ्ख्या द्रष्टव्या, न गणधरादिदीक्षितानामिति गुरव, श्रावक-

श्राविकापूर्वधरादिसह्या तु प्रथमानुयोगतो ज्ञेया, अनुयोगपटेष्वपि दृश्यते, पर मया न लिखिता, तेषामपि परस्पर विस-
 वादित्यादिति । 'कल्पात्तत्र कृतसमवसरणापेक्षये'ति (१४०-४), कल्पोऽवश्य तीर्थकृता प्रथमसमवसरण भवत्येव, अतो
 जन्तूनामनवबोध पश्यताऽपि कल्पाद्-अवश्यकर्तव्याङ्गवता तत्र समवसरणमकारि, तदपेक्षया मध्यमासत्क द्वितीय-
 मिति भाव । गणसह्याप्रतिपादनावसरे 'बुलसी'त्यादिगाथात्रयमेताश्च तिस्रोऽपि गाथा निगदसिद्धा अप्यङ्गतो विभज्यन्ते-
 बुलसीति १ पचणउती २ विलतर ३ सोलसुत्तर, पोडशोत्तर शतमिति गम्यते ४ सय च ५ । सत्तहिअ ६ पणणउती ७
 तिणउती ८ अट्ठमीती य ९ ॥ १ ॥ एक्कासीइ १० छावत्तरी अ (वावत्तरी वृ०) ११ छावट्ठि १२ सत्तवन्ना य १३ । पन्ना १४
 तेयालीसा १५ छत्तीसा चैव १६ पणतीसा १७ ॥ २ ॥ तित्तीस १८ अट्ठवीसा १९ अट्ठारस २० तहय चैव (धैव तहय वृ०)
 सत्तरस २१ । एक्कारस २२ दस २३ नवग २४ गणाण माण जिणिदाण ॥ ३ ॥ गणाना-एकवाचनाचारक्रियास्थयतिसमुदायाना
 मानमुत्तरूप वृपभादिजिनेन्द्राणा यथाक्रम विज्ञेयमिति, न कुलसमुदाय इति, 'तत्थ कुल विज्ञेय एगायरियस्स सतती
 जा य । दोण्ह मिहो णेगाण ७ साविक्खाण गणो भणिओ ॥ १ ॥' इति वचनाद्योऽयम-यत्र कुलसमुदायरूपो गणोऽभि-
 हित स इह न गृह्यते, किन्तूक्तस्वरूप एवेति भाव । तत्र श्रीमन्महावीरगणधरद्वयस्य यथाप्रवृत्त्यैव कथाश्चित्सूत्रविरचने
 एकैव वाचना, सामाचार्यप्येकैवाभूदिति गणधरद्वयेनापि गण एक एवाभूद्, एवमपरस्यापि गणधरद्वयस्यैवमेव वाच्यम्,
 एव च भागवतो महावीरस्यैकादशभिरपि गणधरेर्गणा नवैवाभूवन्निति, शेषतीर्थकृता तु यावन्तो गणधरा गणा अपि तावन्त
 एवेति, एतदेवाह--'एक्कारस उ गणहरा' गाहा (१४०-१४), उक्ताथेवेति । 'धम्मोपायस्य देशका' (१४०-१५),

भावार्थ, तथा द्रव्यतो नानाजीवान् क्षेत्रतो विदेहान् कालतो विदेहसम्बन्धिकाल भावतश्च क्षायोपशमिक भावमाश्रित्य
 श्रुतमनाद्यपर्यवसितमिति ज्ञेय, विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकमनुसरणीयमिति । 'गाथाशेष'मित्यादि(२५-१८), गाथाशेष
 'सत्तधि एष'इत्यादिक व्याख्यातमेवेति सम्बन्ध, किं कुर्वता ?-पूर्वमेवावधारणप्रयोग दर्शयतेति योग, शेष सुगम
 यावच्छ्रुतज्ञान समाप्तमिति । अवधिरधुना विव्रियते—'तथाऽवधिशब्दो द्विरावर्त्यत इति व्याख्यात'मिति
 (२८-१३), एतदत्र हृदयम्—एकीयाचार्यमतेन तावदवधिशब्द पृथग्द्वारतया योजितो, द्वितीयमतेन तु वक्ष्यमाण-
 द्वारं सहकत्वेन मीलयित्वाऽनन्तरमेव भणि यमाणविधिना व्याख्येय इत्येव द्विरावृत्ति, इदं च द्विरावर्त्तन मया पूर्वमेव
 व्याख्यात, ननु पूर्वं न कचिद्व्याख्यातमेतत् ? इति चेत्सत्य, साक्षान्न व्याख्यातम्, 'अन्ये त्वाचार्या अवधिरित्येत-
 तपद'मित्यादिना सामर्थ्याद्विरावृत्तिव्याख्यातैव, कथम् ? अवधिर्वा नामादिभेदभिन्नो वक्तव्य अवधेर्वा क्षेत्रपरिमाणा
 दीनि द्वाराणि वक्तव्यानीति, प्रथममतमेवाश्रित्य तावदाह—'तथा क्षेत्रे'त्यादि (२८-१४), नन्याद्यमते तावदवधि-
 रित्येका प्रतिपत्ति, क्षेत्रपरिमाण तु द्वितीया, सस्थानमिति तृतीया, द्वितीयमते तु यदाऽवधिशब्दोऽर्थवशात्प्रथमान्तोऽपि
 पष्ठान्तः शेषद्वारं सह सम्बध्यते तदा सस्थानमिति कतिथी प्रतिपत्तिर्भवति ? इत्याह—'अथवा अर्थोद्विभक्ती'त्यादि
 (२८-१४), पातनिकयैव व्याख्यात, केवल द्वितीयैवेय सस्थानलक्षणा प्रतिपत्तिरिति सामर्थ्याद्गम्यते, 'एमेया पडिवत्तिओ'-
 इति द्वितीयश्लोकेकान्तेऽभिधास्यमानत्वात्, कथं पुन सस्थान द्वितीया प्रतिपत्तिर्भवति ? इत्याह—'ततश्चावधेर्जन्ये'

त्यादि (२८-१५), अन्ये तु द्वितीयवेय विभक्तिरित्यादिक किञ्चिद्वाख्यानयन्ति तत्तु यदि पर त एव विदन्ति, सकर्मकक्रियाया एव सूत्रेऽश्रवणादित्यल प्रसङ्गेनेति । 'चतुर्णां द्रव्यादीना वृद्धि'रित्यादि (३२-११), ननु काले वृद्धिमाने पारिशेष्यात् त्रयाणामेव द्रव्यक्षेत्रभावाना वृद्धिर्भवतीत्येतावदेव वक्तुमुचित कथमुच्यते-काले वर्द्धमाने चतुर्णां वृद्धिर्भवति !, इत्याशङ्क्याह—'सामान्याभिधानादि'ति, प्रथम वर्द्धमानतया विशेषत काल निर्द्धार्य ततो वृद्धिसाम्या चतुर्णामपि सामान्येनाभिधानादिति भाव , अस्ति चाय न्याय -एकस्मिन् रसनेन्द्रिये जिते पञ्चापि जितानि भवन्तीति, तथाऽन्धेन भोक्तुमाकारितेन जनद्वयमागच्छतीत्यादिवचनप्रवृत्तिदर्शनादिति । 'कालस्तु भक्तव्यो-विकल्पयितव्य'-इत्यादि (३२-१२), यदि हि क्षेत्रस्य प्रतिप्रदेशवृद्धौ काल समयवृद्ध्या वर्द्धते तदाऽहुलासङ्ख्येयभागमात्रक्षेत्रवृद्धावपि कालतोऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो वर्द्धेरन्, न चैतदिष्यते, अत क्षेत्रवृद्धावपि स्थूलत्वात्काल स्याद्वर्द्धते स्यान्नेति । 'ए होइ

१ पूर्वगाथातो वक्ष्ये इत्यस्यानुवृत्तेर्लभात्, क्रियापद तत्रापि अध्याहार्यमेव, ततश्च विभक्तिपरिणामात् 'खित्तपरिमाणे सठाणे'इत्यादौ द्वितीया वाच्या, ततश्च क्षेत्रपरिमाण वक्तव्यमिति ब्रूष्यातुना सम्बधयति, एवमेता प्रतिपत्तीर्वक्ष्ये इति पर्यन्ते तत्स्वत सम्बन्ध , सस्या नप्रतिपत्ते सख्यान त्वनुपयोग्येवेति स्यात्प्रमत । आदौ विषयसप्तम्या गारयानेऽवधेमुख्यताऽभूत्, परिणामे तु तस्यैव क्षेत्रपरिमाणादेर्मुत्यतेति अवधेरित्यादिप्र थसगति , द्वितीया प्रतिपत्तिरिति तु अये त्वाचार्यो इत्यादिना लब्धमेव, द्विरावर्त्यते इत्यपि प्राग्व्याख्यात एव सिद्ध, यत प्रथम तावदवधिशब्दो नामादिभेदभिन्नऽवधौ व्याख्यात द्वितीयोऽवधिशब्दश्चाग्रे योज्यते क्षेत्रपरिमाणविषयोऽवधिरित्यादौ ततो युक्ता

अपारते' इत्यादि (३२-१३) गाथाव्याख्या-द्वितीयावहुवचनान्तेऽकारान्ते पदे पुल्लिङ्गेऽभिधेयेऽन्तस्यैकारो भवति, यथा—'नमिऊण जिणवरिंदे' इत्यादि, तथा तृतीयादिष्व्यादिशब्दाच्चतुर्थोपरिग्रहस्ततश्च 'गगमि' ति एकत्वे वर्त्तमानानां तृतीयाचतुर्थोपधीसप्तमीनां स्थाने महिलत्वेचि-स्त्रीलिङ्गेऽभिधेये एकारो भवति, तत्र तृतीयाया यथा—'सुदरपुद्दीण कय'—मित्यादि, चतुर्थ्यां यथा—'गग्गीण पुण दिण्ण तणपि खीरत्तणमुवेइ' इत्यादि, पष्ठ्या स्थाने यथा—'तीण पुण विमुद्दीण कारण हेंति पडिमाओ' इत्यादि, सप्तम्या स्थाने यथाऽत्रैव, ननु तृतीयादिवित्यत्रादिशब्दात् किमिति न पञ्चमीपरिग्रहः, नैव, तत्स्थान ओकारस्य दर्शनात्, तद्यथा—'इत्थीओ आचि सकण' मित्यादि, अत एव चात्र 'तइयाइसु छट्ठीस समीण' इति व्यस्तनिर्देशः, अन्यथा ह्यादिशब्देन चतुर्थ्यादीनां सर्वासामपि विभक्तीनामनुरोधः स्यादेनेति गाथार्थः । ननु वस्तूनां नवपुराणादयः पर्याया कालक्रमेणैव भवन्त्यतस्ते चेदुत्तरोत्तरकालक्रमवृद्धिभाजो वर्त्तन्ते तदा तद्वृद्धौ सिद्धेयं कालवृद्धिरतः पर्यायवृद्धौ कालो भजनीय इति यदुक्तं तदसङ्गतम् ? इत्याशङ्क्याह—'अक्रमवर्त्तिनामपि वृद्धिसम्भवा'—दित्यादि (३२-१८), इदमुक्तं भवति—यद्युत्तरोत्तरकालक्रमवृद्धिभाजो नवपुराणादयः एव वस्तूनां पर्याया स्युस्तदा युज्येत भवद्वयं, तच्च नास्ति, रूपरसगन्धस्पर्शतारतम्यादिपर्यायाणां मन्दक्षयोपशमावस्थानुपलब्धानां विशिष्टक्षयोपशमे सति कालक्रमवृद्धरभावेऽपि ग्रहणा युगपदेव वृद्धिसम्भवादिति भावनीयम् । 'पर पर सुद्धम (तत्त्वा० अ० २ सू० ३८) मित्यादि (३५-३), औदारिकशरीराद्विक्रिय सुद्धम स्वत्पाकाशप्रदेशावगाहीतियावत्, ततोऽप्याहारकतैजसका र्मणानि क्रमशः सूक्ष्माणि, तदनेनापि किल तत्त्वार्थसूत्रेण क्षेत्रतो मद्वाख्यात एव क्रम उक्तो भवति, अनेन हि किल

परम्परसूक्ष्मप्रतिपादनेन कार्मण्यवर्गणा स्वल्पाकाशप्रदेशावगाहिन्यस्ततोऽपि तेजसादीना क्रमशो बहुप्रदेशावगाहिन्य
इति सामर्थ्यादुक्तं भवति, 'प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुण मित्यत्र (त० अ० २ सू० ३९) प्राक्तैजसादिति विशेषो हृदय,
यावद्भि पुद्गलैरादारिक निष्पद्यते ततोऽसङ्ख्येयगुणवफिय, ततोऽप्यसङ्ख्येयगुणैराहारक, तैजसकार्मणे तु क्रमशोऽनन्तगुण-
प्रदेशनिष्पत्ते 'अनन्तगुणे परे' इति (त० अ० २ सू० ४०) वचनादिति । 'भेदाभेदपरिणामाभ्या'मित्यादि
(३५-१३), यावद्भि किल पुद्गलैस्तनुवर्गणास्कन्धा निष्पद्यन्ते तेभ्यो यदा केचित् पुद्गला विभिद्य पृथग् भवन्ति अन्ये
त्मागन्तुका समागत्याभेदेन परिणमन्तीति आभ्या भेदाभेदपरिणामाभ्यामैतास्तनुवर्गणा औदारिकादियोग्यनादरपरिणामा
भिमुखा भवन्तीत्यर्थः । 'अयमेव सर्वोत्कृष्टप्रदेश इत्यादि (३५-१८), अयमेवाचित्तमहास्कन्ध उत्कृष्टपुद्गलसङ्गा
निर्धृत्तो, नान्ये सन्तीति केचित्, एतच्चायुक्तं, कथम् ? इत्याह—'यस्मादि'त्यादि, ननु चाचित्तमहास्कन्धा अपि कालभे
देन बहवो भवन्ति, तेषां च स्थित्यवगाहनादिभि परस्पर वेपम्याद् यदिदं प्रज्ञापनाया स्थित्यवगाहनादिभिश्चतु स्थान
पतितत्वादि वैपम्यमुक्तं तदचित्तमहास्कन्धाश्रयेणाप्युपपत्स्यते तत्कुत एतद्व्यतिरेकेणापरोत्कृष्टप्रदेशकस्कन्धसत्ता ? इत्या-
शङ्क्याह—'अयं पुनस्तुल्य एवे'ति (३५-२१), अयमित्येतज्जातावेकवचन, ततश्चायमर्थः—अमी पुनरचित्तस्कन्धा
कालभेदेन बहवोऽपि जायमानास्तुत्या एवेति, एतदुक्तं नवति—यद्यप्यचित्तमहास्कन्धा कालभेदेन बहवो भवन्ति
तथाऽपि स्थितिरष्टसामयिकी अवगाहना च लोकव्याप्तिलक्षणैव सर्वेषामपि तुल्येति कथं तदाश्रयेण प्रज्ञापनोक्तं
स्थित्यादित्रैपम्यं युज्यते ? किं च—असौ प्रज्ञापनायामुत्कृष्टप्रदेशिक स्कन्धोऽष्टसर्गं पठ्यते, अयं त्वचित्तमहास्कन्ध उत्कृ

एप्रदेशिकोऽपि सन् सूक्ष्मपरिणामत्वाच्चतु स्पर्श एव, तस्मात्प्रज्ञापनोक्तस्थित्यादिवैषम्यभाजोऽष्टस्यर्थाश्चान्येऽप्युक्तप्रदेशिका
 स्कन्धा सन्तीति स्थितम् । गुरुलघ्यादिद्रव्यविचारे 'ओरालिय' गाहा, (३६-३), अत्र भावार्थ उच्यते-इह व्यनहारश्च-
 तुर्द्धा द्रव्यमिच्छति, तद्यथा-अधोगमनस्वभाव गुरुक लेप्तादिवद् ऊर्द्धगतिस्वभाव लघुक प्रदीपशिखावत् तिरश्चीनगति
 शील गुरुलघु वाच्यादिवत् निश्चलस्वभाव त्वगुरुलघु व्योमादिवत्, आह च-“गुरुञ लहुञ नोभयमिति वाच-
 हारियनयस्स । दध लिट् दीवो चाऊ योम जहासलं ॥ १ ॥” निश्चयस्तु मन्यते-नायमेकान्तोऽधोगमनस्वभाव गुवं
 भयतीति, लघुनाऽव्यधोगतिपरिणतेनायुना व्यभिचारात्, नाप्यूर्द्धगतिस्वभाव लघ्वेव, फलमुक्तोर्द्धगतिपरिणतगुरुस्वभा-
 वैरण्डमिज्ञया व्यभिचारात्, तस्मादेकान्तगुर्वेकान्तलघु च द्रव्य नास्ति, किन्तु यद्वादरपरिणाम तद्गुरुलघु, यत्तु सूक्ष्म तद-
 गुरुलघ्विति निश्चयस्य परिभाषेति, आह च-“निश्चयओ सबगुरु सबलहु वा न विज्झए दध । वायरमिह गुरुलहुञ अगु-
 रलहु सेसय दध ॥ १ ॥ तस्मादिह निश्चयनयमाश्रित्यौदारिकादीनि तैजसान्तानि वादरपरिणामत्वाद्गुरुलघुत्वेनोक्तानि,
 कामणद्रव्यादीनि तु सूक्ष्मपरिणामत्वादगुरुलघुत्वंनति, एतन्मनस्याधायाह वृत्तिकृत-“निश्चयनयापेक्षये”ति (३६-५)
 ‘इहापि सामर्थ्यप्रापितत्वाद्रव्योपनिबन्धनस्य’त्यादि(३६-१७), सत्त्वैयलोकपत्योपमभागदशिनोऽपि हि किल तावत्क
 म्मद्रव्याणि विपयतयाऽभिहितान्यतोऽस्याधिकक्षेत्रकालदशिन सामर्थ्याद्रव्यमपि कर्मद्रव्यापयतिक्रम्य किमप्यधिकमेव
 ददयमिति, 'काले चउण्ह चुही' इति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भाव, ननु च परभावधेर्द्रव्यत सर्वं रूपि द्रव्य क्षेत्रतोऽलोके लोक-
 प्रमाणासत्त्वैयकाशालण्डप्रमाण क्षेत्र कालतोऽसत्त्वैया उत्तरास्मिन्पञ्चवसर्पिण्यो विपय उक्त, स चेह द्रव्याद्युपनिबन्धावसरे-

अनुत्तल्यात्कथमवसेय ? इत्याह—‘अत एव च—सामर्थ्यादेव च तदुपर्यपि—कर्मद्रव्योपर्यपि ध्रुववर्गणा-
 दिक सर्वमपि परमाणुपर्यवसानं द्रव्यं पश्यत क्षेत्रकालवृद्धिं क्रमेण ज्ञेया यावत्परमावधिविषय इति, कर्मद्रव्यातिक्रममा-
 त्रऽपि हि क्षेत्रतो लोकप्रमाणोऽवधिरुक्तं यस्तु सर्वमपि ध्रुववर्गणादिद्रव्यं पश्यति तस्यातिविशुद्धत्वात् सामर्थ्यादेव परमा-
 वधे सम्भवोऽनुमीयत इति भावः । ‘स च पत्न्योपमासङ्ख्येयभागसमुदायमान’ इति (३७-१), पत्न्योपमासङ्ख्येयभा-
 गरूपो यः समुदायः स एव मान यस्य स तथा पत्न्योपमासङ्ख्येयभाग इतियावत्, न पुनः समुदायशब्दमधिकमालोक्या-
 र्थांतरकल्पनीयमिति । ‘सामान्यं न्यायमङ्गीकृत्येत्यमेव’ इत्यादि (४३-१५), इदमुक्तं भवति—क्षेत्रस्यासङ्ख्येयप्रदेशा-
 त्मकत्वाद् यदि द्रव्यमपि तदवगाढत्वादसङ्ख्येयभागे परिकल्प्य क्षेत्रस्य प्राधान्यात्तदनुवृत्त्या वृद्धिर्नीयते तदा क्षेत्रवद्द्रव्यस्यापि
 चतुर्विधेव वृद्धिः स्यात्, यदा तु क्षेत्रनिरपेक्षमेवावधिज्ञानविषयतया स्वतन्त्रं द्रव्यं चिन्त्यते तदा तस्य द्विविधैव वृद्धिः,
 ननु तथाऽपि पर्यायवद्द्रव्यस्यापि पक्षिधा वृद्धिः कस्मात् भवति आनन्त्यस्योभयत्रापि समानत्वात् ? अत्रोच्यते, पर्या-
 याणां ह्यपरक्षेत्रादिवृद्धाभावेऽप्यवस्थित एव क्षेत्रादावसङ्ख्येयभागादिवृद्धिः सम्भाव्यते, द्रव्यस्य त्ववस्थितक्षेत्रेऽनन्तभाग-
 लक्षणैव वृद्धिर्लभ्यते, यदा त्वधिकं विशुद्धमानको भवति तदा क्षेत्रमपि वर्द्धते, तस्मिन् वर्द्धमाने शेषवृद्धिस्थानान्युल्ल-
 क्ष्यानन्तगुणैव द्रव्यवृद्धिर्भवतीत्येव तावत्सम्भाव्यते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, ‘पुद्गलानुवृत्त्या च तत्पर्याया’ इति,
 अयमन्त्रार्थः—पुद्गलास्तिकायस्य विद्यत एवेदं स्वरूपं, यदुत द्रव्यस्यानन्तभागादिवृद्धौ पर्यायाणामपि तावत्येवासौ भवति,
 पर्यायानन्तस्य सर्वद्रव्येषु समानत्वात्, किन्तु यदाऽवधेर्विषयतया पर्यायाश्चिन्त्यन्ते तदाऽवध्यावरणक्षयोपशमापेक्षैव

तद्वृद्धिर्न द्रव्यवृद्धापेक्षेति, अतो यस्य क्षेत्रादेर्यथेव चतुर्विध्यादिक्रमेण वृद्धिर्हानिर्वा प्रोक्ता तस्य तथैव युक्ता, पुनः ?
 इत्याह—‘प्रतिनियतविषयत्वादिति’ (४३-१८), प्रतिनियतो ह्यवधिविषयतया चिन्त्यमानयो क्षेत्रादिवृद्धिहान्यो-
 विषय, तद्यथा—‘बुद्धी वा ज्ञाणी वा चउचिहं त्यादि, नन्येतदप्यवधिविषयतया चिन्त्यमानयोर्वृद्धिहान्यो प्रतिनियत-
 विषयत्य युत ?’ इत्याह—‘विचित्रे’त्यादि, अवधेर्निबन्धन क्षयोपशम स च विचित्रोऽतस्तद्वशाज्जायमाने वृद्धिहानी
 उक्तक्रमेणैव भवत इत्यल प्रसङ्गेनेति । ‘लोचनद्वयोपयोगवदि तत्र (४३-२४) सप्तम्यन्ताद्वति, यथा किल लोचनद्व-
 यस्याप्युपयोग -व्यापारे सति जीवस्यैकदा एक एवोपयोग एवमेकस्यैकव्यापारेऽप्येक एतास्योपयोग इति, यदिवा य
 प्रकाशमयस्तस्यैकस्मिन्पथे प्रकाशकत्वन व्याप्रियमाणस्य सर्वात्मना व्यापारो न देशत, यथा प्रदीपस्य, जीतोऽपि ज्ञानप्र-
 काशेन प्रकाशवान् ततोऽस्यापि सर्वस्पर्शकरकोपयोगतया सर्वात्मना व्यापार इति, एतदेवाह—‘प्रज्ञाशमये’त्यादि, उक्ता
 र्धमेव, नवर प्रदीपस्योपयोगो-व्यापार स इय-तद्वत्, प्रदीपस्य हि प्रकाशने व्याप्रियमाणस्य प्रत्यर्थ सर्वात्मना व्यापार-
 न देशत, एव जीवस्यापीति भाव । क्षेत्रद्वारे ‘सरोजमसखेज्जा’ गाहा (४६-९), अत्राय तात्पर्यार्थ -यस्तानदसम्भ-
 जोऽवधिर्भवति स ‘पुरुषापाधया हेतुभूतया’ (४६-१३), अवधिपुरुषयोर्यदन्तराल तेन हेतुभूतेनातन्मज्जोऽत्रधिर्भ-
 वतीत्यर्थ, स चावधि सङ्क्षेपक्षेत्रविषयोऽसङ्क्षेपक्षेत्रविषयो वा भवति, यदिवा पुरपावाधया ‘सं’ ति सहाधे तृतीया,
 कोऽर्थ ?-पुरुषावध्योरन्तराल सङ्क्षेपमसङ्क्षेप च भवति अवधिश्च सङ्क्षेयोऽसङ्क्षेयश्च भवतीति, एतदेवाह—‘इदानीम-
 वाग्या चिन्त्यत’ इत्यादि (४६-१५), शेष सुगम यावज्ज्ञानपञ्चकसमाप्ति, नवर ‘केवलनाणेणऽर्थे’ इत्यादिगाथा

त्रिवृणता पर्यन्ते यदुक्त 'वाग्योगश्रुतमेव' (५०-१४) भवतीति तदनन्तरव्याख्यातपाठान्तरेण सह न योजनीय, किन्तु प्रागेव, तत्र किल पूर्वं श्रुतशब्द पृथक्कृत्येतदुक्त 'स शब्दराशि प्रोच्यमानस्तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति', साम्प्रत तु समस्त श्रुतशब्द कृत्वा निर्देशस्तद्वायोगश्रुत शेष भवति-द्रव्यश्रुतमेव भवतीत्यर्थः ॥ ज्ञानपञ्चकचिद्वरण समाप्तमिति ॥

'अपगतव्रतानिचारेतरोपचिनकर्मविशरणा' ३'मिति । (५३-१६), अनन्तराभिहितपञ्चविधानश्रयकानुष्ठानेनापगता ये व्रतानामतिचारास्तेभ्यो ये इतरे-सामायिकादिकायोत्सर्गान्तपञ्चविधवश्यकादशुद्धास्तैरुपचित यत्कर्म तद्विशरणार्थ-मनशनादिगुणसन्धारणा प्रत्याख्यानस्याधिकार, इदमुक्त भवति-इह केचिदतिचारा म दसङ्क्षेपजनिता कायोत्सर्गावसानावश्यकानुष्ठानतोऽपि निवर्तन्ते, अपरे त्वधिकतरसङ्क्षेपनिवर्त्यास्तप शोध्य भवन्ति, तैर्यदुपचित कर्म तद्विज-रणार्थमनशनादिगुणप्रतिपत्तिरधिकार पञ्चवश्यकस्येति । 'निवपुच्छिच्छण भणिओ' इत्यादि (५६-१२) गार्थार्थ क आनकादनसेय, तच्चेदम्-इह कस्यचिद्राज्ञ सुरेश्वर जल्योऽभूत्-एकेनोक्त-राजपुत्रा विनीता भवन्ति, अपरेण तूक्त-सव-ता, तत्र द्वयोरपि परीक्षणार्थं प्रथमं तान्द्राजपुत्रो गङ्गा किमभिमुखी वहतीति निरीक्षणार्थं प्रेषित, तेन चोक्त-किमत्र निरीक्षणीय ? , पूर्वाभिमुखी वहत्यसाविति प्रतीतमेवेद, महता कष्टेन प्रेषितोऽप्यपान्तरालादागत्यावोचत्-गतोऽह दृष्टा पूर्वाभिमुखी वहतीति । साधु प्रेषित, स चाचिन्तयत्-गुरवोऽपि पूर्वाभिमुखी वहत्यसाविति जानन्त्येव, केनलमिह कार-णेन भाव्यमिति विचिन्त्य जानन्नपि तमर्थं गतो गङ्गाया, स्वतः परतश्च विशेषतो निश्चित्य गुरवे न्यवेदयत्-पूर्वाभिमुखी

वहति, तत्त्व तु गुरवो विदन्तीति, द्वयोरपि च चेष्टा प्रच्छन्नपुरपेराज्ञे निवेदिता, प्रतिपन्न चानेन-साधूनामनुत्तरो विनय
 इति, तदपरेणापि मुमुक्षुणा तत्साधुवदाचरणीयमिति । 'इदं च निरुक्तिद्वारे सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ'चेत्यादि (५८-७)
 तत्र 'उदेसे निवेसे अ निगमे'इत्यादि यद्धारगाथाद्वय भणियति तद्वितीयगाथान्ते 'भवागरिसफासणनिरुक्ती'-
 त्यनेनोपात्त निरुक्तिद्वार अध्यवसानपर्यन्तवृत्तित्या 'सामाह अ समइअ सम्मावाओ इत्यादिगाथया व्याख्यास्यते,
 अत्र तावन्निरुक्तिद्वारायात सामायिक व्याख्यात, तथा 'नदिमणुओगदार'इत्यादिना च भणियमाणसूत्रस्पर्शिकनि-
 र्युक्तौ 'साम सम च सम्म इगमिति सामाहअस्स एगद्धा'इत्यादिगाथाया च सामायिकव्याख्या करिष्यत इति
 भावः, शेष प्रकटार्थमिति । 'सुखावतार'मित्यादि (५९-१९), सुखावतार सुखोच्चार सरजस्कदर्शनमिति सट्ठ,
 कथं?, तत्र कष्टानुष्ठाननियमस्य कस्यचिदभावाद्यथाकथंचिद्रूपतयाऽपि व्रतपरिपालनस्य तैरभिधानात् सुखेनैव तदीक्षा
 प्राणिन प्रतिपद्यन्त इति सुखावतारता, तथा न तेषा दर्शने तथाविधवासकस्वभावा काचिन्निपुणा युक्तिरस्ति यद्वासि
 तान्तरात्मा पुमोस्तदीक्षा न परित्यजेत्, किञ्च—“शैवो द्वादश वर्षाणि, व्रत कृत्या तत परम् । यद्यशक्तस्त्यजेतापि,
 याग कृत्वा व्रतेश्वरम् ॥ १ ॥” इति दीक्षात्यागस्य निर्दोषतयाऽप्यभिधानात्सुखोच्चारचेति?, सुखावतार व्रतत्तार शाक्याना,
 तत्र 'मृद्धी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, भक्त मध्ये पानक चापराहे । द्राक्षाखण्ड शर्करा चार्द्धरात्रे, मोक्षध्वान्ते शाक्य-
 पुत्रेण हट ॥ १ ॥' इत्यभिधानात्, तथा 'मणुन भोचे'त्याद्यभिधानाच्च सुखावतारता, तथा वासकनिपुण-
 युक्तिसम्मावाद्ब्रतत्यागे च महत् सप्तरदण्डादे प्रतिपादनादुरच्चारतेति २, तृतीय वोदिकाना, तत्र नाभ्यादिकष्टस्य दुरत्य-

वसेयत्वादु खावतारता नाद्यप्रतिष्ठापकतथाविधनिपुणयुक्त्यभावात् सुखोच्चारतेति ३, चतुर्थं साधूना, तत्र तु खावतारता
 चोटिकवद् दुरुत्तारता शाक्यवद्भावनीयेति ४। अन्ये तु सुखोच्चारता दुरुत्तारता वा सर्वत्र मोक्षमाश्रित्य व्याचक्षते, तत्र सर-
 जस्काना स्वल्पेनैव किलेश्वरोक्तानुष्ठानेन मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमात्सुखोच्चार सुखेनास्मात्सारजलधिमुत्तरन्तीति व्युत्पत्ते-
 रिति, शाक्याना तु दुरवापविशिष्टध्यानमार्गाद् योगिज्ञानोल्लस्यत्वादिक्रमेण मुक्त्यभ्युपगमादुरुत्तारता तु खेनास्मात्सारमु-
 त्तरन्तीतिकृत्वा, चोटिकाना तु भिक्षाशुद्ध्यादीना गौणत्वेनाभ्युपगमाद्भाष्यलक्षणनिर्ग्रन्थतामान्नादेव मुक्त्यभ्युपगमात्सु-
 खोच्चारता, साधूना तु दुरुत्तारता शाक्यवद्भावनीयेति, अवतारपक्षे तु सर्वत्र भावना पूर्वोक्तैवेति । 'द्रव्यभावतीर्थ'मिति
 (५९-२०), तैरप्युक्तक्रमेण चतुष्प्रकार नद्यादेर्द्रव्यतीर्थमात्मात्मीय तु दर्शन भावतीर्थमिष्यते इति भावः ॥ 'ते वदिऊण
 सिरसा' इत्यादि गाथा विवृण्वता वृत्तिकृता-किं ?-निर्युक्ति कीर्त्तयिष्ये, इत्यस्मादनन्तर 'कस्ये'ति (६१-१३) पृथगन्त
 यत्पद निरदेशि तस्य पर्यन्तेऽभिधास्यमानेन श्रुतज्ञानस्येत्यनेन पदेन सह सम्बन्धो, न पुनरनन्तरनिर्दिष्टेन अर्थपृथक्त्वस्ये-
 त्यनेन सह, तस्य विशेषणत्याच्छ्रुतज्ञानस्यैवात्र विशेष्यत्वात्, श्रुतज्ञानस्य निर्युक्ति कीर्त्तयिष्ये इत्यर्थः, भगवत इत्येतद्विशेषण
 किमित्याह—'स्वरूपाभिधानमेवेति तद्वता समग्रैश्वर्यादिगुणकलापोपेतत्वेन भगवत्त्वाच्छ्रुतमपि भगवदिति श्रुतज्ञा-
 नस्य स्वरूपमनेन विशेषणेनाभिधीयत इत्यर्थः । 'अह्लेरसेहि वन्नेहि चित्तिउ'त्ति (६३-९), वज्रलेपादिकुद्रव्यप्रक्षेपर-
 हितैर्वर्णकैश्चित्रित इत्यर्थः । 'एतेषा च मध्यभाग क्षययन्नेता सप्तदश प्रकृती'रित्यादि (८४-११), इह कर्ममग्न्यन्थे-
 व्यत्रान्तरे पोडशेव प्रकृतय क्षप्यमाणत्वेनाभ्युपगम्यन्ते न सप्तदश, यतस्तन्मतेनापर्याप्तनामकर्ममेह न क्षप्यते, किन्त्वयोगी

द्विसप्ततिकर्मप्रकृतिकदम्बकमध्ये तत्क्षपयति, तस्मान्मतान्तरत्वेनेह सप्तदशानामुपन्यासो न निरुध्यत इति । 'समचउरसे
 नगगोह मडले इत्यादिगाथानिद्विष्टानामेव सस्यानाना स्वरूपव्याचिरयासया प्राह—'तुल्य वित्थडयहुल गाहा (८५-९),
 तत्र नाभेरधस्तादूर्ध्वं च सर्वत्र शास्त्रोक्तसमस्तशरीरलक्षणाविसवादित्वात्समचतुरस्र तुल्यमुच्यते, तद्वि किलं व्युत्पाद्यते-
 ममा -शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसयादिन्यश्चतस्रोऽस्यो यस्य तत्समचतुरस्र, सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रणीपदा-
 जपदप्रोष्ठपदादि' (पा-५-४-१२०) त्यकार समासान्त , अस्त्रयस्त्विह चतुर्दिविभागोपलक्षिता शरीरावयवा , ततश्च सर्वे
 ऽप्यवयवा शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसवादिनो यस्य न 'यूनाधिकप्रमाणा इति तत्तुल्य भवत्येव १, तथा न्यग्रोधवत्परिमण्डल,
 यथा न्यग्रोध उपरि सम्पूर्णविवयो भवति अधस्तु न तथा, तथेदमप्यत एवाह—'वित्थडयहुल ति, नाभेरुपरि नित्तर
 बहुल शरीरलक्षणोक्तप्रमाणभाक् अधस्तु हीनाधिकप्रमाणमिति भाव २, तृतीय सादि कथम्भूत भवतीत्याह—'उस्सेह
 बाहु'ति, उस्सेधशब्देन नाभेरधस्तनदेहभागो गृह्यते, उस्सेधेन बहुपरिपूर्णं नाभेरधस्तनदेहभागे शरीरलक्षणोक्तप्रमाणभाग् भव-
 तीत्यर्थ , अत एव तत्तादीत्यभिधीयते, सह आदिना-उस्सेधारयनाभेरधस्तनकायेन वर्त्तत इति सादि, सर्वमेव हि शरीर
 मभिहितस्वरूपेणादिना सह वर्त्तत एवेति विशेषणान्यथानुपपत्तेरादिरिह वैशिष्ट्योपेतो लभ्यते ३, वामन तु मडभकोष्ठ, अत्र
 किल पाणिपादशिरोग्रीव शरीरलक्षणोक्तप्रमाणयुक्त भवति, शेष तु हृदयोदरपृष्ठरूप कोष्ठ हीनाधिकप्रमाणत्वान्मडभमिति-
 कृत्वा मडभकोष्ठमिदमुच्यते ४, कुब्ज त्वधस्तनकायमडभ, अधस्तनकायशब्देन चेह करचरणोरुग्रीवाशिर प्रभृतयोऽवयवा
 गृह्यन्ते, 'उस्सेहमहोकाओ करचरणाई य रिट्टिछो' इतिवचनात्, ते चात्र मडभाः-हीनाधिकप्रमाणोपेता यथोक्त-

लक्षणनिसर्वादिनो भवन्तीत्यधस्तनकायमडभमिदमुच्यते, कौष्ठस्यात्र विशिष्टप्रमाणलक्षणोपेतत्वादिति १, 'हुण्ड तु सर्वत्रा-
सस्थित' सर्वशरीराग्रयवाना प्रायस्तत्र यथोक्तप्रमाणलक्षणविमवादित्वादिति गाथार्थ । वचनानुयोग व्याख्यानयता यदुक्त-
'पोडशाना वे'ति (८८-१२), तन्नायमर्थ — एकवचनादिस्वरूपाविर्भावक व्याख्यान वचनानुयोगोऽभिधीयते, पोडश-
नचनस्वरूपाविर्भावक वा, कानि पुनस्तानि पोडश वचनानीति चेद्, उच्यते, 'लिंगतिय वयणतिय कालतिय तह परो-
पक्षपक्षकस्य । उवणयवणयचउद्धा अब्भत्थ होइ सोलसम । १ । व्याख्या—इय स्त्री अय पुरूप इद कुलमिति त्रीणि लिङ्ग-
प्रधानानि वचनानि—लिङ्गवचनानि, एको द्वौ वहव इत्येकवाद्याभिधायकशब्दसन्दर्भो वचनत्रिक, अकरोत्करोति करि-
ष्यतीत्यतीतादिकालनिर्देशप्रधान वचन 'कालतिय ति कालत्रिकवचनमित्यर्थ, तथा स इति परोक्षनिर्देश परोक्षवचन,
अयमिति प्रत्यक्षनिर्देश प्रत्यक्षवचन, उपनयापनयवचन तु चतुर्द्धा भवति, तद्यथा—रूपवती स्त्री सुशीला चेति उपनयो-
पनयवचन, रूपवती स्त्री पर कुशीलेत्युपनयापनयवचन, कुरुरा पर सुशीलेत्युपनयोपनयवचन, कुरुरा कुशीला चेत्यपनया-
पनयवचन, यत्रान्यचेतसि निधाय विप्रतारकबुद्ध्याऽन्यस वक्ति, किन्तु तद्यथा विवक्षित तत्तथैव मन शुद्ध्या ब्रवीति
तत् पोडशमध्यात्मवचनमित्येतेषा पोडशाना वचनविशेषाणा स्वरूपाविर्भावक व्याख्यान वचनानुयोग इति गाथार्थ ।
'पचहि ठाणेहिं सुय वादुल्ले त्यादि (८८-१५), यद्याचार्य शिष्यान् श्रुत न ग्राहयति तदा त परित्यज्य श्रुतार्थिनस्ते
ऽन्यत्र गच्छेयुरिति कथं नु नाम मयैते शिष्या सङ्गृहीता भविष्यन्तीति बुद्ध्या श्रुत वाचयति, उपग्रहार्थं वा—तेषामेव

द्विसप्ततिकर्मप्रकृतिकदम्भकमध्ये तत्क्षपयति, तस्मान्मतान्तरत्वेनेह सप्तदशानामुपन्यासो न निरुध्यत इति । 'समचउरसे
 नगोह मडले' इत्यादिगायानिर्दिष्टानामेव सस्थानानां स्वरूपव्याचिरयासया प्राह—'तुल्य चित्थड्यहुल' गाहा (८५-९),
 तत्र नाभेरधस्तादूर्ध्वं च सर्वत्र शास्त्रोक्तसमस्तशरीरलक्षणाविसवादित्वात्समचतुरस्र तुल्यमुच्यते, तद्धि किलेव व्युत्पाद्यते—
 समा-शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसवादिन्यश्चतस्रोऽस्य यस्य तत्समचतुरस्र, सुप्रातसुश्वसुदिवशारिक्कुक्षचतुरश्रैणीपदा-
 जपदमोष्ठपदादि' (पा-५-४-१२०) त्यकार समासान्त, अत्रयस्त्विह चतुर्दिविभागोपलक्षिता शरीराययवा, ततश्च सर्वे
 ऽप्यवयवा शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसवादिनो यस्य न यूनाधिकप्रमाणा इति तत्तुल्य भवत्येव १, तथा न्यग्रोधवत्सरिमण्डल,
 यथा न्यग्रोध उपरि सम्पूर्यावयवो भवति अधस्तु न तथा, तथेदमप्यत एवाह—'चित्थड्यहुल ति, नाभेरुपरि वित्तर
 यहुल शरीरलक्षणोक्तप्रमाणभाक् अधस्तु हीनाधिकप्रमाणमिति भाव २, तृतीय सादि कथम्भूत भवतीत्याह—'उस्सेह-
 बहु ति, उस्सेधशब्देन नाभेरधस्तनदेहभागो गृह्यते, उस्सेधेन बहुपरिपूर्णं नाभेरधस्तनदेहभागे शरीरलक्षणोक्तप्रमाणभाग् भव-
 तीत्यर्थ, अत एव तत्सादीत्यभिधीयते, सह आदिना-उस्सेधाख्यनाभेरधस्तनकायेन वर्त्तत इति सादि, सर्वमेव हि शरीर
 मभिहितस्वरूपेणादिना सह वर्त्तत एवेति विशेषणान्यथानुपपत्तेरादिरिह वैशिष्ट्योपेतो लभ्यते ३, यामन तु मडभकोष्ठ, अत्र
 किल पाणिपादशिरोग्रीव शरीरलक्षणोक्तप्रमाणयुक्त भवति, शेष तु हृदयोदरपृष्ठरूप कोष्ठ हीनाधिकप्रमाणत्वान्मडभमिति-
 कृत्वा मडभकोष्ठमिदमुच्यते ४, कुञ्ज त्वधस्तनकायमडभ, अधस्तनकायशब्देन चेह करचरणोरुग्रीवाशिर प्रभृतयोऽवयवा
 गृह्यन्ते, 'उस्सेहमहोकाओ करचरणाई य रिट्टिल्लो' इतिवचनात्, ते चात्र मडभा-हीनाधिकप्रमाणोपेता यथोक्त-

त्वाददोषो, विशेषार्थिना तु भाष्यचिवरणमन्वेषणीयमिति गार्थार्थ ॥ 'अत्थाणत्थनिउत्ता' गाहा (९९-७), अस्थाने-अनौ चित्तेनार्थ-प्रयोजनेष्वर्थान्-सूत्रार्थरूपात्रियुक्ते अस्थानार्थनियोक्ता गुरुर्न भवतीति योगो, विधिना प्रतिपादिते वा अर्थे गुरु-भिषिपरीतार्थनियोक्ता शिष्यो न भवति, केव केपा^१-विपरीतनियोक्ती आभरणाना जीर्णश्रेष्ठिदुहितेवेति गार्थार्थ । 'अयत्तणेण जीहाए' गाहा (१०२-११), इह किल हसस्य जिह्वा अम्ला भवति, ततश्चासौ यदा दुग्धमिश्रोदकमध्ये चञ्चुपुट क्षिपति तदा तज्जिह्वाया अमलत्वगुणेन दुग्धे विवृडिते 'कइया होति'ति दुग्धवराटिका भवन्तीत्यर्थ, ततो हसो जल मुक्त्वा वराटिकाभि स्थित दुग्धमापिबति एव सुशिष्योऽपि दोषान्मुक्त्वा गुणान् गृह्णातीति गार्थार्थ । 'एव

१ यद्यपि पूज्यैरेव स्वय विशेषावश्यक विवृण्वद्विरेषा गाथाऽनुयोगविषयाणा द्रव्यादीना परस्परसमावेशार्थकतया पञ्चाद् व्याख्याता अत्र चानुयोगसमावेशकतया, तथाऽपि न कथञ्चनापि हार्दमुद्भाषित नीयते तत एवमुक्तौ न काश्चिद्धानि पश्याम यदुत द्रव्यस्य गुणपर्यायवत्त्वात् केवलस्य द्रव्यस्याभावात् यदा यदा द्रव्यानुयोग क्रियते तदाऽवश्य भावानुयोग कर्तव्यतामापनीपद्यते एव, तथा च द्रव्यानुयोगे क्रियमाणे नियमत एव भानुयोगस्य कृति, तथा भावो न द्रव्याश्रयमतरा द्रव्य च न क्षेत्रमाधारमवस्थितिलक्षण च काल व्यतिरिच्येति द्रव्ये भावे च व्याख्यायमाने अवश्यमेव तद्रव्यारयासपूर्णतायै क्षेत्रकालव्याख्यानकृतिरिति न तौ क्षेत्रकालाभ्या विना व्याख्येयाविति न क्षेत्रकालाभ्या विना द्रव्यभावयो र्यार्यान, यदा च आधारमूतमाकाशरूप केवल क्षेत्र व्याख्यायते तदा आधेयतदुणादिस्थितिरूपाणा द्रव्यादीना व्याख्यान नातीवोपयुक्तं न चाविनामूतमिति भजना, तथा वर्त्तनारूपे काले स्वतन्त्रतया व्याख्यायमाने न द्रव्यभावक्षेत्रानुयोगानामुपयुक्त-तेति 'काले भयणाए तीसुपि' द्रव्याद्यनुयोगविषयिण्या सचेतररूपभजनया कालानुयोग स्यादिति ।

शिष्याणामनुग्रहार्थमित्यर्थः स्वकर्मनिर्जरणार्थं च, तथा श्रुतपर्यवजातेन हेतुभूतेन वाचयेत् शिष्यान्, श्रुत वाचयत
 श्रुतपर्यवजात-श्रुतपर्यायराशिर्मम वृद्धि यास्यति, शिष्यान् वाचयतो ममापि श्रुत निर्मल भविष्यतीति कृतबुद्धिर्गो श्रुत
 वाचयेदित्यर्थः । 'दधे नियमा भावो' ग्राह्य (८८-१९), व्याख्या- 'द्रव्ये' इति द्रव्यविषयेऽनुयोगे नियमाद्भावो-निश्चयेन
 भावानुयोगोऽस्ति, तदव्यारयाने द्रव्यस्य व्याख्यातुमशक्यत्वादिति, 'न विणा ते याचि खेत्तकालेहि' ति तावपि-
 द्रव्यभावानुयोगौ क्षेत्रकालानुयोगाभ्या विना न भवत, तद्विशिष्टत्वात्तयो, तथाहि-पर्यायाधार द्रव्य व्याख्यानयन
 इयमव-क्वचिदवगाढ व्याचष्टे स्थितिमञ्चेति, तथा क्षेत्रानुयोगे क्रियमाणे त्रयाणामपि-द्रव्यकालभावानुयोगाना भजना-
 कदाचित्सन्ति कदाचित्तेति, अलोकलक्षणे हि क्षेत्रे विचार्यमाणे तत्र परमाण्यादिद्रव्यस्याभावादाकाशद्रव्यस्य च क्षेत्रा-
 रेणैव गृहीतत्वाद्द्रव्यानुयोगाभाव, समयादिरूपकालस्य च तत्राभावात्कालानुयोगाभाव, अगुरलघ्वादिक्षेत्रपर्यायाणामचिर-
 क्षितत्वात्क्षेत्रग्रहणेनैव च तेषा गृहीतत्वाद्भावानुयोगाभावोऽपि भावनीय इत्यलोकक्षेत्रे त्रयोऽप्यनुयोगा न विद्यन्ते, लोके
 तु समयक्षेत्रादौ सन्तीति भजना । तथा त्रिष्वपि-द्रव्यक्षेत्रभावेषु कालानुयोगो भजनीय, समयादिलक्षणो हि काल-
 समयक्षेत्रान्तर्वर्त्तिद्रव्यादिष्वस्ति बहिर्वर्त्तिषु तु नास्तीति भजना, ननु यद्येव 'न विणा ते याचि खेत्तकालेहि' इत्यत्र
 कालमन्तरेण द्रव्यभावो न भवत इति यदुक्तं तद्विरुध्यते, समयक्षेत्राद्विस्तमन्तरेणापि तयो सुलभत्वात्, सत्य, किन्तु
 पूर्वं वर्त्तनारूपस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात्तस्य सर्वव्यापित्वाद्, अत्र तु समयक्षेत्रनियतसमयादिरूपस्यैव कालस्य विवक्षित-

तप कर्माग्रम्-इतरजन्तुभिर्दुरध्यवसेय, विशेषतो वर्द्धमानस्य सम्बन्धि तपो दुरध्यवसेय, वक्ष्यमाणन्यायेन सोपसर्ग-
त्वादानकत्वाद्वहुत्वाच्च, सातिरेकद्वादशवर्षमानछद्वास्थकाले हि तस्य वर्षमप्येकादशभिर्दिनैर्न्यून पारणककालो वक्ष्यते, शेष
तु उपोषितस्तस्या, एतच्च सर्वमपानक सोपसर्गं चेति शेषतीर्थकृद्भ्यो दुरध्यवसेयतममिति गाथान्नयार्थे । इदं च चिरन्त-
नानुयोगपटदशनाद्यनुसारतो मया व्याख्यात इति न स्वमनीषिका भाव्येति । अत्र कल्याणके सार्द्धं कचिद्व्यभिचारोऽपि
दृश्यते, स तु न प्रतन्यते, केवलिगम्यत्वात्तन्निर्णयस्येति । शिष्यसङ्ग्रह रूपे सङ्ग्रहद्वारे यतिमानप्रतिपादनायाह—‘बुलसीति’
गाहा, ‘तिन्निघ’गाहा, छावडी गाहा ‘चोदस’गाथार्द्धे (प० १३९) व्याख्या—आदितीर्थकृत चतुरशीति सहस्राणि यतिशिष्य
सङ्ग्रहप्रमाण १, एक लक्ष २ लक्षद्वय ३ त्रीणि लक्षाणि ४ विशतिसहस्राधिकानि त्रीणि लक्षानीति ५ त्रिशत्सहस्राधिकानि
त्रीणि लक्षाणि ६ त्रीणि लक्षाणि ७ सार्द्धलक्षद्वय ८ लक्षद्वय ९ एकं लक्षम् १० चतुरशीति सहस्राणि ११ द्विसप्तति
सहस्राणि १२ अष्टपटि सहस्राणि १३ पट्पटि सहस्राणि १४ चतु पटि सहस्राणि १५ द्विपटि सहस्राणि १६ पटि
सहस्राणि १७ पञ्चाशत्सहस्राणि १८ चत्वारिशत्सहस्राणि १९ त्रिशत्सहस्राणि २० विशति सहस्राणि २१ अष्टादश सह
स्राणि २२ षोडश सहस्राणि २३ चतुर्दश सहस्राणि २४ । एव चतुर्विंशतितीर्थकृता सर्वसङ्ख्यायामागत यतीनामष्टाविंश-
तिर्लक्षाणि अष्टचत्वारिशत्सहस्राणि, आह च—“अट्ठवीस लक्खा अडयालीस च तह सहस्साइ । सवेसिपि जिणाण जईण
माण विणिहिठ्ठ ॥ १ ॥” तदेतल्लिनानामृषभादिर्वर्द्धमानान्ताना यथाक्रम यतिशिष्यसङ्ग्रहप्रमाण विज्ञेयमिति सार्द्धगाथा-
न्नयार्थे । साम्प्रत आर्यासङ्ग्रहप्रतिपिपादयिषया गाथादलेन प्रस्तावनामाह—आर्यासङ्ग्रहमानमृषभादीनामितोऽनन्तर

‘तच्चाग्रावुत्पन्ने मञ्जान’सिति (१२९-१०), वृष्युषकारिकुर्यादीनामग्निमन्तरेणाभारादिति भाव । मण सप्तदशो यस्य तत्तणमसदग धान्यमित्युक्तं तच्चेद—“सालि १ ज्व २ वीहि ३ कोद्व ४ राल्य ५ तिल ६ मुगा ७ मास ८ वा३९ चणा १० । तुवरि ११ मसूर १२ कुलत्था १३ गोहुम १४ निष्काव १५ अयसि १६ सणा १७ ॥ १ ॥” प्रथमपरारिका ममाप्ता ।

द्वितीयपरारिकाया प्राय सुगमत्यादृष्टिकृता बह्व्यो गाथा न व्याख्याता अतस्ता यथा येषम्य व्याख्यायन्ते—तत्र छद्मस्थकालोपलक्षितं यत्तप कर्मद्वारं तद्भूपो योऽययवस्तद्व्याख्यायन्ते ‘वाससहस्स’ गाहा ‘तिदुण्फग’ गाहा ‘तार-वारस’ गाहा (५० १३८) व्याख्या—प्रथमतीर्थकृतं छद्मस्थकालो वर्षसहस्र १ तथा वक्ष्यमाणवर्षाब्दसम्यन्धाद् द्वादश वर्षाणि २ चतुर्विंश वर्षाणि ३ अष्टादश वर्षाणि ४ विंशतिवर्षाणि ५ मासा ५६ ६ अग्नेऽपि मासदाब्दसम्यन्धान्य मासा ७ त्रयो मासा ८ चत्वारो मासा ९ त्रयो मासा १० द्वौ मासौ ११ एको मास १२ द्वौ मासौ १३ । ‘तिदुण्फगसोल-सग’ति अनन्तरवक्ष्यमाणवर्षाब्दस्येह सम्यन्धात्रीणि वर्षाणि १४ द्वे वर्ष १५ एक वर्ष १६ षोडश वर्षाणि १७ त्रीणि वर्षाणि १८ अहोरात्रमेकम् १९ एकादश मासा २० नव मासा २१ चतु पञ्चाशदिनानि २२ चतुरशीतिदिनानि २३ तथेति समुच्चये द्वादश वर्षाणि २४, इह च महावीरस्य सातिरेकाणि द्वादश वर्षाणि छद्मस्थकाल “वारस षेव य यासा मासा छच्चेव अद्दमासो अ । वीरवरस्स भगवओ एसो छउमत्थपरियाओ ॥ १ ॥” इतीहं वक्ष्यमाणत्वात् केवलमिहाल्प-त्वेन तदविवक्षेति लक्ष्यते । तदेवमिदं जिज्ञाना ऋषभादिमहावीरपर्यवसानाना यथाक्रमं छद्मस्थकालपरिमाणं विज्ञेय । एव च छद्मस्थकालमानमभिधाय तप कर्मस्वरूपप्रतिपादनायाह—‘उग्ग चे’त्यादि (१३८-१६), सर्वेषामपि तीर्थकृता

श्राविकापूर्वधरादिसङ्ख्या तु प्रथमानुयोगतो ज्ञेया, अनुयोगपटेष्वपि दृश्यते, पर मया न लिखिता, तेषामपि परस्पर विस-
 यादित्वादिति । 'कल्पात्तत्र कृतसमवसरणापेक्षये'ति (१४०-४), कल्पोऽवश्य तीर्थकृता प्रथमसमवसरण भवत्येव, अतो
 जन्तूनामनववोध पश्यताऽपि कल्पाद्-अवश्यकर्तव्याद्भगवता तत्र समवसरणमकारि, तदपेक्षया मध्यमासत्क द्वितीय-
 मिति भाव । गणसङ्ख्याप्रतिपादनावसरे 'चुलसी'त्यादिगाथात्रयमेताश्च तिस्रोऽपि गाथा निगदसिद्धा अप्यङ्कतो विभज्यन्ते-
 चुलसीति १ पचणउती २ विउत्तर ३ सोलसुत्तर, पोडशोत्तर षतमिति गम्यते ४ सय च ५ । सत्तहिअ ६ पणणउती ७
 तिणउती ८ अट्टसीती य ९ ॥ १ ॥ एक्कासीइ १० छावत्तरी अ (वावत्तरी वृ०) ११ छावडि १२ सत्तवन्ना य १३ । पन्ना १४
 तेयालीसा १५ छत्तीसा चैव १६ पणतीसा १७ ॥ २ ॥ तित्तीस १८ अट्टवीसा १९ अट्टारस २० तहय चैव (चैव तहय वृ०)
 सत्तरस २१ । एक्कारस २२ दसर २३ नवगर २४ गणाण माण जिणिदाण ॥ ३ ॥ गणाना-एकवाचनाचारक्रियास्थयतिसमुदायाना
 मानमुक्तरूप धृपमादिजिनेन्द्राणा यथाक्रम विज्ञेयमिति, न कुलसमुदाय इति, 'तत्थ कुल विन्नेय एगायरियस्स सतती
 जा य । दोण्ह मिहो गेगाण व साविक्खाण गणो भणिओ ॥ १ ॥' इति वचनाद्योऽयमन्यत्र कुलसमुदायरूपो गणोऽभि-
 हित स इह न गृह्यते, किन्तूक्तस्वरूप एवेति भाव । तत्र श्रीमन्महावीरगणधरद्वयस्य यथाप्रवृत्त्येव कथञ्चित्सूत्रविरचने
 एकत्र वाचना, सामाचार्यप्येकैवाभूदिति गणधरद्वयेनापि गण एक एवाभूद्, एवमपरस्यापि गणधरद्वयस्यैवमेव वाच्यम्,
 एव च भगवतो महावीरस्यैकादशभिरपि गणधरेर्गणा नवैवाभूवन्निति, शेषतीर्थकृता तु यावन्तो गणधरा गणा अपि तावन्त
 एवेति, एतदेवाह—'एक्कारस उ गणहरा' गाहा (१४०-१४), उक्ताथवेति । 'घर्म्मपायस्य देशका' (१४०-१५),

वक्ष्ये, तदेवाह—‘तिन्नेव य’ गाहा ‘लक्ख’ गाहा ‘सद्धी’ गाहा (१३९-७) व्याख्या—प्रथमतीर्थकृतस्त्रीणि लक्ष्याप्या-
 र्यासङ्ग्रहोऽभूदिति १ त्रिशत्सहस्राधिकानि त्रीणि लक्ष्याणि २ पट्त्रिशत्सहस्राधिकानि त्रीणि लक्ष्याणि ३ त्रिशत्सहस्राधि-
 कानि पट् लक्ष्याणि ४ ‘पच य तीस’ति त्रिशत्सहस्राधिकानि पञ्च लक्ष्याणि ५ विंशतिसहस्राधिकानि चत्वारि लक्ष्याणि
 ६ त्रिशत्सहस्राधिकानि चत्वारि लक्ष्याणि ७ अशीतिसहस्राधिकानि त्रीणि लक्ष्याणि ८ ‘तिण्णमित्तो य’ति त्रयाणा तीर्थ-
 कृता नवमदशमैकादशलक्षणानामित ऊर्द्धं यथाक्रम वक्ष्ये इति गम्यते, तदेवाह—‘थीसुत्तार छल्लिय तिसप्परसप्पिय
 लक्ख चे’ति, अनंतरलक्षशब्दस्येहापि सम्बन्धाद्विंशतिसहस्राधिक लक्ष ९ पट्त्रिंशत्यिकाभिरधिकलक्ष १० त्रिभि सहस्रैरधिक
 लक्ष ११ लक्ख चेति लक्षमकम् १२ अष्टभि शतैरधिकलक्ष १३ द्विपटि सहस्राणि १४ ‘चउसयसमग्ग ति अनन्तरातिक्रान्तानि
 द्विपटिसहस्राण्यत्रापि सम्बन्ध्यते, तत्तत्त्वतुभि शतं समग्राणि द्विपटि सहस्राणि १५ पट्त्रिंशताधिकान्येकपटि सहस्राणि
 १६ पट्त्रिंशताधिकानि पटि सहस्राणि १७ ‘सट्ठि’ति पटि सहस्राणि १८ ‘पणपन्न’ति पञ्चपयाशत्सहस्राणि १९ ‘पन्न’ति
 पञ्चाशत्सहस्राणि २० ‘एगचत्त’ति एकचत्वारिंशत्सहस्राणि २१ ‘चत्त’ति चत्वारिंशत्सहस्राणि २२ अष्टत्रिंशत्सहस्राणि
 २३ पट्त्रिंशत्सहस्राणि २४ । एष लक्षस्वरूपश्चतुर्विंशतेरपि तीर्थकृता यथाक्रममायिकाणा सङ्ग्रहो विज्ञेय । अत्र च सर्व-
 तीर्थकरसार्थीसङ्ख्यायामागत चतुश्चत्वारिंशलक्ष्याणि पट्चत्वारिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि पट् चायिका, तथा चाह—
 “चोयालीस लक्खा छायाल्सहस्स चउसयसमग्गा । छच्चेय अज्जिआण सग्गहो होइ एसोत्ति ॥ १ ॥” । इति गाथा-
 चतुष्टयार्थ । एषा च साधुसाध्वीना स्वहस्तदीक्षिताना सङ्ख्या द्रष्टव्या, न गणधरादिदीक्षितानामिति गुरव, श्रावक-

नाधर्मापायतया प्रेर्यन्ते ? अथ विवेकिना महासत्त्वानां शुभाध्यवसाये हेतुत्वेन धर्मोपायभूतान्येवामूनि, यद्येवमुक्तविशेष-
पणविशिष्टानां दयापरिणतिजनकत्वेन जीवनिकायेष्वपि समानमिदं पश्याम इत्यलं प्रसङ्गेनेति गार्थार्थः ॥ साम्प्रतं पर्या-
यद्वारं प्रकृतं, तत्र कस्य तीर्थं कस्य कियान् दीक्षाकाल इति प्रतिपादयन्नाह—‘उसभस्स पुब्बलक्ख’ गाहा ‘पणवीस’
गाहा ‘चउप्पन्न’ गाहा ‘नेवीस च’ गाहा ‘अद्धट्ठमा’ (१४०), व्याख्या—इह पूर्वोद्दिष्टं चतुरशीतिवर्षलक्षप्रमाणं पूर्वोद्दिष्ट-
णैव गुण्यते तत एकं पूर्वं भवति, तत्स्विद-७०५६००००००००, तदुक्तं—“पुब्बस्स यं परिमाणं सयरि खलु होति
कोडिलक्खाओ । छप्पनं च सहस्सा बोद्धवा वासकोडीण ॥ १ ॥” तत्राद्यतीर्थकृतं ऋषभस्वामिन उक्तस्वरूपाणां पूर्वो-
णामेकलक्षदीक्षाकालो विज्ञेयः १, तदेव पूर्वलक्षं पूर्वोद्दिष्टेन—चतुरशीतिवर्षलक्षप्रमाणेन न्यूनमजितस्य द्वितीयतीर्थकृतो
दीक्षाकालः २ इत ऊर्च्यं चतुर्भिः पूर्वोद्दिष्टैः पुनः २ न्यूनं पूर्वलक्षं तावन्नेयं यावत्सुविधिर्नयमस्तीर्थंकरः, तद्यथा—चतुर्भिः
पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ३ अष्टभिः पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ४ द्वादशभिः पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ५ षोडशभिः पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं
६ त्रिंशत्भिः पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ७ चतुर्विंशत्भिः पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ८ अष्टाविंशत्भिः पूर्वोद्दिष्टैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ९ एव
सुविधिं यावदतिदेशेनाभिधाय शीतलग्नभृतीनां प्रत्येकमभिघित्तुराह—शीतलस्य पुनः पञ्चविंशतिः पूर्वसहस्राणि पर्याय
१० श्रेयासस्यैकविंशतिवर्षलक्षाणि ११ चतुःपञ्चाशद्वर्षलक्षाणि १२ पञ्चदशवर्षलक्षाणि १३ ततः सार्द्धं सप्तवर्षलक्षाणि १४
ततः सार्द्धं वर्षलक्षद्वयं १५ पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि १६ त्रयोविंशतिवर्षसहस्राणि सार्द्धं सप्तशताधिकानि भवन्ति १७ एक-
त्रिंशतिवर्षसहस्राणि १८ वर्षशतन्यूनानि पञ्चपञ्चाशत् वर्षसहस्राणि १९ सार्द्धं सप्त वर्षसहस्राणि २० सार्द्धं वर्षसहस्रद्वय

इत्येतस्मिन् द्वारे धर्म-क्षान्त्यादिको दशप्रकार, स चेह शैलेइयावस्थाप्राप्तस्य सम्वन्धी प्रकर्षप्राप्तो गृह्यते, तस्य चोपा-
यो-येनासी प्राप्यते स वक्तव्य, तस्य चोपायस्य देशका वक्तव्या, एतदुभयमप्याह—‘धम्मोवातो पचयण’ गाहा
(१४०-१७), व्याख्या-धर्मस्योपाय, क इत्याह—‘प्रचन’ द्वादशाङ्गीस्वरूप चरमाङ्गान्तर्वर्त्तिनि या पूर्वाणि चर-
स्वरूपधर्मस्य प्राप्नुपाय, एतदुक्तानुष्ठानादेव तदवाप्तेरिति । धर्मोपायमुपदर्श्य तस्य देशकानाह—देशकास्तस्य-धम्मो
पायस्य, के इत्याह—सर्वे जिनानामृषभादीना गणधरा -रूपभसेनेन्द्रभृत्यादयो, ये च यस्य तीर्थकृतश्चतुर्दशपूर्वविदो याव-
न्तस्ते धर्मापायस्य देशका नान्ये, तेषामेव यथोक्तधर्मस्वरूपवेत्तृत्वादिति गार्थार्थ । प्रकारान्तरेण धर्मोपायमुपदर्शयताह—
‘सानाइयाइया वा’ गाहा (१४०-१८), व्याख्या—सामायिकमादिर्यासा ता सामायिकादय, सामायिकपृथिका
इत्यर्थ, व्रतानि-प्राणातिपातविरमणादीनि जीवनिकाया -वृधिव्यादय भावना —‘इरिआसमिण सयाजण’ इत्यादि-
ग्रन्थप्रतिपादिता पञ्चव्रतसम्बन्धिन्य पञ्चविंशति अनित्यत्वादिविषया वा द्वादश, एषा द्वन्द्वे व्रतजीवनिकायभावना,
सामायिकान्नीकारपृथिका सत्यो व्रतजीवनिकायभावना इत्येव धर्मोपायो जिनं सवनिहिष्ट इति सण्टङ्क । कदा
निहिष्ट इत्याह—‘प्रथम’मिति आद्यसमयसरणप्रवर्त्तनावसर एवेत्यर्थ । यदिया प्रथममोघतस्तावदाद्यदीक्षाप्रतिपत्ति-
समये एव धर्मोपाय, उत्तरकाष्ठ तु जिनकल्पपरिहारविशुद्धिकमिश्रप्रतिमाऽभिग्रहादिभेदभिनोऽनेकविधो द्रष्टव्य इति
भाव, ननु सामायिकादीना धर्मोपायत्वमस्तु, जीवनिकायाना तु कथं?, केपाञ्चित् क्लिष्टसत्त्वाना वधपरिणतिहेतुत्वेन
प्रत्युताधर्मोपायत्वात्तेषामिति, हन्त यद्येव सामायिकादीन्यपि केपाञ्चित् शुद्धसत्त्वानामसदध्यवसायजनकत्वेन किं

नाधर्मापायतया प्रेर्यन्ते ? अथ विवेकिना महासत्त्वानां शुभाध्यवसायहेतुत्वेन धर्मापायभूतान्येवामूर्नि, यद्येवमुक्तविशेष-
पणविशिष्टानां दयापरिणतिजनकत्वेन जीवनिकायेष्वपि समानमिदं पश्याम इत्यलं प्रसङ्गेनेति गार्थार्थः ॥ साम्प्रतं पर्या-
यद्वारं प्रकृतं, तत्र कस्य तीर्थं कस्य कियान् दीक्षाकाल इति प्रतिपादयन्नाह—‘उसभस्स पुब्बलक्खं’ गाहा ‘पणवीस’
गाहा ‘चउत्तपत्तं’ गाहा ‘नेवीस च’ गाहा ‘अद्धट्ठमा’ (१४०), व्याख्या—इह पूर्वाङ्गं चतुरशीतिवर्षलक्षप्रमाणं पूर्वाङ्गे-
णैव गुण्यते तत एक पूर्वं भवति, तत्त्विदं—७०५६००००००००, तदुक्तं—“पुब्बस्स य परिमाणं सयंरि खलु ह्येति
कोडिलक्खाओ । छप्पन्नं च सहस्सा वोद्धवा दासकोडीण ॥ १ ॥” तत्राद्यतीर्थकृतं ऋषभस्वामिन उक्तस्वरूपाणां पूर्वा-
णामेक लक्ष दीक्षाकालो विज्ञेयः १, तदेव पूर्वलक्षं पूर्वाङ्गेन—चतुरशीतिवर्षलक्षप्रमाणेन न्यूनमजितस्य द्वितीयतीर्थकृतो
दीक्षाकालः २ इत ऊर्ध्वं चतुर्भिः पूर्वाङ्गैः पुनः २ न्यूनं पूर्वलक्षं तावन्नेयं यावत्सुविधिर्नवमस्तीर्थकरः, तद्यथा—चतुर्भिः
पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ३ अष्टभिः पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ४ द्वादशभिः पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ५ षोडशभिः पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं
६ विंशतिभिः पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ७ चतुर्विंशतिभिः पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ८ अष्टाविंशतिभिः पूर्वाङ्गैर्न्यूनं पूर्वलक्षं ९ एव
सुविधिं यावदतिदेशेनाभिधाय शीतलप्रभृतीनां प्रत्येकमभिधित्सुराह—शीतलस्य पुनः पञ्चविंशतिः पूर्वसहस्राणि पर्याय
१० श्रेयासस्यैकविंशतिवर्षलक्षाणि ११ चतुःपञ्चाशद्वर्षलक्षाणि १२ पञ्चदशवर्षलक्षाणि १३ ततः सार्द्धं सप्तवर्षलक्षाणि १४
ततः सार्द्धं वर्षलक्षद्वयं १५ पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि १६ त्रयोविंशतिवर्षसहस्राणि सार्द्धं सप्तशताधिकानि भवन्ति १७ एक-
विंशतिवर्षसहस्राणि १८ वर्षशतान्यूनानि पञ्चपञ्चाशत् वर्षसहस्राणि १९ सार्द्धं सप्त वर्षसहस्राणि २० सार्द्धं वर्षसहस्रद्वय

२१ सप्तवर्षशतानि २२ सप्ततिर्वर्षाणि २३ द्विचत्वारिंशद्वर्षाणि २४ । एष दीक्षाकालो जिनेन्द्राणामृपभादीना यथाक्रम
 विज्ञेय इति गाथापञ्चकार्य ॥ एव दीक्षापर्याय प्रतिपाद्य साम्प्रत पर्यायसाम्यादेव कुमारवासादिपर्याय दर्शयन्नाह—
 ‘उसभस्स कुमारत्त’मित्यादि (प० १४१), गाथास्वयोविशतिरेता पाठसिद्धा एव, नवरमाधासु नवमु गाथासु नव-
 भादीना सुविधिर्यन्ताना नवाना तीर्थकृता कुमारत्वपर्यायो राज्यपर्यायश्चेत्येतदेव द्वय द्वय उक्त न दीक्षापर्यायस्तस्यानन्तर
 भवोक्तत्वात् पुनरपि च ‘उसभस्स पुषलयस्व’मित्यादिना वक्षमाणत्वाच्चेति । वासुपृज्यमह्यरिष्ठनेमिपार्थ्व्यनर्द्धमानलक्ष-
 णाना तु तीर्थकृता कुमारत्वपर्यायो व्रतपर्यायश्चेत्येतदेव द्वयं चतसृभि गाथाभिरुक्त, न राज्यपर्याय, अनर्द्धीकृतराज्य-
 त्वेन प्रतिपादितत्वात्तेषा तदसम्भवादिति, शातितकुन्ध्यरलक्षणस्य तु तीर्थकरत्रयस्य तिसृभिर्गाथाभि कुमारमाण्डलिक-
 क्रयत्तिदीक्षापर्यायलक्षण चतुष्टय २ उक्त, चक्रयत्तित्वात्तेषा, तत्र माण्डलिकोऽनयासचक्रदादिचक्रयत्तिलक्ष्मीक सामान्यो
 राजा उच्यते, शेषाणा तु सप्ताना तीर्थकृता सप्तभिर्गाथाभि कुमारराज्यदीक्षापर्यायलक्षण त्रय २ प्रतिपादित, अर्द्धीकृत-
 राज्यत्वात्तेषामवचक्रयत्तित्वाच्चेति । अपर चेह—‘अह्माइज्जा लक्खा कुमारवासो ससिप्पहे होई । अद्दछट्ठा य रज्जे’त्ति
 क्वचिदेव पाठ, क्वचित्तु ‘अद्दुट्ठा य अ लक्खा कुमारवासो ससिप्पहे होई । अद्दछट्ठा य रज्जे’त्त्येव, क्वचित्तु ‘अह्मा-
 इज्जा लक्खा कुमारवासो ससिप्पहे होई । अद्दछट्ठ य रज्जे’त्त्येव दृश्यते ३, इति पाठत्रय, तत्र चरमपाठोऽशुद्ध एव,
 सर्वयुक्तेण सह विसवादित्वात्, तथाहि—‘चउरासीतिथिसत्तरी त्यादिगाथायामनन्तरमेवास्य दश पूर्वलक्षाण्यायु
 प्रतिपादयिष्यते, अस्मिंस्तु पाठे दीक्षापर्यायसत्के चतुर्विंशतिभि पूर्वाङ्गन्यूने पूर्वलक्षे क्षिप्तेऽपि नैव पूर्वलक्षाण्यागच्छ

न्तीति, अन्यत्र तु पाठद्वये दीक्षापर्यायसङ्ख्याक्षेपे दशपूर्वलक्षण्यगच्छन्त्येव, केवलमाद्यापाठ एव सङ्गतिमानिति वृद्धवादः, तत्र तु केवलिनो विदन्तीति । एवमन्यत्रापि यत्र विसयादबुद्धिरुत्पद्यते तत्र कुमारवासादिपर्यायसङ्ख्या मीलयित्वा सर्वा युक्तेण सह सवादो मृग्य इति त्रयोविंशतिगाथातात्पर्याथ ॥ ननु ऋषभादीना सुविधिपर्यन्ताना नवाना तीर्थकृता किमिति कुमारराज्यपर्यायलक्षण द्वयमेवोक्तं, न तु दीक्षापर्याय इति ? पूर्वोक्त्यात्पुनर्भणने पौनरुत्थप्रसङ्गादिति चेत्तहि शीतलप्रभृतीनामपि पूर्वमसाबुक्त एव किमिति पुनरप्युक्त इत्याशङ्क्याद्याना नवाना तीर्थकृता दीक्षापर्यायप्रतिपादनायाह—
 ‘उसभरस पुषलवल’ गाहा (१४१), प्राक्प्रत्येक दीक्षाप्रतिपादनावसरे व्याख्यातेवेयमिति । नन्वनया गायया नवा नामभिहितो दीक्षापर्याय, शेषाणा तु कथमित्याह—‘सेसाण परिया’ गाहा (१४१), व्याख्या—शेषाणा शीतल-
 प्रभृतीना दीक्षापर्याय कुमारवासादिपर्यायेण सहैवोक्त इति नेहोच्यत इति भाव । नन्विदमेव प्रथम भवद्भिर्दीक्षापर्याय उच्यते उत प्रागप्युक्तोऽसायित्याह—‘पसेअपि य पुष’ इति प्रत्येक कुमारवासादिपर्यायवियुतोऽपिशब्दस्य व्यवहितसम्बन्ध-
 त्वात्पूर्वमपि भणितोऽसाविति शेष । यद्येव-स्थानद्वयेऽस्य भणन किमर्थमित्याह—तथाविधस्मृतिपाटववियुक्तशिष्यज-
 नानुग्रहार्थमिति गाथार्थ ॥ ननूस्त्तीर्थकृता कुमारवासादिपर्याय केगलिपर्यायस्तु नाद्याप्युक्त स कथमवसेय इत्याह—
 ‘छउमत्थकाल’ गाहा (प० १४२), व्याख्या—भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य छद्मस्थत्वस्य छद्मस्थत्वे वा कालश्छद्मस्थकाल
 छद्मस्थाना वा काल छद्मस्थकालस्त, किमित्याह—‘एत्तो सोहेउ’ इति एतस्मात्स्थानद्वयोक्तदीक्षाकालाच्छोधयित्वा शेषकस्तू
 छरितो जिनकालो विज्ञेय इति गम्यते, यद्यपि चेह क्षीणोपशान्तमोहच्छद्मस्थोऽपि जिन उच्यते तथाऽप्यत्र जिनशब्देन

२१ सप्तवर्षदातानि २२ सप्ततिर्यर्षाणि २३ द्विचत्वारिंशद्वर्षाणि २४ । एष दीक्षाकाले जिनेन्द्राणामृपभादीना यथाक्रम
 विज्ञेय इति गाथापञ्चकार्ये ॥ एव दीक्षापर्याय प्रतिपाद्य साम्प्रत पर्यायसाम्यादेव कुमारवासादिपर्याय दर्शयन्नाह—
 'उसभस्स कुमारस्स'मित्यादि (प० १४१), गाथास्त्रयोविंशतिरेता पाठसिद्धा एव, नवरमाद्यासु नवसु गाथासु ऋष-
 भादीना सुविधिपर्यन्ताना नवाना तीर्थकृता कुमारत्वपर्यायो राज्यपर्यायश्चेत्यतदेव द्वयद्वय उक्तं न दीक्षापर्यायस्तस्यानन्तर-
 मेवोक्तत्वात् पुनरपि च 'उसभस्स पुबलवस्स'मित्यादिना वक्षमाणत्वाच्चेति । यासुपूज्यमह्यरिष्ठनेमिपार्थ्यर्जुनर्जमानलक्ष-
 णाना तु तीर्थकृता कुमारत्वपर्यायो व्रतपर्यायश्चेत्येतदेव द्वयं चतसृभि गाथाभिरुक्तं, न राज्यपर्याय, अनङ्गीकृतराज्य-
 त्वेन प्रतिपादितत्वात्तेषा तदसम्भवादिति, शान्तिकुण्ड्वरलक्षणस्य तु तीर्थकरत्रयस्य तिसृभिर्गाथाभि कुमारमाण्डलिकच-
 त्रयत्तिदीक्षापर्यायलक्षण चतुष्टय २ उक्तं, चक्रवर्तित्वात्तेषा, तत्र माण्डलिकोऽनयासचक्रजादिचक्रवर्तिलक्ष्मीक सामान्यो
 राना वच्यते, शेषाणा तु सप्ताना तीर्थकृता सप्तभिर्गाथाभि कुमारराज्यदीक्षापर्यायलक्षण त्रय २ प्रतिपादित, अङ्गीकृत-
 राज्यत्वात्तेषामचक्रवर्तित्वाच्चेति । अपर चेह—'अट्टादजा लक्खा कुमारवासो ससिप्परे होई । अट्ट छच्चिय रज्जे'त्ति
 कचिदव पाठ, कचिन्तु 'अट्टादयि अ लक्खा कुमारवासो ससिप्परे होई । अट्ट छच्चिय रज्जे'त्ति । अट्ट छच्चिय रज्जे'त्ति
 इज्जा लक्खा कुमारवासो ससिप्परे होई । अट्ट छच्चिय रज्जे'त्ति । अट्ट छच्चिय रज्जे'त्ति । अट्ट छच्चिय रज्जे'त्ति । अट्ट
 सर्वायुष्केण सह विसवादित्वात्, तथाहि—'चउरासीतिचिसत्तरी'त्यादिगाथायामनन्तरमेवास्य दश पूर्वलक्षाण्यासु
 प्रतिपादयिष्यते, अस्मिन्सु पाठे दीक्षापर्यायसत्त्वे चतुर्विंशतिभि पूर्वार्द्धेन पूर्वलक्षे क्षिप्तेऽपि नैव च पूर्वलक्षाण्यागच्छ

सर्वायुष्क प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तमन्तक्रियाद्वारमाह—‘निषाण’ गाहा (१४२), व्याख्या—अन्तक्रिया किमुच्यते इत्याह—निर्घाण मो
क्षगमनमितियावत्, सा चान्तक्रिया चतुर्दशभक्तेन पद्धिपवासैरित्यर्थ, प्रथमनाथस्य—ऋषभदेवस्याभूत्, शेषाणां त्वजितादीनां
मासोपनासेन, किं सर्वेषामित्याह—वीरजिनेन्द्रस्य पष्ठेन, द्वाभ्यामुपवामाभ्यामिति गाथार्थ । केपु पुन स्थानेषु तेपामन्त-
क्रियाऽभूदित्याह—‘अट्टाचय’ गाहा (१४२), अष्टापदादिषु स्थानेषु ऋषभदय सिद्धि गता इति यथासङ्ख्य सम्बन्ध, तद्यथा—
अष्टापदपर्यन्ते ऋषभ सिद्धिसुपाययौ, चम्पाया वासुपूज्य, उज्जयन्ते नगे नेमि, अपापानगर्या महावीर, शेषास्तु उक्त
व्यतिरिक्ता विंशति सम्मतशैलशिखरे सिद्धि गता इति गाथार्थ । तत्र च क कियत्परिवार सिद्ध इत्याह—‘एकौ’
गाहा ‘पचहि’ गाहा ‘सत्त’ गाहा ‘दसहि’ गाहा (१४२), एताश्चतस्रोऽपि पाठसिद्धा एव, नवर ‘अट्टसएण धम्मो ति
अष्टोत्तरशतेन साधूना निर्वृत्तानीत्ययगन्तव्य, त्रिगुणमष्टोत्तरशतमित्यर्थ, त्रीणि शतानि चतुर्दशत्यधिकानीतियावत्, ननूक्त
तानि साधूना निर्वृत्तानीत्ययगन्तव्य, त्रिगुणमष्टोत्तरशतमित्यर्थ, त्रीणि शतानि चतुर्दशत्यधिकानीतियावत्, ननूक्त
तीर्थकृतमन्तक्रियावसरे भक्तपरित्यागस्यानपरिवारस्वरूपम्, एतत्तु नोक्त कस्तीर्थकर कस्या वेलाया सिद्धिवधूसङ्गमुपलभे,
को वा किमवस्थ सिद्ध इत्यादि, तदेतदाशङ्क्याह—अन्तक्रियासम्बन्धकालादिस्वरूप यन्मयेह नोक्त तत्प्रथमानुयोगाद्-
द्वादशाङ्गान्तर्गतगच्छास्त्रविशेषाद्विशेष्यमिति गाथाचतुष्टयगूढपदार्थ ॥ साम्प्रत सर्वतीर्थकरवक्तव्यताया बहुत्वमालोक्य तद्भ-
जने च प्रकृतग्रन्थगौरव निश्चित्य ग्रन्थान्तरेऽतिदेश दित्सुरूपमहरश्चाह—‘इच्चैवमाई सच्च’ गाहा (१४२) व्याख्या—
‘इति’ उपप्रदर्शने, एवशब्द प्रकारार्थे, ततश्च ‘सबोहणपरिच्चाए’ इत्यादिग्रन्थसदभेण यन्मया तीर्थकृता सम्मोधनपरि-

केवली विवक्षितो, जिनत्वस्य जिनानां वा कालो जिनकालः, केवलिकाल इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति—‘वाससहस्रं धार-
 से’त्यादिना यच्छ्रद्धास्थकाल उक्तः स दीक्षाकालाद् ‘उसभस्स पुषलक्ख’मित्यादिना अभिहिताच्छोयते, ततः शेष
 केवलिकालो भवति, तद्यथा—ऋषभदेवस्य वर्षसहस्रलक्षेण छद्मस्थकालो यदा पूर्वलक्षस्वरूपाद् दीक्षाकालादुद्भियते तदा
 वर्षसहस्रान्यूनं पूर्वलक्षं केवलिकालो भवति, एवमन्यत्रापि भावनीयमिति । तदेव सर्वतीर्थकृता समस्तानपि कुमारगतादि
 पर्यायान् भेदतोऽभिधाय साम्प्रतः सर्वेषां सामान्येन सर्वयुष्कप्रतिपिपादयिष्या उपक्रमते—‘सघाउय’ मित्यादि, सर्वो-
 युष्कमपि ऋषभादीनामत ऊर्ध्वं मम कथयतो निशामयत यूयमिति गार्थार्थः । यथाप्रतिज्ञातमेवाह—‘चउरासीइ’ गाहा
 (५० १४२), व्याख्या—इह गाथापर्यन्ते पूर्वाणामित्युक्तं गाथाप्रथमाद्धपर्यन्ते च लक्षणीत्युक्तं, ततश्चेत्थं सग्नन्धो द्रष्टव्य-
 पूर्वाणां लक्ष्याणि चतुरशीतिः प्रथमतीर्थकरस्य सर्वयुष्कमिति १ द्विसप्ततिः पूर्वलक्ष्याणि २ षष्टिः पूर्वलक्ष्याणि ३ पञ्चाशत्पूर्व
 लक्ष्याणि ४ चत्वारिंशत्पूर्वलक्ष्याणि ५ त्रिंशत्पूर्वलक्ष्याणि ६ विंशतिः पूर्वलक्ष्याणि ७ दश पूर्वलक्ष्याणि ८ द्वे पूर्वलक्षे ९ एक
 पूर्वलक्ष १० । ‘चउरासीइ’ गाहा (५० १४२), व्याख्या—इहापि गाथापर्यन्ते शतसहस्राणीत्युक्तं, प्रथमाद्धपर्यन्ते तु यर्पा-
 णामिति, ततश्चतुरशीतिर्वर्षाणां शतसहस्राणि लक्षणीतियावत् एकादशस्य सर्वयुष्कमिति हृदय ११ द्विसप्ततिर्वर्षलक्ष्याणि
 १२ षष्टिर्वर्षलक्ष्याणि १३ त्रिंशद्वर्षलक्ष्याणि १४ दश वर्षलक्ष्याणि १५ एक वर्षलक्ष १६ ‘पचाणउइ’ गाहा (५० १४२), पञ्च-
 नवतिः सहस्राणि वर्षाणामितीहापि सम्बध्यते १७ चतुरशीतिर्वर्षसहस्राणीति गम्यते १८ पञ्चपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि १९
 त्रिंशद्वर्षसहस्राणि २० दश वर्षसहस्राणि २१ एक वर्षसहस्र २२ शत वर्षाणां २३ द्विसप्ततिर्वर्षाणि २४ इति गाथात्रयार्थः ।

त्थानकथनमन्तरेणाविकला कथिता स्यादिति मरीच्युत्थान वक्तव्य, तदपि न ऋषभसमुत्थानकथनमन्तरेण सम्यक्कथयितुं शक्य-
 मिति ऋषभजिनसमुत्थानस्य प्रकृतता, तच्च किञ्चिदुक्तं किञ्चित्तु 'चित्तबहुलदृमीण' (१४२) इत्यादिनाऽनन्तरमेव वक्ष्यत इति
 गार्थार्थः ॥ 'चतुर्मुष्टिकं च लोचं कृत्वे'ति (१४२-२१), पञ्चममुष्टियोग्यान् किल केशान् भगवतः कनकावदाते शरीरेऽञ्जनरेखा
 इव राजमानानुपलभ्य शस्त्रेण प्रणिपत्य विज्ञप्त-भगवन् ! मय्यनुग्रहं विधाय ध्रियन्तामित्यमेवामी, भगवताऽपि तदुपरोधात्तथैव
 कृतमिति, अत एवैदानीमपि स्कन्धोपरि बह्वरिका क्रियन्त इति भावः । 'सेजसो से सयपभा देवी पुष्यभवनिन्नामिय-'
 स्ति (१४६-४), स श्रेयासजीवो ललिताङ्गदेवस्य स्वयप्रभादेवी आसीत्, साऽपि पूर्वभवे किमासीदित्याह—'निर्नामिके'ति,
 अयं केयं निर्नामिकेति^१, तदुत्पत्तिं संक्षेपादुच्यते—धातकीखण्डद्वीपे पूर्वविदेहे मङ्गलावतीविजये नन्दिग्रामे अतीव दारि-
 द्र्यनिद्रुतनाइलाभिधानगृहपतेर्नागश्रीनान्द्र्यास्तत्रार्यायां पण्णा दुहितृणामुपरि सप्तमी पुत्रिका समभूद् दुहित्रुद्विजितैश्च माता-
 पितृभिर्न तस्या नाम चक्रे, ततो लोके निर्नामिकेति ख्याति गता, अन्यदा च कस्मिंश्चिदुत्सवे समृद्धजनडिम्भरूपाणि
 नानाविधखाद्यपेयादिवस्तुव्यग्रहस्तान्युधानादिषु गच्छन्ति दृष्ट्वा निर्नामिकाऽपि मोदकादिवस्तूनि मातरं याचितवती,
 मात्राऽप्यतीयानिष्टत्वादुक्ताऽसौ, गच्छाम्बरतिलकं पर्वतं ततः पातं कृत्वा अग्रियस्व या फलानि वा भक्षय, इतस्तावदपसर,
 ततोऽसावतीव दुःखिता रुदती गृहान्निर्गत्याम्बरतिलकं पर्वतं ययौ, तत्र च पूर्वसमवसत्तुगन्धराचार्यसमीपे धर्ममाकर्ण्य
 प्रतिपद्य श्रावकधर्मं गत्वा नन्दिग्रामं कृत्वा विविधं तपः कर्म दौर्भाग्यादिदोषात् केनचिदपरिणीतैव परिणतवया स्वीकु-

त्यागादिकमुक्तमित्येवप्रकारमादौ कृत्वाऽपरमपि पूर्वभववक्तव्यतादिकं सविस्तरं सर्वं जिनानां सम्बन्धिं प्रथमानुयोगाद्—उक्त-
 स्वरूपाद्विशेषयमिति । ननु यद्येव सर्वमपि प्रथमानुयोगादेव ज्ञास्यते त्वया किञ्चिदपि किमित्युक्तमित्याशङ्क्याह—स्थाना-
 शून्यार्थं पुनर्भणितं किञ्चिदिति गम्यत इति न दोषः । इतः किमित्याह—‘पगय अओ बुच्छ’ति (१४२), प्रकृत-प्रारु-
 त वस्तु अतोऽनन्तरं वक्ष्येऽभिधास्य इति गार्थार्थः । ननु प्रकृतं वक्ष्ये इत्युक्तं, किञ्च तदिह प्रकृतमिति नाद्यापि सम्य-
 म्निश्चिनुम इत्याह—‘उसभजिण’ गाहा (१४२), व्याख्या—कथमसौ सम्यक्त्वमवाप कदा वा तीर्थकरनामकर्मनन्धं कुतो
 वाऽऽगत्य इहोत्पन्नं कदा वा दीक्षां जप्ताह इत्यादिलक्षणे ऋषभजिनसमुत्थानमत्र प्रकृतं तद्वक्ष्ये इति पूर्वेणाथावययेन सटङ्कः,
 ननु कथमत्र ऋषभजिनसमुत्थानं प्रकृतमित्याह—‘उट्टाण ज तओ मरीइस्स त्ति’(१४२), यद्-यस्मात्कारणात् ऋषभजिनादु-
 त्थानम्—उत्पत्तिर्मरीचे, इदमुक्तं भवति—मरीचेरिहोत्पत्तिरानेतव्या, न चासौ ऋषभदेवसमुत्थानेऽवर्णितेऽभिहितापि सम्यग-
 वधार्यत इति ऋषभजिनसमुत्थानमिह प्रकृतं, ननु स्यादेव यदि मरीचेरप्युत्पत्त्या किञ्चिदिह प्रयोजनं स्यात् तच्च नास्ति,
 असम्बद्धत्वात्तस्या इत्याह—‘सामाइयरस णसो’ इत्यादि(१४२), ‘यद्’ यस्मात्कारणादेव सर्वोऽपि पूर्वं पद्विधनिर्गमस्वरूपप्र-
 तिपादनादारभ्य सामायिकस्य कुत पुरुषद्रव्यादिदं निर्गमं तसोऽपि च पुरुषं कथं मिथ्यात्वादिभ्यो निर्गमं त इत्येवंरूपो निर्गमोऽ-
 धिकृतः, तेन मरीच्युत्पत्तिं प्रयोजनवती, यदि नाम सामायिकस्य निर्गमोऽधिकृतस्तर्हि मरीच्युत्पत्तेः किमायातः, सत्यम्,
 एतदुक्तं भवति—सामायिकाध्ययनं ह्येतत्, ततस्तस्य द्रव्यनिर्गमे विचार्ये कुतो द्रव्यादिदं निर्गममिति जिज्ञासिते महा-
 वीरद्रव्यादिति वक्तव्यं, महावीरोऽपि कथं मिथ्यात्वादिभ्यो निर्गमं त इति बुभुत्सिते महावीरोत्पत्तिर्वक्तव्या, न चासौ मरीच्यु-

त्थानकथनमन्तरेणाधिकला कथिता स्यादिति मरीच्युत्थान वक्तव्य, तदपि न ऋषभसमुत्थानकथनमन्तरेण सम्यक्कथयितुं शक्य-
 मिति ऋषभजिनसमुत्थानस्य प्रकृतता, तच्च किञ्चिदुक्तं किञ्चित्तु 'चित्तबहुलदृमीए' (१४२) इत्यादिनाऽनन्तरमेव वक्ष्यत इति
 गार्थार्थः ॥ 'चतुर्मुष्टिकं च लोचं कृत्वे'ति (१४२-२१), पञ्चममुष्टियोग्यान् किल केशान् भगवतः कनकावदाते शरीरेऽञ्जनरेखा
 इव राजमानानुपलभ्य शस्त्रेण प्रणिपत्य विज्ञप्त-भगवन् ! मय्यनुग्रहं विधाय ध्रियन्तामित्यमेवामी, भगवताऽपि तदुपरोधात्तथैव
 कृतमिति, अत एवेदानीमपि स्कन्धोपरि बहुरिका क्रियन्त इति भावः । 'सेज्जसो से सयपभा देवी पुब्बभचनिन्नामिय-'
 स्ति (१४६-४), स श्रेयासजीवो ललिताङ्गदेवस्य स्वयप्रभादेवी आसीत्, साऽपि पूर्वभवे किमासीदित्याह--'निर्नामिके'ति,
 अयं केयं निर्नामिकेति ? तदुत्पत्तिः संक्षेपादुच्यते-धातकीखण्डद्वीपे पूर्वविदेहे मङ्गलावतीविजये नन्दिग्रामे अतीव दारि-
 द्र्यविद्रुतनाइलाभिधानगृहपतेर्नागश्रीनान्द्र्यास्तद्भार्यायां पण्णा दुहितृणामुपरि सप्तमी पुत्रिका सम्भूद् दुहित्रुद्विजितैश्च माता
 पितृभिर्न तस्या नाम चक्रे, ततो लोके निर्नामिकेति रयाति गता, अन्यदा च कार्स्मिश्चिदुत्सवे समृद्धजनडिग्भरूपाणि
 नानाविधावाद्यपेयादिवस्तुव्यग्रहस्तान्युद्यानादिषु गच्छन्ति दृष्ट्वा निर्नामिकाऽपि मोदकादिवस्तूनि मातरं याचितवती,
 मात्राऽप्यतीवानिष्टत्वादुक्ताऽसौ, गच्छाम्बरतिलकं पर्वतं ततः पातं कृत्वा ध्रियस्व वा फलानि वा भक्षय, इतस्तावदपसर,
 ततोऽसावतीव दुःखिता रुदती गृहान्निर्गत्याम्बरतिलकं पर्वतं ययौ, तत्र च पूर्वसमवसृतयुगन्धराचार्यसमीपे धर्ममाकर्ण्य
 प्रतिपद्य श्रावकधर्मं गत्वा नन्दिग्रामं कृत्वा विविधं तपः कर्म दौर्भाग्यादिदोषात् केनचिदपरिणीतैव परिणतवया स्वीकृ-

त्यानशन अग्रेतनच्युतदेवीकेन ललिताद्भवेन प्राथिता विधाय निदान संप्राप्येदानकल्प तस्यैव भार्या स्वयप्रभा नाम देवी
 समभूदिति पूर्वभयनिर्नामिकेयमिति । 'धम्मचक्क चिध कारित'मित्यादि (१४७-१९), अत्र भगवद्वनस्थानस्य चिद-
 मिद भवत्वितिकृत्वा सर्वरत्नमयपद्मयोजनोच्छ्रितदण्डस्योपरि रत्नमय योजनायामविष्कम्भ वृत्ताकार धम्मचकारय चक्र
 कारितवान्, चूर्णां तु चक्रस्येतदेव मान दण्डश्च योजनोच्छ्राय एवोक्त इति । 'उज्जाणत्थाण पुरिमत्ताल मिति (१४७-२१),
 अत्यासन्नत्वाद्विनीताया उद्यानस्थानीय पुरिमत्ताल नगर संप्राप्त इति । 'सिंधुदेवी ओयवेइ'त्ति (१५०-१०), सिन्धुनद्या
 अधिष्ठात्री देवता 'ओयवेइ'त्ति पूर्वोक्तक्रमेण साधयतीत्यर्थ, केवलमिह नद्या मध्ये न प्रविशति नापि शर मुयति, किन्तु
 अष्टमभक्तागते स्वत एव चलितासना असौ रत्नमयभद्रासनद्वयादि प्राभृत गृहीत्वोपतिष्ठति, तत सिन्धुदेवीनदेव वेताभ्या-
 धिष्ठातार देव, ततोऽपि तिमिश्रागुहावासिन देव साधयति, ततश्चक्रवर्त्ती तत्रैव तिष्ठति यावत्सुपेणाभिध सेनापतिश्चमरदेन
 सिन्धुनदीमवतीर्य तत्परकूल्यत्ति खण्ड साधयित्वा समागच्छति, ततश्चक्रवर्त्त्यदेवात् सेनापतिविशिष्टपूजापुरसर दण्ड-
 रत्नेन तिमिश्रागुहाकपादोद्घाटन करोति, यस्तु द्वादश योजनानि तुरगारूढ सेनापति शीघ्रमपसरतीत्यादिप्रवाद सोऽना-
 गमिक इव लक्ष्यते, कचिदप्यनुपलभ्यमानत्वादिति, ततश्चक्रवर्त्ती करिस्कन्धारूढस्तस्यैव करिणो दक्षिणकुम्भविन्यस्तमणि-
 रत्ननोद्योत कुर्वस्तिमिश्रागुहा प्रविशति, तत्रात्मन तावन्मणिरत्नोद्योतेनैव मार्गादिप्रकटन भवति, शेषजननिमित्त तु काकि-
 णीरत्नन उक्तप्रमाणानि वृत्तहिरण्यरेखारूपाणि मण्डलानि करोति, तत्र तिमिश्रागुहा आर्यामेन पद्मादाद्योजनानि, वेताभ्यस्य
 मूले तावद्विस्तरत्वात्, विष्कम्भेन तु द्वादश योजनानि, तत्र प्रविशश्चक्रवर्त्ती गोभूत्रिकान्यायेन एकस्या भित्तौ पञ्चविशति

परस्या तु चतुर्विंशतिरित्येकोनपञ्चाशन्मण्डलानि करोति, एतानि च किलैकाङ्गेन द्वादश योजनानि प्रकाशयन्ति अन्येन तु योजनमेवेत्यतो योजनान्तरितानि करोति, कथं चामूनि करोतीति स्थापनातोऽवसेय, सा चेय—

१	२	३	४	५
---	---	---	---	---

एव च पट्टोष्ठकपरिकल्पितपट्टयोजने क्षेत्रे एकस्मिन्क्षेत्रे त्रीणि अन्यत्र तु द्वे मिलितान्यपि पञ्च म-

ण्डलानि भवन्ति, एवमेतेन गोमूत्रिकामण्डलकविरचनक्रमेण पञ्चाशद्योजनायामायामपि गुहायामेकोनपञ्चाशन्मण्डलानि बुद्धान्त इति वृद्धा ; तत्तु पुन केवलिनो विदन्ति, विशिष्टाभ्यामावादिता । तस्याश्च गुहाया मध्ये विस्तरत क्षेत्रसमासोक्तस्वरूप सान्वयर्थनामक नदीद्वयमस्ति, तत्रैकस्या शिलादिकमपि प्रक्षिप्तमुन्मज्जत्येव, कछोलैराधूयस्तीरे क्षिप्यत इत्यर्थः, तेनासौ उन्ममेत्यभिधीयते, अपरस्या तु तृणादिकमप्यध एव निमज्जति, तेनेय निममेत्युच्यते, तयोश्च नद्योश्चक्रवर्त्यादेशाद् यद्धकि प्रत्येकमेकस्तम्भशतयुक्त भित्तिरहितदटितदीर्घपट्टशालाकार सर्वरत्नमय सङ्क्रम करोति, तेन चाऽऽचक्रवर्तिराज्यपरिसमाप्ते सर्वोऽपि लोक उत्तरति, गुहा च तावन्त कालमपावृतैवास्ते, मण्डलान्यपि तथैव तिष्ठन्ति, उपरते तु चक्रिणि सर्वमुपरमत इति, एवं च तिमिश्रागुहातो निर्गच्छति चक्री, द्वितीयपक्षसत्कपाटे च स्वत एवोद्घटते, न पुन सेनापतिरुद्घाटयति, अत्रान्तरे चिलातै सम समामे सति नागकुमारविशेषा मेघमुखा नाम देवा अष्टमभकाराधनया तराराधिता वृष्टि चक्रुः, चक्रिणा च चर्मच्छत्ररत्नसम्पुटमध्ये प्रक्षिप्य सैन्य वृष्ट्युपद्रवाद्रक्षित, सम्पुटान्तर्बर्त्यन्धकारापनोदार्थं च मणिरत्न स्थापयति, केत्याह—‘छत्तरयणस्स बत्थिभाए’ (पडिच्छभाए वृ०) त्ति (१५०-१४), छत्रवस्तिभागो नाम छत्रमध्यभागवर्ती दण्डप्रक्षेपस्थानरूपस्तत्रेत्यर्थः, वृष्ट्युपरमे च तत सम्पुटाच्चक्रिसेन्य निर्गच्छदुपलभ्य लोकेनोक्त-ब्रह्मणा सृष्ट

मिदमण्डक तत् इय जगत प्रसूतिरित्येय सर्वत्र प्रवादोऽभूत्, ततोऽपि च ब्रह्माण्डपुराण नाम गाखमभूदिति । ततश्च-
 छहिमवन्त देव प्रसाध्य ऋषभकृते हिमवदधोभागवतानि स्वनाम लिखति, कथमिति चेदुच्यते—उस्मत्पिणी इमीमे तइयाएँ ममाएँ
 पच्छिमे भाए । अहयसि चक्कवट्टी भरहो इति नामधिज्जेण ॥ १ ॥ अहयसि पढमराया अहय भरहाहिणो नरगरिदो ।
 नरिथि मह पडिसत्तू जिय मए भारह वास ॥ २ ॥ अनेन गाथाद्वयेन स्वनाम लिखित । खण्डप्रपातगुहाप्रवेशादिकृ तिमि-
 श्रगुहावद्वक्तव्य नानात्वत्वभ्यूह्यमिति, शेष सुगम, यावद् 'गङ्गाकूले नव निरितो उवागच्छति' ति (१५१-४), निधि-
 रत्नाराधनार्थमष्टममक्त तत्र करोति, ततो नव निधय सिध्यन्ति, ते चामी—नेसण्ये १ पडुयए २ पिगलए ३ मयरण ४
 मष्टपडमे ५ । काले य ६ महाकाले ७ माणवग ८ महानिही सखे ९ ॥ १ ॥ एया च स्वरूपमिद—चक्कवट्टपइङ्गाणा अद्द-
 स्सेहा य नय य विक्कभे । वारस दीहा मजूससठिया जण्हवीइ मुहे ॥ १ ॥ व्याख्या—प्रत्येकमष्टसु चक्षेपु प्रतिष्ठिता
 अष्टौ योजनाव्युच्चैस्तेन विस्तरेण तु नव योजनानि दीर्घेण द्वादश योजनानि मञ्जुपामस्थिता जान्हनी—गङ्गा तस्या मुने—त-
 त्समीपे भवन्तीति गाथार्थ ॥ किमयास्ते निधयो भवन्तीत्युच्यते—वेरुलियमणिकयाडा कणगमया विविहरयणपडिपुण्णा ।
 पलिओयमड्ढितीण देवाण ते उ आवासा ॥ १ ॥ एतेषु च निधिषु नीतिपुस्तकाभरणखरत्नहिरण्यप्रहरणातोद्यादय पदार्था
 समुत्पद्यन्ते, ते च सविस्तरा स्थानाङ्गादिभ्योऽवसेया इति । अस्य च भरतचक्रिण एकेन्द्रियस्वरूपाणि चत्वारि रत्नानि
 चक्रच्छत्रदण्डखड्गखलक्षणान्यायुधशालायामुत्पन्नानि, चर्मरत्नमणिरत्नकाकिणीरत्नानि तु श्रीगृहे, सेनापतिगृहपतिवर्द्धकि-
 पुरोहितरत्नानि तु पद्मेन्द्रियस्वरूपाणि चत्वारि विनीताया नगर्या, गजतुरगरत्ने तु वैताड्यमूले, स्त्रीरत्न तु विद्याधरेभ्य

उत्पन्नमिति । ‘पटुदृष्टक्रियमुहूर्ति’ (१५१-७), पाण्डुविच्छाद्यमुखीत्यर्थः । इति चक्रविजयवचनव्यता । अङ्गारदाहक
दृष्टान्त - किल कश्चिदङ्गारचिकुरी तदर्थमरण्य ययौ, तृडात्ता गृहे कृच्छ्रेणागतो मृच्छित पतित स्वप्न पश्यति - यथा जल
पित्रता मया सर्वेऽपि समुद्रसरित्तडागकृपादिजलाशया तिर्यग्लोकवर्त्तिनो निष्ठा नीतास्तथापि पिपासा न शाम्यति, अतोऽ-
परजलाशयान्येपणप्रवृत्तेन नुच्छजलो जीर्णकूप एको दृष्ट, तत्र च रज्जुबद्ध कुशपूलक क्षिप्त स च जल मुञ्चन् कतिपय-
जलविन्दुयुक्तस्तीरवेदामागत, तज्जल स पातुमारब्ध, तत्किं यस्य समुद्रादिजलं पिपासोच्छित्तिर्नाभूत् तस्य तै कतिपय
विन्दुभिरसौ भविष्यति ? एव युष्माभिरपीत्यादि उपनय सुगम एव । वैतालीयाध्ययन (प० १५२) सूत्रकृताङ्ग-
द्वितीयाध्ययनमिति । ‘आवकाणा न सन्ति व्रतानी’ति (१५७-५), निरुपचरितानि परिपूर्णानि व्रतानि किल महा-
व्रतान्येयोच्यन्तेऽतस्तदभावाच्छूवकाणा व्रतानि न सन्तीत्युच्यते, यानि तु सन्ति तान्याह - ‘किन्तिव’त्यादि । ‘अना-
र्यास्तु पश्चात्सुलसायाज्ञवल्ग्यादिभि कृता’ इति (१५८-४), इह भावार्थः कथानकगम्य, तच्च सक्षेपादिद-इह
सुलसासुभद्रानामक परिव्राजिकाद्वयमासीत्, सुलसा अतीवानेकशास्त्रकोविदा अत्रान्तरे याज्ञवल्क्यनाम्ना परिव्राजकेन यो
मा दादे विजयते तस्याह शिष्य इत्युद्घोषणापूर्वक पटहो दापित, सुलसाया च जितोऽसौ, तच्छिष्यत्व चानेन प्रपन्नम्,
अतिपरिचये च तयोरकार्यप्रवृत्तिरभूद्, गर्भश्च सुलसाया समभवद्, विज्ञाते च सुभद्रया निहुरमुपालब्धाऽसौ, प्रच्छन्ने
च धृता, अन्यस्मिंश्च वासरे रात्रौ पुनः प्रसूता, अविज्ञाता च सुभद्रया पिप्पलवृक्षस्याधस्तात्पुत्र परित्यज्य परिव्राजकेन सह
रजन्यामेव निर्जगाम, प्रातश्च पदानुसारेणान्वेपयन्त्या सुभद्रया डिम्भो दृष्ट, अयं च बुभुक्षितो विद्यसात पिप्पलफल

मुने पतितमास्त्रादितवानिति पिप्पलाद इति नाम तस्य कृत, वृद्धि नीत, पाठितश्चासौ सुभद्रया, वाग्मी चार्तात्र जात,
 श्रुतमातृपितृमन्त्रं चान्धश्च मातरि पितरि च प्रद्वेपमापन्नोऽनार्यान् वेदोश्चकार, तेषु चेद प्ररूपितवान्-यदुत राजभिराशियादिशा
 न्तिनिमित्त स्वर्गावाप्तये च पशुपुरगजमानुषादिभिर्याग करणीय इति, तस्य च 'अलिण्टि य वसुराया' इत्यादिक्या-
 नकप्रसिद्ध पर्वतको नाम मित्रमभूत्, तेन चोक्त-अर्ज्यष्टव्यमिति चेदेऽपि प्रतिपादितमेवेति शोभन त्वया प्ररूपितमिति ।
 अपर च मधुनामा राजपुत्र कुत्रचित् स्वथयरमण्डपमिलितसमस्तराजवर्गेणापमानितस्तेषु च प्रद्वेपमापन्नो मृत्वा व्यन्तरे-
 पूत्यन्न, स चाचिन्तयद्-भव्यमिद परिम्राजकमुतेन परिकल्पितं, यद्येतद्राजानोऽनुतिष्ठन्ति तदा सर्वेऽपि अमी नरक
 यातीति मम वैरसिद्धिर्भवतीति विचिन्त्य च तमुवाच-प्ररूपय त्वमिदं लोके साहाय्यमहं करिष्यामीत्यभिधाय सर्वत्र रोगा-
 नुत्पादितवान्, परिम्राजकेन च राजानोऽभिहिता -यदि पश्चादिभिर्यज्ञं कुरुत तदा सर्वमिदमुपशाम्यति, तेऽपि च पश्चादयो
 यज्ञे निहता दिव यास्यन्ति, नात्र कश्चिदोष इति, राजानोऽपि च तथैवानुष्ठितवन्त, त्रिदिवगमनप्रतीतिनिमित्त यज्ञ
 निहतपश्चादीन्विमाने समारोप्य नभसा गच्छतो मधुदेवो जनस्य दर्शयति रोगोश्च सर्वानुपशमयतीति लोकस्यात्रार्थे स्थिरता
 दभूत्, ततश्च पिप्पलादेनैतत् प्ररूपयता गच्छता काष्ठेन राज्ञः सकाशादानीय मोक्षमेतौ गमिष्यत इति व्याजेन मातापितरौ
 यज्ञे हुतौ, तदर्थत्वादेव सर्वारम्भस्येति, तत्कालादारभ्यानार्थवेदप्रवृत्तिरिति संक्षेपो, व्यासाधिना तु हरिचण्डोऽन्येषणीय
 इति ॥ आसर्ग्ये १ तारण २ मेरण ३ महुकटवे ४ निमुभे अ ५ । वलि ६ पद्माए ७ तह रामणे य ८ नयमे जरासिधु
 ० ॥ (१५९), अत्र चतुर्थं वासुदेवो मधुरेव, कैटभस्तु तच्चाता, कैटभेनोपलक्षितो मधुर्मधुकैटभ इति द्रष्टव्यमिति ।

मरुदेवि १ विजय २ सेणा ३ सिद्धत्था ४ मङ्गला ५ सुसीमा य ६ । पुहई ७ लवखण ८ सा(रा)मा ९ नदा १० विण्ह ११ जया
 १२ (रासा)मा १३ ॥१॥ सुजसा १४ सुवया १५ अइरा १६ सिरि १७ देवी य १८ पभावई १९ । पउमावई य २० वण्णा
 २१ सिवा २२ वम्मा २३ तिसलाइय २४ ॥२॥ इति तीर्थकरमातर (१६०) नाभी १ जियसत्तू आ २, जियारी ३ सवरे इअ
 ४ । मेहे ५ धरे ६ पइहे अ ७, महासेणे य ८ खत्तिए ११, वसुपूजे अ खत्तिए १२ । कयवम्मा
 १३ सीहसेणे अ १४, भाणू १५ विस्ससेणे इअ १६ ॥ २ ॥ सुरे १७ सुदसणे १८ कुभे १९ सुमिच्चु २० विजए २१
 समुद्विजए अ २२ । राया य आससेणे २३ सिद्धत्थेविअ खत्तिए २४ ॥ ३ ॥ इति तीर्थकृत्पितर । (१६१) सुम-
 गला १ जसवती २ भद्दा ३ सहदेवी ४ अइर ५ सिरि ६ देवी ७ । तारा ८ जाला ९ मेरा य १० यप्प ११ तहय चुलणी
 अ १२ ॥ १ ॥ इतिचक्रवत्तिमातर । (१६१), उसभे १ सुमित्तविजये २ समुद्विजए य ३ अस्ससेणे अ ४ । तह
 वीससेण ५ सोरिअ ६ सुदसणे ७ कित्तिविरिए य ८ ॥ १ ॥ पवमुत्तरे ९ महाहरि १० विजये राया ११ तहेव वभे अ १२ ।
 अयसप्पिण्यामस्या पितृनामानि चक्रवत्तिनामिति । वासुदेववलदेवा भिन्नमातृका एव भ्रातरो भवन्तीति वासुदेवमातृना-
 मान्याह—‘मियावती’ गाहा (प० १६२) पाठसिद्धेव । बलदेवमातृराह—‘भद्’ गाहा, सुगमा । पितरस्त्वमीपाम
 भिन्ना एवेत्याह—‘एवइ पयावइ’ गाहा (प० १६३) सुवोधा । ‘प्रकृतेर्महानि’ (१७१-१४) तयार्या व्याख्या—
 अव्यक्तं प्रकृतिरित्यनर्थान्तर, तस्मादव्यक्ताप्रकृतिलक्षणाव्यक्त-महदादिकमुत्पद्यते, महानिति बुद्धे सज्ञा, प्रकृतेर्बुद्धिरुत्पद्यत

१ मत्पत्तरे नैता गाथा किन्तु इति गाथाया इत्यादिगाथाभि इत्याद्युक्त ।

इत्यर्थः, ततोऽहमिति प्रत्ययः, ततोऽपि षोडशको गणः, स्पर्शनादीनि प्रसिद्धान्येव पत्र इन्द्रियाणि, अपरायपि वास्मानि-
पादपायूपस्थमनोलक्षणाणि पट्टमैन्द्रियाणि, तथा रूपतन्मात्र रसतन्मात्र गन्धतन्मात्र स्पर्शतन्मात्र शब्दतन्मात्रमित्येव
पञ्च तन्मात्राणि, एवमेव षोडशको गणः, तस्मादपि च षोडशकगणमध्यात् पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः सकृदात्मन्य भूतान्युत्प-
द्यन्ते, तद्यथा-रूपतन्मात्रासेजो रसतन्मात्रादापो गन्धतन्मात्रात्पृथ्वी स्पर्शतन्मात्राद्वायु शब्दतन्मात्राग्निः, इत्येव चतु-
र्विंशतितत्त्वानि, पञ्चविंशतितमो जीव इति पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्त्वानीत्यार्यार्थः ॥ 'राया गमेति' ति (१७२-२१)
राजा देवीमनुनयतीत्यर्थः, 'कि मे रज्ज्वे'त्यादि, कि मम राज्येन कि वा त्वया इत्यर्थः । द्वितीयवरवरिका समाप्ता ॥

साम्प्रतमुपसर्गेषु विषमपदानि विप्रियन्ते-'पाणीस्तु भोत्तव'ति (१८९-१३), आह-ननु तीर्थकृता सर्वदेव पाणिभो
जित्वात्किमेनानाभिग्रहेण साध्यते?, सत्य, किन्तु यथा सखधर्मस्यापनार्थं शक्रन्यस्त यत्र प्रतीच्छति तथैव सपात्रधर्मस्या-
पनार्थं प्रथमपारणक पात्र एव करोति तत् ऊर्ध्वं पाणिभोजीति केचित् मन्यत इत्याययकचूणिणः । 'कुटलविटले'ति
(१९३-४), मन्त्र्यादिनिमित्तादिभिर्जीवतीत्यर्थः, 'बहुसमोदय' ति (१९३-५), बहुभिर्जनेन मिलितं समोदये-सहृष्यतीति
बहुसमोदितः, व्यन्तरत्वात्कीडाग्रियत्वात् नैकाकिनस्तस्य रतिरिति भावः । इत्यासन्न कश्चन पुरुषं गच्छन्त शब्दयित्वा भण-
तीत्यादि सुगमः । 'महिसिदुग्मस्वस्'ति (१९४-१५), स्वर्जरीवृक्षस्येत्यर्थः, । 'कई वर सिरसाण घत्थपत्त'मित्यादि
(१९५-९), यदि किल शोभने स्निग्धप्रदेशे पतित भवति तदा शिष्याणां चखादिलाभ सूचयति, विपर्यये तु विपर्यय
इति । 'सो कुहाडो से उहोहिओ'ति (१९६-९) अभिमुहो वृ०, पततस्तस्य कुठार 'उहोहिओ'ति उर्ध्वमुखीभूत शिर-

स्याद्विष्ट इति भाव । 'कृद्गदि'त्ति (१९८-४), कूचिका नाम दध उपरि द्रवस्वरूपो माधुशब्दतथा ख्यातो वस्तु-
 चिरोप, च किल जीरकादिभिः संस्कृतोऽतीव स्वादुर्भवतीति । 'वाउलाणि'त्ति (१९८-५), बहुप्रयोजनतया व्याकु-
 लानीत्यर्थ, भण्डीरमणो यक्ष, भण्डी तु गन्त्रीति । 'महुसिस्थचिक्खल्ल' इति (१९९-१०), चिक्खल्लो हि सम-
 यपरिभाषया त्रिधा भवति-मधुसिस्थुक पिण्डक चिक्खल्ल एव च, तत्र मण्डनार्थं चरणेषु यावति स्थाने योपितोऽलस्कक
 ददति तावन्त देश यत्र चरणावनुलिप्येते स मधुसिक्थुक, अर्द्धशुष्क पिण्डकावन्धयोग्य पिण्डक, यत्र त्वतिवहुचरणा
 निमज्जन्ति स चिक्खल्ल एवाभिधीयते, तदुक्तम्-'तिविहो व होइ वल्लो, महुसिस्थो पिण्डओ य चिक्खल्लो । लत्त पहल्लिस्ति-
 उडुय पुप्पिज्जइ जरथ चिक्खल्लो ॥ १ ॥' इह तु मधुसिस्थुकेनाधिकार, तत्र निमग्नपदगतलक्षणान्युपलभ्य पुष्प चिन्तयती-
 त्यादि सुगम । 'एणहि लक्खणेहि जुत्त ण एएण समणेण होउ'त्ति (१९९-१२), इत्थमिह सम्बन्ध-एतैर्लक्षणै
 विद्यमानैर्नानेन श्रमणेन भवितु युक्तम्, अथ चासौ श्रमणो दृश्यते राज्योचितोऽपीतिभाव । 'मखो'त्ति (१९९-१७),
 केदारपट्टिक 'भण्डीसुणएणे'त्यादि (२००-१०), यथा कन्दुकश्चाऽभिलषन्नपि मण्डकादिक न किञ्चिद्भवते, तथा
 तेनापि न किञ्चिद्बन्धमितिभाव । 'धीयाराण दातु'मित्यादि, (२००-१५), निजकोपकरण धिग्जातीयेभ्यो-ग्राह्यणे-
 भ्यो दत्त्वा, 'सउत्तरोट्ट मुण्ड'त्ति (२००-१५) मुण्ड मुण्डनमुच्यते, ततश्च समुख शिरश्च मुण्डयित्वा गत स्वाम्यन्वेष
 णायेति भावार्थ । 'जेण ज कभल्ल (कल्ल वृ०) आसाइय'मित्यादि-(२०१-२), तेषा मध्ये येन गोपेन यत्कर्पण प्राप्त
 स तत्रैव जेमिष इति । 'तवेण सुत्तेणे त्यादि (२०२-१४) इलोकव्याख्या-जिनकल्प प्रतिपितुश्चतुर्थोदिपणमासान्त-

तपोऽभ्यासेनात्मानं भावयति, यद्येतावत्तप कुर्वाण प्रथममेव न वाध्यते तदा जिनकल्पं प्रतिपद्यते, नान्यथेति भावः,
सूत्रं च नवपूर्वादित्क्षणा जिनकल्पोचितं तथाऽभ्यस्यति यथा पञ्चानुपूर्व्यादिक्रमेणापि परावर्त्तयितुं शक्नोति, मत्स्य-परीय
हाद्यक्षोभ्यत्य चेतसिकोऽद्यष्टम्भः, तच्च 'पटमा उवस्सयमी'त्याद्यनन्तरवक्ष्यमाणगाथोक्तस्थानेषु कायोत्सर्गप्रदानतः प्रथम
मेव परीक्षणीयमिति सत्त्वभावना, एकत्वभावना त्वेकाक्येव पर्यटन् यदि विश्रोतसिकादिभिर्न ग्राध्यते तदा जिनकल्पं प्रति
पद्यते, नान्यथेति, बलभावना तु एकाङ्गुष्ठाद्यष्टम्भेन चिरस्थायित्वादिरूपं शरीराद्यष्टम्भस्तत्परीक्षणरूपा, एषा पञ्चधा तुलना
जिनकल्पं प्रतिपित्सो प्रथममेव भवतीति दलोकार्थः । 'अज्ज अम्ह अतर'ति (२०३-१), अद्यास्माकमुपगमो दत्तत
इत्यर्थः । 'चारियत्ति काऊण ओड(उडु)बाल्लगे'त्यादि (२०४-१), चारिका हेरिका एत इतिकृत्वाऽथ शिरसोऽग्रे
कूपे प्रक्षिप्यत इति तात्पर्यार्थः, तत्र गोशालकः प्रथममेव शिक्षो, भगवोस्तु नाद्यापीत्यत्रान्तरे मोचिता इति । 'से सोणिण्य
रच्चिऊण (सुसोधित रधिऊण वृ०)'ति (२०५-४), यस्तव गमा मृतं समुत्पद्यते स शोणित एव 'रुचिऊण'ति दलक्ष्णा
चूर्णयित्वा पायसमध्यं प्रक्षिप्य सुतपस्विने देय इति भावार्थः, क्वचित्तु 'सुशोधितं ति पाठस्तत्र सुसकृतामिति व्याचक्षते,
'आहाडीयो' (२०५-९), गतागतानि करोति, द्वारं गृहस्य परावर्त्तितमिति नोपलक्ष्यते । 'खुखुण्णा' (२०६-१)
नाम घुर्घुरकास्ते धावता पतता भज्यन्ते । 'निउडुक्कडियाण'ति (२०६-९), अवनत उन्नतश्च भूत्वा निरीक्षते प्रस्ता
वोऽत्र यात्राया न वेति । 'अत्थारियादिट्ठत हियण करेइ'ति (२०७-१), अत्थारिकानाम् ह्रासिकास्तेषां दृष्टान्तः, स
चाय-इह यथा कस्मिन् ग्रामे कश्चित्कृषीबलो ग्रीह्याद्यन्यतरधान्यं लवनकालोचितं प्रभूतं दृष्ट्वा चिन्तयति-यद्येतदहमाहम

नैव लघिव्यामि तदा प्रभूतेनापि कालेन निष्ठा न यास्यति, तत सर्वमपि ग्रामवासिन लोकमभ्यर्थ्य प्रभूतदिनलव्यमपि धान्य बहुभिर्द्वासिकं समन्यितोऽल्पेनैव कालेन लुनाति, तथा भगवानपि चिन्तयति-तत्र गतेन मया प्रभूतकालवेधमयशुभ कर्म तन्निवास्थनार्यजनसाहाय्यात्स्वल्पेनापि कालेन वेदनीयमित्येवरूपमत्थारियादृष्टान्तं चेत्तसि निधाय प्रविष्टोऽनाययिष्यति । 'यष्टिफोडो' स्ति (२०७-८) बहुभक्षक, ततो महद्भ्राजन कूरस्य भृत्या तैर्दत्त 'न नित्थरति' स्ति (२०८-८) न शक्नोति भोक्तुमतिबहुत्वात्, तत उद्धरितभक्त कृपीवले कोपात्तस्यैव मस्तके क्षिप्त, ततश्च केलीकिरत्यात् 'उक्किलतो' स्ति (२०७-९) बलान् गच्छति । 'छिन्नट्टाण' मिति (२०८-६), यत्रातिभीषणत्वात्पथिकादयो न सचरन्ति तच्छिन्नस्थानमिति । 'छम्मासपडिलगतो' स्ति (२०८-११), पणमास यावद्भोगी भूत्वा आरोग्यं सन्नुपकरणानि गृहीत्वा तत्रागत इति । 'मुटे तस्स सागारिय दाड' स्ति (२१०-१), सागारिक नाम मेहन लिङ्गमिति यावत् । 'जाणुकोप्परमाय' स्ति (२१०-११), जानुनी च कूर्परे च जानुकूर्पर तस्यैव यदि पर माता, अपरस्यापत्यस्याभावादिति, सामयिकी चेय निरपत्याया सञ्ज्ञेति । 'उल्लपडसाडड' स्ति (२११-१), लौकिकी रुढिरिय काचिद् यदुत व्यन्तराधाराधन सार्द्रवस्त्रैर्विधेय इत्थमेव तत्परितुष्टिसिद्धेरिति सार्द्रवस्त्रोऽसाविति । 'जहा बभन्नेरेसु' इत्यादि (२१२-३), आचाराद्गप्रथमश्रुतस्कन्धस्य नवाप्यध्ययनानि सामान्यतो ब्रह्मचर्याध्ययनानीत्युच्यन्ते, तेषु मध्ये उपधानश्रुताख्येऽध्ययने यथा महावीरस्योपसर्गा वर्ण्यन्ते तथाऽत्र द्रष्टव्या इति भावः, सूत्रोक्तमेव श्लोकावयवमाह—'छुच्छुफरती' त्यादि (२१२-३), तेऽनार्या आत्मीयान् शुन हूतकृत्वा भगवन्तमुद्दिश्य मुञ्चन्ति, इदं चाह—'कुक्कुरा

श्वान श्रमणेन दशन्वित्यादि । 'सो अलेहडो आसि'त्ति (२१२-४), स वर्षाकालश्चतुर्विधाहाररहित आसीदिति भावः, अपर च मासद्वय तत्रैव निरशनो विहृत इति पाष्मासिक च क्षणमिहाभूदिति । 'पुष्पा म पचायाय'त्ति (तिलपुष्पजीवा उद्दाइत्ता एगाए तिलसंगलियाए वचायाहिति वृ० २१२-९), ते च सप्तापि तिलपुष्पजीवा मृत्या तस्यैव तिलस्य शिद्धाया सप्त बीजान्युत्पन्ना इति भावः । 'नामनिग्गय'त्ति (२१३-२), प्रसिद्धेत्यर्थः । 'सीयल्लिया तेपलेसा निसरति, सा जजुदीय बाहिरओ चेहेति' (२१४-१), भगवान् शीतलेदया निरुजति, सा च शीतलेदया वैदयायनसक्ततेजोलेदया परत प्रक्षिप्यात्मना सर्व जम्बूद्वीप वहिस्ताद्वेष्टयति, एतदुक्तं भवति-भगवत सम्यन्धिनी शीतलेदयाऽन्त स्थिता जम्बूद्वीप वेष्टयति, तेजोलेदया तु तत्परिक्षिता वहि स्थिता तवेष्टयतीति, एतदेवाह- 'भगवतो सीयलीया तेजोलेसा अबिभतरओ वेहेइ, इयरावि त परियच्चइ'त्ति, पाठान्तराण्यप्येतदनुसारतो ज्ञेयानीति । 'पारणए सणहराए कुम्मासे'त्यादि (२१४-५), अङ्गुलीचतुष्टयनखाक्रान्तहस्ते यका मुष्टिर्वध्यते सा सनखा कुल्मापपिण्डके ह्युच्यते 'एगेण विघडासएण'इत्यादि (२१४-५), एकेनोप्योदकचुलुकेनेत्यर्थः । 'सखित्तविउल तेअलेहसे'त्ति (२१४-६), कार्यमन्तरेणामोचनात्सक्षिता-अन्तर्व्यवस्थापिता सत्ताया कृता विपुला तेजोलेदया येन स तथा । 'कूबत्तडे दासीण'इत्यादि (२१४-११), कूपतटे गत कयाचिदास्याऽनिष्ट किञ्चिदुक्तस्यै कुपित तेजोलेदया मुक्त्वा ता दग्धवान् अतो निश्चितं मम तेजोलेदया समुत्पन्नेति, पार्श्वनाथशिव्याश्च तस्य पट्टं दिक्चरा मिलिता, तैश्चाष्टाङ्गनिमित्त गोशालस्योद्दिष्टमतस्तेन निमित्तालोकमात्रेणाजिनोऽपि-अकेवल्यपि केवली अहमित्येव प्रलपन्विचरतीति भावार्थः । 'दूएक्काइ'त्ति

(२१४-१६), वेक्किक्काया शरीरचिन्तायामितियावत्, 'नावाकडएण'ति (२१४-१६), नावारूढ इत्यर्थः । 'पढमि-
घाण चउरो'त्ति (२१५-१२), भद्रारयाया प्रथमप्रतिमाया चत्वारश्चतुष्कका यामाना भवन्तीत्यर्थः, एतदेव भावय-
ति—“पुयाए दिसाए चत्तारि जामा” इत्यादि पूर्वस्या दिशि चत्वारो यामा इत्येव चतसृष्वपि दिक्षु चत्वारश्चतुष्कका यामाना
भवन्तीति । 'धीयाण अट्ट'त्ति (२१५-१२), महाभद्रारयाया द्वितीयप्रतिमाया अष्टचतुष्कका यामाना भवन्तीति, एतदेव
स्पष्टयति—‘पुघाण धिचतुरो’त्ति (२१५ १२) पूर्वस्या दिशि द्वौ चतुष्ककौ यामाना भवतः, एतावन्तः कालं पूर्वभिमुख
कायोत्सर्गेण तिष्ठतीत्यर्थः, एव शेषदिक्ष्वपि वाच्यमिति, उपसहारमाह—‘एते अट्ट’त्ति (२१५-१३), एते पूर्वप्रतिज्ञाता
श्चतसृष्वपि दिक्षु अष्टौ चतुष्कका यामाना भवन्तीति, चतुर्दिनमानत्वादस्या इति भावः । ‘तइयाए चीस’ति (२१५-१३),
सर्वतोभद्रालयाया तृतीयप्रतिमाया विशतिश्चतुष्कका यामाना भवन्तीति, एतदेव दर्शयति—‘पुघाए दिसाए वेच्चउक्का’
इत्यादि (२१५-१३), पूर्वस्या दिशि द्वौ चतुष्ककौ यामाना भवतः, एव दशसु दिक्षु विशतिश्चतुष्कका यामाना भवन्ति,
एतदेवाह—‘वीस ति’ एवमेव उक्तक्रमेण विशतिश्चतुष्कका यामाना भवन्ति, दशदिनमानत्वादस्या इति भावः । अत्र
च विमलारयामूर्द्धदिक्षमधिकृत्य यदा कायोत्सर्गं कुरुते तदा ऊर्ध्वलोकव्यवस्थितान्येव कानिचिद्विमानादीनि द्रव्याणि
धायति अधोदिशि तु तमारयाया व्यत्ययो वाच्य इति । ‘जहासभव सेसाणिवी’त्यादि (२१६-३), अन्यान्यपि
‘अहीणपणिहिअगेहि सधिदिएहि गुत्तेरि’इत्यादीनि शास्त्रान्तरोक्तान्येकरात्रिकीप्रतिमासभवीनि विशेषणानि
वाचयन्तीति । ‘ईसि पन्भारगओ’ (२१६-३), एतद्वाचष्टे—‘इसि ओणयकाओ’त्ति । ‘ततो सयति’ (२१७-११),

तत - त्रिशलादेवीरूपादनन्तर सूपकार-रसवतीकार विकुर्वतीत्यर्थ । 'किह सो'त्ति, क्यमसां विदुषित इति प्रश्ने उत्तरमाह—
'ततो खधाचार'मित्यादि(२१७-११), ततस्त्रिशलादेवीरूपादनन्तरमेव स्कन्धावार विदुर्वेति स च स्कन्धागारो भगवत समीपे
आवास गृह्णाति, तत्र च सूपकार किल चुल्लीधिरचनाय पाषाणानलभमानो भगवतश्चरणद्वयान्तरे यद्दि प्रज्वाल्य 'उक्ख'ति
उखा स्थालीमुपरि पादयोर्व्यवस्थाप्य पचति भक्तमिति । 'पक्कण'ति (२१७-१३), चण्डाल निदुर्वेति, स च तीक्ष्णतुण्डशतु-
निभृतपञ्जराणि भगवत कर्णगाहुमूलादिप्रदेशेष्ववलम्बते, ते च पक्षिण पञ्जरिच्छिद्रमुखाणि नि सार्य भगवच्छरीर भक्ष-
यन्तीति भावार्थ । 'सागारिय कसाहय'ति (२१९-१), त्वचमपकृष्य विकृत त्तिद्ध करोतीत्यर्थ । 'अने भणति-
पचालदेव जहा'इत्यादि(२१९-२), अन्ये त्यभिदधति-लोकप्रसिद्धपञ्चालाभिधानदेववाविशेषसदृश रूप सद्गमक करोति,
तच्च कीदृशमिति न ज्ञायते, विशिष्टसम्प्रदायाभावादिति । 'सधिमग्ग सोरेइ, पडिलेहेइ य'त्ति (२१९-१४), दिवा
लोकस्य पश्यत खात्रखननमार्गं शोधयति-कण्टकादि ततोऽपनयति, निर्गमप्रवेशस्थानानि च प्रत्युपेक्षते, सात्सन्ननो
पकरणानि च भगवत्समीपे मुञ्चतीति । 'एगे भणति-जहा तद्धिवस खीर'मित्यादि (२२०-१५), एके प्रतिपाद
यन्ति-न दोसीणेण-पर्युषितेन क्षीरात्तेन तया भगवान् प्रतिलाभित, किन्तु तस्याः स्वकीयगृहक्षीर नास्ति याचितमेव
भवति, न चोत्सवदिने याचितमपि तत्तया लब्ध, लोकस्य स्वत एव तस्मिन्दिने तत्प्रयोजनत्वाद्, अतो द्वितीयदिने
'ऊहारिज्जण'ति (२२०-१५) लोकात्पयो याचित्वा परमात्रमात्मार्थमुपस्कृत तेन प्रतिलाभित इति भाव । 'अस-
भस्सो' (२२१-२), असमाध्योऽनालपनीय इत्यर्थ । 'सेसा देवा इदेण वारिय'त्ति (२२१-४), सङ्गमेकेन सह

तदीया देव्यो मुत्कलिता, शेषास्तु तत्परिवारभूता देवा निषिद्धा - नानेन सह भेरौ गन्तव्यमिति निवारिता इति भावः । स च सामानिकत्वाद्विसागरोपमायु, तत्र च समये एक सागरोपममतिक्रान्तमेक तु श्रेयमासीदित्याह—‘तस्स य’ इत्यादि (२२१-४) । ‘एलुग विक्खभित्ता’ इत्यादि (प० २२२), एलुग नाम गृहदेहली ता विक्कम्भ्य-एक पादं तस्या अर्धो-भागे एक च परभागे कृत्वा यदि दास्यति तदा ग्रहीष्यामीति भावः इति । ‘जग्गहो घोसितो’ ति (२२३-१०), यद्गहो नाम यो यत्प्राप्स्यति तस्यैव तदित्युद्बुधमिति । ‘होडीओ नाम’ (२२३-११), लूपक पुरुष । ‘वर तेण सम मम तम्मी’ त्यादि (२२३-१५), चम्पाया नगर्या यस्य कस्यचित्सत्का भविष्यति तस्यैवैना समर्पयिष्यामि, ततस्तेन सह मम गमनागमन-मैत्री भविष्यतीति भावः । ‘ताए (ताहे धृ०) सो पेह्लिउ’ ति (२२४-९), तया मूलया स-परि-जनोऽनन्तरोत्पन्नचनेन भेषित इति भावः । ‘घहिरकुहडिय’ ति (२२४-९), तालितद्वारा कृतेति भावः । ‘मम भगि-णीघूअ’ ति (२२५-४), किल मृगापत्या भगिनी पद्मावती दहिवाहनेन परिणीता धारिणी च पद्मावत्या सपत्नीति-कृत्वा धारिण्यपि मृगापत्या भगिन्येवेति भावः । ‘को ह्यात्मा भगवानाहे’ त्यादि (२२५-१६), परिज्ञानपरीक्षानि-मित्तं द्विजेन भगवान्पृष्ट - क आत्मेति, किं पञ्चभूतात्मकं उत तद्व्यतिरिक्तं इत्येव पृष्टे भगवान् प्रत्युत्तरयति—‘योऽह-मित्यभिमन्यत’ इति, सुरयह दु स्यहमित्यादिअहप्रत्ययकर्तृत्वेनात्मानं योऽभिमन्यते-निदिशति स पञ्चभूतव्यतिरिक्तो-ऽन्तर्मुखवृत्त्याऽहप्रत्ययग्राह्य आत्मेति भावः, एव भगवता प्रोक्ते द्विज प्राह—‘स कीदृश इति’ शरीरतया परिणतभूत-व्यतिरिक्तं हि न कश्चिदात्मानं पश्यामो, यदि पुनरसौ तद्व्यतिरिक्तं कश्चिदस्ति तदा कीदृशोऽयमिति तस्य स्वरूप

वाच्यमिति द्विजेन पृष्टे त्रैलोक्यवन्धुराह—‘सूक्ष्मोऽसां’विति (२२६-१), इदमुक्तं भवति—अमूर्त्तत्वात्कर्मसम्बन्धापेक्षया
कथञ्चिन्मूर्त्तत्वेऽपि कर्मपुद्गलानां सूक्ष्मत्वाच्चानतिशयिनामगम्यत्वात् सूक्ष्मोऽसौ, ततश्च सूक्ष्मत्वेनायं न दृश्यते, न पुन
रसत्त्वेनेति भावः । इत्येव च तीर्थकृताऽभिहिते सूक्ष्म किमुच्यत इति सामान्येनैव सूक्ष्मस्य स्वरूपमजानानो द्विज पृच्छति—
‘किं तत्सूक्ष्ममिति ?’, सूक्ष्मस्य स्वरूपमेवाह, न वेद्मि किं तत्सूक्ष्ममुच्यत इति, अत्र भुवनगुरुराह—‘यन्न गृहीम’,
इत्यत्र यदनतिशयिना छद्मस्थेन करणैर्गृहीतुं न शक्यते तत्सूक्ष्ममिति, अत्र भगवद्विवक्षामजानानो विप्र आह—‘ननु
शब्दगन्धानिला’इति, ननुशब्द प्रश्नाक्षेपे, ननु यदि यन्न गृह्यते तत्सूक्ष्ममप्युपगम्यते तदा शब्दानिलगन्धादयथ्यभुषा
न गृह्यन्ते, अत एतेऽपि किं सूक्ष्मा इत्यत्र भगवानाह—‘नेति’ हन्त नैते शब्दादयः सूक्ष्मा, पुन इत्याह—‘एते
इन्द्रियग्राह्या’इति, एते इन्द्रियग्राह्यावान्न सूक्ष्मा इत्यर्थः, एतदुक्तं भवति—नैतन्मया विवक्षितं यदुत यद्यभुषा न गृह्यते
तत्सूक्ष्म, किन्तु सर्वेदेन्द्रियैश्च गृह्यते, हृषीकातिक्रान्तज्ञानपरिच्छेद्य तत्सूक्ष्ममिह प्रतिपिपादयिषितं, एते तु शब्दगन्धा-
निला यथाक्रम श्रोत्रग्राणस्पर्शनेन्द्रियग्राह्या इति कुत एतया सूक्ष्मत्वप्रसङ्ग इति । इन्द्रियग्राह्या शब्दादय इति यदुक्तं
भगवता तदुपजीव्य ब्राह्मण आह—‘ते न ग्रहणमात्मे’ति, गृह्णातीति ग्रहणमिति कर्त्तरि ल्युट्प्रत्ययः, ततश्च ते—स्व न-
वस्तूनां ग्राहक आत्मा प्रामोति शब्दादीनामिन्द्रियग्राह्यत्वेनाभिधानाद्, एतदुक्तं भवति—एते इन्द्रियग्राह्या इति भवता प्रति
पादितः, एव पञ्चेन्द्रियाणि वस्तूनां ग्राहकाण्युक्तानि भवन्ति नात्मेति, अत्र भगवान् सिद्धसाध्यता मन्यमान आह—‘ननु
ग्राहयिता स’इति, इदमुक्तं भवति—इन्द्रियाणि ग्राहकाणीत्यभ्युपगम्यत एवास्माभिः, जीवस्तु ग्राहयिता, तथाहि—अर्थ-

मिन्द्रियाणि गृह्णन्ति जीयस्तु तानि तत्र प्रयुक्ते, अतो वस्तूना ग्राहकाणीन्द्रियाणि ग्राहयिता जीव इति न किञ्चिदनिष्ट,
 करणविकक्षया करणान्यप्यमूनि भवन्ति, अनन्तधर्माध्यासितत्वाद्वास्तुन, असि छिनत्त्यसिना छिनत्तीति दर्शनादिति । 'ए-
 हिं पण्डिं तस्स उवगत'ति (२२६-३), तस्य ग्राहणस्यैतं पूर्वोक्तपदेरुपगत-परिणतमिदं, यदुत-सर्वभाववेत्ताऽसौ
 ततो युक्तं देवै पूजनमस्येति । 'वेयावत्स' (२२७-१०) चैत्यमिति, कोऽर्थ इत्याह—'अव्यक्त'मिति जीर्णो पतितप्रा-
 यमनिर्द्धारितदेयताविशेषाश्रयभूतमित्यर्थ । उपसर्गविचरण समासमिति । 'दश द्वे च सङ्ख्या द्वादशे'ति (२२८-१५),
 अत्र चारा इति शेषो द्रष्टव्य इति । 'क्षीरादिद्रवाहारभोजनकाललभ्यव्यतिरेकेण'ति (२२८-२३), क्षीरादिश्चासौ
 द्रवाहारश्च तस्य भोजनकाल तत्र लभ्य-प्राप्त गृहीत यत्पानक तद्व्यतिरेकेण नान्यदा पानकभोग कृतवानित्यर्थ, यदा लेप-
 कृदाहारससृष्ट करादिकमभूत्तदा पानक जग्राह नान्यदेतिभाव, अन्ये त्याहु-क्षीरादिद्रवाहारश्चासौ भोजनकाललभ्यश्च
 तद्व्यतिरेकेणेति, इदमुक्तं भवति-छद्मस्थकाले यदि पर द्रवाहार एव क्षीरादिक पानकस्थाने अभून्नान्यत्पानक गृहीतवान्,
 तत्त्वं बहुश्रुता विदन्तीति । 'वक्ष्यमाणैवैनयिकधर्ममूल'मिति (२३५-५), वक्ष्यमाणो-योऽस्यामेव पर्पदि मया वक्ष्यते
 नैनयिको-विनयमूलो धर्मस्तस्य मूल-कारण, मयि हि विनय कुर्वति ममुक्त विनयमूल धर्म लोकोऽपि प्रतिपत्स्यत इति
 भाव । 'अन्ये त्वेकगाथयैवानये'त्यादि (२३५-१२), प्रकृत "केवइयत्ति"द्वार, तस्य च किल ते कियतो भूमागादपूर्वे
 समवसरणे अदृष्टपूर्व वा साधुना आगन्तव्यमित्यमुर्थं व्याचक्षते, न पुन कियन्ति सामायिकानि मनुष्यादय प्रतिपद्यन्ते
 इत्यादिकमिति, ततश्च 'सद्य च देसचिरइ'इत्यादिगाथाना समवसरणद्वारेऽन्तर्भाव कृत्वा प्रकृत 'केचइय'त्ति द्वितीय-

द्वाराभिधायकत्वेन प्रस्तुतगाथामेव व्याचक्षते, व्युत्पन्ना चेय व्याख्या, 'केचइय त्ति शब्दस्य प्रस्तुतार्थान्नकत्वादित्यादि-
कारणादिति । 'अपिशब्दादुपशमेऽपी'ति (२३६-९), उपशम प्रकृतीना यद्यपि तस्य न सम्भवति तथापि कर्मणा
तीव्रोदयनिरोधमात्रमुपशमत्वेन विवक्ष्यत इति । 'अकालहरण'मिति (२३७-२), श्रोतु पृच्छाकालस्यानतिपातो,
बहूना कथने हि तत्कालातिपात एव स्यादिति । 'साधारणासपनाया'मिति (२३७-१४) ग्राहकगिरो निरोपण । इति
समवसरणवक्तव्यता ।

इदानीं गणधरवक्तव्यता—'अन्नोऽवि जाणइ मए ठियम्मी' (अह एह अहम्माणी अमरिसिओ इन्दभूइत्ति
(६०) अत्र तु ज्ञायते अन्नोऽवि जाणइ मए ठियमि सो इन्दभूइत्ती २४१) त्यादिगाथादल, मय्यप्यत्र स्थितेऽन्योऽपि
कश्चित्किञ्चिज्ज्ञानातीति कुतस्त्यमेतत् ? न सम्भवतीत्यर्थ । 'सत्सम्प्रयोगे'इत्यादि (२४२-१६), सता-विद्यमानेन घटा-
विना सम्प्रयोगे-सम्बन्धे केयाम् ? इन्द्रियाणां पुरुषस्य-जीवस्य यदुद्धिजन्म भवति तत्प्रत्यक्षमिति । 'न च वाच्य घटस-
त्तायामपि नवते'इत्यादि (२४३-४) अयमत्र भावार्थ-चार्याक किलाह-ननु घटे विद्यमानेऽपि नयता निवर्त्तते पुराणा
वस्थायाम्, अथ च तथापि नयता घटस्य धर्मो भवति, एव यद्यपि शरीरसद्भावे चैतन्य निवर्त्तते तथापि घटनयतावद्भूत
धर्मैव चैतन्यस्यति, तदेतत् वक्तव्य, कुत इत्याह—'घटस्य द्रव्यपर्याये'इत्यादि (२४३-५), सुगम 'प्रदीपे'इत्यादि (२४३-१५)
प्रदीपेन वह्निर्भागरूपमदेशेनोद्योतितो न सर्वात्मना यो घटस्तद्वद्देशत प्रत्यक्षो जीव इति । ननु च देह एव ग्रहो न तद्व्यति-
रिक्त, तस्य चाव्यतिरिक्तस्य हास्यादिलिङ्गेन सहाविनाभावोऽध्यक्षसिद्ध एवेत्याशङ्काह—'न च देह एव ग्रह इति-

(२४३-१८), यदि हि देह एव ग्रह स्यात्तदा देहत्वाविशेषात्सर्वदेहानामप्यप्यतिरिक्कहास्यादिप्रसङ्ग इति भाव इति प्रथमो गणधर । इदानीं द्वितीय - 'छलादिने'ति (२४३-२७), आदिशब्दाद् वितण्डाजात्यादिपरिग्रह, 'अकारणताविशेषो पाभ्युपगमे चे'त्यादि (२४५-३), एतदुक्तं भवति-यद्यतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमकारणतापि विशिष्टा काचिदभ्युपगम्यते तदा तद्भाषप्रसङ्ग - कर्मभावप्रसङ्ग, सज्ञान्तरेण तस्यैवोक्तत्वादित्यभिप्राय इति द्वितीय इति । तृतीय सुगम । इदानीं त्र्यर्थयक्तव्यता - 'समूहिभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्या'मित्यादि (२४६-२७), समूह समुदाय इत्यनर्थान्तर, समूहिन समुदायिन इत्यपि च, ततश्चाय समुदाय समुदायिभ्यो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा^१, यद्याद्य पक्षस्तर्ह्यसौ समुदायिषु वर्तमान कि देशेन वर्तते सर्वात्मना वेति वक्तव्य, यदि देशेनेति पक्षस्तर्हि तेष्वपि देशेष्वनेन वचितत्रापि वर्तमान कि देशेन वर्तते सामस्येन येल्यादि पुनस्तदेवावर्तत इत्यनवस्था, अथ सर्वात्मनेति पक्षस्तर्ह्येकस्मिन्नेव समुदायिनि सामस्येन वृत्तत्वाद्वितीयादिसमुदायिन समुदायशून्यत्वमासादयेयु, अथ मा भूदेष दोष इत्यभिन्नोऽसौ अभ्युपगम्यते तर्हि समुदायिन एव ते न पुनस्तदतिरिक्त समुदायो वास्तव कश्चनपि विद्यत इति तत्त्वान्यत्वाभ्या - भेदाभेदाभ्यामनिर्वचनीय - अवाच्य इत्यर्थ, 'तदभावे' खल्वेकपरमाणुव्यतिरेकेणेत्यादि (२४७-४), 'तदभावे' इति तुल्यत्वाभावे, कथ शेषपरमाणूनामभाव इति चेद् उच्यते, ते हि विवक्षितपरमाणुना सार्द्धं परमाणुत्वेन तुल्या न वेति वाच्य, यदि तुल्यास्तर्हि तुल्यरूपसिद्धि, अथ न तुल्या इति पक्षस्तर्हि यथा परमाणुत्वेनातुल्यस्य व्योमादे परमाणुत्वाभावस्तथा विवक्षितेकपरमाणुव्यतिरेकेण शेषपरमाणुष्वपि तत्त्वाभाव स्यात्, तत्रैतत् स्यात् - तदन्यव्यावृत्तिमात्र तुल्यत्व, तच्च परिक-

द्वाराभिधायकत्वेन प्रस्तुतगाथामेव व्याचक्षते, व्युत्पन्ना चेय व्याख्या, 'केवइय'ति शब्दस्य प्रस्तुतार्थान्नकल्यादित्यादि-
कारणादिति । 'अपिशब्दद्रुपशमेऽपी'ति (२३६-९), उपशम प्रकृतीना यद्यपि तस्य न सम्भवति तथापि कर्मणा
तीव्रोदयनिरोधमात्रमुपशमत्वेन विवक्ष्यत इति । 'अकालहरण'मिति (२३७-२), श्रोतु घृच्छाकालस्यानतिपातो,
यहना कथने हि तत्कालातिपात एव स्यादिति । 'साधारणासपन्नाया'मिति (२३७-१४) ग्राहकगिरो निरोपण । इति
समवसरणवक्तव्यता ।

इदानीं गणधरवक्तव्यता—'अन्नोऽवि जाणइ मए ठियमी' (अह एइ अहम्माणी अमरिसिओ इन्दभूइत्ति
(४०) अत्र तु ज्ञायते अन्नोऽवि जाणइ मए ठियमि सो इन्दभूइत्ती २४१) त्यादिगाथादल, मय्यप्यत्र स्थितेऽन्योऽपि
कश्चित्किञ्चिज्ज्ञानातीति कुतस्त्यमेतत् ? न सम्भवतीत्यर्थ । 'सत्सम्प्रयोगे' इत्यादि (२४२-१६), सता-विद्यमानेन घटा-
दिना सम्प्रयोगे-सम्बन्धे केपाम् ? इन्द्रियाणा पुरपस्य-जीवस्य बहुद्धिजन्म भवति तत्प्रत्यक्षमिति । 'न च वाच्य घटस
त्तायामपि नवते' इत्यादि (२४३-४) अयमत्र भावार्थ-चार्थक किलाह-ननु घटे विद्यमानेऽपि नवता निवर्त्तते पुराणा-
वस्थायाम्, अथ च तथापि नवता घटस्य धमा भवति, एव यद्यपि शरीरसद्भावे चैतन्य निवर्त्तते तथापि घटनवतावद्भूत
धर्मैव चैतन्यस्येति, तदतः वक्तव्य, कुत इत्याह—'घटस्य द्रव्यपर्याये' इत्यादि (२४३-५), सुगम 'प्रदीपे' इत्यादि (२४३-१५)
प्रदीपेन वह्निर्भारूपप्रदेशनोद्योतितो न सर्वात्मना यो घटस्तद्देशतः प्रत्यक्षो जीव इति । ननु च देह एव ग्रहो न तद्व्यति-
रिक्त, तस्य चाव्यतिरिक्तस्य हास्यादिलिङ्गेन सहाविनाभावोऽध्यक्षसिद्ध एवेत्याशङ्क्याह—'न च देह एव ग्रह' इति-

वर्तन्त इति भवदभिप्रेतापि तुल्यबुद्धिर्निमित्तरहितवेत्याशङ्क्याह—‘न चेयमनिमित्ते’त्यादि (२४७-८), एतदपि कुत
 इत्याह—‘देशे’त्यादि, यदि हि निनिमिचा एवार्थबुद्धयो भवेयुस्तर्हि देशकालाद्यनियमेन सर्वत्रैवोत्पद्येरन्नियामकाभा-
 वादिति भाग्यर्थः । ननु च स्वप्नबुद्धयोऽपि नियतदेशादिविशेषितमर्थं गृह्णन्ति न च सत्या एवेत्याह—‘न च स्वप्ने’त्यादि
 (२४७-९), भावना सुगमैर, ‘अणूभूय’ गाहा (२४७-९), अनुभूत-जलावगाहनादि दृष्टम्-अङ्गनादि चिन्तित-
 क्रयविक्रयादि श्रुत-देवलोकादि प्रकृतिविकारो-यातपित्तक्षोभादिदेवता-प्रतीता अनूप-सजलप्रदेश, तत्र हि सुप्त
 प्रायः किल प्रचुरस्वप्नदर्शी भवति, एतानि सर्वाण्यपि स्वप्नदर्शननिमित्तानि भवन्ति, तथा शुभस्वप्नदर्शने पुण्यं दुःस्वप्न
 दर्शने पापं च निमितीभवति नाभाव-अवस्तुरूपः । किञ्च-यदि घटादयोऽर्था सत्यतया नाभ्युपगम्यन्ते तर्हि नेये
 भवतो व्यनस्या युज्यते-अयं स्वप्नोऽयं चास्वप्न इदं गन्धर्वनगरं व्यलीकमिदं तु वस्तु सनगरं पाटलीपुत्रादीति, अमुमे-
 वार्थमाह—‘न च भूते’त्यादि (२४७-१०), एव तुल्यबुद्धेः सनिमित्तत्वं व्यवस्थाप्य पुनरपि ज्ञानवादिमतमाशङ्क्याह—
 ‘न चालये’त्यादि (२४७-११), आलये आश्रय आधार इत्यनर्थान्तरं, तद्भूतं विज्ञानं आलये विज्ञानं घटाद्यर्थग्राहका-
 नकज्ञानजनकतत्त्वाधारमनादिप्रवाहवाहिकया प्रवृत्तं मनस्काराख्यं चैतन्यमात्रमित्यर्थः, तद्भूता या शक्तिस्तस्यास्तथावि-
 धासनात् समुद्भूतो यः परिपाकस्तत्समनन्तरं यदुत्पन्नं तुल्योऽयमिति विकल्पजननसामर्थ्यमालये विज्ञानस्य तदस्यास्तुल्य-
 बुद्धेर्निमित्तं न वाद्यार्थगतं तुल्यत्वमिति न वाच्यं, कुत इत्याह—‘स्वलक्षणे’त्यादि (२४७-१२), आलये विज्ञानगत
 हि सामर्थ्यं सरलसजातीयविजातीयव्यावृत्तं स्वलक्षणरूपं, तच्च कथं तुल्यबुद्धौ विपरिवर्तमानस्य विजातीयव्यावृत्तिमात्ररूपतु

ल्पितमेवेत्याह—‘न च तदन्ये’त्यादि (२४७-४), एतदपि कुत इत्याह—‘स्वरूपे’त्यादि (२४७-५), परमाणूना हि
 किञ्चित्स्वकीय रूपमभ्युपगन्तव्य, अन्यथा तदन्यव्यावृत्तिमात्ररूपताया खपुष्पत्वप्रसङ्ग, स्यादेतद्-भवतु नाम परमाणूना
 स्वरूपं, तथापि न भवत्समीहिततुल्यत्वसिद्धि, तस्यैव सजातीयैतरव्यावृत्तस्य तदन्यव्यावृत्तिरूपत्वादित्याह—‘न न तद्-
 पमेवे ति (२४७-६), किमितीत्याह—‘तस्ये’त्यादि (२४७-७), तस्य अणोस्तेभ्य -सजातीयैतरपरमाणुगगनादिभ्य,
 एतदुक्त भवति-येन स्वभावेनासौ व्योमादिभ्यो व्यावृत्तो न तेनैव शेषाणुभ्य इति स्वभावद्वयमस्याभ्युपगन्तव्य, कस्मा-
 दित्याह—‘स्वभावे’त्यादि (२४७-७), अयमभिप्रायो-यदि हि विवक्षितस्याणो स्वभाग्रद्वय स्यात्तहि तदाश्रित्यायमस्य
 सजातीय परमाणुविजातीयश्च गगनादिरिति व्ययस्याप्येत, नान्यथा, निबन्धनाभावात्, यदि नाम स्वभाग्रद्वय तस्या
 भ्युपगत तथापि तस्य सजातीयव्यावृत्तिनिबन्धनस्वभावेन सर्वथैव सजातीयेभ्यो व्यावृत्तत्वात् भयदभिमेततुल्यत्वसिद्धि-
 रित्याह—‘सजातीयैकान्ते’त्यादि (२४७-७), इदमत्र हृदय-यथा तस्य विजातीयेभ्य -अनणुस्वभावेभ्य व्योमद्वयणु-
 कादिभ्योऽनणुत्वेन व्यावृत्तौ अनणुत्वस्याभाव, पृथगन्तस्य वति, तथा सजातीयेभ्य -परमाणुभ्य एकान्तेनाणुत्वेनापि
 व्यावृत्ताविध्यमाणायामणुत्वस्याप्यभाव स्यात्, भावे चाणुत्वस्यैव तुल्यरूपेति सिद्ध न साध्य, ननु चार्थाना तुल्यत्वात्-
 ल्यत्वचिन्ता युज्यते यद्यर्था एव तावत्सत्यतया सिद्धा भवेयु, तच्च नास्ति, तत्प्रतिभासस्य निनिमित्ततया भ्रान्तत्वात्,
 तथाहि-सम्भादीना यान्दृश्यमस्ति तस्य परमाण कल्पनीय, स चार्वाग्भागेन तिरोहितत्वात् दृश्यते, सर्वातीयभागस्त्वे-
 कैकपरमाणुप्रतररूप, स च नार्वाग्दिशिना दृग्गम्यमवतरतीत्यनादिविधातो निनिमित्ता एवार्थविभासास्तथा तथा विपरि-

इत्यन्तव्यतिरिक्ताकारपरिच्छेदे तस्य परिच्छेदो युक्तः, अन्यथा घटपरिच्छिन्नो पटस्यापि परिच्छिन्ति स्यादिति न प्रति-
 नियतविषयव्यवस्था, अथाभिन्नो नीलविषयातीलाकारोऽभ्युपगम्यते तर्हि विषयाकारस्य ज्ञानात्मनि सङ्क्रान्तत्वाद्विषयस्य
 निरामारतय स्यात्, किञ्च-विषयादभितत्वादाकारस्य तत्सङ्क्रान्तो विषयस्यापि ज्ञानात्मनि सङ्क्रान्तिरभ्युपेया, सा च
 न युक्ता, निशितशस्त्रदहननीरनिवहाद्यलोकने हृदयपाटनदहनप्लावनप्रसक्ते, तदेव विषयाङ्गिनस्याभिन्नस्य वा तदाकारस्य
 ज्ञानात्मनि प्रतिभासाभावात् तद्वारेण ग्राह्यत्वाभिमतार्थानामप्यभाव इति ज्ञानमेवैक वस्तु सन्नार्थ इत्येव विह्वलमारसन्त
 ज्ञानाद्वतवादिनामाशङ्क्याह—‘न च विषये’त्यादि (२४७-१८), विषयो-नीलादिस्तद्वलेन य सञ्जात संवेदनस्याकारो
 नीलादि तस्य पूर्वार्त्तनीत्या विषयाद्भेदाभेदविकल्पमुखेन अनुपपत्ति-अघटना न भाव्येत्यक्षरघटना, भावार्थस्तु पात
 नानसरे कथित एव, कचिद् ‘विषयवलोपसजातसंवेदनाकारस्य ज्ञानस्ये’ति पाठः, स तु नातीव त्रिलष्टतया बुद्ध्यते,
 कथञ्चित्स्वबुद्ध्या भावनीयो वा, कस्मात्संवेदनेऽर्थाकारस्यानुपपत्तिर्न भाव्येत्याह—‘विशिष्टे’त्यादि (२४७-१८), अयम
 भिप्रायो-नास्माभिरर्थान्तराङ्गान्तिज्ञानेऽभ्युपगम्यते येन भेदाभेदपरिकल्पनयाऽऽत्मानं परिक्लेशयति भवान्, किन्तु विशि-
 ष्टपरिणामो योऽर्थं प्रतिविशिष्टदेशाद्यवस्थानेन सम्पादितविज्ञानजननस्वभाव इति भावः, तत्सन्निधावात्मनो-जीवस्य
 कालश्च क्षयोपशमश्च आदिशब्दात्सोपयोगत्वादिपरिग्रहः, तत्सव्यपेक्षस्य नीलादिप्रतिभास ज्ञानमुत्पद्यते, तथाहि-पुरुषादि-
 मुखसङ्क्रान्तिमन्तरेणापि दर्पणादौ कश्चित्प्रतिबिम्बोदयो दृश्यते, न च तत्र भेदाभेदकल्पना युक्तिमती, तथाविधपुरुषमु-
 खादिसामग्र्यास्तथाभूतसमप्रतिबिम्बदर्पणादिवस्तुत्पत्तिदर्शनात्, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, यथा वा सूट्योर्पलरविकिरणगोम-

ल्यत्वस्य निमित्तीभयति? न ह्यात्मना अन्यथाभूत वस्तु अन्यथाभूत विज्ञान जनयति, नीलवस्तुनि पीतज्ञानप्रमर्शेति भाषायं ,
 नाप्यत्यन्तसाहसपररक्षिणी निमीत्येदमभिधानीय-आल्यज्ञान स्वलक्षणादन्यत्किञ्चिदुत्पत्स्यते ततोऽपि पारम्पर्येण तुल्य
 बुद्धिगत तुल्यत्व सामान्यमिति, कुत इत्याह—‘स्वलक्षणे त्यादि (२४७-१२), सुगम, क्रिय-य प्रागाऽप्यज्ञानस्य
 शक्तिपरिपाकोऽभिहित सोऽपि बाह्यनीलाद्यधर्मन्तरण नोपपद्यते, निबन्धनाभावात्, अन्यथा सर्वदा शक्तिपरिपाकरूपम
 क्तात्, एतदेवाह—‘बाह्ये त्यादि (२४७-१३), क्रिय-आल्यज्ञानस्य या पूर्वं शक्तयोऽभिहिता ता अपि भेदाभेदविरु
 ह्यमाना न सत्तामनुबन्धन्ति, एतदाह—‘किञ्चालये’त्यादि (२४७-१४), सर्वकत्वे शक्तीनां यथा पीतादिप्रतिभासरे
 तुता न भयति तथा प्रयोगेण दर्शयति—‘नीलविज्ञाने’त्यादि, ‘न तद्धर्म’ति (२४७-१५), न नीलविज्ञानात्तानपन्म
 त्यर्थ, शक्त्यन्तरस्वात्मवदिति, यथा शक्त्यन्तर-पीतादिविज्ञानजननशक्तिलक्षणे नीलविज्ञान न जनयति तथा नीलनि
 ज्ञानजननशक्तिरपि न तज्जनयेत्, पीतादिशक्त्यन्तररूपत्वात्तस्या, अथ पीतादिविज्ञानशक्त्यो नीलविज्ञानशक्तित्वा
 स्तहि विपर्यय स्वबुद्ध्या भावनीय । ‘बाह्योऽर्थ केन वार्यते’इति (२४७-१७), अयमभिप्रायो-यद्याल्यविज्ञानाद्वय
 त्तिरिक्ता वस्तुसत्य शक्तयोऽभ्युपगम्यन्ते तहि गतो ज्ञानाद्वैतवाद् इत्यर्था अपि किनाभ्युपेयन्त इति, ‘एव मित्याद्युपम
 प्रेत, स च न युक्त, अर्थकारस्यैव विज्ञाने विकल्पाभ्यामनुपपत्ते परमाणूनां तुल्यरूपग्रहणमित्ययमर्थोऽभि-
 नीलाकारो भवद्विगीयते स किं तस्मान्नीलवस्तुनो भिनोऽभिन्नो वेति वचव्य, यदि भिन्नस्तहि न नीलवस्तुपरिच्छेदो, न हि ततो-

अयं घटादिरयं च शरायादि, निबन्धनाभावादित्याशङ्क्याह—‘न च परमाणूना’मित्यादि (२४७-२१), पृथुबुधोदराकारादिपरिणामवन्तो घटादय उक्तानच्छत्राकारादिपरिणामवन्तश्च शरावादय इत्यादिपरिणामवैचित्र्यान्निबन्धनाभावादित्यसिद्धो हेतुरित्यभिप्रायः, ननु च मया भूतानामभाव आशङ्कितः, साधिता च परमाणुसत्तेत्यसम्बद्धमेतदित्याशङ्क्याह—‘न च परमाण्विव’त्यादि (२४७-२२), नन्ययुक्तमेतद्—आकाशस्यानुरूपत्वात्, सत्यं युक्तमुक्तं, केवलं पृथिव्यघ्नेजोवायूना तद्रूपत्वाद्बाहुल्यादिरथमुक्तं, आकाशं तु विद्यते नभः असमस्तपदवाच्यत्वाद् घटवदित्यादियुक्तिभ्यः स्वयमभ्युद्घातित्वलं प्रसङ्गेन समाप्तश्चतुर्थगणधरः । पञ्चमः सुगमः । पष्ठः प्रारभ्यते—पूर्वं निर्हेतुकत्वादात्मनः प्रसूतिरेव नोपपद्यत इत्युक्तं, इदानीं पूर्वस्मिन्नेव पक्षे प्रसूतिमन्युपगम्यापि दूषणमाह—‘न चादिमत्पथी’त्यादि (२४९-१६), क्वचिदनादिमत्पथीति पाठः, स चायुक्त एव, तत्पक्षस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति । अनावित्वाजीवकर्मसंयोगस्य वियोगाभावान्मोक्षभावप्रतिपाद्यः प्रकारान्तरेणाह—‘देहकर्मसन्ताने’त्यादि (२४९-१९), सन्तानश्चायं देहकर्मणोरित्यत्र द्रष्टव्यं—शरीरकर्म जनयति, कर्मापि शरीरं, तदपि पुनः कर्म, कर्मापि पुनः शरीरमिति, तदेवमत्र जन्यजनकभावेन व्यवस्थितेर्देहकर्मसन्तानस्य व्ययच्छेदाभावान्मोक्षभावपूर्वमत्र च जीवकर्मणोर्वियोगाभावादित्ययं विशेषः, अत्र च परिहारः—संयोगवियोगाभावपक्षे यतः काश्चनोपलयरित्यादिकं वक्ष्यति, द्वितीयपक्षे तु स्वयमभ्युद्घातः, यथा नायमेकान्तोऽनादेर्जन्यजनकत्वेनावस्थितस्य सन्तानस्यान्तो न भवति, यतोऽनादिकालाज्जन्यजनकभावेन व्यवस्थितोऽपि बीजाङ्कुरादि सन्तान सान्तो दृश्यते, कस्यचिद्बीजस्य बहुधादिसामग्रीतो विनाशादङ्कुरस्यानुत्पत्तेरिति, ननु च जीवकर्मणो संयोगः किं काश्चनोपल-

यादिसामग्र्या अनलप्रसूति, न च तत्र सामग्र्यन्तर्गत किञ्चित्त्र सङ्क्रामति, तथेहापि रूपालोकमनस्कारादिसामग्र्या नीला-
दिप्रतिभासपरिणामस्वरूपमात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते का तत्र भेदाभेदपरिकल्पना?, प्रतीतिवाधितत्वेन तस्या अनादेयत्वात्,
तदुक्तं कैश्चित्सौगतविशेषैरपि—“रूपालोकमनस्कारचक्षुर्ग्यं सप्रवर्त्तते । विज्ञान मणिसूर्य्याशुगोशकृद्भय इवानल ॥ १ ॥
इति” तदेव विशिष्टरूपादिसामग्र्या नीलादिविषयग्रहणपरिणामस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमाग्राधार्थकारसङ्क्रान्तिपक्षोक्तो दोष,
तदभावाच्च नार्थाभाव इति स्थित, तदर्शनान्यथानुपपत्तेरेव स्वाभ्युपगमं ग्राहयन्नाह—‘इत्थ चैतदि’त्यादि (२४७-१९),
प्रागुपन्यस्तविकल्पयुगल भेदाभेदलक्षण, इदमत्र हृदय-अर्थाभावेऽप्यनाद्यविद्यावशतस्तावद्भवताऽपि नीलपीतादिवुद्भय-
क्षणिकस्वरूपा इष्यन्त एव, तत्र चोत्तरनीलबुद्धिक्षणो यो नीलाकार प्रतिभति स किं पूर्णनीलबुद्धिक्षणाद्विनोऽभिने-
वा !, यदि भिन्न कथमुत्तरसंवेदनक्षणे प्रतिभासते, प्रतिभासे वा पीताकारस्याप्युत्तरबुद्धिक्षणे प्रतिभास स्यात्, पूर्ण-
नीलबुद्धिक्षणादूयोरपि भेदाविशेषात्, अथाभिन्न इति पक्षस्तहि न जन्यजनकभाव, उत्तरनीलसंवेदनाकारस्य पूर्वस्मादभि-
न्नत्वाद्, भेदे च जन्यजनकभावान्भ्युपगमादित्युत्तरनीलसंवेदनोत्पत्त्यभावादेकमेव प्रथमनीलसंवेदन स्यात्, अथ प्राक्तननील
सचित्तेस्तथाभूतौत्तरनीलसवित्ति प्रादुर्भवति किं तत्र भेदाभेदचिन्तया !, हन्त तहि स एव सुहृद्भूतोऽस्मदभ्युपगमस्तथापि
शरणं, वयमपि ह्येवमेव ब्रूम—तथाविधनीलविषयादिसामग्र्यास्तथाभूतमेव नीलप्रतिभासपरिणाम ज्ञानमुत्पद्यते किमिह
भेदाभेदचिन्तयेति इत्येवमादि सुगम ! नन्वेतावता ग्रन्थेनेदमुक्त-एकैक परमाणुर्न गृह्यते, बहुषु तु परमाणुषु समुदितेषु
तत्तुल्यरूप चक्षुर्ज्ञाने प्रतिभासत इति तदेतन्मन्यामहे, केवल परमाणूनाबहुत्वेऽपि तुल्यबुद्ध्यभ्युपगमेऽय विशेषो न स्याद्

अयं घटादिरयं च शरावादि, निबन्धनाभावादित्याशङ्क्याह—‘न च परमाणूना’मित्यादि (२४७-२१), पृथुबुधोदराका-
 रादिपरिणामवन्तो घटादय उत्तानच्छत्राकारादिपरिणामवन्तश्च शरावादय इत्यादिपरिणामवैचित्र्यान्निबन्धनाभावादित्य-
 सिद्धो हेतुरित्यभिप्रायः, ननु च मया भूतानामभाव आशङ्कितः, साधिता च परमाणुसत्तेत्यसम्बद्धमेतदित्याशङ्क्याह—
 ‘न च परमाण्वि’त्यादि (२४७-२२), नन्वयुक्तेमेतद्-आकाशस्थानणुरूपत्वात्, सत्यं युक्तमुक्तं, केवलं पृथिव्यष्टेजो-
 वायूना तद्रूपत्वाद्बाहुल्यादित्यमुक्तं, आकाशं तु विद्यते नभः असमस्तपदवाच्यत्वाद् घटवदित्यादियुक्तिभ्यः स्वयमभ्यूह्य-
 मित्यलं प्रसङ्गेन समाप्तश्चतुर्थगणधरः । पञ्चमं सुगमम् । यष्टं प्रारभ्यते-पूर्वं निर्हेतुकत्वादात्मनः प्रसूतिरेव नोपपद्यते
 इत्युक्तं, इदानीं पूर्वस्मिन्नेव पक्षे प्रसूतिमभ्युपगम्यापि दूषणमाह—‘न चादिमत्पयी’त्यादि (२४९-१६), क्वचिदनादि-
 मत्पयीति पाठः, स चायुक्त एव, तत्पक्षस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति । अनादित्वाज्जीवकर्मसंयोगस्य वियोगाभावान्मो-
 क्षाभाव प्रतिपाद्य प्रकारान्तरेणाह—‘देहकर्मसन्ताने’त्यादि (२४९-१९), सन्तानश्चायं देहकर्मणोरित्यत्र द्रष्टव्यं-शरीर-
 कर्म जनयति, कर्मापि शरीरं, तदपि पुनः कर्म, कर्मापि पुनः शरीरमिति, तदेवमत्र जन्यजनकभावेन व्यवस्थितेर्देहकर्म-
 सन्तानस्य व्यवच्छेदाभावान्मोक्षाभावः पूर्वमत्र च जीवकर्मणोर्वियोगाभावादित्ययं विशेषः, अत्र च परिहारः-सयोगवि-
 योगाभावपक्षे यत्तत् काश्चनोपलभ्योरित्यादिकं वक्ष्यति, द्वितीयपक्षे तु स्वयमभ्यूह्य, यथा नायमेकान्तोऽनादेर्जन्यजनकत्वेना-
 यस्थितस्य सन्तानस्यान्तो न भवति, यतोऽनादिकालजन्यजनकभावेन व्यवस्थितोऽपि बीजाङ्कुरादि सन्तानं सान्तो
 दृश्यते, कस्यचिद्बीजस्य बहुयादिसामग्रीतो विनाशादङ्कुरस्यानुत्पत्तेरिति, ननु च जीवकर्मणोः संयोगः किं काश्चनोपल-

वदुत जीवाकाशप्रदेशवद्, यद्याद्य पक्षस्तहि भवद्दशितनीत्येव युज्यते वियोगो, द्वितीयपक्षे तु न युज्यते, सत्य, द्वित्रिघो-
 पीहाश्रीयते, किं तु प्रथमो भव्याना द्वितीयस्त्वभव्यानामिति, ननु यदनादिस्वभाय तत्र क्रियते यथा व्योम, तथास्वभाय
 चाभ्युपगम्यते कर्म, तस्मान्न कियत इत्याशङ्क्याह—‘न चानादित्वादि’त्यादि, (२४९-२४), उपपत्तिमाह—‘यत इत्यादि
 (२४९-२५), यदि वर्त्तमानतयोपात्त कृतमभिधीयते तहि अनादिता कथमित्याशङ्क्य पुनरपि वर्त्तमानत्वम् अनादिता
 च यथा भवति तथा सहृष्टान्त दर्शयति—‘सर्वं चे’त्यादि (२४९-२७), एतदुक्त भवति—कारणकर्मण प्रगाहापेक्षया
 अनादित्व व्यस्त्यपेक्षया तु सादित्वमिति, ननु चेत्थ कर्मवियोग प्राप्यानन्ता सिद्धिक्षेत्र जग्मूर्गमिष्यन्ति च, तच्च पय
 चत्वारिंशद्योजनलक्षमानमेव, ततस्तावता कथं तत्र स्थितिरित्याशङ्क्याह—‘न च परिमिते’त्यादि, हृष्टान्तमाह—
 ‘प्रतिब्रव्य मित्यादि (२५०-३), एकैकस्मिन्नपि हि परमाण्वादिकं द्रव्ये येषा ज्ञान विषयमासादयति तन्म
 तन अनन्ताना सिद्धकण्डलिनामनन्तानि ज्ञानदर्शनानि पतन्ति, न च तत्र कश्चित्सम्बाध, अमूर्त्तत्वाग्ज्ञास्य,
 तत्तद्वद्, रङ्गभूमौ हि लास्यप्रवृत्तवराङ्गनातनौ केषाच्चिन्मेतेन कीतुकाक्षिसदिदधूणा नायना रश्मयो निर्गत्य वह्न
 पतन्ति, न च तत्र योपिन्नो काचिद्वाधा नापि रश्मीना परस्पर तद्वदिहापीति भाव पष्ठ समाप्त ॥ सप्तम
 आरभ्यते—‘स एष यज्ञायुधी’त्यादि (२५०-१३), यज्ञ एवायुध तद्विद्यते यस्य स तथा ‘अज्ञता’ प्रगुणेन न्यायेन
 इदं देवसत्ताप्रतिपादक, अनन्तर च ‘तथा अपामे’त्यादि (२५०-१४), ज्योतिष पर्यायमाह—‘स्वर्ग मिति,

येऽमरणधर्माणो मुक्ता न वभूवुस्ते स्वर्गमगमन्ति भाव , गत्वाऽपि स्वर्गं किं ते प्रापुरित्याह—‘अविद्राम देवानि’ति, विदे-
र्लभार्थत्वाच्छान्दसत्वाच्च देवानिति देवत्व लब्धवन्त इत्यर्थ , न केवल मम प्रत्यक्षत्वात्सन्ति देवा , किन्तु भवतोऽपि
प्रत्यक्षत्वादिति योग्य, तत्प्रत्यक्षत्व च देवाना तदा तत्रेवागतत्वात्, आगमाच्च ‘स एष यज्ञायुधी’त्यादिलक्षणात्सन्तीत्यनु-
वर्त्तत, ननु ‘को जानाति मायोपमानि’ त्यादिलक्षणादागमात्स्तिवमप्यवसीयत इत्याह—‘सर्वधे’त्यादि, ‘अनधीनमनु-
जकार्यत्वादि’ति (२५०-२७), न हि मनुष्याणा समन्धि किञ्चित्कार्यं देवानामायत्त, तस्य मनुष्यनिर्वर्त्यत्वात्, यदि
या न देवकार्यं किञ्चिन्मनुष्याधीन येन तन्निष्पत्तये ते इहागच्छेयुरिति भाव , एतच्च सवरेव हेतुभि ‘सक्तदिष्वपेमा विसय-
पसत्ता समस्तकत्तपा । अणहीणमणुयकजा नरभवमसुभ न इति सुरा ॥ १ ॥’ एषा भाष्यगाथा विवृता भवति, शेष सुगम ।
सप्तम समाप्त ॥ अष्टम प्रारभ्यते—अत्र सर्वज्ञाभाववादिमीमासकादिमतमाशङ्क्याह—‘न चाशेषे’त्यादि (२५१-१८),
उपपत्तिमाह—‘यत’इत्यादि, यदि समस्तवस्तुज्ञायकोऽसौ किमिति तन्न पश्यतीत्याह—‘ज्ञाने’त्यादि, यद्यावृत्तस्वभावोऽसौ
ज्ञस्वरूपत्व तर्हि कथमवसीयते इत्याह—‘तत्क्षये’त्यादि (२५१-१९), तस्य-ज्ञानावर्णीयस्य क्षयोपशमस्तस्माज्जात ,
यदि नाम क्षायोपशमिको ज्ञानवृद्धिविशेषस्तथापि कथं तस्य ज्ञस्वरूपत्वमित्याह—‘न ह्यय’मित्यादि (२५१-२०),
तत्स्वाभाव्यमिति—ज्ञस्वाभाव्य, एतदुक्तं भवति—नाय ज्ञानवृद्धिविशेषोऽज्ञस्य युज्यते, दृपदोऽपि तत्प्रसङ्गाद्, इत्येवमित्याद्यु-
पसहार , ननु चात्मा ज्ञस्वभाव , पद्मारागस्तु प्रकाशस्वभाव , ततश्च यथा मलकलङ्कापगमेऽप्रतिस्खलितदीप्तिरपि प्रका-
शस्वभावोऽपि न सर्व प्रकाशयति, किन्तु कियत्पदार्थप्रकाशकत्वेनैव तस्य प्रकाशस्वभावत्व, एवमात्मनोऽपि ज्ञानावर्णा-

धपगमेऽपि कियत्पदार्थज्ञायकत्वेन ज्ञत्व चरितार्थं, समस्तवस्तुज्ञत्व तु नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह—‘न चाप्रतिपद्वे’त्यादि
 (२५१-२४), उपपत्तिमाह—‘तस्य ज्ञस्वभावत्वादि’त्यादि (२५१-२५), ननु पद्मरागपक्षेऽपि शम्पत इदं यत्, न
 हि प्रकाशक प्रकाशये सति प्रतिबन्धशून्यो न प्रवर्तते, न चेत्थ इदं यते, तस्य कियद्वस्तुप्रकाशनादिति तेनैव व्यभिचार
 इत्याशङ्क्याह—‘न च प्रकाशके’त्यादि, कुत एतदित्याह—‘तस्ये’त्यादि (२५१-२६), यावति हि प्रदेशे स्वप्रभा-
 जाल प्रसरति तावद्देशस्यमेव वस्तुसौ प्रकाशयति, यत्तु अन्यत्र देशादौ बुख्यादितिरोहितं तद्देशादिविप्रकर्षादेव न प्रकाशयि
 तुमल, आत्मनोऽपि तद्देशादयो विप्रकर्षका भविव्यन्तीत्याह—‘न चात्मनोऽपी’त्यादि, अत्र युत्तिमाह—‘तस्या
 गमे’त्यादि (२५१-२७), आगमेन चूडामणीकैवल्यदिलक्षणेन ये गम्यन्ते-प्रतिपद्यन्ते आगमगम्यास्तपु, तानेन
 दर्शयति-सूक्ष्मा-परमाणवादयो व्यवहिता-समीपस्था अपि क्षित्याद्यन्तर्गता निधानादयः, विप्रकृष्टास्तु द्विधा-देशत-
 कालतश्च, तत्र देशतो दूरस्था अमरलोकादयः कालतस्तु चन्द्रोपरागादयस्तेष्वधिगति-अथोपस्तत्सामर्थ्यदर्शनात् देशा-
 दय आत्मनो विप्रकर्षका, एतदेव साधयति—‘तथा चे’त्यादि एतदुक्तं भवति-क्षायोपशमिकज्ञानयानपि तावत्सूत्रानु-
 सारत पर्यालोच्येदं कथयत्येव कश्चिद्विस्मितिरोहित वृक्षमूल कीलको वाऽत्र विद्यते न त्वया गृहादिसन्निवेशोऽत्र कर्तव्य
 सशल्यत्वात्, कृपादिखननोद्यतं वा पुरः प्रति कथयति-एतावति मानेऽत्रोदकमुन्मीलयिष्यति, तथा सूत्रानुसारत एवाम-
 रलोकचन्द्रोपरागादिस्वरूपाधिगतिसामर्थ्यं चोपलभ्यते, न च वक्तव्यम्-आगमस्यैव तत्सामर्थ्यं न जीवस्य, यत आगमोऽपि
 नाचेतनस्य काष्ठादेर्जडप्रकृतेर्वी पुरुषान्तरस्य तद् ज्ञान जनयितुमलं, तस्मादागमसव्यपेक्षक्षयोपशमवतो जीवस्यैव देशादिवि-

प्रकृष्टार्थग्रहणसामर्थ्यं, आगमादिस्तु हेतुकलाप सहकारिकारणमेव, अस्य च सर्वस्यापि सर्वज्ञसाधकवचनसदर्भस्य तात्पर्यं प्रयोगद्वारेणोच्यते—यो यावति प्रकाशयितव्ये समर्थं स प्रतिबन्धकाभावे तावत्प्रकाशयत्येव, यथा पद्मरागादिर्मणि-विशेष, सकलत्रैलोक्यान्तर्गतवस्तुप्रकाशकश्च पूर्वोक्तनीत्या जीव तस्मात्तत्प्रकाशयत्येव, न च वक्तव्य पूर्वोक्तनीत्या देशा-दिविप्रकृष्टवृक्षमूलादिकित्यत्पदार्थज्ञातृत्वेन भवत्वसौ ज्ञस्वभावो, लोकालोकान्तर्गतार्तामूर्तेतरस्वरूपाकाशास्तिकायादिप दार्थज्ञातृत्वेन तु कथमात्मनो ज्ञत्वसिद्धिरिति, यतस्तेषामप्यदर्शने देशविप्रकर्षो या निमित्त स्यात्कालविप्रकर्षो वा निमित्त स्यात्स्वभावविप्रकर्षो वा, न तावद्देशविप्रकर्षस्तदज्ञातृत्वकारण, देशविप्रकृष्टभौमादिग्रहस्वरूपस्येदानीमपि परि-ज्ञानात्, तथाहि—सम्भवन्त्येव ज्ञातार इदानीमपि केचन विशिष्टगणका—अद्यामुक्तग्रहो वक्रस्थ इत्यादि, नापि कालविप्रकर्ष तद्विप्रकृष्टस्यापि चन्द्रोपररगमेधवृष्ट्यादे परिज्ञानात्, नापि स्वभावविप्रकर्ष नरादिशरीरसङ्क्रान्तभूतादेवि शिष्टनिमित्तघलेनाधुनिकैरपि परिज्ञानात्, तदेव देशविप्रकर्षादिप्रतिबन्धकाभावात्तज्ज्ञातृत्वेनापि तत्त्वमस्यानिवार्यमेव, यत्तु न पश्यति अस्य वा पश्यति तज्ज्ञानावरणादिप्रतिबन्धकसम्भावात्, तज्ज्ञानध्यानानादिकारणकलापाच्च तदपगमेऽनन्तानुत्तर-ज्ञानवान् सर्वदर्शी भवति, अत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते ग्रन्थविस्तरभयादिति, शेषं सुगम, समाप्तोऽष्टम इति ॥

नयम आरभ्यते—तत्र 'स्वभावोपन्यासोऽपि तथैवे'ति (२५२-१५), स्वभावादेव नियतदेशगर्भादिग्रहणं भविष्यति किं पुण्यपापान्यामित्यादि, यथा द्वितीयगणधरे तथा वाच्यमिति । 'अशेषपरित्यागान्मृत्तिकल्पो मोक्ष इति' (२५२-२०), ननु चाप्यस्य सर्वस्य परित्यागे पथ्याहारसम्भवात्कथं तस्य मृतिर्येनोच्यते मृत्तिकल्पो मोक्ष इति, सत्य,

किन्तु पुण्यवत्पथ्याहारस्तस्य मूलतोऽप्यनभ्युपगत एव, यदा त्वपथ्यमपि सर्वं जहाति तदोभयाहाराभागात्कथं न तस्य मृतिरिति । 'अन्योऽयानुविद्धस्वरूपकर्तृ'मिति (२५२-२१), अन्योऽन्यसकीर्णस्वरूप पश्यवर्णं यथा मेरुसम्पण्यादिकं वस्तु तत्कल्प-तत्सदृशमित्यर्थः । 'नारकाणामपि (च दृ०) पञ्चेन्द्रियत्वानुभवा'दिति (२५२-२२), परिपूर्णपञ्चेन्द्रियत्व हि सुखमिति भावः, 'न च तदभावो दुःखहेतु'रिति (२५३-२), तस्य-पुण्यस्याभावात्तदभावः, आह-ननु यदि सुखवदुःखमपि किञ्चिद्वास्तव्यं स्यात्तदा तस्य हेतुरन्वियेत, यदा तु सुखभावे एव स्वसत्ताविकलो दुःख-सुख निवृत्त मत्तदेव दुःखमभिधीयते न पुनस्तदतिरिक्तं दुःखमस्ति यदर्थं पापलक्षणो हेतुर्मृग्यते तदा किं तद्धेतुर्न्यपणनेत्यादाह—'न च सुखाभाव एव'त्यादि (२५३-३), पातनायामेव व्याख्यात, क्वचित् 'सुखभावे' त्यादिपाठः स चाशुद्ध इत्यतः, अत्र हेतुमाह—'तस्यानुभूयमानत्वादि'ति, एतदुक्तं भवति-सुखमप्यस्तीत्यनुभवादेयं भयता निश्चीयते, न चानुभयो दुःखेऽप्यस्ति, न चोक्तकल्पनामात्रादनुभूयमानमपि निषेद्धुं शक्यते, एवमभूतकल्पनाया विपर्ययेणापि कर्तुं शक्यत्वात्, तस्मादुःखस्याप्युक्तनीत्या वास्तवत्वात्तदनुरूपेण पापलक्षणेन हेतुना भाव्यमिति, अनुमानतो दर्शयति—'तत्तद्वैत्यादि', 'न च पुण्यलेश एव'त्यादि (२५३-४), तस्याल्पस्यापि स्वल्पसुखनिर्वर्त्तकत्वादित्यादि पूर्वमेवोक्तमिति भावः, 'तु पथ्याहारलक्षणो दृष्टान्तः पूर्वमुक्तः स कथं ज्ञेय इत्याशङ्क्याह—'एव दृष्टान्तोऽपी'त्यादि, स्वल्पोऽपि पथ्याहार आरोग्यता-सुखहेतुरेव भवति, न ह्यणीयसोऽपि हेमपिण्डादित्याद्युक्त्या सोऽप्याभासनीयो-दृष्टणीय इति भावः । 'सर्वथा सम्प्रित्तमश्रु सुखदुःखारयकार्ग्यप्रसङ्गादि'ति (२५३-६), अयमत्र भावार्थो-यदा कारणं तुल्यसुखदुःखाच्च भवति तदा कार्यमपि

तुल्यसुखदुःसाशमेव प्राप्नोति, न चेत्थ दृश्यते, एतदाह—‘असदृशो त्यादि, यदि पुन कारणेऽपि सुखाशो दुःखाशो वा
हीनाधिकोऽभ्युपगम्यते तदा सुखदुःसयोर्भेद स्यादिति भावः, एतच्चोत्तरत्र स्वयमेव ‘यद्वृद्धाचपि यस्ये’त्यादिना
(२५३-१०) वक्ष्यति, निरशसन्मिश्रसुखदुःखाख्यकारणाम्युपगमे दूषणान्तरमाह—‘न च सर्वथे त्यादि (२५३-७),
यद्यपि कस्यचिज्जीवस्य सुखदुःखारय निरश कारण महद् अल्प वा कस्यचित् तथापि-अस्मिन् भेदे सत्यपि कार्यस्य हेतु
धर्मानुविधायिवात् स्वरूपेण योऽसौ प्रमाणत इति-परिमाणमाश्रित्य अल्पत्वबहुत्वलक्षणो भेदस्त विहाय नापरो भेद-
सुखदुःखाशयोर्हीनाधिकत्वलक्षणो युज्यते, एतदुक्तं भवति-यादृशोऽखण्डस्यैव कारणस्याल्पबहुत्वलक्षणो भेदस्तादृश
कार्येऽप्यस्तु, न पुन सुखदुःखाशयोर्हीनाधिकत्वलक्षण इति, तस्मादन्यत्सुखातिशयस्य निमित्तमित्याद्युक्ते पराभिप्रायमाश
न्याह—‘न च सर्वथे’त्यादि (२५३-९), सुरातिशयस्य निवन्धन योऽशस्तस्य वृद्धि कर्त्रो सुखातिशयाय कल्पते-सुखाति
नायकारण भवतीति न वाच्यमिति योगः, कया हेतुभूतया ?-दुःखातिशयस्य कारण योऽशस्तस्य हान्या सर्वथेकस्येति-साभि
प्रायिकमिदं सर्वथेकत्वात्तस्य, पापाशहान्या पुण्याशो वृद्धिसुपगते सुखातिशयो भवतीत्यादिकल्पना न युज्यत इति भावः,
कस्मादित्याह—‘भेदे त्यादि (२५३-१०), पुण्यपापयो कथञ्चिदभेद इति दर्शयति—‘यत साते’त्यादि (२५३-११),
शुभायुर्नाभिगोत्राणी’ति शुभशब्द प्रत्येकमपि सम्बध्यते, ततश्चायुष्क शुभमिन्द्रादीना, नाम तु शुभ यश कीर्त्तितीर्थक-
रादेयसुभगसुखरादि, गोत्र तु शुभमुच्चैर्गोत्र, एता कर्मप्रकृतय पुण्य, शेषास्तु मिथ्यात्वनरकगत्यादय पाप, अत्र च
सम्यक्त्वपुञ्जहास्यरतिपुरुषेयदाना पुण्यत्व सैद्धान्तिकमतानुसारतो द्रष्टव्य, कर्मग्रन्थिकास्तु न मन्यन्ते एव, यतो

मोहनीयभेदा एते, मोहनीय च पापमेव, यदाह—“मोहनीय सर्वमशुभं” शेष सुगोप, नवम समाप्त ॥ दशम-
 सुगम एव । एकादश आरभ्यते—‘जरामर्यं चा एतत्सर्वं यदग्निहोत्र’मिति (२५४-१३), अस्य व्याख्या—यदेत-
 दग्निहोत्र बहुभि प्रकारैर्वेदे प्रतिपाद्यते एतत्सर्वमपि, किं ?-अभ्युदयाधिभि कर्त्तव्यमिति क्रियाध्याहार, कियन्त काल
 यावदित्याह—‘जरामर्यं वे’ति जरा च मारश्च जरामारौ तयोर्भाव इति यण् छान्दसत्याद्य शेषस्य निपातने सति जरामर्यमिति
 भवति, वाशब्द चैवकारार्थं प्रभासो मन्यते, ततश्च बालकालादारभ्य यावजरामरणे आगच्छतस्तावन्तमेव काल-यानज्जी-
 मित्यर्थ, इदं तु वक्ष्यमाणनीत्या निर्वाणनास्तित्वाभिधायक, तदस्तित्वाभिधायकमाह—“ये ब्रह्मणी’इत्यादि, ब्रह्मशब्द
 स्तत्त्ववचन, ‘तत्र पर सत्य’मिति-निर्वाण निरुपचरितत्वेन तस्यैव परमार्थत सत्यत्वाद् अपर तु तत्त्वज्ञानमिति, पूर्व-
 वाक्याद्याया निर्वाणनास्तित्व तथा दर्शयति—‘अग्निहोत्रे’त्यादि (२५४-१४), भूतानि-पद्यादीनि तेषा ययस्तेन होतु
 उपकारो भूतो-जातो यस्या सा तथा, यदिवा भूतवधोपकारं भूता-प्राप्ता तन्नावस्तस्मात्, शयलाकारा-सदोषा जरामर्य-
 वचनाच्च यावज्जीववचनाच्च सदा इयमेव कर्त्तव्येत्युक्त, सैव तहि निर्वाणफला भविष्यतीत्याह—‘सा चे’त्यादि (२५४-१५),
 अभ्युदय-स्वर्गं तत्फलैव, एतदुक्त भवति-संज्ञानधानादिकया हि शुद्धक्रियया निर्वाणमवाप्यते, अग्निहोत्रक्रिया तु
 शयलत्वात्स्वर्गफलैव, यावज्जीववचनाच्च शुद्धक्रियारम्भक्षणो न लभ्यते इति कारणाभावाग्निर्वाणाभाव इति, ननु च
 भवताऽपि पर्यायिक्षणस्य पर्यायरूपतया कथञ्चिदभाव इष्यते ततश्च भवन्मतेऽपि कथ पर्यायान्तरोत्पत्तिरित्याह—‘तदभा-
 वस्य सर्वथाविशिष्टत्वा’दिति (२५४-२२ तदभावस्य च सर्वदाऽविशिष्टत्वात् वृ०) एतदुक्त भवति-अस्माभिः कथञ्चि-

च्छब्दविशेषितकारणाभावस्याभ्युपगतत्वाद्युच्यते पर्यायोत्पत्तिः, पर्यायिण कथञ्चिदवस्थितत्वाद्, भवता तु कारणाभावस्य
 सर्वथाऽनन्दविशिष्टस्याभ्युपगमात्तु तत्सदुत्पत्तिः, ! कचित्सर्वदा विशिष्टत्वादिति पाठः तत्रापि विशिष्टत्व कारणाभावस्य सर्वथा
 शब्दविशेषितत्वाद् द्रष्टव्यः, शेषः सुगमः, समास एकादशमः ॥ अथ क्षेत्रादिगणभृद्गणभृत्क्षेत्रादि) कव्यता आह-ननु मण्डिको
 ज्येष्ठो मौर्यस्तु लघुतरो, गृहवासप्रतिपादकगाथाया तु ज्येष्ठस्य त्रिपञ्चाशद्वर्षाणि गृहवास उक्तो लघुतरस्य तु पञ्चपष्टि दीक्षा
 द्वयोरप्येकस्मिन्नेव दिने तत्कथं न विरोधः, सत्यः, किन्तु तत्त्वमिह केवलिनो विदन्ति, केवल गणभृन्नामप्रतिपादकगाथाया
 व्यत्ययपाठे गृहवाससर्वपुष्कप्रतिपादिकासु वा गाथासु च व्यत्यये सति सर्वं सुस्थं भवति, धनदेवे पञ्चत्वमुपगते मौर्येण
 गृहे धृता इति वृत्त्यक्षराणां मौर्ये पञ्चत्वमुपगते धनदेवेन धृता इति व्यत्यये वा सति सुस्थं भवति, तत्तु न क्रियते विशिष्ट-
 सम्प्रदायाभावादिति ॥ 'निसाधारसे'त्यादि (२५६-१०) गाथा सुगमत्वेन धृत्तौ न विवृता, तत्र च उदसदुःखं चेति पाठ-
 स्तत्र द्वौ वारौ चतुर्दशेति द्रष्टव्यः । 'वर्त्तनादिलक्षण' इति (२५७-६), वर्त्तना-द्रव्यस्थिति आदिशब्दात्प्रतिक्षणभावी
 परिणामः । 'एक कालशब्दः प्राणि' ति (२५७-९), 'उद्देशे निदेशे च' गाथाया । 'देवस्कन्धादे' रिति (२५७-१५),
 सचेतनस्य-देवादे अचेतनस्य-द्व्यणुकस्कन्धादे अथवा 'चेतनस्येत्यादि' पूर्वं समस्त पदं अत्र तु चेतनमित्यत्रापि पक्षी
 द्रष्टव्या, ततो व्यस्त पदद्वयमिति पूर्वव्याख्यानाद्भेदः । 'अथवा द्रव्यं तु तदेवे' ति (२५७-१७), 'कालश्चेत्येके' (तत्त्वा०
 अ० ५ सू० ३८) इति वचनादेकीयमतेन कालस्याभावादिति भावः । 'वर्त्तनादिमयो यथायुष्मकाल' इति (२५८-४),
 ननु च द्रव्यकालोऽपि वर्त्तनादिमय एवोक्तस्तत्कथं न सङ्कीर्णता ?, सत्यं, किन्तु स द्रव्याणां सामान्येन अयं त्वायुष इति

विशेष । अथ सामाचारी व्याख्यायते,—‘काले-कालविषया सामाचारीति’ (२५९-६), इय सर्गाङ्गीच्या मारादिना
 सामाचारी कालविषया-प्रस्तावनियता कस्याश्चित्कस्मिंश्चित्प्रस्ताने प्रियमाणत्वात् । ‘अपिश्चान्दार्थ’ इति (२५०-१२),
 ‘तत्थचि इच्छाकारो’ (२५९) इत्ययमपिशब्दश्चान्दार्थ, न चानुक समुच्चिनोति, ततश्च यद्यभ्यर्थयेत पर अनभ्यर्थितो
 वा तस्य कश्चित्कश्चित्पुर्यादितिच्छाकारस्य विषयद्वय दर्शित, चान्दसमुच्चितस्त्वपरोऽपि विषय ‘अथवा सय करन्त इत्या
 दिना (२६०-१३) दर्शयिष्यत इत्ययमत्र भावार्थ । ‘गगस्त साष्टस्स लट्ठी अरिथ’ति (२६२-४), भस्पानलभन
 खसीवनदिलक्षणा, ‘गव चैव विराहेति’ति (२६२-९) एवमेव लघ्विविद्रास्यति अकृतकार्यत्वादित्यभिप्राय । इट्ठी-
 वृत्तरा पडाली-लघुतरकुटीति (२६२-११) । ‘सोहिया चत्ति’ (२६२-१३), सुहृद्भूता-स्त्रिगधा स्वजनभूता
 ‘आवेसादिअप्पटितप्पणे’त्यादि (२६३-१), आदेश-प्राघूर्णक तस्य तस्या, यदा ह्याचाया भस्पानाधानयनन
 खसीवनदितु व्यग्रो भवति तदा दोषानाह-‘सुस्तथेसु अ’ गाहा (२६३-२), सूत्रार्थयोरचिन्तन आदेश-प्राघूर्ण
 कस्तस्य स्वागत न कश्चित्करोति, वृद्धशिक्षकालानक्षपकादीना च न कश्चित्करोति, यदि त्याचार्यो वैयापृत्त्यव्यग्रो न
 भवति ततस्तान् परत स्वतो वा उपचरत्येव । ‘चाले’ति (२६३-२), व्याल-सर्पस्तेन यदि कश्चित्सयतो दस्यते तदा
 पानकाधानयनाय गते सूरौ तदुपचारज्ञाभावात्कस्तमुपचरति, एव वृत्तावपि यदुक्त ‘चाले सप्पभण’ तदनन्तरोक्तविधिनेन
 व्याख्येय । ‘इट्ठीमाई अणिट्ठिय’ति (२६३-२), ऋद्धिमति-सामान्ये सार्धवाहादौ आदिशब्दाद्राजामात्यादौ वादिनि
 च समायाते सीगतादौ यो दोषो-जाघवलक्षण स वृत्तिकारेणवोच अनृद्धिमतस्तु प्रताद्यर्थ समायातस्य आचार्यमपि

देयावृत्त्ये नियुक्त दृष्ट्वा विपरिणामादयो दोषा इति गार्थार्थ । 'प्रागुक्त दुष्कृतकारण'मिति (२६३-२३), अस्या एव
 गाथाया प्रथमपादे 'ज दुष्कृडति मिच्छे'त्यनेन यदुपात्तमित्यर्थ । 'सम्बद्ध एव ग्रन्थ' इति (२६३-२४), यथास्या
 गाथाया पर्यन्ते पठ्यते तथैवेह योज्यते, द्वितीयव्याख्यानं तु मिथ्याशब्दस्य पूर्वनिपात करिष्यत इति भाव । 'न
 हासायप्यवश्य कर्त्तव्ये'त्यादि (२६५-१७), अयमभिप्राय - कृतनैपेधिकीकोऽपि अवश्यकर्त्तव्यव्यापारान् करोत्येव
 कृतावश्यकीकोऽपि तानेव करोतीति कथं नैकार्थ्येति । 'शेषकालमपी'त्यादि (२६६-४), स्थानस्थितस्यापि सदनुष्ठा-
 नव्यायुत्तस्यावश्यकी द्रष्टव्येत्यर्थ । 'अथवा चेतयत'इत्यादि (२६६-११), ननु पूर्वं शयनमनुभवतीति व्याख्यात अत्र
 तु करोतीति व्याख्यायते, शय्याकरणं च नावश्यमनुभवत एव, हस्तगृहीतसस्तारकस्यापि तदुपचारदर्शनात्तत्कथमस्य
 व्याख्यानस्य पूर्वस्मान्न भेद इत्याशङ्क्याह—'शयनक्रिया'मित्यादि (२६६-११), 'प्रतिक्रमणाद्यशेषे'त्यादि (२६६-१३),
 शय्या स्थानं च यत्र चेतयते तत्र स्थाने नैपेधिकी भवतीति सम्बन्ध, कथम्भूतं सन्नित्याह—'प्रतिक्रमणे'त्यादि, कथम्भूते
 स्थाने ? इत्याह—'एवविधे'त्यादि—एवविधावश्यककरणगुर्वनुज्ञारूपा यतीनां या स्थितिक्रिया तया विशिष्टे, इदं
 तु यते सम्भवदपि विशेषणमुपचारात् स्थानस्योक्तम् । 'अनेने'त्यादि (२६६-१७), अनेन 'एगगस्स पसतस्से'-
 (२६५-२०) त्यादिना ग्रन्थेन मूलगाथाया 'आवस्सिइ च नितो' (२६५-१०) एतल्लक्षणाया, 'एताव'दिति
 (२६६-१८), उत्तरपादत्रय व्याख्यातमिति योग, किं कृत्वा ?—स्थितिरूपेणैपेधिकीप्रतिपादनमधिकृत्य, कथम्भूतं तत्प्रति-
 पादन ?—व्यञ्जन-शब्दस्तद्वेदे निबन्धन-कारण, एतदुक्तं भवति—गमनरूपा पूर्वं तावदावश्यकप्रतिपादितैव, यदा त्वन-तर

'सेज्ज ठाण च जहि' इत्यादिना स्थितिरूपा नैपेधिकी प्रतिपाद्यते तदाऽसौ व्यञ्जनभेदनिर्गमन भगवत्प्रेम, गमनस्थिति-
 रूपस्य भेदस्य व्यञ्जनभेदनिवन्धनत्वात्, 'शय्यैव नैपेधिकी' त्यादि (२६६-२४), शय्या-यमति सा च निषिध्यते
 तस्या प्रविशद्विर्वहि सजातात्तिचारा इति कृत्वा नैपेधिकीत्युच्यते, तस्या शय्यानैपेधिक्या वहिस्तात्प्रतिदान् माधु दोषना
 धून् प्रति वृत्ते-भो साधव शय्यानैपेधिक्या यदागमन तत्प्रत्यभिमुखोऽह, कया यदागमन ?- 'नैपेधिरया' नैपेधिकी
 शब्देन चेहोपचारान्निपिच्छात्मन सम्बन्धि शरीरमुच्यते अतः शरीरेणागमन प्रत्यभिमुखोऽह, सवृत्तगर्भगद्भिर्भाव्यमि-
 त्युक्त्वाऽवश्यकर्तव्यस्यमन्यापारपरिपालनाय वसतौ प्रविशति, आवश्यक्यामप्यवश्यकर्तव्ययोगा एव क्रियन्त इत्ये
 कार्यता । 'अथर्वे' त्यादि (२६७-८), ननु पूर्वार्द्धेनापि नियमनिषिद्ध आवश्यकयुक्त एवेत्युक्तमुत्तराद्धेऽपि तदेव तत्को
 ऽत्र विशेष ?, सत्यं-किन्तूत्तराद्धे निषिद्धात्माऽपीत्यत्र अपिशब्ददक्षिप्त पक्षान्तर द्रष्टव्य, किन्तु तद् ?, उच्यते, आश्रयिकी
 तावदावश्यकयुक्तस्यैव भवति, निषिद्धात्माऽपीत्यभूत एव, पूर्वार्द्धे त्वयमेवार्थो व्यत्ययेनोक्त इति भेद । 'तन्नाऽऽस्ता ताव-
 द्दृश्योपसम्पदि' ति (२६७-२१), उपरि वक्ष्यमाणत्वादित्यभिप्राय । 'गाथाद्य निगदसिद्धमेधे' ति (२६८-१५),
 अत्र सार्द्धगाथया वर्तनासन्धनाग्रहणस्वरूपमुक्त, द्वितीयगाथापश्चार्द्धेन तु प्रसङ्गाद् अर्थग्रहणविधिभिमधिसुत्तरग्रन्थस-
 म्बन्धनायाह-अर्थग्रहणे प्राय एष-वक्ष्यमाणो 'मज्जणनिसिज्जे' (२६८-१७) त्यादिको विधिर्भवति शतव्य, प्रायो-
 ग्रहणात्सूत्रमपि प्रमाणितभूमावश्येतव्यमित्यादि सूत्रगतमपि कञ्चिद्विधि सूचयति । अधिकृतविधि-व्याख्याविधिस्तत्प्रति-
 पादनार्थ 'मज्जणनिसेज्जे' त्यादि द्वारगाथा (२६८-१७), अस्या व्याख्या-प्रमार्जन निषद्या-अक्षा व्याख्याकर्तुं कृति

कर्म निम्नोपदान्तये अनुयोगारम्भाय कायोत्सर्गो यश्च व्याख्यावसाने चिन्तनिका कारयति स इह ज्येष्ठो विवक्षित तस्मै
 यद्वन्दनक एतेषा प्रत्येक विधिर्यक्तव्य, आह—ननु ज्येष्ठ किं पर्यायेण उत लघुरपि व्याख्यालब्धिसम्पन्नो भाषक इह
 ज्येष्ठ इत्यादाश्चाह—भाषमाण इह ज्येष्ठो न पर्यायितोऽतस्त लघुमपि भाषक वन्द्यम्, एतच्च स्वयमेव सप्रपञ्च वक्ष्यतीति
 माथार्थ । ‘गुरुपरितोपजातेने’ति (२६९-८), गुरौ परितोपो जातोऽस्येति विग्रह । ‘प्रत्युच्चारकश्रवणस्ये’ति
 (२६९-१४), प्रत्युच्चारण प्रत्युच्चार -चिन्तनिका तद्रूपश्रवणस्याभावादिति । ‘अन्यभावादपिरिग्रह’ इति (२७८-१७)-
 एतदुक्त भवति—यदि स्वगच्छे अन्यस्य वैयावृत्यकर्तुं साधोर्भाव -सत्ता भवति तदाप्यन्यत्र गच्छति, स्वगच्छे अन्येनैव
 साधुना वैयावृत्यकरणात् । तथा ‘नापूरयन्नि’त्यादि (२७१-१७), अपूरयन्नेव यदा वर्त्तते तदैव सारणा विसर्गो वा
 इत्येव न इति योग । सामाचारी समाप्ता । अथ अञ्जयसाण ‘सावि त पलोयती’त्यादि (२७२-१४), यावदेया निपि
 द्वापि न तिष्ठति तावदसौ तथैव तामुदक प्रक्षिपन्ती विहाय गतस्त सा ‘तारे पयोयस्तेति’ति तावत्प्रवर्त्तितवती भूमौ
 करकेणोदकमिति गम्यते यावदसौ अदृश्यो जात, ‘ओयह्लु’ति मृता । ‘मोऽस्वाणासासयादोस’ति (२७४-१३), यदि
 कर्मोपक्रम्यते अप्राप्तकालमपि तर्ह्युत्पत्नीत्याऽकृतागमकृतनाशौ प्राप्नुत ततश्च मोक्षेऽप्यनाम्नास, अकृतस्यापि सिद्धाना कर्मण
 आगमनप्रसङ्गात्सारप्राप्ते कृतनाशाच्च सर्वससारिणा मुक्तिप्राप्तेरिति भाव, उत्तरमाह—‘नही’त्यादि, अग्निकरोगो-भस्मक
 व्याधि । ‘अन्ये तु द्वितीयभङ्ग’ इत्यादि (२७६-३), सिद्धानामपि चारित्राद्यभ्युपगमादिति भाव । ‘वीय दुतीयाईए’ गाहा
 (२७६-७), अस्या व्याख्या—द्वितीय तथा ह्यादीत्यादीश्च भङ्गान् वर्जयित्वा शेषा भङ्गा यथाक्रम औदयिक औपशमिकक्षायि

कभावेपु द्रष्टव्या, 'धीतय सेसे' चि शेषे-क्षायोपशमिकपारिणामिकभावद्वये द्वितीयवर्ज्याख्यस्त्रयो भद्रा भवन्ति, एतेषा भद्राना
 विषयमाह—'भवमिच्छे'त्यादि (२७६-८), अयमत्र भावार्थ—इह सादि सर्पर्यवसान इति प्रथमो भद्र सादिरपर्यवसान इति
 द्वितीय अनादि सर्पर्यवसान इति तृतीय अनादिरपर्यवसान इति चतुर्थ, तत्र द्वितीय वर्जयित्वा शेषाख्य आदयिके भवन्ति,
 एतेषा च विषय प्रथमभद्रस्य भवो नारकादि, शेषभद्रद्वयस्य तु वृत्तिकारोक्तनीत्या विषयो मिथ्यात्व, आपशमिके तु द्वयादिभि-
 र्वर्जितैराद्य एवावशिष्यते, तस्य च विषय सम्यक्त्व, क्षायिकस्य तु न्यादिभिर्वर्जितैराद्यभद्रद्वयमवशिष्यते, तयोश्च ययानन्तर
 वृत्तिकृदुक्तनीत्या चरण सम्यक्त्व च विषय, क्षायोपशमिके तु द्वितीयवर्ज्यास्त्रयो भद्रा भवन्ति, तत्र प्रथमभद्रस्य चरणारि
 ज्ञानानि विषय शेषभद्रद्वयस्योक्तनीत्या 'इयर' चि अज्ञान विषय, पारिणामिके तु द्वितीयवर्ज्यास्त्रयो भद्रा, तेषा यथा-
 सत्त्व परमाण्वादयो भव्यत्व च विषय इति गार्थार्थ । 'तस्याद्वाकालस्वरूपत्वा'दिति (२७६-१३), प्रमाणकालो हि
 दिवसरात्रिलक्षणोऽद्धापरीय एव पर्यायश्च भाव एवेति भावार्थ । 'गत मूलधारगार्थे'त्यादि (२७६-२१), ननु
 'पथ किर देसिस्ता' इत्यादिना यावद्गणधरयुक्तव्यता समाप्ता तावन्महावीरलक्षणस्य गणधरलक्षणस्य च द्रव्यस्य मिथ्या-
 त्वादिभ्यो निर्गम प्रतिपादयता द्रव्यनिर्गम समर्थितो भवति, क्षेत्रकालभावरूपस्तु निर्गमोऽद्याप्यव्याख्यात एव, ततश्च
 तस्मिन् तृतीये द्वारेऽसमाप्ते किमिति 'उद्देशे निद्देशे य निर्गमे'त्यादिमूलद्वारागाथायाश्चतुर्थपञ्चमद्वाररूपो क्षेत्रकालो
 व्याख्यातावित्यादाइयाह—'इह च क्षेत्रकाले'त्यादि, क निर्गमाङ्गता क्षेत्रादीना व्याख्यातेति चेदुच्यते—'नाम ठवणा
 दविण खत्ते काले तदेव भावे अ । एतेषा च निर्गमरसा निक्खेवो छविहो होइ' (१४५) चि अस्या गाथाया, अयं चात्र

भावार्थ -इह निर्गमान्तर्गतौ क्षेत्रकालौ सामान्यौ, सर्वस्यापि वस्तुनो निर्गमे विचार्येऽनयोऽवतारात्, मूलद्वारागर्थान्त-
 र्गतौ च क्षेत्रकालौ प्रस्तुतसामायिकविषयत्वेन महत्सेनवनप्रथमपौरुषीरूपत्वाद्विशेषरूपो, विशेषे च व्याख्याते सामान्य
 व्याख्यातमेव भवतीति प्रस्तुतावपि निर्गमान्तर्गतौ क्षेत्रकालौ विहाय विशेषरूपत्वान्मूलगाथाप्रतिबद्धौ व्याख्यातवान्
 सूरि, तद्व्याख्यानं च सामान्यरूपनिर्गमान्तर्गतक्षेत्रकालव्याख्या कृतव्य भवति, एव च लाघवसिद्धिः स्याद् अतो नाम
 स्थापनाद्रव्यरूपो निर्गमः पूर्वं व्याख्यात क्षेत्रकालौ तूक्तनीत्या व्याख्यातौ, अतो भावनिर्गम एवावशिष्यते, तमि-
 दानीं व्याख्यायति, स्यादेतद्-यथा-मूलगाथान्तर्गतक्षेत्रकालयोः प्रस्तुतसामायिकविषयत्वेन विशेषरूपता तथा निर्ग-
 मस्यापि कस्मानेप्यते !, तस्यापि तद्विषयत्वान्मूलद्वारागर्थान्तर्गतत्वात्, तदयुक्त, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, भावनिर्गम एव
 ह्यत्र प्रस्तुतसामायिकविषयतयाऽभिप्रेतो द्रव्यादीनां तु तदुपकारित्वमात्रादेव निर्गमान्तर्गतता अमुख्यैव, तथा च तस्या-
 मेव निर्गमप्रतिपादकगाथाया वृत्तिकृतोक्तम्-अत्र त्वधिकारः प्रशस्तभावनिर्गममात्रेणैव शेषेरपि निर्गमाङ्गत्वादिति,
 तस्मान्मुख्यतया प्रस्तुतसामायिकविषयत्वान्निर्गमान्तर्गतक्षेत्रकालयोः सामान्यरूपतैवेति, यद्येव भावनिर्गमोऽपि तर्हि
 नेह यत्कव्यो यतो निर्गमप्रतिपादकगाथाया भावनिर्गमो भावपुरुष एवाभिप्रेतः, तथा च तत्र वृत्तिकारेणोक्तम्-इह च क्षेत्र
 महत्सेनवन कालः प्रथमपौरुषीलक्षणो भावश्च भावपुरुष इति, स च भावपुरुषो 'दवाभिलावचिन्धे' इत्यादि गाथाया
 यक्ष्यति । 'अथवा भावेति-भावनिर्गमप्ररूपणायामधिकृताया'मित्यादि (२७७-१८), भवताऽपि चोक्त क्षेत्र-
 कालपुरपाणा निर्गमाङ्गता व्याख्यातव्यं, न पुनरिदं त्वयाऽप्युक्त-क्षेत्रकालभावानां निर्गमाङ्गता प्रतिपादितेवेति, तदेव

भावनिर्गमप्रतिपादनमिहासङ्गतमेव, सत्य, किन्तु निर्गमप्रतिपादकगाथाया यदुक्तं भाग्यं भाग्यपुरुष इति, अत्र तु यदा
 भावेन क्षायिकादिना उपलक्षित पुरुषो भावपुरुष इति व्युत्पत्तिः क्रियते तदा 'गइयम्नि चट्टमाणरम् निग्गय'मित्या
 दिना क्षायिकभावोपलक्षितमहावीरलक्षणपुरुषात्रिगतिमिदं सामायिकमित्यादिप्ररूपणं न किञ्चिद्विररूप्यते, यदा तु भाग्यपु
 रय इति शुद्धपुरुष इति व्याख्यायते तदा 'दद्याभिलावचिन्धे' इत्यादिगाथाप्रतिपादित एव भावपुरुष इति न दोषः, इदं
 चात्र पुरुषद्वयमप्यभिप्रेतं लक्ष्यते, 'गइयम्नि चट्टमाणरस्से'त्यादिगाथोपन्यासाद् दद्याभिलावेत्यादिवक्ष्यमाणत्वाद्येत्यल
 प्रसङ्गेन, अत्र च निर्गमद्वारायाचिख्यासयेत्यस्यानन्तरं क्वचिदाहशब्दस्य पाठो दृश्यते स चाशुद्ध एव लक्ष्यते । 'तन्तु-
 सयोगे'त्यादि (२७८-१०), तन्तुसयोगा असमवायिन इति योगः, पटस्येति गम्यते, हेतुमाह—पटारय यत्कार्यरूप
 तन्त्यपेक्षया द्रव्यान्तरं तस्माद्दूरवर्तित्वाद्, एतदपि कुत इत्याह—कारणं यत्तन्तुरूपं द्रव्यात्तरं च तत् पटापेक्षया, तद्धर्म-
 त्वात्सयोगानां, यो ह्यन्यधर्मः सोऽयस्य दूरत एव भवति, सयोगाश्च द्वावादितन्तुमीलारूपास्तन्तुधर्मत्वात्सटाख्यकार्यस्य
 दूरवर्त्तिन इत्यनमवायिकारणरूपा । 'निर्वर्त्त्य चे'त्यादिकारिका (२७८-१७), अस्या व्याख्या—निर्वर्त्त्यं तिकार्यं प्राप्य
 वा यथाक्रमं औदनकाष्ठभास्करादिकं वस्तु क्रियाफलं 'कर्त्तुरीप्सितं' (पा-१-४-४९) क्रियाविषयत्वेनेष्टमित्यर्थं तत्कर्म
 भवतीति योगः, कथम्भूतः^१—दृष्टादृष्टसंस्कारनिर्वर्त्त्ये विकार्ये वा कटादिकर्मणि शलाकारचनादि कश्चिद् दृश्यते संस्कारो
 न प्राप्ये आदित्य पश्यतीत्यादाविति तद्दृष्टादृष्टसंस्कारं, अनया च कारिकाया निर्वर्त्तनादिक्रियाविषयत्वेनेष्टमेव कर्म
 भवतीति प्रतिपादितमिति प्रकृते उपन्यस्ता । 'तथा सम्प्रदानमि'त्यादि (२७८-१८), कुम्भकारादिना निष्पद्यमा-

नस्य घटस्य सम्प्रदान-जनपदस्तस्य जनपदलक्षणस्य सम्प्रदानस्य कर्मणा-कार्येण घटलक्षणेन करणभूतेनाभिप्रेतत्वाद्-
दित्सया व्याप्तत्वाद्, यदि नाम घटदित्सया जनपदलक्षण सम्प्रदान व्याप्त तथापि कथं जनपदलक्षणस्य सम्प्रदानस्य घट
प्रति कारणता इत्याह—‘त सम्प्रदानविशेषमन्तरेण तस्य घटस्याभावात्’ (२७८-१९), यदि हि निर्वर्त्यघटो यस्मै
दातव्य स एव जनपदादिर्न स्यात्तर्हि घटस्याकरणमेव श्रेय’, अतो घटक्रियाऽन्यथानुपपत्ते कारणमेव सम्प्रदान, प्रयोग-
श्चात्र-यो यमन्तरेण न सभवति स तस्य कारणं, यथा घटस्य मृत्पिण्डो, न च भवति कर्तृकरणकर्मसम्प्रदानापादानाधि-
करणकारकपद्रूकान्तर्गतैकतरस्याप्यभावे घटादि कार्यजात, तस्मात्पणामपि कारकाणां कार्यं प्रति कारणताऽभ्युपगन्तव्या ।
‘मत्तिश्रुते त्वि’त्यादि (२८०-२६), बाह्यलिङ्गरूपं यदिन्द्रियलक्षण कारण तदपेक्षणात्परोक्षत्वेन विशिष्टप्रत्ययत्वाभावाद्भौ-
तयोर्मग्नहणमिति भावः, अवध्यादीनां भवति प्रत्यक्षताऽनयोर्नत्यत्र का युक्तिरित्याद्यत्र बहुवक्तव्यम् । ‘द्वयोर्द्वयोरि’त्यादि
(२८१-१४), यत्र पूर्वं विशेषणमुच्चार्य ततो विशेष्यमुच्चार्यते सा अनुकृत्येन गमनाद्गतिरुच्यते व्यत्ययोच्चारणे त्वागति
एताभ्यां च जीवादिपदार्थस्वरूपं लक्ष्यते-विचार्यते इतिकृत्वा लक्षणमेते भवत । ‘रूची घडो’ति गाहा (२८१-२२),
‘नीलोत्पल चे’ति, चशब्दोऽप्यर्थे तस्य च व्यवहित सम्बन्धः, ततश्च न केवलमिह सिद्धान्ते, लोकेऽपि विकल्पनिय-
मादयो भङ्गा पूर्णपदव्याहतादिस्वरूपा भणिता इति योगः, विकल्पे-एकस्मिन् पक्षे नियमो यस्य स विकल्पनियमः स
आदिर्येषा उभयानियमोभयनियमाना ते तथा, तत्र रूपी घट इति पूर्वपदव्याहृतः, कथमिति चेदुच्यते-घटो रूप्येव, रूपी
पुनर्यद पदो वा भवति, एव शेषभङ्गेष्वपि भावना कार्या, चूतो द्रुम इत्युत्तरपदव्याहृतः, नीलोत्पलमित्युभयपदव्याहृतः,

जीव सचेतन इत्युभयपदाव्याहत , अत्राद्यौ विकल्पनियमौ तृतीय उभयानियम चतुर्थस्तूभयनियम इति गाथाय । द्रव्यतो नानाता दशिता क्षेत्रकालभावनानाता त्वतिदिसन्नाह—‘एवमेकादिप्रदेशे त्यादि (२८२-१), तत्र क्षेत्रतत्त्वद्रव्यनानाता—एकप्रदेशावगाढाना परस्परतो भिन्नता अन्यद्रव्यनानाता त्वेकप्रदेशावगाढस्य द्विप्रदेशावगाढादिभ्यो भिन्नता कालतत्त्वद्रव्यनानाता—एकसमयस्थितीना परस्परतो भिन्नता अन्यद्रव्यनानाता त्वेकसमयस्थितिकस्य द्विममयस्थितिकादिभ्यो भिन्नता, भावतत्त्वद्रव्यनानाता एकगुणकालकाना परस्परतो भिन्नता, अन्यद्रव्यनानाता त्वेकगुणकालकस्य द्विगुणकालकादिभ्यो भिन्नतेति भावनाऽत्र द्रष्टव्या । भोमसुमिणगाहा (२८२-३) भोम—भूकम्पादि स्वप्न प्रतीत आन्तरिक्ष-गन्धर्मनगरादि दिव्य-व्यन्तरादिकृतमदृष्टहासादि आङ्ग-शिर स्फुरणादि स्वरनिमित्त तु ‘सज्ज रयइ मयूरो’ इत्यादिलक्षणे स्त्रीपुरुषादीना सामुद्रिकप्रतिपादित ध्यञ्जन-मपतिलकादि, एतच्चाष्टप्रकारमपि लक्षणे भवति अनेनापि शुभाशुभस्य लक्ष्यमाणत्वादिति । ‘तथा लक्षणेमिद’मिति (२८२-१३), तथाशब्दो द्रव्यलक्षणापेक्षो यथाऽनन्तरोक्त द्रव्यलक्षणे तथा भावेऽपि लक्षणे इदमिति, यद्वृत्तावुक्त तथा ‘भावानामीदधिकादीना’मित्यादिना, एतच्च चेतसि व्यवस्थितमिदमा व्यपदिशति नियुक्तिकृद्, अत एव न ‘अहवावि भावलक्षणे’मित्यत्र अथवाशब्द उपपन्नो भवति, अन्यथा हि पूर्वं पक्षात्तरस्य भावलक्षणे दशितत्वान्निरर्थक एव स्यादिति । ‘निलयनप्रस्थके’त्यादि (२८३-१०), तत्र निलयन वसनमित्यनर्थान्तर, तद्वृष्टान्तो यथा—कश्चित्केनचित्पृष्ठे क्व वसति भवान्?, स ग्राह—लोके तत्रापि जम्बूद्वीपे तत्रापि भरतक्षेत्रे तत्रापि मध्यमखण्डे तत्राप्येकस्मिन्ननपदे नगरे गृहे इत्यादीन्स्वर्वाणपि विकल्पान्नांगम इच्छति, प्रस्थको—धान्यमानविशेषस्तद्वृष्टान्तो यथा—

तदुयोग्य काष्ठ वृक्षावस्थायामपि तदनुकीर्तिक स्कन्धे कृत गृहमानीतमित्यादि सर्वास्वप्यवस्थासु नैगम प्रस्थकमिच्छति, ग्रामोदाहरण यथा—विवक्षितग्रामवास्तव्यप्रधानकतिपयपुरुषदर्शनेऽपि ग्रामोऽसावितीच्छति नैगम । ‘भमराइ गाहा’- (२८३-२४), इह भ्रमरकोकिलादि कृष्णतयोपलभ्यमानोऽपि निश्चयमतेन पञ्चवर्ण, शेषवर्णचतुष्टय हि न्यग्भूतत्वात्तत्र न दृश्यते न पुनर्नास्तीति प्रतिपद्यतेऽसौ, तथा प्रज्ञसि — ‘भमरे ण भते ’कइवण्णे कइगधे कइरसे, कइफासे ? , गीतमा— इत्थ दो नया कज्जति, तजहा—निच्छयनए य वावहारियनए अ, वावहारिअनयस्स कालए भमरे, निच्छयनयस्स पचवण्णे दुगधे पचरसे अट्टफासे इत्यादि, एव नीललोहितपीतशुक्लतया व्यवहारतोऽवगतेष्वपि वस्तुषु निश्चयत पञ्चवर्णताऽवगन्तव्या, तदेव भ्रमरादौ निश्चयनयमतेन पञ्चवर्णे निश्चिते सति व्यवहारस्य को निश्चयार्थ इत्याह—‘सो विणिच्छयत्थो’त्ति (२८३-२५), स विनिश्चयार्थ इति ज्ञेय, क इत्याह—यत्तदोनित्याभिसम्बन्धाच्छेषवर्णेषु सत्स्वपि य कृष्णोऽयमित्यादिरूपो विनिश्चय समुत्पद्यत इति गम्यते, ‘जम्मि वा जणवयस्स अत्थे’त्ति, विनिश्चय इतीहापि सम्बध्यते, ततश्च यस्मिन्वा कस्मिंश्चिदर्थे जनपदस्य—गोपालाङ्गनादिरूपस्य नामस्थापनाद्रव्यभावानामन्यतरूपेण अतीतानागतवर्तमानान्यतरूपेण वा निश्चय समुत्पद्यते स विनिश्चयार्थ, किमुक्तं भवतीति तात्पर्यार्थमाह—‘जो गेज्झो’त्ति, अन्येषु सत्स्वपि बहुष्वशेषगोपालाङ्गनादिजनपदस्योद्भूतशक्तितया यो ग्राह्योऽश स विनिश्चयार्थ तदर्थं व्रजति व्यवहार इति गाथार्थ । यस्मिन्नेवाशे जनपदस्य निश्चयो भवति किमित्यसौ तमेव गमयति सतोऽपि शेषाशान्मुञ्चतीत्याह—‘बहुतरउत्ति य’इत्यादि, स एव बहुतराशो यत्र जनपदस्य निश्चय उत्पद्यत इति तमेवाश गमयति—व्यवहारपथमवतारयति, येषु त्वशेषु लोकस्य निश्चयो न भवति

तान्सतोऽपि मुञ्चति व्यग्रहरो नय, किं कुर्वन्? लोक-लोकव्यवहारमिच्छन्, कया?—मव्यग्रहारपरतया, मव्यग्रहारव्यन्यपत्या-
देव तस्येति गार्थार्थः । 'प्रति प्रति योत्पन्नमि'ति (२८४-३), एकैक स्वामिनमाश्रित्योत्पन्न, एतदेवाह—'मिग-पत्नी'-
त्यादि, मित्रा व्यक्तय-स्वामिन्यो यस्य तत्तथाभूत, ऋजुसूत्रो हि वर्त्तमानक्षणभाव्येन वस्तिच्छति तदपि भिन्नव्यक्ति-
स्वामिक, तन्मतेन हि यदेवदत्तस्य वित्त तद् यज्ञदत्तस्यावित्तमेव, तदपेक्षया वित्तकार्याकारणाद्, यज्ञदत्तस्यापि यद्वित्त तदे-
वदत्तस्याप्यवित्तमेव तत एव हेतो, तस्माद्द्वयोरपि वित्तयोर्मित्रस्वाम्यपेक्ष्यैव वित्तरमिति भिन्नव्यपिस्वामिता । 'मञ्जुमुग्र
ऋजुश्रुनो चे'ति (२८४-४), शब्दद्वयस्य यथाक्रम व्युत्पत्तिमाह—'तत्र मञ्जु-वर्त्तमान'मित्यादि । 'नामस्थायपना-
व्यविवरेण समानलिङ्गवचने'त्यादि (२८४-१०), लिङ्ग च वचनश्च लिङ्गवचने समाने लिङ्गवचने येषां ते च ते
पर्यायधनयश्च-इन्द्र शक्र पुरन्दर इत्यादयस्तद्वाच्यत्वेन च, तदनेनातिक्रान्तवक्ष्यमाणनयद्वयान्निग्रहताऽस्य सूचिता, अति
क्रान्तनयो हि नामादिचतुर्विधमपि भिन्नलिङ्गवचनपर्यायध्वनिवाच्यमेव च वस्तिच्छति अयं तु भायरूपमेव समानलिङ्गय-
चनपर्यायध्वनिवाच्यमेव च तदिच्छतीत्यनयोर्भेद, वक्ष्यमाणस्त्वेकस्मिन्वस्तुन्येक एव ध्वनि प्रयत्नते न समानलिङ्गवचना
अपि बहव इत्यभिमत्यते, अतो नयद्वयादप्यस्य भिन्नता, एवमन्येव्यपि नयेषु विशेषणाणि यथासम्भवं पूर्वोत्तरनयभिन्नता-
सूचकत्वेन द्रष्टव्यानि । 'तस्यार्थपरिग्रहादि त्यादि (२८४-११), तस्य-प्राधान्येनाङ्गीकृतशब्दस्य वाच्यत्वेन सम्बन्धी
योऽर्थो घटादिलक्षणस्त परिगृह्णाति, नयो-ज्ञानविशेष इत्युपचारात्सोऽपि ज्ञानस्वरूपो नय शब्द इत्युच्यते । 'न च भिन्ने'-
त्यादि (२८४-१२), ननु भिन्नवचनत्वादेकत्वाभावे कुटबृक्षवदित्युदाहरणमसङ्गतं कुटश्च वृक्षश्च कुटवृक्षौ ताविव कुट-

वृक्षमिति, न ह्यत्र कचिद्वचनभेदोऽस्ति, सत्य, स्यादेतद्-यर्थेकवचनान्तपदद्वयस्यात्र समासोऽभिप्रेत स्यात् किन्तु कुटश्च
 वृक्षो चेति समस्य वति क्रियत इत्यस्ति वचनभेद, ननु भवत्वेव तथाप्ययुक्तमिदमुदाहरण, न ह्यत्र वचनाभेदेऽपि कुटवृक्षश
 ब्दयो पर्यायता युज्यते भिन्नजातीयवस्तुवाचकत्वात्, तथाहि—कुटशब्देन घट उच्यते वृक्षशब्देन तु शाखादिमान्यदार्थ
 तत्सुतो वचनाभेदेऽप्यनयो पर्यायशब्दता, नैव, भिन्नजातीयवस्तुवाचित्वादित्यस्यासिद्धत्वाद्, यत कौ-पृथग्यामततीति
 व्युत्सत्ते कुटशब्देन वृक्ष एवात्र विवक्षित इत्यनयो पर्यायशब्दता, कचिन्तु कूटवृक्षवदिति पाठस्तत्र निर्विधाद कूटशब्देन
 वृक्ष एनाभिधीयत इति, अस्माक तावदय सम्प्रदाय, सुधिया त्वन्यथापि भाव्यमिति । 'न स्थानभरणक्रिया'मिति
 (२८४-२३), स्थानस्यैव भरणक्रिया ता न विशेषयतीत्यर्थ, यदा स्थानस्थित एव जलादिना भ्रियते
 तदा घटो न भवति किन्तु योपिन्मस्तकारूढो जलाहरणचेष्टा कुर्वन्नेवेति भावार्थ । 'तद्व्यतिरेकेणे'त्यादि
 (२८५-७), सूत्रार्थोपनिन्दवस्तुव्यतिरेकेणाप्यर्थसम्भावदित्यर्थ, न ह्यभिलाष्यवस्तूनि सर्वाण्यपि सूत्रे निबद्धानि,
 तदुक्त—“पण्यवणिज्जा भावा अणतभागो उ अणभिलप्पाण । पन्नवणिज्जाण पुण अणतभागो सुअनिवद्धो ॥१॥” अत सूत्रा
 निन्दवस्तवपेक्षया युक्तोऽध्याहार इति, 'विस्तरेणे'ति विशेषयति, 'विरोधाविरोधे'त्यादि (२८५-२१), नैगमस्य विशे-
 पानभ्युपगच्छत सद्गहेण सह विरोध, सामान्याभ्युपगमेन त्वविरोध, व्यवहारस्यापि ऋजुसूत्रेण सार्द्धं विशेषाभ्युपगमेऽवि-
 रोधोऽक्षणिक्वस्तभ्युपगमेन तु विरोध इत्यादिको योऽसौ नयाना परस्पर विरोधाविरोधसम्भवविशेष स आदिर्यस्य
 शेषनयवक्यतात्रितरस्य तेन विरोधाविरोधसम्भवविशेषादिना विस्तरेण नयानामपृथक्त्वे समवतार आसीदित्यर्थ । इतो

वैरस्वामिचक्रच्यता । 'अन्नाहिं महिलारी त्यादि (२८९-१३), निक्तगृहादियत्तिर्नाभिरन्यस्त्रीभिर्गरन्यामिमाताऽभि-
 हिता-एन दारक एतस्मै स्वभर्त्रे साधुवेषधारिणे 'उच्चिष्टेहि चि समर्पय 'ततो कहिं नेहिइ' ति केन दारकतरया अर्पितमना
 नेष्यति ? ततो निर्गतिकत्याच्यामेव प्रतिपत्स्यत इति भाव । 'अभोधार ति (२९१-३), अह मग्मपि द्याप्य धारा-
 तोयविन्दुपरम्पराश्रवणा यत्र तत्तथाभूत । 'गन्तगपी त्यादि पयतगपि पृ० (२९१-१४), आगच्छ तमप्यालापरुमुर्पो-
 पयनास्ते । 'सहपडिय' ति (२९२-१), शब्द पतितो बृहत्वाद्वापितया सर्वदिक्षु यस्या सा तथा, बृहच्छब्देन नैवेधिनो
 चक्रुरित्यर्थ । 'उरसारकर्पो' ति (२९२-१३), यनेकस्मिन्नेय दिने बहुदिवसयोग्यसूत्रस्य वाचना दीयते स चत्मार
 कल्प । 'अम्मोगइयाप' ति (२९३-१५), अभिसुखो निर्गत इत्यर्थ । 'तडिउ' ति (२९५-१२), अभिपानमेत
 सत्य । 'तुम्मे गहेह' ति (२९५-१३), ग्रथयत तावत्पुष्पाणि यूयमित्यर्थ ॥ इत आर्यरक्षितचरित—'तेहि पार-
 खो' ति (२०५-१३), राजा स्वल्पपरिवार आसीद्देवेन च पूर्वमेव बहयस्तापसा विदुयिता आसन्निति भाव । 'तपी ति
 (३००-१२), तस्य गृह वदन-तोरणमाला 'अग्घेण' ति (३००-१३), अक्षतपात्रस्त्रादिना 'पज्जेण' ति प्रशस्तुमु-
 ममिश्रचलादिना 'तेचि सुविणय' मित्यादि, (३०२-९) यथा-वैरस्वामिन्यध्ययनार्थमागते भद्रगुसाचार्या क्षीरभृत-
 निजपतब्रह्मकभागन्तुकेन पीत दहद्युस्तथा वैरस्वाम्यपि स्वममद्राक्षीत्, केवल तेन किञ्चिदुद्धरित क्षीर दृष्ट यथा च भद्र-
 गुसाचाय स्वभार्य परिणमितस्तथा पभिरपीत्यर्थ । 'अज्जवइरा भणती' त्यादि (३०२-१४) वैरस्वामिना आर्यरक्षित
 उच-कुरु त्व, किमित्याह—'जइत' ति, ननु जविक किमुच्यत इत्याह—'एअ परिकम्म एयस्स' ति यथा श्रीधरादि-

पाठ्या सद्गुणानादीनि परिकर्मोणि तथा जविकान्ययेतस्य दशमपूर्वस्य परिकर्मभूतानि, ततश्च जविकलक्षणपरिकर्मश्रुता
धयन पुर येन दशमपूर्वाध्ययनयोग्यो भवसीत्यर्थः । 'अरिगते'ति (३०४-८), अधिगतजीवादितत्त्वा'चिन्तेई'-
त्यादि सा श्राविका चिन्तयामास-मैव भवतु यदुत वयमत्र नगरे कजित-समाहातस्य जीवित्या ततो 'देहबलियाए'सि
(३०४-९), भिक्षया वृत्ति करिष्याम इति । 'जुयलपुण कुडियाइ'सि (३०५-२), कुण्डिया नाम शौचार्थं करप-
त्रिका तथा युगत्रकेन च-अङ्कुच्छाद्यन्धयोग्येनैकेनाथ परिधानेन द्वितीयेन तु प्रावरणेन सार्द्धं प्रव्रज्यामङ्गीकरोमीत्यर्थः ।
'घत्तीस सीसे'त्यादि (३०७-२), द्वाविशन्मोदकलाभनिमित्तसूचिता परम्परया युष्मत्सन्तानव्यवस्थापका द्वात्रिंश
चिष्ठय्या भविष्यन्तीति भावः । 'घइदिम'सि (३०७-१२), उज्जयिन्या, 'सुत्तमडली'सि (३०८-८) सूत्रपाठक-
यतिमण्डल्या । 'अइसय' गाहा 'साणुगगहो' गाहा (३०८-१४), अत्र च द्वितीयगाथाया क्रिया, विष्वक्-पृथग् अकार्षी-
दार्यरक्षित इति प्रक्रमाद्गम्यते, कान् ?-अनुयोगान्-चरणकरणानुयोगादीन् केन ?-कालियसुअ च इसिभासियाइ' इत्यादि-
गाथावचनमाणश्रुतविभागेन नयोश्च-नैगमादीन् अकार्षीदिति वर्त्तते, कथम्भूतान् ?-सुपु निगूहितो-व्याख्यानिरोधेन कुम्भी
वृत्तो विभागी येषा तौस्तथाभूतान्, किमर्थ ?-सुखग्रहणादिनिमित्त, आदिशब्दाद्धारणादिपरिग्रह, एतच्च कृतवान् कथ-
म्भूत ?-शिव्यान् प्रति सानुग्रह, किं कृत्वा ?-ज्ञात्वा क्षेत्रमित्यनुस्वारोऽलाक्षणिक क्षेत्रकालानुभाव आत्मव्यसितिक्षेत्रोप-
पुरागोश्च मति-अर्थग्रहणविषया मेधा-सुभाध्ययनविषया ताभ्या परिहीणान्, कथम्भूत सन्नेतज्जानातीत्याह-श्रुतातिशये
कृतेपयोग इति गाथाद्वयार्थः ॥ एवमनुयोगपृथक्करण नयाविभागकरणे च सामान्येनोक्तेऽपि कारणे पुनरपि नयाविभा

गकरणे विशेषतः सविस्तर कारणमाह—‘सचिसये’त्यादि गाथाद्वय (३०८-१४), अस्य व्याख्या—इह शिष्यास्त्रिभिः—
 केचित्तुच्छमतयोऽपरिणतजिनवचनरहस्या अपरिणामा, परं त्वेकान्तक्रियाप्रतिपादकाद्येकनयमतयासितान्त करणा उत्तमगं
 मोहितचेतसोऽतिपरिणामा, अन्ये तु मध्यस्थवृत्तयः परिणतजिनवचसः परिणामा इत्यभिधीयन्ते, तत्र ये अपरिणामाले
 नयानां यः स्वः स्व आत्मीयो विषयो ज्ञानमेव श्रेयः इत्यादिस्तमश्रद्धानां, ये चतिपरिणामालेऽपि यदेवैका नयेन ज्ञानं
 प्रधानं मुत्तन्यङ्गं क्रिया धेत्यादि किञ्चिदुक्तं तदेव तन्मात्रं प्रमाणतया गृह्यन्त एकान्तनित्यानित्यपस्तुप्रतिपादकनयानां
 परस्परविरोधमन्यानां मिथ्यात्वमागमन्, येऽपि परिणामा उत्तस्वरूपाले यद्यपि मिथ्यात्वमगच्छन्ति तथापि विलि-
 रेण नयैर्व्याख्यायमानैर्ये सूक्ष्मविचारादयो बहवो भेदा भवन्ति तान् ग्रहीतुमशक्ता भवेयुरिति मत्वा आर्यरक्षितसूरिभिः
 ततः कालिके इत्युपलक्षणत्वात् सर्वस्मिन्नपि श्रुते नयविभागो—विस्तरव्याख्यारूपो न कृतः, ततः प्रभृति निरुद्ध इत्यर्थः,
 इति गाथाद्वयार्थः ॥ ‘न स्कन्धवद् वद’मिति (३११-१५), यथाऽणुस्कन्धो निविडपरिणतिरुपतयाऽन्योऽन्याविभा-
 नेन वदो नैव कर्मत्वार्थः । ननु वोटिका अपि निहया एव तत्किमिति ‘बहुरयपणसे’त्यादिगाथाया बहुरतजमालीत्यादि-
 गाथाद्वये च तदुपन्यासो न कृतः, विशेषणार्थखलुशब्दसूचितत्वेन प्राग्व्याख्याता एवेति चेत्, नैव, बहुतादिवत् साक्षा-
 त्कस्मान्नोपोत्ताः, सत्यं, किन्तु ये द्रव्यलिङ्गादिना किञ्चित्साहचर्यं विभ्रति त एवेहोपादेयत्वेनाभिमतता, ये तु द्रव्यलिङ्ग-
 तोऽपि भिन्ना अतीव विसर्वादिनो वोटिकास्ते भिन्नद्रव्यलिङ्गा मिथ्यादृष्टयो भेदेनैवाप्रेक्ष्यन्ते, यद्येव निहयप्रभवनगर-
 प्रतिपादकद्वारागाथाया किमिति तन्नगरोपन्यास इत्याशङ्क्याह—‘वक्ष्यमाणमिहद्रव्ये’त्यादि (३१२-६), यद्यपि पुनरिह

तन्नगराद्युपन्यासो न स्यात् तदा तद्वत्त्व्यतावसरे द्वारगाथान्तर कर्त्तव्य स्याद्, अथैव ब्रूयात् कृतेऽप्यत्र तन्नगराद्युप-
न्यासे 'रहवीरपुर नगर दीवगमुज्जाण मित्यादिगाथास्तद्वत्त्व्यतावसरे वक्ष्यन्त एव तत्किमत्र लाघवमिति^१, यद्येव बहुरता-
दिनगराणामपीहोपन्यासोऽनर्थकस्तद्वत्त्व्यतावसरेऽपि सविस्तर तन्नगरादेर्वक्ष्यमाणत्वाद्, विशेषविवरण वक्ष्यमाणमिति
चेद् अत्रापि तत्समानमित्यल प्रपञ्चेन । 'महातद्योतीरप्पभ' इत्यादि (३१८-२), राजगृहाद्वहिर्वैभारगिरेनिकट
वर्त्ती पञ्चधनु शतायामविस्तरजलाशयाभिधानविशेषोऽयमिति भाव । 'दृष्टान्तोऽपि न साधनधर्मे'त्यादि (३२२-२)-
जीवात्कर्म न वियुज्यते इत्यादौ प्रयोगे जीवस्य स्वकीयदेशा दृष्टान्तेनोपन्यस्तास्तेषु च यत्तया साधनत्वेनोपन्यस्तमन्योऽ-
न्याविभागेन युतत्व-मीलन परस्पर बन्ध इतियावत् तन्न सिद्ध, न हि ते जीवाच्चेदेन व्यवस्थिता सन्तोऽन्यत कुतश्चि
दागत्यान्योऽन्याविभागेन सम्बध्यन्ते, इत इत्याह-ताद्रूप्येण-एकत्र पिण्डीभूतत्वेन अनादिसिद्धत्वात्तेषा, स्वप्रदेशवत्
जीवात्कर्म्मप्यभिन भविव्यतीत्याह--'भिन्न चे'त्यादि (३२२-३) । यदशनादि निह्वनिमित्त कृत तत्परित्यागे परि
भोगे वा भाज्यमिति व्याख्याद्वयेनोक्त, कथम्भूत पुनस्तदशनादीति दर्शयति--'तत्र भाज्य मूल'इत्यादि (३२५-२७),
अय च गाथावयव पक्षद्वयेऽपि समान इति व्याख्याद्वय कृत्वा पश्चाद्विवृत ॥ समाप्ता निह्वा' ॥ 'चतुर्थस्य चे'त्यादि
(३२७-१५), रूपाणि-पुत्तलिकादीन्यजीवानि रूपसहगतानि तु-सचेतनरूपादीनि अथवा निर्भूषणानि-रूपाणि भूषणा-
घृतानि तु-रूपसहगतान्यभिधीयन्ते । 'स एव सामायिकादिर्गुण'इत्यादि (३२७-२३), पर्यायास्तिकमतेन हि द्रव्यस्या-
चास्तवत्वात्सर्वऽपि पदार्था गुणरूपा एवेति प्रसङ्गत शेषपदार्था अपि सामायिकवद् गुणरूपा सेत्स्यन्तीति सर्वार्थसद्वाह-

कमादिशब्द निदिशति, य एव द्रव्यास्तिकेन द्रव्यतयाऽभ्युपगत स एव सामायिकादिरर्थं पर्यायास्तिरुक्तं गुण, अयम्
 गुणशब्दो गाथापर्यन्तादानीयात्र योज्यते आवृत्त्या स्वस्थानेऽपि योज्यते, युचिमाह—यस्मात् 'जीवस्य एव गुणोऽस्ति व्यक्ते-
 नाप्यनेनावयवेन जीवस्य गुणो जीवगुण इति पक्षीतत्पुरुषसमास सूचितो द्रष्टव्य, ततश्चेत्य प्रयोगद्वारेण तात्पर्यमन्वये—इदं
 यदेवोत्तरपदेन तत्पुरुषसमासे प्रतिपाद्यते तदेव परमार्थ, तद्यथा—तैलधारा, प्रतिपाद्यते च जीवगुण इति पक्षीतत्पुरुषोत्तरप-
 देन सामायिकादिगुण तस्मात्स एव गुण परमार्थसन्, न पुनस्तदतिरिक्तो जीव, तस्य धारातिरिक्तैतद्वत् तत्पुरुषपूवंपद-
 प्रतिपादितत्वनौपचारिकत्वादिति भाव । 'अपर्याय' इत्यादि (३२८-१२), यद्यपर्याये परिज्ञा नास्ति तर्हि त एव पर्याया
 वस्तुसन्त एवेति पर्यायास्तिकेनोक्ते सत्याह—'न च ते पर्याया' इत्यादि (३२८-१३) । 'एकैकस्य' इत्यादि (३२८-२७),
 तत्र क्षपकश्रेणिप्रपन्नस्य चतुर्व्यनन्तानुबन्धिषु मिथ्यात्वमिश्रप्रुद्धये च क्षपिते सम्यक्त्वपुत्रस्यापि चरमपुत्रत्वाप्रामाण्यपणो
 घतस्य वेदकसम्यक्स्य विशेष, सदनुष्ठानप्रवृत्तिं कारयतीतिव्युत्पत्ते कारकसम्यक्स्य सदनुष्ठानयता चारित्रिणा वेदितव्य,
 रोचयत्येव सदनुष्ठान न तु कारयतीति रोचक तत्त्वविरतसम्यग्दृष्टीना, व्यञ्जक दीपकमित्यर्थान्तर, एतन्नु य स्वय
 मिथ्यादृष्टिरपि परेभ्यो जीवादीन् यथावस्थितान् व्यनक्ति तस्याद्धारमर्हकादेर्द्रष्टव्यं । ननु 'अग्नयणपि य तिविह' मित्या-
 दिगाथायामध्ययनमेव व्याख्यास्यते तत्कथमुच्यते श्रुतसामायिक व्याचिरयासुरित्याशङ्क्याह—'तस्याध्ययनरूपत्वा'दिति
 (३२९-८), अध्ययन श्रुतमित्येकार्थमित्यर्थ । 'साम्प्रत फलदर्शनद्वारेण' इत्यादि (३२९-२१), परो—मोक्षस्तदर्थ-
 मिति वक्ष्यमाणफलप्रदर्शनद्वारेण 'अस्ये'ति सामायिकस्य करण—निर्वर्तन तस्य विधान कर्तव्यमेवेदमिति प्रतिपादयिष्यती

त्वर्थ । 'स्थूलसावये'त्यादि (३३०-७), त्रिविध त्रिविधेनेति यद्भगवत्या श्रावकस्य प्रत्याख्यानमवाचि तद्राजान्त पुरि
 काद्यासेवनकाकमासभक्षणादिस्थूलसावद्ययोगविषय न पुनरेकेन्द्रियसहइनादिसूक्ष्मसावद्ययोगविषयमिति । 'जइ किचि'
 गाहा (३३०-७), न विद्यते प्रयोजन येन तदप्रयोजन-बलिभुक्पिशितादि अप्राप्य-भेरुशिर समुद्भूतचन्दनवृक्षादि
 यथेवम्भूत किञ्चिद्वस्तु विशेष्य-तदाश्रित्येत्यर्थं त्रिविधत्रिविधेन प्रत्याचक्षीत श्रावको न कश्चिदोप, किंवत् ?-स्वयम्भूर-
 मणाश्रयमत्स्यवद्, यथा स्वयम्भूरमणमत्स्याना त्रिविधत्रिविधेन प्रत्याख्याति तथा यदि मध्यमखण्डवसिनामप्यत्यन्ताप्र-
 योजनाप्राप्ययस्तूना त्रिविध त्रिविधेन प्रत्याचक्षीत तदा न कश्चिद्विरोध इति गार्थार्थ । 'कर्मवेदक'इति (३३०-१३),
 एतावता ह्यशेन कृतसामायिक श्रावकोऽपि श्रमणवदुच्यते यतोऽसावपि तस्यामवस्थाया यथा श्रमणस्तथा प्रभूतकर्मवे
 दको भवतीति । 'क्षेत्रनियम त्वि'त्यादि (३३१-१०), एतदुक्तं भवति-'विरई मणुस्स लोए' इति ब्रुवता विरतिमनुष्य
 लोक एव भवतीति क्षेत्रनियम कृतः, सर्ववाक्याना सावधारणत्वाद्, अयं तु न युज्यते, यतो यदि देवापहारादितो मनुष्य-
 लोकादर्जनृतीयद्वीपसमुद्रलक्षणाद् बहिर्निर्गतस्य नन्दीभ्वरादिशाश्वतप्रतिमादिदर्शनाद्विरतिलाभ स्यात् तदा किं क्षूयते
 येन मनुष्यलोकेन तल्लाभ नियमतीत्यभिप्रायवतोक्तं 'विशिष्टश्रुतविदो विदन्ती'ति । 'तत्रैकैकं प्रदेशो विदिद्विब'-
 त्यादि (३३१-१८), नन्वत्र यतो द्रव्याद् दशाना दिशा प्रभव उन्मीलितो भवति तद्रव्य दिक्त्वेन विवक्षित, तच्च
 त्रयोदशभिरेव प्रदेशैर्भवति न हीनाधिकैरित्यत्र का युक्तिरिति, उच्यते, इह मध्ये तावदेक परमाणुरवस्थाप्यते, तच्च
 यदा अपरे चत्वार परमाणयो वेष्टयन्ति तदा पण्णा दिशामेवोन्मीलना भवति न विदिशा, एकस्मात्परमाणोर्विदिगुथाना-

कमादिशब्द निर्दिशति, य एव द्रव्यास्तिकेन द्रव्यतयाऽभ्युपगत स एव सामायिकादिरर्थं पर्यायास्तिरूपमतेन गुण, अयं
 गुणशब्दो गाथापर्यन्तादानीयात्र योज्यते आवृत्त्या स्वस्थानेऽपि योक्ष्यते, युक्तिमाह—यस्मात् 'जीवस्त एव गुणो स्ति व्यन्ने-
 नाप्यनेनावयेन जीवस्य गुणो जीवगुण इति पक्षीतत्पुरुषसमास सूचितो द्रष्टव्य, ततश्चेत्थ प्रयोगद्वारेण तात्पर्यमभ्येय—इह
 यदेवोत्तरपदेन तत्पुरुषसमासे प्रतिपाद्यते तदेव परमार्थ, तद्यथा—तैलधारा, प्रतिपाद्यते च जीवगुण इति पक्षीतत्पुरुषोत्तरप-
 देन सामायिकादिगुण तस्मात्स एव गुण परमार्थसन्, न पुनस्तदतिरिक्तो जीव, तस्य धारातिरिक्तैतलवत् तत्पुरुषपूर्वपद-
 प्रतिपादितत्वनौपचारिकत्वादिति भाव । 'अपर्याय इत्यादि (३२८-१२), यद्यपर्याय परिज्ञा नास्ति तर्हि त एव पर्याया
 वस्तुसन्त एवेति पर्यायास्तिकेनोक्ते सत्याह—'न च ते पर्याया' इत्यादि (३२८-१३) । 'एकैकस्य' इत्यादि (३२८-२७),
 तत्र क्षपकश्रेणिप्रपन्नस्य चतुर्व्यनन्तानुबन्धिषु मिथ्यात्वमिश्रपुञ्जद्वये च क्षपिते सम्यक्त्वपुञ्जस्यापि चरमपुञ्जलयासक्षपणो
 द्यतस्य वेदकसम्यक्त्व विशेष, सदनुष्ठानप्रवृत्तिं कारयतीतिव्युत्पत्ते कारकसम्यक्त्व सदनुष्ठानयता धारिणिणा वेदितव्य,
 रोचयत्येव सदनुष्ठान न तु कारयतीति रोचक तत्त्वविरतसम्यग्दृष्टीना, व्यञ्जक दीपकमित्यनर्थान्तरं, एतन्तु य स्वय
 मिथ्यादृष्टिरपि परम्यो जीयादीन् यथावस्थितान् व्यनक्ति तस्याद्धारमर्धकादेर्द्रष्टव्य । तन्तु 'अग्नयणपि य तिविह' मित्या-
 दिगाथायामध्ययनमेव व्याख्यास्यते तत्कथमुच्यते श्रुतसामायिक व्याचिख्यासुरित्याशङ्क्याह—'तस्याध्ययनरूपत्वा'दिति
 (३२९-८), अथवा श्रुतमित्येकार्थमित्यर्थ । 'साम्प्रत फलदर्शनद्वारेण इत्यादि (३२९-२१), परो-भोक्षस्तदर्थ-
 मिति वक्ष्यमाणफलप्रदर्शनद्वारेण 'अस्व' इति सामायिकस्य करण-निर्वर्त्तन तस्य विधान कर्त्तव्यमेवेदमिति प्रतिपादयिष्यती

इति (३३३-६), सामान्यतो न विशेषत प्रतिक्षण सर्वभावानामपचीयमानत्वादिति । 'पद्विध' इत्यादि (३३३-१४), न चात्र तुष्पमदुष्पमाथामत्यन्तक्लिष्टत्वाद्विलवासिषु सामायिकाभाव आशकनीयो, यत प्रज्ञत्त्यामप्युक्त- 'उत्सन्न धम्म-सन्नपरिवर्जिय' इति उत्सन्नमिति प्रायोग्रहणेन ज्ञायते सम्यक्त्वमात्रप्रतिपत्ता कश्चिद्भवत्यपि । 'द्विविधस्य दर्शनचारि-प्रसामायिकस्य शैलेशी' इत्यादि (३३४-१६), ननु यथाऽस्य तथा सिद्धस्यापि पूर्वप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य सम्यक्त्वसा-मायिकं विद्यते तत् किमिति सिद्धस्य चतुर्णामपि निषेध !, सत्य, किन्तु सम्यक्त्ववर्जसामायिकत्रय ससारस्थानामेव सम्भवति तत्साहचर्यसम्यक्त्वसामायिकमपि ससारिणा सम्बन्धि विचार्यते, तथाभूत तु सिद्धे नास्तीति निषिध्यत इति न दोष । 'जघन्यस्थितिकर्ममयन्यकत्वादिति' (३३५-१३), एतदुक्तं भवति-येन केनचिन्वायेनेह लक्ष्मी स्थितिल-भ्यते तथा गृह्यते, ततश्च यद्यपि कश्चित्क्षपकादि शुभाध्यवसायत सत्कर्मस्थिति लघु करोति तथापि तत्कालवन्धस्थित्य-पेक्षया सत्कर्मस्थितिर्दृष्टरैव भवति, अतो जघन्यपदे विचार्ये वन्धस्थितिर्गृह्यते न तूपात्तसत्कर्मस्थितिरिति भाव, ननु तथाप्यन्तकृतकेवली यो भविष्यतीति किमिति स एवेह गृहीत इति चेद्, उच्यते, अयं ह्येकहेतुयैव समस्तकर्मक्षय कृत्या-ज्ञगित्येन मोक्षलक्ष्मीं प्राप्स्यतीति शेषक्षपकेभ्यो विशुद्धाध्यवसायत्वादितिलघुतरस्थितिबन्धक इति विशेषतो गृह्यते, नन्व निवृत्तिवादादाभ्य सर्वेऽपि क्षपकास्तुल्यपरिणामा इत्यागम ततो व्यर्थं विशेषग्रहणमिति चेत्, सत्य, किन्त्वस्य पूर्वकरणे क्षपकाणामपि परस्पर विशेषोऽसह्येयलोकाकाशप्रमाणाध्यवसायस्थाननिष्पन्नत्वात्तस्य, अत एवोक्तं 'दर्शनसप्तकातिक्रान्त' इति दर्शनसप्तकातिक्रान्तो ह्यपूर्वकरणादारभ्य प्राप्यते, अपूर्वकरणे च या काश्चित्कर्मप्रकृतयो बन्धे व्यवच्छिद्यन्ते तासा-

भावात् पङ्क्तिस्सम्बन्धस्यैव परमाणोरभिधानाद् 'एगपएसोगाट सत्तपएसा य सेकुमणा' इति वचनाद् यदि हि परमाणो-
 विद्विक्सम्बन्ध स्यात्तदा एकादशप्रदेशेव सर्वाना स्यात् न सप्तप्रदेशेति भावः, तस्मात् पञ्चभिः प्रदेशैर्दिग्दशकस्योन्नीता
 भवति, नवभिरपि न भवति, ये ह्यपरे दिक्षु चत्वारः परमाणवो व्यवस्थाप्यन्ते ते पुनरपि दिग् पञ्चोत्तिष्ठन्ति न त्रिदिश-
 कोणानामन्तर्निषिद्धत्वाद् अतो विदिगुन्मीलनार्थमपरेऽपि चत्वारः कोणेषु व्यवस्थाप्यन्ते इति दशदिरूपप्रभय क्षेत्र उपोद्-
 शभिः खानुभिर्भवतीति न हीनाधिकैरिति स्थापना (३३१) परमार्थतत्त्वोत्पत्त्यवधारणीया, वृत्तिकृता तु तदुपदर्शान-
 न्निर्भरंति (३३१-२५), रुचको नाम गोस्तनाकारो अष्टाकाशप्रदेशनिष्पन्नो यतो दिशः प्रभवन्ति तत्सदृशमूर्द्धाधो-
 दिग्द्वयं भवतीति भावः । 'देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोस्त्वित्यदि (३३२-१८) ननु चाधस्तनभूमिकाया प्रज्ञा-
 प्यादित्यपेक्षैव ततः सवितुरप्यूर्द्धाधस्तनम्भवो घटत एवेति किमित्येव नियमो, नैतदेव, यतो देशसर्वविरती विशिष्टगुण-
 रूपे न विशिष्टविनयमन्तरेण प्राप्यते यस्तु प्रज्ञापकशिरस्यधोभागे वाऽत्यन्तसमश्रेणितया वर्तते स प्रज्ञापकाऽज्ञाकारि-
 त्यात्कथं तदवाप्तिभागं भवेत्?, सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोस्तु देवनारका प्रतिपत्तार संभवन्ति अत्यन्तव्यवहितत्वेनाज्ञातना-
 भावाद्, आदित्यस्याप्यूर्द्धाधोदिग्द्वयेऽत्यन्तसमश्रेणि व्यवस्थितसर्वदेशविरतिप्रतिपन्नोर्मनुष्यतिरश्चो सूक्ष्मेक्षितया विचार्यमा-
 णयोरसम्भव एव लक्ष्यतेऽत एव प्रतिषेधादिति तावदस्माकं सम्प्रदायः, सूक्ष्मधिषा त्वन्यथाऽपि भाव्यमिति । 'प्रबाह्व'

अन्तरकरणे च वर्त्तमान सम्यक्त्वश्रुतसामायिके समकालमेव कश्चिदतिशुद्धत्वाद्देशविरतिमपरस्वत्वविशुद्धतरत्वात्सर्व-
 विरतिं तत्समकालमेव प्रतिपद्यत इति प्रथमौपशमिकसम्यक्त्वलाभकालेऽवस्थितपरिणामस्यानाकारोपयोगिनोऽपि चत्वार्यपि
 सामायिकानि सम्भवन्तीति न कश्चिद्विरोधः । अथ कोऽयमुपशमसम्यग्दृष्टिरित्याह—‘ऊसरदेसे’त्यादि गाथा अतिप्रसि-
 द्धत्वात् विप्रियन्ते, भवत्येवम्भूत उपशमसम्यग्दृष्टिः, अवस्थितपरिणामता तु कथमस्येत्याह—‘ज मिच्छस्से’त्यादिगाथा
 (३३६-२०), अस्या व्याख्या—यद्-यस्मात्कारणान्मिथ्यात्वस्यानुदयोऽतो न हीयते तस्य परिणामोऽन्तरकरणे वर्त्तमा-
 नस्य, हानिकारणमिथ्यात्वपुञ्जस्यानुदयाद्, वर्धता तर्हीति चेदित्याह—यद्-यस्मात् तत्र वर्त्तमानस्य यद्दर्शनमोहलक्षण
 सत्कर्म तदुपशान्तमतौ न परिणामस्य वृद्धिरपि, अनिवृत्तिकरणे हि वर्त्तमानस्य मिथ्यात्वस्योपशमार्थं प्रतिक्षणमासीत् तस्य
 परिणामवृद्धिः, अन्तरकरणे तु प्रविष्टस्योपशमनीयाभावादाद्याभावे बद्धेरिव कुतस्तस्य परिणामस्य वृद्धिः ? यत एव न
 हीयते नापि वर्द्धते तदपरिणामस्तेन कारणेनावस्थित इति गार्थार्थः । ‘अन्यथे’त्यादि (३३७-१०), एतदुक्तं भवति—प्रक-
 रणादनुवर्त्तमान चतुर्विधमपीह सामायिकं सम्बध्यते, अन्यथा—यदि तत्सम्बन्धो नाभिप्रेत स्यात्तदा सामान्येन नारका-
 दयोऽपि द्वे त्रीणि वा सामायिकानि लभन्त एवेति किमर्थं ‘उक्कोसजहन्न वज्जिऊणे’त्यादि विशेषतो मनुष्यग्रहणगर्भमुत्त-
 राद्धं वुर्यात्, सामान्यजीवाश्रितावगाहनाविचार एव हि कृत स्याद्, विशेषतो मनुष्याश्रयावगाहना विचारयति चेत्तस्मा-
 त्प्रकृतसामायिकचतुष्टयसम्बन्ध एवाभिप्रेत इति निश्चेतव्यम् । ‘मतिश्रुतज्ञानलाभचिन्तायामि’त्यादि (३३८-७),
 अयमत्र भावार्थः—पूर्वं ज्ञानपञ्चकविचारे मतिश्रुतज्ञानयोः शुद्धास्वेव तिसृषु लक्ष्यासु लाभ उक्त इदानीं तु ‘सम्मत्तसुअ

मसौ शेषक्षपकेभ्यो जघन्यस्थितिवन्धको भवतीति युज्यत एव विशेषग्रहण, भवत्येव तथापि समुत्पन्नैरलक्षानाद्यभ्योऽ-
 न्तकृत्केवली सामान्यत किन् गृह्यते येन विशेषणद्वयमुपादीयते दर्शनसप्तकातिप्रान्त क्षपक इति चेत्, मत्स्य, किन्तु गति
 का तदर्शनसप्तक्षपकावस्थयोरेव कर्मसप्तकस्य जघन्यो बन्ध प्राप्यते नान्यत्र, तथाहि—अक्षीणदर्शनसप्तकस्य तान् मन्दा-
 ध्यवसायत्वादेव न जघन्यबन्धसम्भव, क्षपकावस्थोत्पीर्णस्यापि क्षीणमोहस्योत्पन्नकेवलस्य वा कर्मसप्तकबन्धस्यैव भा-
 वान् तज्जघन्यबन्धसम्भव इति विशेषणद्वयाददोष । ‘देशविरतिसामायिक त्वि’त्यादि (३३६-४), एतदुक्त भवति
 देवनाटकयतिश्रावकाश्चत्वारोऽयधिस्वामिन, तत्राद्यत्रयस्य देशविरतिप्रतिपत्त्यसम्भव एव, श्रावकोऽप्ययधियान् प्राप्य
 देशविरति प्रतिपद्यते इत्येव न, किन्तु पूर्वमभ्यस्तदेशविरतिगुण पश्चादयधिं प्रतिपद्यते, पुन इत्याह—देशविरतिलक्षणगुण
 पूर्वकत्वात्तदवाप्ते—अवध्याप्तेरित्यर्थ, अन्ये त्वन्यथाऽप्यत्र व्याचक्षते, तस्य तु केवलिनो विदतीति । ‘प्रयर्द्धमानपरि-
 णामे’त्यादि (३३६-१७), अयमत्र भावार्थ—यथा ‘सवाओ लब्धीओ सागारोवओगे’त्यादिक आगम तथा ‘उन्मोगदुग-
 म्मि चउरो पडिवज्जे’ इत्ययमप्यागम एव अत परस्परप्रतिसिद्धिसेद्धान्तिकवचसा विषयव्यवस्था न्याय्या, सा चेय—या सम्यक्कर
 लब्ध्वा मिथ्यात्व गताना पुनरपि कुतश्चिच्छुभोदयात्प्रतिक्षण वर्द्धमानाध्यवसायवता सम्यक्त्वचारित्रादिलब्धयो भवन्ति
 ता साकारोपयोगोपयुक्तस्य द्रष्टव्या, यास्तु प्रथमसम्यक्त्वलाभकालेऽन्तरकरणप्रविष्टस्यावस्थिताध्यवसायस्य सम्यक्त्वादि-
 लब्धयो भवन्ति ता अनाकारोपयोगेऽपि भवन्ति न कश्चिद्दोषो, न चैता अनाकारोपयोग एव भवन्तीति नियमो विज्ञेय,
 उपयोगद्वयेऽप्येतासा सभवात्, केवलमनाकारोपयोगे यदा भवन्ति तदा ‘उवओग गम्मी’त्यां च चरितार्थ भवति

अन्तरकरणे च वर्तमान सम्यक्त्वश्रुतसामायिके समकालमेव कश्चिदतिशुद्धत्वाद्देशविरतिमपरस्त्वतिविशुद्धतरत्वात्सर्व-
 विरतिं तत्समकालमेव प्रतिपद्यत इति ग्रथमौपशमिकसम्यक्त्वलभकालेऽवस्थितपरिणामस्यानाकारोपयोगिनोऽपि चत्वार्यपि
 सामायिकानि सम्भवन्तीति न कश्चिद्विरोधः । अथ कोऽयमुपशमसम्यग्दृष्टिरित्याह—‘ऊसरदेसे’त्यादि गाथा अतिप्रसि-
 द्धत्वात् विधियन्ते, भवत्येवम्भूत उपशमसम्यग्दृष्टिः, अवस्थितपरिणामता तु कथमस्येत्याह—‘ज मिच्छरसे’त्यादिगाथा
 (३३६-२०), अस्या व्याख्या—यद्—यस्मात्कारणान्मिथ्यात्वस्यानुदयोऽतो न हीयते तस्य परिणामोऽन्तरकरणे वर्तमा-
 नस्य, हानिकारणमिथ्यात्वपुञ्जस्यानुदयाद्, वर्धता तर्हीति चेदित्याह—यद्—यस्मात् तत्र वर्तमानस्य यद्दर्शनमोहलक्षण
 सत्कर्म तदुपशान्तमतो न परिणामस्य वृद्धिरपि, अनिवृत्तिकरणे हि वर्तमानस्य मिथ्यात्वस्योपशमार्थं प्रतिक्षणमासीत् तस्य
 परिणामवृद्धिः, अन्तरकरणे तु प्रविष्टस्योपशमनीयाभावाद्वाह्याभावे वहेरिव कुतस्तस्य परिणामस्य वृद्धिः ? यत एव न
 हीयते नापि वर्द्धते तत्परिणामेस्तेन कारणेनावस्थित इति गार्थार्थः । ‘अन्यथे’त्यादि (३३७-१०), एतदुक्तं भवति—प्रक-
 रणादनुवर्त्तमान चतुर्विधमपीह सामायिक सम्बध्यते, अन्यथा—यदि तत्सम्बन्धो नाभिप्रेत स्यात्तदा सामान्येन नारका-
 दयोऽपि द्वे त्रीणि वा सामायिकानि लभन्त एवेति किमर्थं ‘उक्कोसजहन्न वज्जिऊणे’त्यादि विशेषतो मनुष्यग्रहणगर्भमुत्त-
 राद्धं दुर्यात्, सामान्यजीवाश्रितावगाहनाविचार एव हि कृत स्याद्, विशेषतो मनुष्याश्रयावगाहना विचारयति चेत्तस्मा-
 त्प्रकृतसामायिकचतुष्टयसम्बन्ध एवाभिप्रेत इति निश्चेतव्यम् । ‘मतिश्रुतज्ञानलाभचिन्तायामि’त्यादि (३३८-७),
 अयमत्र भावार्थः—पूर्वं ज्ञानपञ्चकविचारे मतिश्रुतज्ञानयो शुद्धास्वेव तिसृषु लक्ष्यासु लाभ उक्तं इदानीं तु ‘सम्मत्तसुअ

मसौ शेषक्षपेकेभ्यो जघन्यस्थितिवन्धको भवतीति युज्यत एव विशेषग्रहण, भवत्वेव तथापि समुत्पन्नेकेवलज्ञानाद्यस्योऽ-
 न्तकृतेकेवली सामान्यत किन्तु गृह्यते येन विशेषणद्वयमुपादीयते दर्शनसप्तकातिक्रान्त क्षपक इति चेत्, सत्य, किन्त्विति
 क्ता तदर्शनसप्तकक्षपकावस्थयोरेव कर्मसप्तकस्य जघन्यो चन्ध प्राप्यते नान्यत्र, तथाहि—अक्षीणदर्शनसप्तकस्य तावन्मन्दा-
 ध्यवसायत्वादेव न जघन्यवन्धसम्भव, क्षपकावस्थोत्पीर्णस्यापि क्षीणमोहस्योत्पन्नकेवलस्य वा कर्मसप्तकवन्धस्यैवाभा-
 वान्न तज्जघन्यवन्धसम्भव इति विशेषणद्वयाददोष । 'देशविरतिसामायिक त्वि'त्यादि (३३६-४), एतदुक्त भवति
 देवनाटक्यतिश्रावकाश्चत्वारोऽवधिस्वामिन, तत्राद्यत्रयस्य देशविरतिप्रतिपत्त्यसम्भव एव, श्रावकोऽप्यवधिज्ञान प्राप्य
 देशविरति प्रतिपद्यते इत्येव न, किन्तु पूर्वमभ्यस्तदेशविरतिगुण पश्चादवधि प्रतिपद्यते, कुत इत्याह—देशविरतिलक्षणगुण-
 पूर्वकत्वात्तदवासे—अवध्यासेरित्यर्थ, अन्ये त्वन्यथाऽप्यत्र व्याचक्षते, तस्य तु केवलिनो विदन्तीति । 'प्रवर्द्धमानपरि-
 णामे'त्यादि (३३६-१७), अयमत्र भावार्थ—यथा 'सबाओ लब्धीओ सागारोवओगे'त्यादिक आगम तथा 'उयओगदुग-
 म्मि चवरो पडिवज्जे' इत्ययमप्यागम एव अत परस्परप्रतिसाद्विसैद्धान्तिकवचसा विषयव्यवस्था न्याय्या, सा चेय—या सम्यक्त्व
 लब्ध्या मिथ्यात्व गताना पुनरपि कुतश्चिच्छुभोदयात्प्रतिक्षण वर्द्धमानाध्यवसाययता सम्यक्त्वचारित्रादिलब्धयो भवन्ति
 ता साकारोपयोगोपयुक्तस्य द्रष्टव्या, यास्तु प्रथमसम्यक्त्वलाभकालेऽन्तरकरणप्रविष्टस्यावस्थिताध्यवसायस्य सम्यक्त्वादि-
 लब्धयो भवन्ति ता अनाकारोपयोगेऽपि भवन्ति न कश्चिद्दोषो, न चैता अनाकारोपयोग एव भवन्तीति नियमो विज्ञेय,
 उपयोगद्वयेऽप्येतासा सम्भावात्, केवलमनाकारोपयोगे यदा भवन्ति तदा 'एवओगदुगम्मी'त्यादि सूत्र चरितार्थ भवति,

तत्, तदाह—‘उक्तं चे’त्यादि (३३८-१०), अत्र च कृष्णलेखाया ‘उस्सफइ वा’ इतीयानेव पाठो भवति यत्पुन ‘क्वचिद् अवसफइ वा’ इत्येतदपि दृश्यते तदशुद्धमेव, यत इह मध्यमाश्चतस्रो लेखा उत्तरपूर्वलेखासङ्गमे सति यथारुममुत्सर्पन्ति अवसर्पन्ति च, आद्यायास्तूत्तरोत्तरापेक्षयोत्सर्पण स्याद् अवसर्पण तु तदधस्ताहोदयाभावादेव न भवति, चरमायास्त्वव सर्पणमेव नोत्सर्पण, तदुपरिलेखाभावादिति, तस्मात्स्थितमेतत्—पूर्वं भावलेखापेक्षया विशुद्धलेखात्रये तल्लाम उक्त इदानीं त्यवस्थितद्रव्यलेखापेक्षयेति । ‘किं तदिति तत्र सामायिकजातिमात्रमि’त्यादि (३४१-१), एतदुक्तं भवति—पूर्वं सामायिकजातिमात्रस्वरूपमेव परेण जिज्ञासितमत किं सामायिकमिति सामान्यप्रश्ने प्रवृत्ते तत्राचार्येणोक्तं ‘आया खलु सामइअ पच्चक्खायतओ भवइ आया’ विषयस्तु सामायिकस्य तत्र परेण न पृष्टं केवलं विषयिण्यपि परेण जिज्ञासिते विषयविषयिणोरभेदं चेत्तसि व्यवस्थाप्योत्तरार्द्धेनोक्तो विषय आचार्येण—‘त खलु पच्चक्खाण आवाए सबदद्वाण’ति, तथा ‘पढमम्मि सबजीवा’ इत्यादिना च, तस्मात्सामायिकमेव पूर्वं ज्ञेयभावेनोक्तं न विषय तस्य परेणाजिज्ञासितत्वाद्, यत्त्वस्य पूर्वमभिधानं तद्विषयविषयिणोरभेदेन सामायिकस्यैव स्वरूपाभिधानमिति भावनीय, इह पुन सामायिकस्यैव विषयाभिधानमिति सन्नन्द, केन ?—ज्ञेयभावेन, केपु विषयभूतेषु सामायिकं भवतीति विषयस्यैव परेण पृष्टत्वान्मुख्यतया तत्परिज्ञानभारेण पूर्वं तु गौणभावेनेति तात्पर्यार्थः । ‘इह ज्ञेयभावओभिहिउ’ति (३४१-२), इह केष्विति द्वारे सामायिकमभिहितं ज्ञेयभावेन विषयस्येति द्रष्टव्यं, पाठान्तरं वाऽत्र दृश्यते ‘इह ज्ञेयभावओऽभिहिउ’ति तत्राप्ययमेवार्थः—इह मुख्यतया ज्ञेयभावेन विषयोऽभिहितः पूर्वं तु किं सामायिकमित्येव परेण पृष्टत्वात्सामायिकमेव ज्ञेयभावेनोक्तं विषयस्तु विषयिण

सधासु लहइ'त्ति अनेन लेख्यापट्टेऽपि तल्लभ उच्यते इति कथं न पूर्वापरविरोध इति, अत्रोत्तरमाह—'उच्यते' इत्यादि
(३३८-८), इयमत्र भावना—इह मनुष्याणां द्रव्यलेख्यादयोऽपि प्रत्यन्तमुहूर्तमपरापरा एव भवन्त्यतस्तेषां द्रव्यतो भाव
तश्च विशुद्धलेख्यात्रयोदय एव सम्यक्त्वादिलाभो, देवनारकाणामपि भावतोऽपि शुद्धलेख्यात्रयोदय एव, द्रव्यतस्तु लेख्या
पट्टान्यतरलेखयोदयेऽपि सम्यक्त्वादिसिद्धिः स्यादेव, तेषां हि 'काञ्च काञ्च सह काञ्चनील' इत्यादिना आगमेन या द्रव्य-
लेख्या प्रतिपाद्यन्ते ता आमरणान्तमवस्थिता एव न परावर्तन्ते, ननु द्रव्यलेख्या भावलेखयोपष्टम्भकर्त्री भवति, तत-
श्चाथ सप्तमपृथ्वीनारकादीनां सक्लिष्टकृष्णलेख्याद्युदये सदावस्थिते सति कुतो विशुद्धभावलेख्यासम्भव इति चेद्, उच्यते,
तेषां हि गिरिसरिवुपलघोलनैव चित्यन्यायात् केनचिच्छुभोदयेन सत्यपि कृष्णलेख्याद्युदये शुक्लाद्यन्यतरविशुद्धलेख्याद्र-
व्याण्याक्षिप्यन्ते तैः शुक्लाद्यन्यतरभावलेख्या नारकादेरपि जन्यते, तानि च शुक्लाद्यन्यतरलेख्याद्रव्याणि प्राप्य न कृष्णादि-
लेख्या सर्वथा स्वरूप परित्यज्य तद्रूपतया परिणमति किन्तु तदाकारमात्रं तत्प्रतिविम्बमात्रं वा स्वीकुरुते, यथा हि दूर-
व्यवस्थिते जपादुसुमे रक्तप्रभारूपसाकारमात्रं दर्पणे सङ्ग्रामति, तस्मिन्नेवात्यन्तसविधीभूते स्पष्ट तत्प्रतिविम्बमादृशं सङ्ग्र-
मति, न चासौ सर्वस्वरूपपरित्यागेन जपाकुसुमरूपो जात इति वक्तुं शक्यते, तद्वदिहापि जीवस्य शुद्धाध्यवसायाकृष्टेषु
शुक्लाद्यन्यतरलेख्याद्रव्येषु प्रथमं मन्दानुभावेषु कृष्णादिलेख्या तत्सम्बन्धाकारमात्रं प्रतिपद्यते पुनस्तेष्वेव प्रकर्षं गच्छत्सु
तत्प्रतिविम्बमङ्गीकरोति तदनु रूपानुभावमात्रं प्रतिपद्यते येन सम्यक्त्वादिलाभघातेऽसमर्थो भवति न पुन सर्वथा तद्रूपता
स्वीकरोति दर्पणवदिति भावः, ननु कृष्णादिद्रव्यलेखयोदये सति किमन्यलेख्याद्रव्याण्याक्षिप्यन्ते येनेत्यमुच्यते?, सत्यमेव

'मूयपुधो'ति (३५२-५) ऋद्धिर्भूता पूर्वं यस्य स तथेति सापेक्षस्य समास, पूर्वमसावपीग्वर आसीदिति मत्वा लोक-
 स्तसौ स्निग्धभिक्षादिक ददाति । 'मा अणसस् खण'मित्यादि (३५२-११) त्वद्यतिरिक्तान्यदत्ता भिक्षा मया
 ग्रहीतव्येत्येवम्भूत क्षणो-नियमो न त्वया ग्राह्यो, मदीयैव भिक्षा ग्राह्या नान्यस्येति भाव । 'लद्धा सुइ'ति (३५३-२)
 लब्ध सद्बोध इत्यर्थ । 'ताहे सो चोरिय'मित्यादि (३५४-१), केनोपायेन निष्कासित इति चेद्, उच्यते, तया
 कुट्टिन्या स प्रोक्त इदं गृहमभ्यन्तरतो गोमयादिना सज्यते त्वमभ्यन्तरापरकाद्वहिसत्पट्टशालाया भव, ततोऽपि भूमि-
 प्रमार्जनादिव्याजेन परत क्षिप्तस्ततोऽपि परतस्तावद् यावत्खड्गिकाया बहि प्रक्षिप्य दास्याऽभिहितोऽसौ-किमद्याप्यत्र
 तिष्ठसि निष्कासितस्त्य, गच्छ यथेप्सितप्रदेशमित्ययमत्र भावार्थ इति । 'ताओ न तरति धरिउ'ति (३५४-१०) यद्यपि
 प्ररुढलोहृतया ताश्चतस्रो दध्यस्त धर्तुमिच्छन्ति तथापि लब्धप्रतिष्ठध्वध्वजनेन निष्कास्यमानत्वाच्च शक्नुवन्ति धर्तुमिति
 भाव । 'सधवेयालिउ'ति (३५५-६) सर्वान्येव वेलाकूलान्युपलक्षणत्वादन्यानि चावस्थानयोग्यानि स्थानानि निरी-
 क्षितानि । 'घालाणि'ति (३५६-१२) दुहिता पुत्रश्च चालत्वे वर्तमानत्वाच्चापि परिणयनमनुभवत इति भाव ।
 'ओहाडिउ'ति (३५८-७) वस्त्रादिना आच्छादित इत्यर्थ । 'वससिहरे अड्डु कट्ट'मित्यादि (३६०-४), वश-
 शिखरे तिर्यक्काष्ठ व्यवस्थाप्यते तस्य काष्ठस्योभयपार्श्वयोर्द्वे २ कीलिके व्यवस्थाप्येते, तत्रेय स्थापना— ॥ १ ॥
 ततश्च इलापुत्र पादुके चरणयो परिदधाति, ते च पादुके मध्यतलप्रदेशे एकैकच्छिद्रयुक्ते, ततोऽसौ खड्गखेटकव्यग्रहस्त-
 स्तिर्यक्कृतकाष्ठमध्यप्रदेशे स्थित्वा आकाशतलमुत्तुल्य सप्ताग्रतोमुखानि सप्त पश्चान्मुखानि प्रस्तावात्करणानि दत्त्वा ते

सामायिकादभिन्न इति मत्वा परेणाजिज्ञासितोऽपि तत्रोक्त इति न ज्ञेयभावेनोक्त इति व्यपदिश्यतेऽत्र तु तथा व्यपदिश्यत
एव परेण जिज्ञासितस्योक्तेरित्यल प्रसङ्गेन । 'करचोछुण'त्ति (३४१-१९), कर-अवश्य देय चोछुको देदीवचनत्वा-
ज्जेज'त्वाचकस्ततश्च कररूपश्चोछक करचोछक । 'दवाइजहोचायाणुरूपपडिवत्तिया नीइ'त्ति (३४७-२), द्रव्या
दिद्वित्यादिशब्दात्क्षेत्रकालभावपरिग्रहस्तेषु द्रव्यादिषु इदं द्रव्य-यत्वादि इत्थं ग्राह्य अनयो क्षेत्रकालयोरित्यमुत्स-
र्गेणापवादेन वा धर्मकथा कार्या ग्लानादिभावयुक्तस्य चेत्यमुपचरणीयमित्यादिरूपो योऽयमुपायो यथोपाय तस्यानुरूपा
प्रतिपत्तिः-परिज्ञान तस्या-द्रव्यादियथोपायानुरूपप्रतिपत्तो वक्तुं शील यस्य तस्य भाव सत्ता सा नीतिरच्यते । 'करण
सहण वे'त्त्यादि (३४७-३), गाथार्द्ध, करण तपसि सहन चोपसर्गेष्विति यथासह्यमत्र सम्बन्ध, कस्या? दुर्गापदि
एष व्यवसाय, एतदुक्त भवति-दुर्गापत्पतितस्यापि दृढधृतितया यत्तपस करण-विधान उपसर्गणा चाक्षोभ्यतया यत्स-
हन स व्यवसाय उच्यते ॥ 'श्रुते च अचाप्यत' इति (३४७-८), आनन्दकामदेवाभ्या श्रीमन्महावीरसमीपे सवि-
स्तर धर्मे श्रुत्वा सामायिकमवाप्तमित्यर्थ । 'यथाऽङ्गपिणे'त्ति (३४७-१०), अस्य च कथानक 'चपाण कोत्तिअज्जग-
रिस्सी रुद्धए अ आणत्ती' त्यादिना योगसद्वहेषूपरिष्टाद्वक्ष्यते । 'एस पुन वेअरणी'त्यादि (३४८-२), कालिजरो नाम
जनपदाधिष्ठितपर्वतस्तस्य वसिन्त्या-मार्गे गङ्गाविन्ध्यपर्वतयोर्मध्य उत्पत्स्यत इत्यर्थ । 'कहिय जह एगा देवी'त्यादि
(३५०-८), युष्मदन्त पुरे विद्यते काचिदेवविधाऽकार्यकारिणी राज्ञी पर राज्ञी सान्धकारप्रदेशे दृष्टत्वात्र ता सम्यगुप-
लक्षयामीति राज्ञे कथितमित्यर्थ । 'मोवि चोरो' इत्यादि (३५१-३), भूमौ लुठन् कथमपि तस्या स्पर्शं ज्ञातवानित्यर्थ ।

चालत्यादिति भाव । 'देवोचि मेत'मित्यादि (३६८-३), तेन देवेन मेतार्यप्रतिबोधनार्थं स मातङ्गोऽधिष्ठित सन्
 रोदितुमारब्ध, 'ग्वहुए छुडो'इत्यादि (३६८-५) मातङ्गकर्त्ताया प्रक्षिप्य त मेतार्य स्वकीय रूप प्रदर्श्य देवोऽभिहित
 यान्-भो मेतार्य ! पूर्वं तावदनेकधा प्रतिबोध्यमानो न प्रतिबुद्धस्त्व, साम्प्रत गर्त्ताप्रक्षिप्त 'किह'त्ति कथ करिष्यसीति कथय,
 'सो भणती'त्यादि (३६८-६) तत स मेतार्यस्तस्य देवस्य स्वरूप ज्ञात्या तमेवोक्तवान्-मातङ्गसुतोऽयमिति जनमध्ये
 ममावर्णयाद तमभूद् एतस्माच्चावर्णयादान्मा मोचय ततश्च द्वादश वर्षाणि गृहवास परिपाल्य प्रव्रज्या ग्रहीष्यामि ततश्च
 देवो वदति--'किं करोमी'त्यादि, शेष सुगमम् । 'अभओ भणती'त्यादि (३६८-९), त पशुमशुचि व्युत्सृजन्त दृष्ट्वा
 अभयकुमार उक्तवान्-अय पशुस्त्वद्गृहे रत्नानि मुञ्चति नात्रेति देवानुभाव एवाय, किन्तु तथापि परीक्ष्यते, किहृत्ति कथ
 परीक्षणीय इत्याह-भणितोऽसौ मातङ्ग इति शेष ॥ 'तस्स एगाए बायाए'इत्यादि (३६८-१६), तेन हि सुवर्णका-
 रेण गृहमातुपाण्यभिहितानि-अस्मै साधये भिक्षा प्रयच्छत, तैश्च कुतश्चित्कारणाच्च तस्मैकैर्नैव वचनेन भिक्षा साधये दत्ता,
 ततश्चासौ सुवर्णकार स्वयमेवोत्थाय भिक्षादानार्थं गृहमध्येऽतिगत -प्रविष्ट । 'पहाणो दडो'इत्यादि (३६९-१४),
 स दत्ता प्रधानो दण्ड -सामन्तोऽभूत्, कुलपुत्रकसब्देनेहान्नायायातशेषसामन्तामात्यादयोऽभिधीयन्ते, ततश्चासौ तान्
 भेदयित्वा अत्रेतनराजान निष्कास्य स्वय राजा समभूत् ॥ सम्यग्वाद समाप्त ॥ 'नामग साहिस्से'त्यादि (३७१-२),
 सोऽह चिलालीपुत्रो यद्यस्ति भवता शक्तिस्तर्हि रक्षणीय सुसुमादिवस्तुजातमित्येव स्वनाम कथयित्वा धन सपुत्र आध-
 र्पित, अय च चिलालीपुत्रः सहस्राराख्याष्टमेदवलोके समुत्पन्न इति चूर्णिणकारः । प्रत्याख्यानद्वारे 'राया भोगलोलो'

कीलिके वार २ पादुकानालिकायामिति-पादुकाच्छिद्रयो प्रवेक्षितवानित्यर्थ । 'अभ्युत्थाने सती'त्यादि (३६१-१),
 अत्र हेतुमाह- 'चिनीतोऽय मित्यादि, यदा ह्यसौ साधूनामभ्युत्थान-अभिमुत्तोत्थानरक्षण करोति तदा चिनीतोऽय-
 मिति निश्चित्य साधवस्तस्मै धर्मे कथयन्ति तत्कथनाच्चान्यतरसामायिकलाभोऽस्योपपद्यते, ननु च धिनयोऽत्र पृथगुपात्त
 एव अभ्युत्थानमपि च वितयरूप तत्किमस्य पार्थक्येनोपन्यास ! इति, सत्य, किन्त्वभ्युत्थानस्य प्रधानविनयाद्गताऽप्यप-
 नार्थ भेदेनोपन्यास इति न दोष । 'देशचिरतिप्रतियत्तिपरिणामस्त्वि'त्यादि (३६१-९), अयमत्राशय-सर्वत्रिस्ते
 सर्वसाधवद्योगविरतिलक्षणैककल्पत्वाद् इमित्येवैकसमयेनपि भवति कश्चित्प्रतियत्तिरस्यारम्भो, देशचिरतेस्त्वनैककल्पत्वाद् यात्र-
 त्पर्यालोचयति केन रूपणासौ मया प्रतिपत्तव्या तावदसौ परिणामोऽन्तर्मुहूर्त्तेन निष्पद्यतेऽत उक्त-देशचिरतिप्रतिपत्ति
 परिणामस्त्यान्तर्मुहूर्त्तिक एव, हेतुमार-नियमिता-नियता एव काचिद् द्वीन्द्रियवधादिनिवृत्तिलक्षणा या प्राणातिपातादि-
 निवृत्तिस्तद्रूपरादेशचिरते, युक्तिमात्र चैतत् तत्त्व पुन केवलिनो विदन्तीति । 'नित्यपरपचयणे'त्यादिगाथा
 (३६२-८), अत्र प्रवचनशब्देन तदनं यत्कल्पत्वात्सङ्गो विचक्षित, श्रुत तु द्वादशाह आचार्यो वैरस्वाभ्यादि गणधरस्तु
 गौतमादि महर्षिकस्तु सामान्यसाधुरपि य आमर्षायध्यादिलब्धिपुक्त इति, शेष सुगमम् । 'शोभनमसन'मित्यादि
 (३६४-२०), कर्मणो जीवात्सकाशाद्य शेष स समास इति सम्बन्ध, कया १-उपशमविवेकसवरलक्षणपदत्रयप्रतिपत्ति-
 वृत्त्या, समासे हि 'दमदते मेयजे' इत्यादिगाथाया चिलतीपुत्र उदाहरण भविष्यति स चोपशमादिपदत्रयप्रतिपत्तिवृत्त्या
 स्वकर्ममत्यास करिष्यतीत्येवमुपन्यास इति । 'पुष्पण रज्ज् आपत्त'ति (३६६-१३) एष एव राज्यक्षमो न मत्पुत्रो

मुलं प्रतिमुख प्रतिघृत्त अनेकार्थीभिर्धायक सत् सारवद्भवतीत्येकमेव विशेषण, वाशब्दो व्याख्यान्तरसूचक । 'निर्युक्ति-
 स्त्वि'त्यादि (३७६-२०), विचारशब्देनेह चालना गृह्यते । 'धारिणीसहिओ ओलोयण'मित्यादि (३७८-१७),
 अत्र भावार्थ -धारिण्या सहितो राजा अवलोकन-गवाक्ष गत, तत्र धारिणी कण्ठा गृहीत भिक्षामटन्त द्रमक ददर्श, त च
 दृष्ट्वा सानुकम्पा सती नदीसदृशा राजानो भवन्तीतिस्वभारमभिहितवती, यथा हि नद्यस्तोयपरिपूर्ण समुद्रमेव जलेन
 पूरयन्ति तथा राजानोऽप्यैश्वर्ययुक्तसामन्तादिभ्यो द्रव्यजात ददति न पुनरीदृग्विधरङ्गेभ्य इत्युपालब्धवती । 'ताओ
 भत्तग नेच्छति'सि (३७८-२३), भोक्तु नेच्छन्तीत्यर्थ । 'नोस्कन्धो नोत्राम इतिवाक्यशेष' इति (३७९-२७),
 नोस्कन्धो नोत्राम स नैगमाद्यशुद्धनयमतेन जीवो नमस्कार इत्यर्थ ॥ तथा 'सम्यग्दर्शनसाहचर्यादि'त्यादि
 (३८१-२), न केवल ज्ञानाचरणस्य दर्शनमोहस्य च क्षयोपशमेन साध्यत इति योगो, हेतुमाह-सम्यग्दर्शनसाहचर्याज्ज्ञा
 नस्य, एतदुक्त भवति-यद्यपि श्रुतरूपत्वान्नमस्कार श्रुतज्ञानान्तर्गतत्वान्मुख्यतया तदाचरणक्षयोपशममेवापेक्षते तथापि
 दर्शनज्ञानयो सहचारित्वादर्शनमोहक्षयोपशमेनापि साध्यते, अत उक्त-दर्शनमोहस्य च क्षयोपशमेन साध्यते इति । 'नाना-
 जीवान् (पुनर)ऽधिकृत्ये'त्यादि (३८१-२०), उक्तमिद केनाप्यभिसन्धिना गम्भीरवचसा वृत्तिकारेण, पर न सम्यग
 यगम्यते यतो नानाजीवानाश्रित्यैषा स्थिति किमुपयोगतो लब्धितो वा !, तत्र यद्युपयोगतस्तर्हि पीठिकाया ज्ञानपञ्चक-
 विचारे मतिश्रुतज्ञानयोर्नानाजीवानाश्रित्योपयोगो जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तिक एवोक्तो, नमस्कारस्यापि तदन्तर्गत
 वासत्कालप्रमाण एव स्याद्, अनेन तत्र जघन्यैवैपेत्यन्तर्मुहूर्त्तलक्षणा स्थितिरुक्ता उत्कृष्टतस्तु सर्वकालमिति कथ न

इत्यादि (३७३-१२) स हि राजा भोगलोपतया अज्ञानादिदमचिन्तयत्-यदि अक्षतो मम पुत्रो भविष्यति तर्हि
 बलान्मामपहस्य राज्य गृहीष्यति ततो मम भोगा न भविष्यन्तीत्यवधार्य जातमात्रानपि पुत्रान् करचरणादीनययौ-
 भ्रिष्टत्वा राज्यायोग्यान् करोति । 'कलाउ'चि सौवर्णिक पुष्पकारो नाम श्रेष्ठी तस्मिन्नेव नगरे परिवसति स्म, 'अमच
 पदमावर्ध'त्यादि (अमच्चो य ण्यते पदमावर्धय भण्ड-वृ० ३७३-१३), देव्याऽमात्योऽभिहित -कथमप्येक मरुत्र राज्ञा
 व्याख्यामान रक्ष ततो यथा शिक्षाभान्न-स्थाल्यादि शिक्षाया आधारो भवत्येव मम पुत्रो रक्षित आवयोराधारो भविष्य-
 तीत्येतद् रहस्यगतं रक्षाम इति । अवक्षवसाण सम्मत्स । 'आरवेसाविचदि'ति (३७५-१), आर् आत् एस् इत्येते
 आदेशा एतेषु च वर्णानां क्रमनिर्दिशमात्र विद्यते न पुनरभिधेयतया कश्चिदर्थं प्रतीयते इत्येवम्भूत निरर्थकमभिधीयते ।
 'वाक्छलादी'ति (३७५-५), अत्रादिशब्दार्थच्छलपरिग्रहः, अत्र च द्वयेऽप्युदाहरण विषया नयकम्बल इत्याद्येकम
 पि भवति, अत्र हि नव कम्बनो यस्येत्येव नयकम्बलशब्दयोरेकवचनान्तत्वे नवशब्दस्य नूतनत्वाभिधायित्वे च विवक्षिते
 नयकम्बलशब्दयोर्वहुवचनान्तत्वकल्पने नवशब्दस्य सङ्ख्याभिधायित्वे च परिकल्प्यमाने वचनार्थयोरेपि छलनोपपद्यते,
 भवेन न किञ्चिदुदाहरणान्तर स्वपिया वाच्यमिति । 'गोशब्दचदि'ति (३७६-८), गोशब्दो हि बहुपर्यायो बह्वर्थ
 इति तात्पर्यं 'दिशि दृशि वाचि जले भुवि दिवि वज्रेऽशौ पशौ च गोशब्द' इतिवचनाद् एव सूत्रमपि बह्वर्थशब्दयुक्तं
 विधेयमिति । 'प्रतिमुखमेनेकार्थाभिधायक वा सारचदि'ति (३७६-१३), एतदुक्तं भवति-सारवद्विश्वतोमुखं चेति
 विशेषणद्वय स्वतन्त्रतया सूत्रस्य व्याख्यात, अथैकमेवेद सूत्रविशेषणमित्यनेन प्रतिपादयति, ततश्चेत्थ योजना-विश्वतो-

गतिषु शेषेषु चेन्द्रियादिद्वारेषु चरमद्वारपर्यवसानेषु सत्पद-नमस्कारलक्षणमाश्रित्य मार्गण-प्ररूपणा कर्त्तव्येत्यर्थः, काना-
 श्रित्येत्याह-पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपद्यमानकौञ्च, इयमत्र भावना-नरकगतौ नमस्कारस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमत सन्ति प्रतिपद्य-
 मानकास्तु भाज्या, तिर्य्यगता पञ्चेन्द्रियेष्वेवमेव, विकलेन्द्रियेषु तु पूर्वप्रतिपन्ना कदाचिद्भवन्ति न प्रतिपद्यमानका,
 एकेन्द्रियेषु तूभयाभागौ, मनुष्यदेवगत्योस्तु नरकगतिवद्वाच्यमित्येव शेषेष्वपीन्द्रियादिद्वारेषु सत्पदप्ररूपणा कार्येति गाथा-
 द्वयार्थः । 'अनुक्तद्वारत्रये'त्यादि (३८२-६), अयमत्र भावार्थः-सत्पदप्ररूपणा तावन्निर्युक्तिकृता 'गइ इदिण अ काए'
 इत्यादिना पीठिकाया सविस्तरमुक्तेति नेह प्रपञ्च्यते, द्रव्यप्रमाणादीनि तु द्वाराणि यद्यपि वृत्तिकृता तत्रैव भावितानि
 तथापि निर्युक्तिकृता न साक्षात्तत्राभिहितानीति पूर्वमनुक्तत्वादिव तानि साक्षादभिधत्ते, अनन्तरया त्वेकैव गाथया
 द्वारत्रय प्रतिपादयिष्यते, अतस्तदनुरोधेन द्वारत्रयसङ्गाभिधान, यावता सर्वान्यपि प्रायो द्रव्यप्रमाणादीनि द्वाराणि पूर्वं
 साक्षादनुक्तत्वादिवद्भिधास्यन्त इति । 'अन्यथा क्षायिके'त्यादि (३८२-१८), एक इत्यनेनात्मनोऽरुचि दर्शयति, यतो
 नमस्कारो मतिश्रुतान्तर्गत इत्युक्त मतिश्रुते क्षायोपशमिक भावमपहाय न कदाचिद्भवेत्ते, श्रेणिकादीना तु सम्यक्त्र-
 चारित्र्य वा यदि क्षायिकादिभावे वर्त्तते तर्हि क्षायोपशमिकज्ञानान्तर्गतनमस्कारस्य किमायातः, तस्मात् क्षयोपशमभावे
 एव नमस्कारोऽस्य मतेनेत्यवसीयते, ये तन्मथाऽपि वर्णयन्ति श्रेणिकादीना ते तद्भावभावित्वमात्रतया सम्यक्त्वरूपताम-
 व्यध्ययस्यन्ति नमस्कारस्येति अविरोधः ॥ 'भत्तपाण च तत्थ विभागउ'त्ति (३८५-२), विभागत कस्मिंश्चित्प्रदेशे
 लभ्यते कस्मिंश्चिन्नेत्यर्थः । 'एत्थ अट्ठ चाया चण्णेयवा'इत्यादि (३८६-२२), इह यासु प्रज्ञापक प्रश्न वा शकुन वा

विरोध ? अध ललित स्थितिरियमुक्ता तर्हि तस्या सर्वकालभावित्राज्जघन्यपदभिधानमयुक्त, तस्मादिह न द्रष्टव्य-नाना-
जीवानाश्रित्योपयोगापेक्षया जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव लब्ध्यपेक्षया तु सर्वकाल स्थितिरिति, यदनामेन गाथा विवृ-
ण्वन्नाह चूर्पिणकारो--'नाणाजीवे पटुच्च उवजोगो जहनेण उफोसेण य अतोमुहुत्त लब्धीए सवद्ध'मिति परमभूतेष्वपि च
स्पष्टेषु चूर्ण्यक्षरषु केनाप्यभिप्रायेण वृत्तिवृत्तेरधुमुक्तमिति न ज्ञायते गम्भीराभिप्रायत्वात्तद्धर्चसामिति । 'अनेन चार्थो-
न्तरेणे'त्यादि (३८१-२२), अनेन-नमस्कारस्य पञ्चविधतमस्तिपादनेन नम इति पदस्यार्थान्तरेणार्हदादिना सार्द्धमादौ
सम्बन्ध आदिसम्बन्धस्तमाहेतियोग, कथा १-यस्तुस्थित्या-परमार्थेन, तत् एतदुक्त भवति-नम इति नैपातिकमेव पदमिति
नास्य स्वरूपेण पञ्चमकारताऽस्तीत्येकस्वरूपस्यापि नम शब्दस्य पञ्चमकारत्व प्रतिपादयति चेत्तर्हि सामर्थ्यादेव निश्चीयते
आत्मच्छातिरिक्तार्थान्तरभूतार्हदादिपदपञ्चकामिसम्बन्धादेवास्य पञ्चविधत्वमिति । 'मतपप पडिचने' गाथा 'सम्मत्त'
गाथा (३८२), व्याख्या--भगवन्ति अत्रानुस्यारो लुप्तो द्रष्टव्य क्रिया च स्वयमव्याहार्या, ततश्च नारकादिषु चतसृषु

१ यद्यपि वत्तमानेषु बहुषु आदर्गेषु यथाभिप्रेत एव पाठस्तथापि सूरिदृष्टे आदर्शे भविष्यति पाठोऽन्यथाविध इति सर्वमेतदुदित,
पाठश्चैव साधन 'नानाजीवान् पुनरघिटल जघ वैवैरोत्कृष्टस्तु सर्वकालमिति' पर तत्रापि पूर्णिष्कारसाक्षराण्यनुसृत्य नानाजीवाना-
श्रित्य जघ-पकाल उपयोगापेक्ष उत्कृष्टकालश्च लब्ध्यपेक्ष इत्यर्थावबोधने न काचित् क्षति, निर्युक्तिकारेण उपयोगस्या-तर्मुहूर्त्तकालता प्रत्य-
पादीति 'एवमेवेति वाक्येनानुदिता जघ या, लब्धेस्तु निवेदिता प्रथम, उपयोगोत्कृष्टोऽप्य-तर्मुहूर्त्तमानो नानाजीवानामविवक्षित प्रसिद्धे-
रयत्र प्राग् बहुच उक्तत्वाद्वा, अत्र निर्युक्तिकारेण जघ-योत्कृष्टविभागम तदैवैकजीवभाधित्य स्थितिरक्ताऽ-तर्मुहूर्त्तलक्षणा ।

इति । 'चट्टखिडु'ति (३९५-११-चडुखेडु), एकस्मिन् हस्ते गोलकद्वयमेकस्मिन् हस्ते गोलकत्रय दर्शयित्वा पुनरिन्द्र-
जालप्रयोगेन केचिद् व्यत्ययेन गोलकान्यत्र दर्शयन्तीन्द्रजालिका तद् वट्टखिडुमुच्यते ॥ 'आकरसुक्तिश्चिकणिके'ति
(३९७-७), मुच्यते असाविति मुक्ति-कर्मणि चिप्रत्यय आकरे मुक्ति-परित्याज्य लोहकिट्टमित्यर्थं तद्धि गाढ्येनेव
परस्परमतिनिभृततया घट्ट भवतीति तत्रापि लोभशब्द प्रवर्त्तते, लुभ गार्ह्य इति व्युत्पत्ते । 'पोत्ताइ फालेऊण'त्ति
(३९९-९), बहुमूल्यानि मार्गे सभयानीतिकृत्वा जीर्णचीवराणि पाठयित्वा एकैक खण्ड परिधाय प्रावृत्य च निर्गत
इति भाव ॥ 'अचिअ च वट्टइ'त्ति (३९९-१४), अचित नाम दुभिक्ष तदासीदित्यर्थं ॥ 'सइवेहिणो य'त्ति
(४००-६), न केवल सरजस्का आनीता ये च शब्दानुसारेण शृगालादिजीव विध्यन्ति ते च दिक्पाला शब्दवेधिन
श्चत्वार आनीता इत्यत्रापि सम्यच्यते । 'मायासवत्तीए य असमजसाए'इत्यादि (४०१-१३-तस्स मज्जूसाए) मातृ
सवक्या चास्य निमित्तमिति गम्यते विष प्रक्षिप्य मज्जूपा नद्या प्रवाहिता ॥ 'अमाघाड'त्ति (४०१-१६) कस्मिंश्चित्पु-
ण्यदिवसे अमारी उद्घोषिता इत्यर्थं । 'अस्य भावार्थ'इति (४०३-१०), अस्य तत्त्वार्थभणितसूत्रस्य भावार्थ कारि-
काभिरुच्यते, ताश्चेदानीं कारिका यथावैषम्यसम्भवं व्याख्यायन्ते-'सर्वाहारप्रियत्वविदि'ति (४०३-१४), सर्वेषां
जीवानां आहारप्रियत्व वेत्ति स तथा यथा हि ममाहार प्रियस्तथा अन्येषामपि जन्तूनां स एव प्रिय इत्येव जानन् स्वश
रीरगतशोणितपानरूपाहारप्रवृत्ता दशमशकास्तान्न वारयेदित्यर्थं । 'सङ्गपङ्कसुदुर्वाधा' इति (४०३-१६), सङ्ग एव पङ्क
सङ्गपङ्कः सुष्ठु-दु खेन वाध्यते सुदुर्वाध सङ्गपङ्क सुदुर्वाधो यासां ता सङ्गपङ्कसुदुर्वाधा दुष्परित्याज्यसङ्गा इत्यर्थं । 'इमशा

गृहीत्वा निमित्त किञ्चिदालोचयति ता प्रज्ञापकापेक्षयाऽष्टौ च विदिशोऽष्टौ भवन्ति, तामु यथाक्रमपोडशैव यातान् निरूपयन्नाह—‘पार्श्ववाप’त्यादि, अत्र च स्थापना—प्रतिकूलो यात स सर्वोऽपि कालिकावातसञ्ज्ञोऽवगन्त कालिदु’त्ति (३९०-५), कलिकण्डक इत्यर्थः । (३९०-१२), स्वे च ते गुणाश्च-जातिसम्पन्नतादय-कारस्तिन्मूर्च्छात्मकत्वाद्, एतदुक्त भवति-मानस्तायस्व-परवच्चनात्मिका स्वार्थलाभमृच्छित्तरेव विधीयते, एव प्रीत्यन्तर्गतत्वान्मानमात्रे लोभस्वरूपे एव, अत्र मानाऽप्रीत्यशस्य तु क्रोधे इत्येवमशक्यना कृता, ऋजुसूत्र प्रीतिरूपा लोभे त एवाप्रीतिरूपा परिपूर्णार्ण एव क्रोधेऽकृतेति शब्दादीनामृजुसूत्राद्वेदोऽन्यथा वा सुधिया भस्मेण’मित्यादि (३९१-८), स हि राजा किलोपोपितस्तीर्थमिति कृत्वा चासुपूज्यप्रतिमान्तिके प्रव्रज्याग्रहणार्थ-मुच्चलितोऽत प्रत्यारयानमद्गार्थ भक्तादिना ताभ्या निमन्त्र्यते । ‘तो त माहणा पृहए’त्यादि (३९३-७), ततस्त सुभ्रम ते ब्राह्मणा प्रहरै प्रहतवन्त ते च सर्वेऽपि प्रहरा मेघनादाख्यविधाधरेण तेषामेव ब्राह्मणानामुपरि पात्यन्त

पू	पूर्व	पू०
सत्तासुओ	वात	दुगाते
सत्तासुओ		दुगाते
उ सत्ता		द० गुणा
सुओ		रो
उ वात	द वात	
उ	प	द
राजमो	वात	प्रीताड
राजमो		प्रीताड
राज		प प्रीत
ओ		ओ

नाश कृतो, यदिवाऽसौ तमपि कुर्यात्को निवारयेत्^१, तस्मान्ममेषोऽपि लाभो यदनेन जीवितनाशो न कृत, इत्येव
भावना भावनीया, यतीना शास्त्रविहितत्वात्, यदाह—“अकोसहणभारणधम्मबसाण बालसुलहाण । लाभ मन्नइ धीरो
जहोत्तराण अभाग्मि ॥ १ ॥” किञ्च-क्षमायोगाद्गुणासे, भवन्ति हि क्षमावतामिह लोके यश कीर्त्यादय परलोके च
सुगतिमाप्स्यदयो गुणा, ‘क्रोधदोषत’ इति क्रोधे सति दोष क्रोधदोष तस्माच्च क्षमैव कर्तव्या, सम्भवन्ति हि क्रोधव
तामिहलोकेऽपि प्राणनाशाकीर्त्यादय प्रेत्य च नरकगमनादयो दोषा इति श्लोकार्थ । ‘अजानन् वस्त्वि’त्यादि
(४०३-२६), यद्यपि विवक्षित किञ्चिज्जीवाजीवादिवस्तुजिज्ञासु-बोद्धुमिच्छुर्न तत्स्वरूप जानाति तथापि न मुह्येद्वि-
(इवान्) जन्मापि विफल मम गर्भेऽपि किं नाह विलयमुपगत इत्यार्त्तध्यानरूपा विचिन्तता न कुर्यादित्यर्थ, कथम्भूत ?
‘कर्मदोषयित्’ यो हि रागद्वेषोपहर्तैर्जन्तुभि अन्यजन्मनि यान्युपचितानि ज्ञानावरणादिकर्म्मणि तद्विलसितमेवेद
नानात्मान विहायापर कश्चिदपराध्यतीत्येव कर्मदोष जानाति स कथमार्त्तरूपा विचिन्ततामुपगच्छेत् ? प्रत्युत सद्बोधाव-
रणकर्मक्षपणाय धर्म्मध्यानमेवानुतिष्ठेद्, अन्येषा च ज्ञानिना चतुर्दशपूर्वधरादीना सातिशयज्ञानमन्वीक्ष्य ‘तथैवेति’ यथा
निन्दात्मरूपमोहपरित्याग पूर्वार्द्ध प्रतिपादितस्तथैव कुर्याद् ‘अन्यथा नत्वि ति परेषु सद्बोधमात्मनि चाज्ञतामवलोक्य न
मोहपरित्यागरूपप्रतिपादितोपदेशादन्यथा विधेय, नात्मनिन्दादौ प्रवर्त्तितव्यमिति भाव इति श्लोकार्थ । सर्वेऽपि चैते
परीपहा ‘ज्ञानावरणवेद्योत्था’ इत्यादिना (४०४-२), चतुर्षु कर्मस्वन्तर्भवन्तीत्युक्त केवल विवृण्वता ज्ञानावरणा-
न्तरायवेदनीयान्तर्भावनिन एवोक्ता न मोहोदयजन्या, ते चाभी द्रष्टव्या —‘अरईअचेलइत्थी निसीहिया जायणा य अकोसे ।

नादिनिपद्यास्वि'त्यादि (४०३-१७), इमशानादिषु समुद्रभूतानुपसर्गानिको-रागद्वेषविरहित क्षमेतेति योग, क्व
म्भूतान्, ?-अनिष्टेष्टान तत्रानिष्टा व्यन्तरादिवृताष्टहासादयस्तान् अभी -निर्भय सन् सहेत, इष्टास्तु दिव्याद्गनाप्रार्थ-
नादयस्तान् अभ्युहो-विगततदभिष्यङ्ग सहेतेति यथासङ्ग सम्यन्ध, क सहेतेत्याह- 'रूपादिकण्टकवर्जिते' (४०३-१८),
तत्र वर्जनि वर्जितमभाय इत्यर्थं रूपादय एव मोक्षपथप्रवृत्ताना विषदेहेतुत्वेन कण्टका इव कण्टकास्तेषा वर्जित-अ
भावस्तस्मिन् सति, एतदुक्त भवति-प्रथम रयादिकण्टकाभाववत्यपि इमशानादिस्थाने समाश्रिते यदि पश्चात्कथञ्चिदाग तुका
इष्टा अनिष्टा वोपसर्गा प्रादुर्भवन्ति तात्र सम्यगेवारकद्विष्ट सहेतेति श्लोकार्थ । 'गुभाशुभाग्नि'त्यादि, मनोऽज्ञामनो
ज्ञासु शब्दासु-वसतिषु लब्धानु सतीषु नत्र मनोज्ञाया सुखे समुपस्थिते सति सद्-तत्सुखाभिष्यङ्ग नेयात्-१ गच्छेत्
दु रे च समुपस्थिते दु ख सहेत नोद्विजेतेति यथाक्रम सम्यन्ध, कि पुनश्चेतसा भावयन्निद कुर्यादित्याह-कि ममानया
(मनोज्ञयाऽ) मनोज्ञया वा कर्त्तव्यः, यत भव -आगमिनि दिने त्याग्या परिहर्त्तव्येय, साधूनामेकत्रावस्थिते-
रभावात् कोऽत्र प्रतिबन्धो द्वेषो वेत्तेव मनसा परिभावयेदिति श्लोकार्थ । 'नाकुष्ट'इत्यादि श्लोक (४०३-१९),
सुगमो, नवर 'साम्या'दिति रागद्वेषविरहित सम उच्यते तस्य भाय साम्य तस्मात्, किमुक्त भवति ?-परेणाकुष्टोऽपि सम
तामवलम्ब्य सहेत न पुनस्तमात्रोदोदिति । 'हत सहेतैवे'त्यादि (४०३-२०), केनचिद्वक्तुनादिना हत -ताडित सन्
सहेत न पुनस्त हन्त प्रतिहन्त्यात्, कथम्भूत ?-साम्यमिति पूर्वपदेति साम्यचित् धर्मव कर्त्तव्या न पर प्रति क्रोधो
मनसाऽपीति, अत्रोपपत्तिद्वारेण भावनामाह-'जीवानाशात्' यद्यपि लकुटादिना ताडितोऽह तथापि न ममानेन जीवित-

(४०६-२४), ननु चापान्तरालिक स्वर्गादिफलमभिधीयते पातनाक्रमायातगाया तु 'जीव मोएइ भवसहसाड' इत्यनेन मोक्षलक्षण फलमभिधास्यते तत्कथं पातनागाथार्ययोर्न विरोध इति ? तदयुक्त, अभिप्रायापरिज्ञानात्, न ह्यत्र स्वर्गादिफलापेक्षयाऽपान्तरालशब्द उक्त किन्तु 'उष्पत्ती निक्खेवो पय पयत्थो' इत्यादिमूलद्वारागाथाक्रमेणार्हदादीना पञ्चा नामपि नमस्कारस्य यत्समुदित पर्यन्ते फलमभिधास्यते तदपेक्षया मोक्षलक्षणमपीदं प्रसङ्गत उच्यमानमपान्तरालिक विवक्षितमिति न विरोध । 'धत्तपी'ति (४०७-१८) अत्यर्थमपि समर्थचित्तेनेत्यर्थ । 'तत्पणईण गाहा' (४०७-१८), यस्मादेव पूर्वोक्तबीत्या स एव शुभचित्तनिवन्धनत्वेनापत्कालाद्युचित तस्मात् तम्-कनन्तरोक्त द्वादशाङ्ग श्रुतस्कन्ध प्रणयन्ति-अर्थत सूत्रतो वा विरचयन्तीति तत्प्रणयिनो, यदिवा तस्य-प्रस्तुतनमस्कारस्य योग्यास्तत्प्रणयिन उच्यन्ते अर्हदादय एव तेषां शुभेन चेतसा अयमेवाधिकृतनमस्कार कृतज्ञता कृतार्थता चात्मनो मन्यमानेनानुस्मरणीयो-विधेय इति गाथार्थ । 'अर्थत' इति (४०८-३), सिद्धशब्दाभिधेयतामात्रेणेत्यर्थ । 'कौकणा'इत्यादि (४०८-१७ कौकणगदेसे), एकस्मिन्दुर्गे निवसन्त कुङ्कुणदेशोद्भवा पुरुषा सह्यनाम्न पर्वताद् गोधूमगुडधृततैलादिभाण्डमवतारयन्त्या रोहयन्ति च । 'कुङ्कुणपडिबोहियल्लुड'ति (४०८-२०), कुङ्कुडेन रत कुर्वता प्रातस्त्रिद्रा त्याजित सन् इति भाव । 'रित्तित्थिक्खस्स'ति (४०८-२२), रिक्तस्य स्थितस्येत्यर्थ । 'अव्मुट्ठिड'ति (४०९-३), सोऽपि सिद्धकस्तत्रान्तरे सवेगमुपगत-प्रव्रज्या जग्राहेत्यर्थ ॥ 'सो य मूयभावेणे'त्यादि (४०९-७), दासीसुत किल शिल्पविद्याध्ययनं न कार्यते, ततश्च रथकारेण स्वपुत्रेण्वध्याप्यमानेषु स दासीसुतो मूकत्वेनावतिष्ठतेकिलाह न किञ्चिन्नृणोमीति, अथ च

सकार पुरकारे सम्मत्त अट्ट मोहम्मि ॥ १॥' एते सर्वऽपि परीपहा कस्य स्वामिन कियन्त सम्भन्तीति प्रतिपादयन्नाह-
'चतुर्धशैत' इत्यादि (४०४-४), स इति सभवोऽभिसम्बध्यते । 'किण्हवन्नण्ण' ति (४०४-१२), तिलललेनेत्त्यर्थ ।
'सिरिधरदिद्वत्त' मित्यादि (४०४-१८), श्रीगृह-भाण्डागारमुच्यते, तद्गृहान्तश्चाय-स धुल्लको राजानमुवाच-यदि
कश्चिद्युष्मद्भाण्डागार विनाशयति तर्हि भयन्तस्तस्य प्राणनिग्रहादिदण्ड कुर्वते न वेति वाच्य, कुर्म एवेति राज्ञोक्तं धुल्लक
आह-यद्येव मयाऽपि ज्ञानादिरत्नत्रयरूपात्मीयश्रीगृहलुण्ठने प्रवृत्तेय दण्डिता न समापराध इत्येव श्रीगृहदृष्टान्त । 'सो
य किल सुसीस' इत्यादि (४०५-२), स च किल चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्याज्ञाकारी सुसिष्य आसीद्, अत्र च चाणक्येन
चिन्तित-मया तावदसौ जैनधर्मे प्रवर्त्तनीय, केवलमुपायान्तरेण, अन्यथा मा पक्षपातिन निश्चेष्यतीत्यभिहित-राजन्
सर्वऽपि तीधिका आकार्य क्रमशोऽन्त पुरे धर्मदेशन कार्यन्ते, एतद्रूपदर्शनेन सविलासजल्पितादिभिश्च न क्षोभ्यन्ते
तेषा विगतरागद्विषा सम्बन्धी धर्मस्त्वया कार्य इत्याह-'अतेउरधम्मकहण' मित्यादि । 'उरसरिउ' ति (४०५-३),
ओसरिओ-क्षणमेक स्थित्या शरीरचिन्तादिव्याजेन यत्क्षोभननिमित्त पुनरपि निर्गत इति भाव ॥ 'रायसन्नाय' मि-
त्यादि (४०५-४), तेनेर्प्यालुना राजविदित नगरे उद्घोषित-मम गृहे न केनचित्प्रवेष्टव्य सप्तवृत्तिपरिक्षिप्त गृह कारित ।
'उद्देसिह चेहए' त्यादि (४०५-१०), औद्देशिके स्निग्धमधुरादिके चित्ति-केनचिद्चे सति तथा प्राभृतिकया अजी-
र्णया सत्या ये शिरोवेदनादय समुपजायन्ते सामान्यतस्ते आत्मसवेदनीयोपसर्गा, साम्प्रत विशेषत आह-'ते चउ-
विहे' त्यादि 'सुत्तो धद्धो जाउ' ति (४०५-१२), चरणादिरवयव इति गम्यते । 'अपान्तरालिक नमस्कारफल' मित्यादि

प्रेप्यो यतस्तेन सममात्मीय प्रेपयाम । 'वणसडो'त्ति, तस्य ग्रामस्य पूर्वस्था दिशि वनखण्ड आसीत्, स च पश्चिमाया दिशि प्रक्षेप्तव्य इति राज्ञा समादिष्ट, रोहकेण तु तत स्थानादुच्चात्य तस्यैव वनखण्डस्य पूर्वदिग्भागे ग्रामं सस्थाप्य राज-वचोऽनुष्ठित । 'क्षीरान् चाग्निं विना सस्करणीय'मित्यादिष्टे उत्कुरुटिकाया रविकिरणतप्तकरीपपलालाद्युष्मणा सस्कृत-मित्याह—'परमन्'मित्यादि (४१६-१५), 'चक्कमज्झभूमीए'त्ति (४१७-१), गन्तीचक्रोत्थापितरेखामध्येन सहि किल नोत्पथो नापि मार्गश्च, चक्राक्रान्तेरेखाद्वयमध्यस्यैव लोकरूढ्या मार्गात्वादिति भाव । 'पडिक्कमोरूढो'त्ति (४१७-१-वृ० पडगारूढो), तदारूढो हि किलावनि पादाभ्या स्पृशति ततश्च न चरणैर्नापि यानेनेत्याराधित भवति । 'वासदेय-भडाण विक्कओ जाउ'त्ति (४१८-१), यावद्भ्राण्ड वर्षेण विक्रीयते तावदेकदिवसेन विक्रीतमिति भाव । 'उट्टवामि'-त्ति (४१८-६), उट्टा इत्यर्थः । 'लक्खवाविउ'त्ति (४१८-१६-वृ० लक्खाए विलिपित्ता) वैद्येन स कृकलासो लाक्षारसे-नानुलिप्तो येन मदीयोदरकानुलिप्तोऽसाविति तस्य भ्रान्तिं समुत्पद्यते । 'गयघयणगोलखमे खुड्डुगमग्गित्थि पइ-पुत्ते' इत्यत्र (गाथा ९४०) गयत्ति द्वारमाश्रित्य केचिन्न गजदृष्टान्तं व्याचक्षतेऽपि तु गतगोदृष्टान्तमित्याह—'अन्ने गाविमग्गो सिलाण'त्यादि (४१९-१२) अत्र च भावार्थः—तस्करैर्गावोऽपहृतास्तासां च शिलानिचयाकीर्णमार्गेण नीतत्वात्तद नोपलभ्यते अपरस्य तु कस्यचित् स्वयुद्धिप्रकर्षादुदरावष्टम्भेनावान्मुखनिपतितस्योदरे गवा पदानि प्रतिविम्बितानि तदनुसारेण मार्गमुपलभ्य निगृह्यतास्तेन गाव इत्यस्यौत्पत्तिकी । 'उवाहणाण भारेण उवट्टिउ'त्ति (४१९-१५), यदा ह्यसौ भण्डो देव्या निविपय समाज्ञातस्तत उपानद्ग्रथितमाला वंशप्रान्तेऽवलम्ब्य देव्या समीपमागत , पृष्ट्वा तया-

सर्वां शिल्पविद्यामधारयतीति भावार्थः । 'किंकर्मय' चि (४०९-१५), किंकर्म गच्छन्तीति किंकर्मणा, भरन्त कन-
 धिकार कृतवन्त इति पृष्टा । 'इमेण त सघाड्य'मित्यादि (४१०-८), अनेन कोकाशवर्द्धकना यद्वद्वनिष्पन्नमा
 सीच्चक्र तत्परिपूर्णं निष्पादित, कीदृश च स्वविज्ञानातिशयात् कृत तदित्याह-ऊर्ध्वीकृत्य प्रक्षिप्त सद् याति बहुतर भूद-
 शमाक्रामति अग्रे च कुड्यादौ प्रतिघातस्थाने प्रस्खलित निवृत्त सत् न तत्रैव निपतति किन्तु प्रतिमुल निरसते यावतो
 भूभागात्प्रक्षिप्त तावन्त पुनरपि निवृत्त सदाक्रामतीत्यर्थः, ऊर्ध्वस्थानेन च स्थित सत् पतति किन्तु तथैव तिष्ठति, इतरस्य
 च तनगरवासिनो वर्द्धके सत्क यत्नेन घटित तत्किमित्याह—'जाती'त्यादि (४१०-९) सुगम । 'महायिस्सद-
 दोन्नि'चि (४११-१६), द्वे पाषाणमयकुण्डिके तत्राभूतामित्यर्थः । 'तेसिं कप्पराण'मित्यादि (४१२-१), तेषां चा
 काशेन गच्छत्पात्राणामग्रतः सितयस्त्रपिधान पतद्ब्रह्मको गच्छति तन्मध्यस्थिता च टोप्परिका-कडाहिका कस्यचिदुपासकस्य
 गृहे गता, सा च सर्वप्रवरे आसने तैरुपासके स्थापिता, अन्यथाऽनादरेण दृष्टा सती अगृहीत्यैव भक्षपानादिक स्वस्वा-
 मिनोऽतिक्रमायाति सातिशयत्वादिति भावः । 'कट्ठधिरूढगो'चि-(४१३-१३), एकस्मिन्काष्ठे समारूढोऽन्यानि समा-
 कर्षति । 'कादाचित्तं वा कर्म'त्यादि (४१५-३), यत् किल पीठफलकादिनिर्माणे तस्मिन्नेव क्षणे प्रारब्ध तस्मिन्
 श्रेय निष्पद्यते न पुन प्रासादादिवन्नित्य प्रतिदिन क्रियते तत्कादाचित्तक कर्माभिधीयते, प्रासादादिनिर्माणे तु बहूनि दिनानि
 यावन्नित्यव्यापार शिल्पमुच्यते । 'भरहदारण' चि (४१६-८), भरतो-नटस्तत्पुत्रेण । 'अग्गे'चि (४१६-१४)
 राज्ञा समादिष्ट-कूप एक प्रेषणीयो, रोहयेणोच-आरण्यको ग्राम्यकूप एवाकी समागच्छन् विभेतीति भवज्जिर्नागरिककूप

गरोचित इति मायायचोविरचना विधाय तस्यैव समीप गता नेतरस्येति, राज्ञाऽप्यवगत यदुतास्या अयमेव प्रिय इति
 भावार्थः । 'सित्यगकरो'ति (४२१-१), मधुसिक्थकर सर्वप्रकृतिभ्यो राज्ञा याचित इति भावः । 'उन्मामिय'ति
 कुशीलेत्यर्थः । 'पडुप्पाइय'ति (४२१-२), उपपत्तिना सार्द्धं निधुवनसमये उत्तानया स्थितया जाल्या मध्ये भ्रामर
 मधु दृष्टमिति भावार्थः । 'वाडत्तिण'ति व्यागुप्तया मधुसिक्थत्वादर्शनेन व्याकुलया, अनेन सस्यानेन स्थिता दृष्टा मधुश्च-
 रितमसौ ज्ञास्यतीति विचारशून्येत्यर्थः । 'पुरोहिओ निक्खेवण घेचूणे'त्यादि (४२१-४), एकस्मिन्नगरे पुरोहित
 प्रतिवसति, तत्समीपे च तीर्थयात्रादिप्रवृत्तलोका निक्षेपकान् मुक्त्वा व्रजन्ति, स चान्येभ्य प्रत्यागतेभ्यस्तान् समर्पयति,
 एकेन तु द्रमकेन यन्मुक्त तत्र प्रयच्छति, स च तदलाभात्प्रियाचीभूतस्त पुरोहित स्वद्रव्य याचमानो मार्गे गच्छताऽमा-
 त्येन ददृशे, सजातकूपेण चानेन राज्ञ निवेदित, अन्यदा च पुरोहितेन नक्त राज्ञा सम दतक्रीडाप्रवृत्तेन हारिते सति
 स्वनामाङ्कितमुद्रिका ग्रहणके सारिता, ताञ्च पूर्वसङ्केतितपुरो राज्ञ सकाशाद्गृहीत्वा पुरोहितगृह ययौ, तन्मुद्रिकासाभि-
 ज्ञानेन च तद्भाष्याया सकाशाद्रमकगृहीतद्रव्य समानीय राज्ञ समर्पितवान्, राज्ञा च स द्रमकनियलक स्वद्रव्यभृत-
 नियलकाना मध्ये प्रक्षिप्तः, स च द्रमक आकार्योक्त -अमीपा मध्ये यस्त्वदीयस्त गृहाण, तेन च प्रत्यभिज्ञाय स्वकीयो गृहीत
 इत्ययमत्र भावार्थः, एतदनुसारतश्च चूर्ण्यक्षराणि नेयानि । 'तहेव एगेण निम्बित्त'ति (४२१-९), तथैवेकेन
 अधिकेन कस्यचिद्वणिज समीपे सहस्रद्रव्यभृतनिवल्को न्यासीकृत तेन च वणिजा स उत्सीवित शुद्धद्रम्मा स्वय गृहीता
 स च कूटद्रम्मैर्भूतः, कूटाश्च किल निस्सारत्वात् स्वल्प देश रुन्धन्तीत्यधस्तात्कर्त्तयित्वा सङ्कटीकृत्य पुनरपि सीवितः, शुद्ध-

किमेयोपानन्मारा ? , स ग्राह-एवम्भूता निरामया तस्य राज्ञो देवी वर्त्तत इत्येवम्भूता त्यक्तीतिरिति म्यानात् तया नि-
ष्कासितेन मया बहुषु दशेषु नतव्या, न चैतावदुपानक्ष्यतिरेकेण तावन्तो देवा पर्यटितु शम्या , ततो देव्या चिन्तित-
साम्प्रत तावदेव एवैतज्जागति निर्गतस्तु सर्वत्र मा विडम्बयिष्यति तस्मादिदं तिसृष्वेव इति भीतया तत्रैव पृत इति
भावार्य । 'इत्थो दूर पसारिड सि (४२०-५) , कारणिकैहि द्वयोरप्यत्यन्तसदृश रूप दृष्टा निश्चित-न व्यन्तरिकाम
न्तरेणैवम्भूत सर्वार्थयैवरविसर्वादिरूप कश्चिन्निर्यत्तयितु क्षमो, निसर्गेण हि यत्र द्वयो सादृश्य भवति तत्रानश्य कश्चिद-
यय कश्चिद्विसर्वादी भवति, नैमत्र तस्मादनयोरैकयाऽनश्य व्यन्तरिकया भाव्य, पर काचिदिति न ज्ञायतेऽतस्तत्त्व-
रिज्ञानार्थं तैस्तद्भर्त्ता दूर प्रेषित , ते च द्वे अप्यभिहिते-तस्य पुनरप्यत्रागतस्य सतो भयत्योर्मध्ये या प्रथममात्मन दास्यति
तस्या एवासौ भर्त्तैत्यभिधाय पुनरेवाकारित , तस्य चागच्छतो व्यन्तरिकयाऽपर्यालोचितकारित्वात् सहसा दिव्यानुभावेन
करमतिदूर प्रसाप्यासन दत्तमतोऽवगत कारणिकैरेण व्यन्तरीति भावार्य । 'एव नाय (असद्वहनेषु) पुणोभि-
पट्टविजृणेत्यादि (४२०-१३) , एव ज्ञातममात्येन योऽनया पूर्वस्या दिशि प्रेषित स द्वेप्यो, राजादयस्तु नेद भ्रष्टमिति
भणन्ति च-अवश्य द्वयोर्मध्ये एक कश्चनपि पृथस्यामपि प्रेषणीय किमत्र द्वेष्यत्व ! , इत्येव तेष्वभ्रधानेषु पुनरप्यमात्येन
तद्भर्तृद्वयशरीरकारणमात्यन्तिक तस्य निवेदित, तथा च लोकचित्तानुवृत्त्यर्थमुक्त-यद्यपि द्वयोरपि समानमात्यन्तिक
शरीरकारण तथापि एव य पश्चिमाया दिशि प्रेषित स मन्दसहननोऽसमर्थो वेदनानिवहमधिसोढु अत स एव प्रतिजा-

इत्येव चूडामणिपठितलोकोऽय द्रष्टव्य । 'वीओ आपुच्छइ-सन्माध'मित्यादि (४२३-२०), द्वितीयो येन न सम्यगवगत स उपाध्यायं पृष्टवान्-ममानेन सार्द्धं सममेवाधीयानस्य न शास्त्रसद्भावमावेदयसि त्व, अस्य तु सम्यक्-कथयसीति त सकोपाभिसन्धिमालोकयोपाध्यायस्तौ पप्रच्छ-कुतो व्यतिकरादिदमभिधीयते, ताभ्या सर्वं यथावृत्तमावेदित-मुपाध्यायाय, तत्रैक प्राह-मया घटस्य विपत्तिमालोक्य "तज्जाएण य तज्जाय" मित्यादि पर्यालोचयता वृद्धासुतस्य मरण-मादिष्ट, अपरस्त्वाह-ममेतथमवगत, घटस्तावदय भूविकारो भग्न सन् भुव एव मिलित एव सोऽपि वृद्धासुतस्तदुद्भव-त्यात्तस्या एव मिलिष्यति, यदुक्त-"तज्जाएण य तज्जाय"मित्यादि, गुरणा च स मन्दप्रज्ञ शिष्य उक्त-तज्जाएणेत्यादि दलोको द्वयोरपि मयैकरूपतया व्याख्यात, स्वप्नज्ञादोषास्तु न तव सम्यक् परिणत इति कोऽत्र मम दोष इति । 'अत्य-सत्ये-रुप्पओ दह्दिक्कुडउच्छुकलावस्से'त्यादि (४२४-२), अर्थशास्त्र-नीतिशास्त्र तत्प्रावीण्ये कल्पको दृष्टान्त, कथानक चेदमुपरिष्ठायोगसङ्घरेषु न्यक्षेण वक्ष्यते, स्थानाशून्यार्थं च लेशत किञ्चिदुच्यते-पाटलीपुत्रनगरे नन्दाभि-धानेन राज्ञा कल्पकाभिधानो निजामात्य कस्मिंश्चिदपराधे सकुटुम्बोऽन्धकूपे प्रक्षिप्त, तद्भोजनार्थं च कोद्रवकूरभृत शरायक पानीय च किञ्चित्प्रक्षिष्यते, तच्चात्पमिति वैरनिर्यातनार्थं जिजीविषु कल्पक एवैको भुङ्क्ते न शोषणीति कल्पक-वर्जं सर्वाण्यपि मृतानि, नन्दश्च कल्पकबुद्धिबलेनैव राज्यमकरोद्, अतस्तमन्धकूपे क्षिप्त मत्वा समस्तप्रतिपक्षराजवर्गेण पाटलीपुत्रे वेष्टिते नन्द कल्पक स्मृतवान्, कथित च तत्पुरुष-देव ! तत्र कूपे प्रक्षिप्त भक्तमद्यापि कश्चिद्भूहति, तत कूपादाकृष्य कल्पक सप्रणय राज्ञाऽभ्याधितो-न भवद्बुद्धिमन्तरेणापदिय निस्तीर्यते तस्मात् कुरुष्व किञ्चिदुपाय, अत

द्रम्मास्तु बहुद्रव्यत्वात्किल प्रभूतदेशो मान्तीति, विधादे सज्जाते कारणिकं
 निवल्क सीवितु शक्यत अतो ज्ञात वणिग्विलसितमिदमिति भावार्थ । अन्ये त्वन्यथापि भावयन्ति, तच्च विल्लभया
 नोच्यतेति । 'नाणण तरेव निक्खेवतो' इत्यादि (४२१-१२), अत्रापि कस्यचिद्वणिज समीपे शुद्धवहुमूल्यचउद्ध-
 कादिद्रम्मस्वरूपनाणकभृतनिवल्को न्यासीकृत, तेन वणिजा ते द्रम्मा बहुमूल्यत्वात्स्वय गृहीतास्तत्र च निवल्के
 अल्पमूल्याशुद्धपणाभिध नाणक प्रक्षिप्त, स्वामिनि चागते समर्पितो निवल्क, तेन चोक्त-नेद मदीय नाणक, त्वया परा-
 वसितमिदमिति, विधादे सज्जाते कारणिकैरुच-भो पयिक ! कस्मिन् सवत्सरे त्वया इद अस्य समर्पित !, कथितश्चानेन
 सवत्सर, तत् कारणिकैर्वणिगू निर्भस्तिस्तस्मिन्काले पणाना निष्पत्तिरेव नासीद् आधुनिकत्वादमीपा, तदाऽनिद्यमाना
 स्त्वयाननेते कथ समर्पिता, तस्माद्यदस्य सरक नाणक तत्समर्प्य, समर्पित च तत् वणिजा, दण्डितश्च राज्ञेति भावार्थ,
 एतदनुसारतद्धण्यर्थक्षराणि नेयानि । 'अक्षेवि निक्खवइतगा' इत्यादि (४२१-१५), यदा हि तेन भिक्षुणा तस्मै निक्षे-
 पक समर्पित तदा द्यूतकारिरुचम्-अन्येऽपि भिक्षयोऽस्माभि सह समायातास्तिष्ठन्ति ततस्तेऽप्यस्या युष्मन्मदूपाया
 सर्व सुवर्णं स्थापयिष्यन्त्यतस्तानप्याकारयाम इति व्याजेनोत्थाय सर्वे निष्क्रान्ता इति भावार्थ । 'पिइमिस्सय' ति-
 (४२२-७), मातापित्रो पूज्यवचनमिद मातापित्रादय इत्यर्थ । 'वहिपउत्त न उग्गमइ' ति (४२२-१३), भर्तार
 मन्तरेण कलान्तरदत्त द्रव्य न लभत इत्यर्थ । 'परिभट्टउ' ति (४२२-१६) परिव्राजक । 'तज्जाणण य तज्जाय
 सिलोगे' ति (४२३-१९), "तज्जाणण य तज्जाय, तन्निभेण य तन्निभ । तारवेण य तारुव, सरिसे सरिय विणिहिसे ॥ १ ॥"

इत्येव चूडामणिपठितलोकोऽयं द्रष्टव्यः । 'वीजो आपुच्छइ-सम्भाव'मित्यादि (४२३-२०), द्वितीयो येन न सम्यगवगतः स उपाध्याय पृष्टवान्-ममानेन सार्द्धं सममेवाधीयानस्य न शास्त्रसद्भावमावेदयसि त्व, अस्य तु सम्यक्कथयसीति तः सकोपाभिसन्धिमालोक्योपाध्यायस्तौ पप्रच्छ-कुतो व्यक्तिकरादिदमभिधीयते, ताभ्यां सर्वं यथावृत्तमावेदितमुपाध्यायाय, तत्रैकं प्राह-मया घटस्य विपत्तिमालोक्य "तज्जाएण य तज्जाय"मित्यादि पर्यालोचयता वृद्धासुतस्य मरणमादिष्ट, अपरस्तथाह-ममेत्यमवगत, घटस्तावदय भूविकारो भग्नं सन् भुव एव मिलित एव सोऽपि वृद्धासुतस्तदुद्भवत्वात्तस्या एव मिलिष्यति, यदुक्तं-"तज्जाएण य तज्जाय"मित्यादि, गुरुणा च स मन्दप्रज्ञः शिष्य उक्तं-तज्जाएणेत्यादि-इलोको द्वयोरपि मयैकरूपतया व्याख्यात, स्वप्नज्ञादोषास्तु न तत्र सम्यक् परिणत इति कोऽत्र मम दोष इति । 'अन्तःसन्तधे-रूपो दहिकुडउच्छुकलावस्से'त्यादि (४२४-२), अर्थशास्त्र-नीतिशास्त्रं तत्रावीण्ये कल्पको दृष्टान्तः, कथानकं चेदमुपरिष्ठायोगसङ्घट्टेषु न्यक्षेण वक्ष्यते, स्थानाशून्यार्थं च लेशतः किञ्चिदुच्यते-पाटलीपुत्रनगरे नन्दाभिधानेन राज्ञा कल्पकाभिधानो निजामात्यः कस्मिंश्चिदपराधे सकुटुम्बोऽन्धकूपे प्रक्षिप्तः, तद्भोजनार्थं च कोद्रवकूरभृतशरायकपानीयं च किञ्चित्प्रक्षिप्यते, तच्चाल्पमिति वैरनिर्यातनार्थं जिजीविषु कल्पक एवैको भुङ्क्ते न शोषाणीति कल्पकवर्जं सर्वार्थंयपि मृतानि, नन्दश्च कल्पकबुद्धिवत्तैर्नैव राज्यमकरोद्, अतस्तमन्धकूपे क्षिप्तः मत्वा समस्तप्रतिपक्षराजवर्गेण पाटलीपुत्रे वेष्टिते नन्दः कल्पकं स्मृतवान्, कथितं च तत्पुरुषैः-देव ! तत्र कूपे प्रक्षिप्तः भक्तमद्यापि कश्चिद्ब्रूहीति, ततः कूपादाकृप्य कल्पकः सप्रणयः राज्ञाऽभ्यर्थितो-न भवद्बुद्धिमन्तरेणापदियं निस्तीर्यते तस्मात् कुरुष्व किञ्चिदुपायः, अतः

कल्पकेनात्मीयपुरुषान् प्रेष्य नदीपरतटावासितसमस्तप्रतिपक्षराजवर्गस्यारयापित-अर्गभागानामारद्यादभागमिव्यामि
 परतस्त्वात्मीयमन्त्रिण प्रेषणीया येन नदीमध्ये सन्धानमुच्यते, समायातास्तथैव, कल्पकेनोक्त-इधुक्लापकस्य मुष्टिरदस्या-
 घस्तादुपरि च छिन्नस्य मध्ये किं भवति ? कुण्डे प्रक्षिप्तदधो गऽधत्परिच्छिन्नस्य मध्ये किं भवति ? इत्येवमसम्यद्ध जल्प
 किञ्चिद्विधाय प्रतिनिवृत्त, तैश्च मन्त्रिभिर्गत्वाऽऽत्मीयस्वामिभ्यो निवेदित, ते च राजानश्चिन्तयन्ति-नेत्यमसम्यद्ध कल्पको
 जल्पति कदाचिदपि, परमस्मदीया मन्त्रिणस्सर्वेऽपि तेन भेदिता, सम्भवति हि सर्वे तत्पार्श्वे सकलयुद्धिसम्भनराद्, यदिगऽसौ
 जीवतीत्यस्माभिर्ज्ञातमभविष्यत् तदा विग्रहमपि नन्देन सम न कश्चिदकरिष्यत्, तस्मादिदानीमव्यपस-
 रणमेव श्रेय इत्येव विमृश्य सर्वे प्रनष्टा, इत्येव कल्पकस्य नीतिशास्त्रे प्राणीयमिति । 'लेहे जहा अट्टारसे'त्यादि
 (४२४-२), य किल लाटकण्ठादद्रविडदेशजादिलिपीनामष्टादशकमपि वेत्ति तस्य वैनयिकी, अथवा कश्चिदुपाध्यायो
 राजपुत्रान् पाठयति, ते च दुर्ललितत्वाद्वाक्षागोलेकं क्रीडन्ति न पुनरधीयते, अत उपाध्यायेन स्वयुद्धिप्रकर्षार्थं य क्रीड-
 न्तोऽप्यमी यथा २ अक्षराण्येकद्वित्राद्यङ्काश्च निष्पाद्यन्ते तथा २ भूमौ गोलकप्रक्षेप कारयित्वा समस्तलिपीर्गणितश्च
 प्राहिता न च क्रीडारसस्तेषा निरुद्ध इत्युपाध्यायस्य वैनयिकी । 'खायजाणएण भणिय'मित्यादि (४२४-३), स्वात-
 रूपवाप्यादि तत्स्वरूपज्ञायकेन केनचित्त्रैमिचित्केन केषाञ्चित्कूपखननप्रवृत्तपुरुषाणा कथितम्, एतावद्वरमवनौ स्वातायामत्र
 जलमु मीलियिष्यति, तैस्तावत्समधिक स्वात तथापि जल न प्रादुरस्ति, ततो नैमित्तिकाय तैराप्यात-अतिक्रान्त भवत्क
 थित स्थान तथापि न पानीयमुन्मीलति, नैमित्तिकेन प्रत्यवाचि-यस्मिन्नेव प्रदेशे मया कथित तस्मिन्नेव जल केवल

तत्रैकस्मिन्मात्रे कूपतट ताडयत यूय धासकेन-दुद्दालकेनेत्यर्थः, तथैव तैरनुष्ठितम्, उद्भूतं च तोयमिति नैमित्तिकस्य
वैनयिकीत्येव चूर्ण्यक्षराणि मन्तव्यानीति । 'अणेगआसावहो'ति (४२४-६) अनेकानश्वानावहतीत्यनेकाश्वानावह,
तेन गृहे तिष्ठतोऽन्येऽप्यश्वानावहयो भवन्तीत्यर्थः । गर्दभोदाहरणे-कश्चिद्राजा तरणवयस एव पुरुषान् स्वसन्निधौ धारयति
न पृच्छान्, अन्यदा च ससैन्यं कमपि शत्रुमनुधावितोऽसौ, अरण्ये च तोयमन्तरेण वाच्यमानार्थो सेनायामवदुष्टत्वेन
तरणपुरुषेषु जलस्थानान्यजानानेषु किमत्र कटके अस्ति कश्चिद्बुद्धो यो जलाशयान् जानीत इत्येव राज्ञा पृष्ट, तत्र कैकेन
पदातिना पितृभक्तेन राज्ञः प्रच्छन्नं स्वपिता वृद्धं आनीत आसीत्, तेन च पृष्टेन सता राज्ञः कथित-यत्र किल सरश्चरणा
घातान्प्रयच्छन् सादर भूमिमाजिग्रसति तत्र स्वल्पेऽपि स्वाते जलमवाप्यते इति वृद्धश्चरति, तथैव च खानिते तस्य राज्ञस्तो-
यशिरादर्शनमभूद्, अन्ये त्वाचक्षते-येन मार्गेण तोयगन्धमाजिग्रन्तो रासभा जग्मुस्तन्मार्गमाश्रित्य नीत समस्तमपि सैन्यं
तेन वृद्धेन दृष्टश्च जलाशय इति, वृद्धस्य वैनयिकीत्येव चूर्ण्यक्षराण्युक्षेयानि । 'लक्ष्मणोदाहरण' (४२४-८-लक्ष्मणे वृ०),
पारसविषये कस्यचिद्गृहे प्रभूतास्तुरङ्गमा, तेन वाग्धस्वामिना एतावदश्वसमूहमध्ये स्वेच्छयाऽश्वद्वयं त्वया भृतौ वर्षान्ते
ग्राह्यमित्युक्त्या कश्चिदश्वरक्षको घृतः, तस्य च तदुहिता सार्जं सङ्गतिरभूद्, वृत्तिकाले च समायाते अश्वरक्षकेन सा
तदुहिता पृष्टा-अमीपा मध्ये कथय किमपि लक्षणयुक्तमश्वद्वयं येन तदुह्मामि, तयाऽभिहितोऽसौ-सर्वेऽन्येऽपि अरण्ये
विश्रान्धमुपविष्टेषु घोलचर्म-चर्ममयाधारविशेषं स पापाणखण्डानां भूत्वा उपरिष्टादृक्षात्वातो मोक्तव्यं तया पट्टस्तद-
ग्रतो वादनीय इत्येव कृते यो न समुत्पस्यतस्तथा खुम्बुरेकेण-चर्ममयेन पापाणखण्डभृतेन पृष्ठतो वाद्यमानेन सर्वानपि

याह्य यौ शेषाश्ववाहनिकातोऽधिकं निर्वहत तौ द्वावपि गृहाण, तेन सर्वं तथैव कृत्वा चेतनरुडे-मृत्युकांटे अभ्यस्वामी
 याचितो-ममामुकममुक चाश्व देहि, तुरङ्गमस्वामी तु समस्तलक्षणयुक्तौ ताविति कृत्वाऽऽह-एतद्वर्जं शेषान् सजानपि
 गृहाण किमेताभ्या करिष्यसि ?, स तु तद्वर्जं नापर कमप्यश्वमिच्छति, ततश्चाश्वस्वामिना स्वभार्योत्ता-प्रदीयतामस्मै
 स्वपुत्रिका येन गृहजामातृत्वं प्रतिपन्नो नाश्वौ गृहीत्वाऽन्यत्र व्रजति, सा च हीनोऽसाविति नेच्छत्यमुमर्थं, ततोऽश्वस्वामी
 भार्याऽश्ववोधाय वर्द्धकिसुत दृष्टान्तीकरोति, किमर्थमाश्रित्येति चेद् उच्यते-लक्षणयुक्तेन स्वगृहे घृतेन कुटुम्ब्य घनरुन-
 कादिना वर्द्धत इति, साम्प्रत स एव दृष्टान्तो भाव्यते-एकस्य कस्यचिद् भागिनेयस्य मातुलकेन वर्द्धकिना स्यदुहिता
 परिणेतु दत्ता, गृहजामाता च कृत, कर्मांतर (वसौ न किञ्चित्करोति, अतो वर्द्धकिदुहित्रा प्रेरित किमिति पुरयप्रतरहित
 परदत्तमुपजीयस्तिष्ठसि ? विधेहि किञ्चित्कर्मान्तरमिति, कुठार गृहीत्वा काष्ठकर्त्तनार्थमटवीं गत, स्वाभिलषितकाष्ठप्राप्त्य
 भावाच्च प्रतिदिशस रिक्त एव निवर्त्तते, पठे च मासे लब्ध कृष्णचित्रककाष्ठ, तत्र च कुलक-कलशिकाचतुर्थोदारूपो
 धान्यमापकविशेषो घटित, तद्वित्रयार्थं च द्रव्यस्य लक्षणे देय इत्युक्त्या स्वभार्याऽऽपणपथे प्रेषिता, सा च तन्मूढ्ये
 लक्ष याचमाना लोकैरपहस्यते, अपरस्तु बुद्धिमान् वणिक्कश्चित् कारणेनेह भवितव्यमिति विमृश्य यावत्तेन धान्य मिमीते
 तावन्न कथञ्चित्क्षीयते अतो धान्याद्यक्षयनिमित्तं लक्षमपि दत्त्वा तेन गृहीत, तत प्रभृति तेन सलक्षणजामातृकेन गृहे
 घृतेन सर्वमपि वर्द्धकिकुटुम्ब घनधान्यादिना वृद्धिसुपययौ, तथा त्वमपि निजदुहितर यद्यस्मै प्रयच्छसि तदाऽनेनास्मद्वृहे
 तिष्ठता समस्तलक्षणोपेतमश्वद्वयमपि तिष्ठति, तदश्वद्वयमाहात्म्येन च सर्वा सम्पद करस्या एव भवन्ति अस्माकमित्यादि

बहुविधमुक्त्वा दापिता तस्मै दुहितेत्यत्र अग्राधिपतेर्वेनयिकीत्येव सभाचार्यो चूर्ण्यक्षरगमनिका । 'तेणसीवणीए'ति
 (४२५-१) तत्करसीयिकया नष्टसीयन्येतियावत् । किमिति तेन वैद्येन स्लोक विपमानीतमित्याशङ्क्याह- 'ज कि बहुणे'-
 त्यादि (४२५-६), यद्-यस्मात्कारणात् कि निस्तारेण वस्तुना विपेणान्येन वा बहुनाऽपि क्रियते ? प्रतिपक्षदर्शनेनापि
 निस्तारेण कि बहुना ? अपि तु प्रतिपक्षोऽपि सार एव प्रदर्शनीय स्वल्पोऽपि, यथा तेन वैद्येन विपप्रतिपक्ष स कश्चि
 त्प्रधान स्वल्पोऽप्यगदौ दशितो येन शतसहस्रजनुवेध्यपि विप इगित्येव निवसितं, तस्मान्न स्वल्प बहु वा वस्तु चिन्त
 नीय, किं तु विवक्षितस्य वस्तुनो य आयो लाभो निष्पत्तिरितियावत् तदुपाये यत्कुशलत्वं तस्यैव दर्शन-प्रकटन कर्तव्य,
 एतदुक्तं भवति-किमल्पबहुत्यविचारेण ? येनैव विवक्षितकार्यनिष्पत्तिस्तत्रैव यतो विधेय इति भावार्थः । 'सुधिय भणति
 अहो सीपा साडी'त्यादि (४२५-१६), शुष्कामपि-अनार्द्रामपि स्नानशाटिका ते कुमारः शीतलामपि व्यपदि-
 द्यन्त, वृण च द्वाराभिमुख कृत्वा व्यपदिशन्ति अहो सुदीर्घमिदं, क्रीञ्चनामा जीवविशेष स किल शेषदिवसेषु स्नानाव-
 साने मद्गलार्थमुपाध्यायस्य प्रदक्षिणीकृत्याऽऽरात्रिकवदवतार्यते तत्र च दिवसे विपर्ययेणावतारितः, एव कुमारैरनुष्ठि
 तेऽवगतमुपाध्यायेन-कथमिति ? चेद् उच्यते-शीतला शाटिकेति ब्रुवाणै कुमारै स्वमातापित्रादीनि मा प्रति शीत-
 लाणि-विरक्तानीति सूचित, दीर्घतृणदर्शनेन च मम पलायनार्थं दीघ पन्था प्रदर्शितः, क्रीञ्चविपरीत्याग्रतारणेन तु
 मरणमावेदित मम, तथा चाह-'सीयाण'ति (४२६-२) स्मशानसात्कर्तुं मृगयन्ति-भारयितुमिच्छन्तीत्यर्थः, वैपरीत्येन
 हि क्रीञ्चावतारणादिकृत्यानि किल मृतस्यैव क्रियन्ते न जीवत इति निश्चित्य प्रपलाययामास उपाध्याय इति, कुमारणा

चाहय यौ शेषाश्ववाहनिकातोऽधिक निर्वहत तौ द्वावपि गृहाण, तेन सर्वं तथैव कृत्वा वेतनकाले-मूल्यकांठे अश्वस्वामी
 याचितो-ममामुकममुक चाश्व देहि, तुरद्भ्रमस्वामी तु समस्तलक्षणयुक्तौ ताविति कृत्वाऽऽह-एतद्वर्जं देवान् सगानपि
 गृहाण किमेताभ्या करिष्यसि ? , स तु तद्वर्जं नापर कमप्यश्वमिच्छति, ततश्चाश्वस्वामिना स्वभार्योक्ता-प्रदीयतामस्मै
 स्वपुत्रिका येन गृहजामातृत्व प्रतिपत्नो नाश्वौ गृहीत्वाऽन्यत्र व्रजति, सा च हीनोऽसाविति नेच्छत्यमुमर्थं, ततोऽश्वस्वामी
 भार्याऽश्वबोधाय वर्द्धकिमुत दृष्टान्तीकरोति, किमर्थमाश्रित्येति चेद् उच्यते-लक्षणयुक्तेन स्वगृहे धृतेन कुटुम्ब घनरुन
 कादिना वर्द्धत इति, साम्प्रत स एव दृष्टान्तो भाव्यते-एकस्य कस्यचिद् भागिनेयस्य मातुलकेन वर्द्धकिना स्वदुहिता
 परिणेतु दत्ता, गृहजामाता च कृत, कर्मांतर (वसौ न किञ्चित्करोति, अतो वर्द्धकिदुहित्रा प्रेरित किमिति पुरुषप्रतरहित
 परदत्तमुपजीवस्तिष्ठसि ? विधेहि किञ्चित्कर्मान्तरमिति, कुठार गृहीत्वा काष्ठकर्त्तनार्थमटवीं गत, स्वाभिलषितकाष्ठप्राप्त्य
 भावाच्च प्रतिदिवस रिक्त एव निवर्त्तते, पष्ठे च मासे लब्ध कृष्णचित्रककाष्ठ, तत्र च कुलक-कलशिकाचतुर्योदशरूपे
 भाव्यमापकविशेषो घटित, तद्वित्रयार्थं च द्रव्यस्य लक्षणे देय इत्युक्त्या स्वभार्याऽऽपणपथे प्रेषिता, सा च तन्मूल्ये
 लक्ष याचमाना लोकैरपहस्यते, अपरस्तु बुद्धिमान् वणिक्कश्चित् कारणेनेह भवितव्यमिति विमृश्य याचत्तेन धान्य मिमीते
 तावन्न कथञ्चित्क्षीयते अतो धान्याद्यक्षयनिमित्त लक्षमपि दत्त्वा तेन गृहीत, तत प्रभृति तेन सलक्षणजामातुकेन गृहे
 धृतेन सर्वमपि वर्द्धकिकुटुम्ब घनधान्यादिना वृद्धिमुपययौ, तथा त्वमपि निजदुहितर यद्यस्मै प्रयच्छसि तदाऽनेनास्मद्गृहे
 तिष्ठता समस्तलक्षणोपेतमश्वद्वयमपि तिष्ठति, तदश्वद्वयमाहात्म्येन च सर्वा सम्पद करस्था एव भवन्ति अस्माकमित्यादि

कोऽत्र मम दोष इति १, एव विधादे द्वावपि राजधानीं प्रति गन्तु प्रवृत्तौ, मार्ग चाश्वात्पतितेन केनचिद् अकृतपुण्य पुमानु-
 क्त - एन प्रपलायमानमभ्य व्यावर्त्तय, तथैव तेन कृते मर्माहतोऽश्वो मृत तेनाप्यसौ गृहीत, एव त्रयोऽपि जना राजधान्या
 वहिस्तादृष्टदृशस्याधस्ताद्रात्रावुषिता, अपरेऽपि लोमन्थिका नटास्तत्रैवोषिता, अकृतपुण्यपुरुषेण चानयोर्यावज्जीव
 दासोऽह भविष्यामीति विचिन्त्य यदपृक्षे दण्डीखण्डेनोलम्बित, नुटिते च तस्मिन्नाधोवर्त्तितमहत्तरो निपतता व्यापा
 दितो, अतस्तेरपि नटं प्रारब्धोऽसौ, तत सर्वेरपि यथावृत्तव्यतिकरेऽमात्यस्य कथिते तमकृतपुण्यपुरुष निष्प्रतिभ दीनव-
 दनमनुकम्पास्पद दृष्ट्वा रूपया सञ्जाततत्पक्षपातो निजगाद सचिवो-ददात्येव चलीवर्दान् केवल यैर्मुच्यमाना घाटके बली-
 यर्हा दृष्टास्तानि बलीवर्हस्वामिनो नेत्राणि उत्स्तातयामि, अश्वस्वामिनो यया जिह्वयेदमुक-निवर्त्तयेनमश्च तामुत्पाटयामि
 ततो दास्यत्यश्वमसौ, नटास्त्वभिहिता, तस्यैव यदपृक्षस्याधस्तादय शेते भवता मध्यात्कश्चिदुल्लम्बयतु इत्येवमभिहितास्त
 परित्यज्य सर्वे प्रणष्टा इति चूर्ण्यक्षरभावार्य । 'ढोवदृष्टान्तो' (४२७-९), यथा काचित्परिवेशनकर्त्री प्रथममेव
 जानाति एष एतावन्मात्रया दीयमानः सर्वेषामेकस्मिन्माने भविष्यति अतस्तावन्मात्र २ डोवै कृत्वा ददातीत्यर्थ ।
 'मौक्तिकदृष्टान्तो' (४२७-९), यथा कश्चिन्मौक्तिकानि शूकरवाले प्रोतयस्तथाऽऽकाशे मौक्तिकमुल्लालयति यथा शूक-
 रवालमुलेन तच्छिद्रं सयुज्यत इति । 'पचउ'त्ति (४२७-१०), सुवको-नट इतियावत् । तुन्नाकः अभ्यासोत्तरकाल
 पश्चादतिसूक्ष्माणि तूनयति यथा श्रीमन्महावीरसम्बन्धि यस्त्र धिग्जातीयेन तुनाकसकाशात् तथा तुन्नापित यथा न
 केनचिद्वक्षित, शूच्या च तुनाको निरीक्ष्य कश्चित्तावन्मानं दवरक गृह्णाति यावता विवक्षितवस्त्रच्छिद्रं पूर्यते न हीनाधि

तथा सूचयता उपाध्यायस्यापि तथैव निश्चिन्वतो वनयिकी । 'नीम्रोदकोदाहरण' (४२६-२), काचिद्वणिग्नाया
 चिरप्रोयिते स्वभर्तारि मन्मथव्यधितान्त करणा दास्या सद्भावमायातवती-समानय कथिदुपपत्ति, न दासोमि मोदुमन्न
 गृहप्रवेशित, स च पानीय पातुमिच्छत्तदेव प्रत्यासन्न प्राप्त नासीद्वाऽन्यजलमित्यादिपुतश्चित्कारणात् नीम्रोदक पापित,
 तच्च किलोदक नीम्रमध्यवर्त्तिवग्विषमर्षशरीर स्पृष्ट्वाऽधस्तात्तिपपात, विषदिग्धजल्पानाच्च मृतोऽसौ, तथा च यणिगदयि
 तथा रात्राचैव नगरवर्तिर्नित्तेयकुलिकाया त्याजित, त चाभिनवप्रक्षालितनल दृष्ट्वा नगरमात्येन नापिता सर्वेऽप्याक्रा-
 योक्ता-कैन्न भयता मध्येऽस्य नखा प्रक्षालिता ? कस्मिन् वा देशे स्थितस्येत्याद्यापृष्टे तन्मध्यादेकेन जगदे-अमुकजनि-
 गदासीवचनात्सर्वमावश्यकमिदमया कृत, अत सा दासी राजपुरुषे प्रहता, तथा च यणिग्भार्या निरदेदि, सा चामात्येना-
 कार्यं दृष्ट्वा-किमिदं, तथा कथित-न जानामि किञ्चित्, केवल नीम्रोदक पीतमनेन निमाया, अतो निश्चितममात्येन-
 भवितव्य नीम्रेषु विषधरेण एतन्भरणान्यधानुपपत्ते, प्रलोकितो नीम्रप्रदेशो दृष्टश्च त्वग्विषसत्सर्व इत्येव चूर्ण्यक्षरभावार्य ।
 'गौणे त्याद्युदाहारण (४२६-५), कश्चिदकृतपुण्यो य य व्यवसायमारभते स स विपद्यते, ततो मित्राद् याचितवलीवद्
 सकल दिवस हल वाहयति रात्रौ पुन समर्पयति, अन्यदा तु सन्ध्याया तत्समर्पणार्थमायातो मित्र च मुञ्जान दृष्ट्वा
 लज्जया न समीपमायात केवल तस्य पश्यतस्तदीयवाटके प्रक्षिप्ता वलीवर्दी, तेन च मित्रेण न मद्गोपितास्ततो वाटका
 निर्गतास्तस्करैश्चापहता, ततोऽसौ अकृतपुण्यस्यैव पार्श्वे याचितवान्, स तु ग्राह-भया तव पश्यत एव मुक्ता इति मम

दोषमुद्भवान्य चाणाक्येन सर्वोऽपि ग्रामो दाह प्रापित इति भावार्थः । 'इयपाउयाउ'ति-(४३७-१६-इदपाउ च०), या
 पूर्वमिन्द्रकुमारिका इत्युक्ता चाणप्येन नगरात्स्वबुद्ध्या निष्कासितास्ता एव नामन्तरत इन्द्रपादुका इतीहावगन्तव्या
 इति उक्तो बुद्धिचिचार ॥ 'न तु शुभस्य स्वरूपस्यैवे'ति (४३९-१९), एवम्भूतस्यैवाशुभरूपस्य ससारानुबन्धिन
 कर्मण एव क्षयो युज्यते न तु यथा सर्वथा सन्तानोच्छेदवादिभिः सौगते 'दिश न काश्चिदि'त्यादिवचनत शुभस्य
 जीवस्वरूपस्याप्युच्छेदोऽभ्युपगम्यत इत्यत्राभिप्राय इति । 'स हि योगनिरोध कुर्वन् प्रथममेवे'त्यादि (४४१-५),
 स हि भगवान् केवली योगत्रयनिरोध चिकीर्षुविषमिव मन्त्रेण प्रथममेव तावत्तद्व्यापार निरणद्धीति सम्बन्ध, तस्या-मन-
 पर्याप्तिनिवृत्ते शरीरसव्ययैक्षजीवस्य मनोद्रव्यग्रहणशक्तिरूपाया योऽसौ बाध्यघटादिवस्तुचिन्तनरूपो व्यापार प्रथम तावत्
 त निरुणद्धीत्यर्थः, केन कृत्वेत्याह-'अनुत्तरेणे'त्यादि (४४१-७), अनुत्तरादिविशेषणविशिष्ट किल सिद्धानामपि वीर्य
 भवति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्त-करणवीयेण-शरीरजरीयेत्यर्थः, तस्या व्यापार निरुणद्धि, या किमित्याह-'याऽसौ शरीरे'-
 त्यादि, पुनस्तामेव विशेषयति-'यथा पूर्वं'मित्यादि, किमर्थं पुनस्तद्व्यापार निरुणद्धीत्याह-तस्या-मन पर्याप्तिनिवृत्तेर्य-
 त्कारणभूत कर्म तेन जीवस्य य सयोगस्तद्विघटनाय, न ह्यविकले तत्कारणभूते मन पर्याप्तिनामकर्मणि तत्कार्यभूताया
 मनोद्रव्यग्रहणशक्तेर्निरोध शक्य कर्तुमिति भावः । 'निरुध्य चे'ति, मनोव्यापार उपलक्षणात्वाद् चाक्षयव्यापार च
 निरुध्य तत शैलेशीभावनामेतीति सम्बन्धः, अथ मनोव्यापारादिनिरोधे क क्रम इत्याह-'पञ्चतमिक्ते'त्यादि (४४१-९),
 व्याख्या-पर्याप्तिसमर्थनोत्तरकालमेव जघन्ययोगिनः सन्निनो यावन्ति मनोद्रव्याणि-चित्तावष्टम्भकमनोवर्गणादलिकानि

कमिति । 'पञ्चोओ रापगिह'मित्यादि- (४२८-११), चण्डप्रयोतो राजा राजगृहपरणद्धि तदारामभूतो च प्रयम-
 मेव निधानानि स्वयमेव निक्षेप्याभ्यकुमारेण पश्चाद्देदयित्वा तदीयस्कन्धावारनिवेदनाय रूपुरपाभ्यादास्यापि चण्डप्र-
 द्योतस्य-त्यदीयसामन्ता सर्वेऽपि श्रेणिकेन भेदिता, अन्यथा शोध्यन्ता तदीयावासभूमयो यदि श्रेणिप्रयुक्तनिषानानि
 न लभ्यन्त इति, तद्वच श्रुत्वा प्रपलानश्चण्डप्रद्योत इत्यभयस्य पारिणामिकी । 'सुहृमफट्टियाहि'ति (४३०-३) यानु
 वचनोत्तिष्ठु करमुत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्यासभ्यवाक्यं परे दृष्यते ता मुसमर्कटिकास्ताभिर्धेलविता-अपमानिता । 'उचयास
 करेइ'ति (४३०-५), स उदितोदयो राजा वैश्रमणाराधनायोपयाम चक्रे, वैश्रमणेनापि तदीयश्रावकृत्यपरितोपितमा-
 नसेन धर्मकचिराज. महस्य त्वनगरे वाणारसीलक्षणे प्रसिद्ध । 'सद्दीवइस्स'ति (४३३-११), शङ्खीपतिरिति-
 नन्दस्य विरदमिद । 'पाओ पढमो उक्खिक्खतो'ति (४३३-१४), प्रथम प्रतिज्ञाश्लोक उल्लिख्येतसा अन्यदा तु
 तमेव प्रकट पठितवान् "कोसोन भूत्वे"ञ्चेत्यादि । 'इमो य उपससुवाती'त्यादि (४३४-७), चन्द्रगुप्त पञ्चसरसि प्रवे-
 शित स्वयं तु वाणाक्यस्तस्मीरे देवार्चन करोति, तत्र च किल मौनेनाह देवतामर्चयामीति रयापयन् कैचिन्नन्दपुरणं
 चन्द्रगुप्त पृष्ट सन् शिरश्चलनसङ्गैव कथयत्यग्रतोऽसाविति 'आणाय वसीहि अवगे'त्यादि (४३५-७), इह
 किंलैकस्मिन् ग्रामे भिक्षाटनं कुर्वता पूर्वं वाणाक्येन भिक्षा न लब्धाऽऽसीद् अतः प्रत्यपकार करोमीति क्षुद्रोदेशस्तद्ग्रामे-
 यकानां दत्तो यथा चूतान् कर्त्तयित्वा वशजालीना वृत्तिविधेया, ग्रामेयकै पुनर्न कथनापि यशाना चूतैर्गृत्ति कारयति
 ततो देवकदोपादेवाय व्यत्ययोऽभूदिति विमृश्य वशीभूताना वृत्ति कृता, अतो मदीय वचोऽभीभिरन्यथा कृतमिति तमेव

तदानन्तर्यवृत्तिरेव प्रतिस्खलनमित्येव सभावार्यमिदं व्याख्येयम्, अत एवोक्तं—‘सूक्ष्मधिपा भावनीय’मिति । ‘गन्तूण
जोअण जोयण तु परिहाइ अगुलपुहुत्त’मिति (४४३-१५), अत्राहुलपृथक्त्व जिज्ञासुना त्रैराशिकमनुसरणीय,
तत्रेय करणकारिका—“आद्यन्तयोस्त्रिराशावभिन्नजातीप्रमाणमित्सा च । फलमस्य जातिमध्ये तदन्यगुणमादिमेन भजेत्
॥ १ ॥” भाषणा त्वियम्—अत्र सार्द्धद्विविधतियोजनलक्षाणि गत्वा यद्यष्टौ योजनानि हीयन्ते तदैकस्मिन् योजने किं परि
हीयते ? , स्थापना—[२२५००००१८१९] अत्र चान्त्येनैककेन मध्यवर्त्तिनो अष्टौ गुणितास्तावन्त एव भवन्ति एतानि चाष्टौ
योजनान्याधरादिना विभक्तव्यानि न च भाग प्रयच्छन्ति अतोऽहुलानि क्रियन्ते, तत्रैकस्मिन् योजने अष्टपष्टिसहस्राधि-
कस्तलक्षण्यहुलाना भवन्ति अतोऽष्टसु योजनेष्वयमहुलराशिर्भवति ६१४४०००, अस्य राशौ सार्द्धद्विविधतिलक्षस्व-
रूपाधरादिना भागेऽपहृते किञ्चिद्भूतमहुलत्रय लभ्यते तदेव चेहाहुलपृथक्त्वशब्देनोक्तं द्रष्टव्यमिति, इदं चेहाविशेषेणो-
क्त्यादित्थं व्याख्यायते यायता प्रज्ञापनाया द्वितीयस्थानपदे मध्यभागवत्पर्ययोजनेषु हानिनिमित्तिद्वेव अतस्तन्मतेन मध्य-
भागाद्योजनयज्ज्वा शेषक्षेत्रस्य हानिर्द्रष्टव्येति । ‘पृष्ठतोऽर्द्धावनतादि’रिति (४४३-२८-पृष्ठतो वा अर्थो०), आदि-
शब्दाद्भूतस्तपृष्ठस्योत्तानस्य परिग्रह निषण्णश्चोपविष्ट उच्यते । उक्तपि पञ्चधनु शतेभ्यस्त्रिभागे पातिते सति सत्रि-
भागत्रयस्त्रिंशदधिकधनु शतत्रयमानैव सिद्धानामवगाहना भवतीति । ‘किं ह मरुदेवीत्यादि गाथा (४४४-१७),
यद्युत्कृष्टतोऽपि पञ्चधनुशतमान एव सिध्यति नाधिकमान तत्कथं मरुदेव्या मान पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनु शतलक्षण-
मुपपन्न स्याद् ? , आचार्य आह—नाभे. कुलकरात्सकाशाद् येन किञ्चिद्भूतनासौ ज्ञातव्या, एतमुक्तं भवति—यद्यपि पञ्चवि

तथापारश्च-मनोद्रव्यव्यापारश्च चिन्तनीयानुकूलचष्टक्षणो वा यायाः भवति कंगलिनीऽपि नैऋत्यपन्याप्राप्तिमनये
तायन्ति मनोद्रव्याणि तद्रव्यापारश्च तावानेव भवति, इदमुक्त भवति-शैलेशीमाररह्यु केगडी प्रथममेवापिन्त्यगमन्ये-
वीर्यविशेषाङ्गित्येव पर्याप्तमात्रजघन्ययोगिसन्निपन्नेन्द्रियमनोयोगतुल्य मनोयोग धरति, ततश्च तस्मादपदिष्यमाण-
मनोयोगाद् असट्थेयगुणत्रिहीन प्रतिसमय निरन्धानोऽसह्येयसमये सर्वमपि मनोयोग निरणञ्चि, अत्रदिष्यमाणमनो-
योगात्प्रतिसमयसट्थेय २ भागमपनयतसह्येयसमये सर्वमपि मनोयोग निरणञ्चीत्यर्थ इति गाथाद्वयार्थः । एष
तत्ससुप्तपनकजघन्यकाययोगतुल्य विधृत्य ततस्तदसह्येयगुणविहीन प्रतिसमय निरुन्धानोऽसह्येयसमये सर्वं वाग्योग
देहिन्निभाग च मुञ्चन् सर्वं काययोग निरणञ्चि, निरुन्धा च शैलेशी प्रतिपद्यत इति गाथाचतुष्टयतात्पर्यार्थः । अन्ये रान्य-
थापि व्याचक्षते, प्रज्ञापनादिभिर्विसयादित्वाच्च तनेह प्रदश्यत इत्यल प्रसन्नेनेति । 'तवानन्तर्येष्टुस्तिरेव प्रतिरत्नलन'-
मित्यादि (४४२-२०), तस्य-अलोकाकाशस्यानन्तर्येण-अव्यवहितत्वेन या वृत्ति-अवस्थिति संघालोकेन सिद्धाना
प्रतिस्खलन न पुनर्दृष्ट्यादेरिव सम्भादिना सार्द्धं सगन्धे सति प्रतिघात, सम्बन्धस्यैवानुपपत्ते, तथाहि-एकैकस्य जीव
प्रदेशस्यैकैकालोकाकाशप्रदेशेन सह सम्बन्धो भवन् सर्वात्मना वा भवेत् देशात्मना वा ? यदि सर्वात्मनेति पक्षस्तदा
जीवप्रदेशस्य सर्वात्मनाऽऽकाशप्रदेशेन सम्बद्धत्वादेकत्वमसङ्ग, अथ देशात्मनेति पक्ष, तदा प्रदेशेष्वपि प्रदेशप्रसक्ति,
तदुक्त, यदाह-'प्रदेशाना निष्प्रदेशत्वा'दिति न हि प्रदेशेष्वपि प्रदेशा सन्ति इत्येवं पक्षद्वयेऽपि सम्बन्धाभावात्

शुलपृथक्त्यै कैश्चिज्जाघन्य सप्तहस्तलक्षण मान हीनमपि स्याद्, उत्कृष्टमपि पञ्चधनुशतलक्षण मानमभ्यधिकमपि कैश्चि-
 द्धनु पृथक्त्यैर्भवेदिति यथासङ्ख्य सम्वन्ध, ततश्च यद्यपि कैश्चिज्जनु पृथक्त्यैर्मरुदेभ्यः शरीरमानमभ्यधिक तथापि न
 कैश्चिद्दोष इति गाथार्थ, किञ्च-सप्तहस्तमानादधस्तात् पञ्चधनुशतभ्यश्चोपरि वर्तमानस्य यत्कस्यचिज्जीवस्य सिद्धिगमन-
 तदाश्चर्यप्रायमिति यद्यपि सामान्यमुमुक्षुजीवशरीरमानप्रतिपादके सूत्रे न निबद्ध तथापि पञ्चशतादेशवचनवत्प्रमाणयित-
 व्यमेव, न हि पञ्चशतान्यादेशाना कचित्सूत्रे निबद्धानि न च तानि न प्रमाणमिति, आह च—‘अच्छेरयादि’ इत्यादि,
 (४४४-२१), गाथा व्याख्यातव, नवरमाश्चर्यादीत्यादिशब्दात्प्रधिरलजीवभावित्वादिरिग्रह । ‘केनचित् प्रकारेणा-
 लौकिकेनास्थित’मिति (४४५-२), ननु यदिह सस्थान तत् तत्रापि घनप्रदेश सत् सिद्धानामनन्तरमेवोक्त, तथाहि-
 ज सठाण तु इह भवं व्रयतस्स चरमसमयमि । आसी अ पएसघण त सठाण तहि तरस् ॥१॥ इति (गा० ९६९) कथं
 न विरोध ? इति, नैय, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, यथा ह्यमूर्त्तत्वेन नभस स्वत आकाराभावेऽपि चतुरस्रगृहद्वाराद्यर्थो-
 यच्छिन्नस्य तस्यापि परोपाधितश्चतुरस्राद्याकारता कल्प्यते तथा सिद्धानामपि प्रागौदारिकशरीरपरिच्छिन्नजीवप्रदेशापेक्षया
 परोपाधित सस्थानमुच्यते न पुनस्तेषा स्वत सस्थानमस्ति अमूर्त्तत्वात् सस्थानस्य च मूर्त्तवस्तुधर्मत्वादिति न कश्चिद्वि-
 रोध इति । ‘सिद्धस्स सुहो रासी सधद्धापिडिओ जइ हवेज्जा’ इत्यादि (४४६-१४) गाथाया सर्वाज्जाशब्देन
 सादिरपर्यवसित सिद्धसम्वन्धेय कालो गृह्यते न सामान्य सर्वोऽपि काल, तद्ग्रहणे हि चक्ष्यमाणमनन्तैर्वर्गमूलैरपवर्त्तनम-
 सन्नत स्याद्, यदि हि सर्वकालसमयराशिना गुणयित्वाऽपि पुनरपवर्त्तनीयो राशि तर्हि तद्गुणनस्य किं फल ?, सिद्धसम्व-

शल्यधिक पञ्च धनु शतानि नाभे शरीरप्रमाण तथा मरुदेव्या अपि “सधयण सठाण उच्चत्त चेत्त पुटयरोहिं मम” मित्यति
 देवात्तदेव प्राप्नोति तथापि पञ्चधनु शतमानैवासी, सूत्रे हि कियन्मात्रेण हीनाधिकेऽपि आपयार्थमनेरुस्थानेषु हृदयन्ते
 पयातिदेशा इति भावः, अथवा भवतु नाभिश्चरीरप्रमाणा तथापि करिस्कन्धावरुढत्वात्सुचितगात्रा सिद्धेति न यथोक्ता-
 वगाहनाविरोध इति गार्थः । जघन्यावगाहनाया विप्रतिपत्तिमायि कुर्वन्नाह पर - ‘सन्सिणसु इत्यादि (४४४-१८),
 ननु प्रज्ञापनाविग्रन्थेषु जघन्यपदेऽपि सप्तहस्तोच्छ्रितस्यैव सिद्धिरका अतः कथमिह जघन्यतो द्विहस्तशरीरमानस्य मुचि-
 रुच्यमाना न विरुध्यत ? , एव परेणोक्ते पञ्चाङ्गेनोत्तरमाह - ‘किले’ति वृद्धवादसूचाया एव किल वृद्धा व्याचक्षते - सा
 प्रज्ञापनाद्युरा सप्तहस्तप्रमाणा जघ-यावगाहना तीर्थकृतामेव द्रष्टव्या, जघन्यपदेऽपि तीर्थकर सप्तहस्तमान एव सिद्ध-
 तीत्येव विपर्ययेति भावः, तीर्थकरव्यतिरेकेण तु शेषजीवाना सिद्धता - सिद्धिमासादयता जघन्यपदे याऽगोक्ता द्विहस्तप्र-
 माणाऽवगाहना सैव द्रष्टव्येति वाक्यशेष इति गार्थः, के पुनस्ते ये द्विहस्ता सिद्धा इत्याह - ‘ते पुणे’त्यादि (४४४-१९),
 ते पुनर्जघन्येन द्विहस्तप्रमाणा कृष्णपुत्रादयः सिद्धा भवेयुः, अन्ये पुनरभिदधति - सप्तहस्तप्रमाणा एव यो मयूरवन्धा-
 दिनाः सर्वस्य बद्धो यन्त्रे वा निषीध्यमानः सङ्कुचितो द्विहस्तीभूतः सन् सिद्धति तस्यैव जघन्या द्विहस्तप्रमाणावगाहना
 प्राप्यते न पुनः स्वरूपतोऽपि कश्चिद्विहस्तः सिद्धतीति गार्थः, किञ्च - प्रायोवृत्तिमाश्रित्य जघन्यतः सप्तहस्ता उत्कृष्ट-
 तस्तु पञ्चधनु शतानि सूत्रे मानमुक्त इतरथा हीनसम्यधिक वा कियताऽपि कस्यचित्स्यादेवेत्याह - ‘बाहुह्रजो य’ इत्यादि
 (४४४-२०), बाहुल्यमाश्रित्य सूत्रे सप्त हस्ता जघन्य पञ्चधनु शतानि चोत्कृष्ट मानमुक्तम् इतरथा कस्यचिज्जीवस्या-

सवादि स्थाने २ प्रोक्तमेवेत्युक्तं भवति येन च ग्रन्थेनोक्तं स स्वयमेवोभ्यूह्यमिति । 'कुट्टिमादौ चिचित्राणी'त्यादि (४४७-१०) श्लोकज्याख्या—कुट्टिमे-स्वच्छकान्तिभृन्मणिनिचयखचितभूतले आदिशब्दादादर्शगृहे च सङ्क्रान्तानि चिचित्राणि-विशिष्टनानावेपधारीणि विलासवन्त्यत एव लोचनानन्ददायीनि स्वकीयरूपाणि निजशरीराणि दृष्ट्वा द्रष्टव्य कौतुकनिवृत्तेस्तत्रानुरसुको भवतीति श्लोकार्थः । 'अम्बरे'त्यादि (४४७-११), अम्बरशब्देनान्न मत्स्यमदोऽभिधीयते, स हि किलात्यन्तसुगन्धो भवति, शेष सुगन्धम् । 'चस्तुन सिद्धपर्याये'त्यादि (४४७-२९), यद्यपि सिद्धं कृतकृत्य उच्यते युद्धस्तयगततरङ्ग इत्यादिकं किञ्चिदभिधेयभेद विन्रति वक्ष्यमाणशब्दा तथापि वस्तुतः-परमार्थतः सिद्धपर्याया एव, एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां वृत्तत्यादितिभावः । 'आदिशब्दाद्रव्यभूत आचार्य'इत्यादि (४४८-१४), यदा कश्चिच्छोको स्तरदर्शनप्रपन्नोऽपि विशिष्टधर्मकथाद्याचार्यकार्याक्षमो दृश्यते तदैव व्यपदेशः प्रवर्त्तते-द्रव्यभूतोऽयमाचार्यः, आचार्या भास इत्यर्थः इति । 'अन्ये त्वेव भेदमकृतवे'त्यादि (४४८-१७), अन्ये तु लौकिकलोकोत्तरभेदाद् भावाचार्यो द्विधे त्वेव न भेदं दुर्यते, किन्तु लौकिकः सर्वोऽपि द्रव्याचार्यपक्षेऽन्तर्भवतीत्यभिदधति । 'योगप्राधान्यख्यापनार्थ'मिति (४४९-२७), एतदुक्तं भवति-यद्यपि "निर्घाणसाहस्रं जोष" इत्युक्ते सर्वभूतसमताऽपि लभ्यते तस्या अपि निर्घाणसाधकत्वात् तथापि निर्घाणसाधकयोगेषु मध्ये सर्वभूतसमतेव प्रधानं तदङ्गमित्येवं प्राधान्यरयापनार्थं "समा य सर्वभूतसु इत्यनेन तस्या वृथगुपादानं कृतमिति । 'इहास्या गाथाया'इत्यादि (४५०-११), इहास्या "न सखेवो न वित्थारो" इत्यादिगाथाया सम्बन्धिना "न सखेवो" इत्यनेन पाठेन सह विरध्यते, किं तदित्याह-लक्षणं, कं यदुक्तं लक्षणमित्याह-

न्धिकालग्रहणे तु सर्वाद्धापिण्डित इति किमुक्तं भवति ?-सर्वेणापि साद्यपर्यवसितेन कालेन यत्सुख सिद्धं प्रतिमम-
 यमनुभवति तद् यद्येकत्र सपिण्ड्यासत्कल्पनया राक्षि क्रियत इति, स च राक्षिरान्तवर्गापयत्तित इत्यनन्तैर्गोमूढै-
 स्तावदपवर्त्तितो यावत् सर्वाङ्गालक्षणगुणकारेण यदधिकं जातमासीत् तस्य सर्वस्याप्यपवर्त्तनेन समीभूत सिद्धत्वाद्य-
 समयमात्रभाविमुपरूपता प्राप्त इत्यर्थः, एतावन्मात्रोऽपि सर्वाकाशे न भाति सर्वस्तु दूरापास्त एवेति ज्ञापनार्थं च पिण्ड-
 विरत्या पुनरपवर्त्तनं सुखराशेरिति, एतदेव भावयति--'इह किल विशिष्टे'त्यादि (४४६-१७), एतदुक्तं भवति-सर्वस्यापि
 सुखशब्दाद्यस्याह्लादक्यस्य सुखस्य सिद्धसुखमेव परमप्रकर्षप्राप्तं भवति, तच्च केवलप्रज्ञया परिच्छिद्यमानं यावतोऽशान्
 प्रयच्छति तावतोऽशा सर्वलोकालोकाकाशप्रदेशेभ्योऽप्यदिशब्दात् तत्पर्यायेभ्योऽपि भूयास इत्यनया किल कल्पनागि-
 क्षयोक्त--'सिद्धाण सुहो राक्षी सधगासे न माहजे'त्यादि, अन्यथा यद्येव विवक्षामनेस्य मुख्यरूपतयैव सिद्धसुख
 सर्वाकाशे न मातीर्युच्येत तदा कथमिति सूरयोऽभिदधतीति सम्बन्धः, किं तदित्याह-नियते देशे-क्रोशपदभागलक्षणे तेषां
 सिद्धानां अवस्थितिरिति, अयमभिप्रायो-यद्युक्तकल्पनान्यतिरेकेण मुख्यवृत्त्यैव सिद्धस्य सुखराशि सर्वाकाशे न माती
 र्युच्येत तदा धर्मिणमन्तरेण धर्मस्याभावात् सिद्धोऽपि सर्वाकाशे न मातीति वक्तुं युक्तं स्यात् तत्कथं पूर्वसूरय क्रोश-
 पदभाग एव सिद्धावस्थानमभिदधु तस्माद्यथोक्तविवक्षयैव "सिद्धस्स सुहो राक्षी"त्यादि अभिहितमिति स्थितं, न चैतन्मया
 स्वमनीषिकयोच्यत इति दर्शयति--'तथा चैत'दित्यादि (४४६-२१), विद्यन्ते-ज्ञायन्ते जीवादयः पदार्था अनेनेति
 व्युत्पत्त्या वेदशब्देनेह सिद्धान्तोऽभिधीयते, ततश्च गौतमादिमहापिप्रणीते सिद्धान्तेऽपि एतत्सत्वादि-मदीयव्याख्यान

सूत्रस्पर्शकानिर्युक्तिरारभ्यते—‘साम्प्रत सूत्रोपन्यासार्थ’मित्यादि (४५४-१०), सूत्रोपन्यासार्थं वस्तुतः सूत्रस्पर्शकानिर्युक्तिरारभ्यते । ननु “नदिमणुओगे”त्यादिगाथया न कश्चित्सूत्रावयव स्पृश्यते तत्कथमिय सूत्रस्पर्शकानिर्युक्तिरारभ्यते ? इत्याशङ्क्याह—‘प्रत्यासत्तियोगादि’ति, एतदुक्तं भवति, अनया गाथया सम्बन्धे घटितेऽनन्तरमेव सूत्रस्पर्शकानिर्युक्तिरारभ्यते इति यद्यप्यनया न कश्चित्सूत्रावयव स्पृश्यते तथापि सूत्रस्पर्शकानिर्युक्तिरारभ्यते । ‘अहीनाक्षरमनन्त्यक्षर’मित्यादि (४५५-१), यद्यप्येतानि पदानि पूर्वं नन्यादौ व्याख्यातानि तथापि मन्दस्मृतिशिष्यानुग्रहाय लेशतो व्याख्यायन्ते—अहीनाक्षर—यत्र हीनमक्षरं न भवति, अनन्त्यक्षर—यत्राक्षरमधिकं न भवति, व्याख्यासितवर्णविन्यास व्याविद्धाक्षरमुच्यते उत्क्रमप्रोत्तरलमा- लायत् न तथा अव्याविद्धाक्षर, उपलक्षकलाकुलावनौ हलवद् यदधीयान स्खलति तत् स्खलितं न तथाऽस्खलितमुच्यते, असद्व्याख्यान्यमीलकनद् यन्न वर्त्तते तदमिलितमिति आख्यायते, ‘प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसा निधनं गता’ इत्यादिवाक्य- यद् यदस्थानविरतिमन भवति तदव्यत्यान्नेडित, मात्राशकादिनियतमान प्रतिपूर्णं, उदात्तादिघोषसमन्वित प्रतिपूर्णं घोषं बालमूकभणितवद् यदव्यक्तं न भवति तत्कण्ठोष्ठविप्रमुक्तमुच्यते, वाचनोपगतं नाम यद् गुरुदत्तवाचनयाऽधीतं न पुन स्वयमेव पुस्तकमादाय पठितमिति ॥ ‘अथवा परः सन्निकर्ष’इति (४५५-५), यो विसन्धिभावेनोच्चारणरूपं सन्नि- कर्षं स वा सहितेत्यर्थः, पदानि किल विसन्धिभावेनोच्चारयिष्यन्त इति सहितापदयोर्विशेष इति । ‘निवासचितिशरी- रोपसमाधानेऽपि’ति (४५५-२८), एतेष्वर्थेषु चिन्तोत्तरादे को भवति, एते च सर्वेऽप्यर्थो अत्र च क्रायशब्दे व्युत्पाद्ये

छन्दोविचिन्तनास्त्रि छन्द शास्त्र इत्यर्थः, कस्माद्विरुध्यत इत्याह-अशक्यमनियमात्-छन्दः शास्त्रं एवमशक्यमनिय-
मोऽस्ति यदुक्त गाथाया प्रथमाशक्यतुर्मात्रो विधेयो यथा-“नमिऊण जिणगरेदे” इत्यादिगाथास्वाद्योऽन्यकश्चतुर्मात्रो
भवति तद्यथा-नमिऊ, अस्या तु गाथायामाद्योऽन्यक पञ्चमात्र प्राप्नोति तद्यथा-नसरो, तस्मादिहैव पाठो द्रष्टव्यो-नपि
सत्वेवो इत्यादि, एव च सति सपद्यन्ते चतस्रो मात्रा प्रथमाश्च, तद्यथा-नविस, न च यत्तव्य पुरणार्थं एवायमपिदाव्यो

न पुन सार्थको, यदाह-विद्यमानार्थो द्रष्टव्यो, विद्यमानार्थता च समुच्चयलक्षणामनन्तरमेवास्य व्ययवृत्तसम्यग्ध कृत्या
वृत्तिकार एव यतोऽत्र न संक्षेपो नापि विस्तर इत्यनेन स्वयमेव दर्शयिष्यति, अत्राह-ननु यद्यपीत्यमतिविज्ञतामवलम्ब्य
भवद्भि प्रथमोऽद्य शोधित तथापीय गाथा शेषेष्वप्यशेषे नृतीय लक्षणसयादिनी दृश्यते तथा अन्या अपि गाथा न
दृश्यते स सर्वोऽपि वर्तमानमाकृतलक्षणग्रन्थापेक्षया एव द्रष्टव्यः, चिरन्तनैस्तु लक्षणग्रन्थे सर्वोऽपि सवदत्येव, प्रकृत-
गाथाप्रथमाशक्यस्तु तैरपि सह न सवदतीति युक्तं चचितमिति । ‘बाहिराह’ इति (४५२-९-विवहाराहो ५०), बहिहि
ण्डको व्यसनोपहत इतियावत् । ‘सो सभतो चितेती’त्यादि (४५३-२), ततश्चानेन सभ्रान्तेन चिन्तित-किमन्या-
न्येतानि पुष्पाणीति, सा च पृष्टा-कुतस्त्वया समानीतान्येतानि, तथा कथित-त्वया निरूपितघटाद्, अतस्तेन स्वय गत्वा
निरीक्षिते दृष्टो घट पुष्पगत च वृन्तपत्रादि किञ्चित् तत्रैव स्थितम् । ‘अकखपडिय’ इति (४५३-७), गोलकाकर्षण-
क्रमेण कृतवारका । नमस्कारनिर्गुक्ति समाप्ता ।

दन्यतरव्याख्याद्वयमुच्यते, अतः सैद्धान्तिकी मुद्रये, यदुत-सर्वरपि व्याख्याचतुष्टयमभिधानीय, ततः सूत्र-
 स्पष्टिकनियुक्तिव्याख्याया, यत्तु पुनरपि निर्युक्ता क्वचित्पदार्थाभिधानेन वृत्तिकारोक्तमेव स्पष्टीकरिष्यत इत्यदोषः ।
 'शलाकाशाल्यकाङ्गरूपादी'ति (४५६-२४), तत्र शलाका-वशादिसम्बन्धिनी शाल्यकाङ्गरूह-सहिता (शिहिका)
 शलमुच्यते । आह- 'इदं नामकरणमेवे'त्यादि, नामकरणमेवेद, किं तद् ? इत्याह- 'सज्ञाकरण'मिति (४५६-२५)
 यदिहोच्यते भवद्भिः, कथमित्याह- 'पर्यायमात्रत-पर्यायमात्रमाश्रित्य, सज्ञाशब्दस्य नामपर्यायत्वात्, सज्ञाकरणमित्य-
 नेन नामकरणमेवोक्तं भवतीत्यर्थः । 'सज्ञाकरणं त्वन्वर्थतः' इति, क्रियतेऽनेनेति करणं, योऽयं करणशब्दस्य प्रतीय
 मानोऽर्थस्तमाश्रित्य सज्ञाकरणमिह गृह्यते, कुत एतदित्याह- 'सज्ञायां करणं सज्ञाकरणं, द्रव्यस्य सज्ञायां निदिश्यमान
 त्वादिति, एतदुक्तं भवति-यदि सज्ञा चासौ करणं चेति कर्मधारयसमासाश्रयणात्सज्ञाभावाच्चैवाभिधानं स्यात् तदा न
 स्यादपि नामकरणादस्य भेदः, तच्च नास्ति, यत् सज्ञायां करणमिति तृतीयातत्पुरुषाश्रयणात्सज्ञाकरणशब्देन द्रव्यं पाद
 इकाद्यभिधीयते, तच्च करणशब्दाभिधेयार्थरूपतया द्रवणपरिणामस्वरूपमित्यर्थो लभ्यते एवेति, अतः स्थितमिदं-नाम-
 करणमपि यत्सान्यर्थं तत् सज्ञाकरणमिति परिभाषितं, शेषं त्वन्वर्थशून्यं नामकरणमिति, भाष्यकारेणाप्येतदेवोक्त-
 'सज्ञाणामिति मई'त्यादि (४५६-२६), सार्द्धगाथाव्याख्या-सज्ञाशब्देन नामैवोच्यते, ततश्च सज्ञाकरणस्य नामकर-
 णान् कश्चिन्नेद इति परस्य मतिः स्यादित्येव परमतमाशङ्क्योत्तरमाह- 'यद्भवताऽभिहितं तन्न, सज्ञाकरणनामकरणयोर-
 त्यन्तभेदात्, एतदेवाह- 'नाम जमभिहाण'ति (४५७-१), यद्-यस्मात्कारणान्नाममिति-नामकरण-अभिधान

घटत एवेति यथाक्रम दर्शयति-जीवस्य निवासादि शरीर कायोऽभिधीयते, कुतो ? जीवस्य निवासादिति, मरण्यपि
 पञ्चम्यन्तपदान्येव योजनीयानि, एतदुक्तं भवति-यदा जीवनिवासत्वेन कायो विवक्ष्यते तदाऽत्रापि निवामलक्षणोऽयं
 लभ्यते, तथा चित्तिशब्देनापि निचयोऽभिधीयते, ततश्चात्रापि यदा पुद्गलनिचयः कायशब्दस्याभिधेयतया विवक्ष्यते तदा
 चित्त्ययोंऽपि लभ्यते, पुद्गलविशारत्ताया च कायशब्दस्याभिधेयतया विवक्षिताया शरीरलक्षणोऽर्थः प्राप्यते, यदा च
 तेषामेव पुद्गलानामग्रयेषु करचरणानिषु समाधानं सङ्घातो मीलनं कायशब्दाभिधेयतया चिन्त्यते तदाऽवयवसमाधान-
 लक्षणोऽर्थः प्राप्यते, धीयते पुद्गलैरवयवसमाधानद्वारेण निर्वर्त्यत इति काय इति भावः । 'जीवपद्धा जीवसम्प्रयुक्ता-
 श्वे'ति (४५६-३), तत्र वद्धा-श्लिखलवन्धनपरिणत्या सहृहीतमात्रा सप्रयुक्तास्तु त एव निविडवन्धनपरिणत्या आत्म
 सात्कृता, अथवा वद्धा कायरूपतया परिणतिमात्रमानीता सप्रयुक्तास्तु कायनिर्वर्त्यधायनवल्लानादिक्रियाया व्यापारिता
 उच्यन्ते इति । 'अवखल्लिघसहियार्हवख्वाणचउक्कए दरिसियमी'त्यादि (४५६-१०), ननु यद्यस्त्वलितसहितादि-
 व्याप्याचतुष्टये दधिते सति सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तेरवसरस्ताहि तस्या चाग्न्याप्रत्यवस्थाने एव वक्तव्ये प्राप्तुं, शेषव्याख्याङ्क-
 वतुष्टयस्य वृत्तिकृताऽपि दाशितत्वात्, ततश्च यत् तस्या 'करणे भये य अते' इत्यादिना पददर्शने पदार्थकथनं पदविग्रहकरण
 या किं करिष्यति ? तत्सर्वमतिरिच्यते, अथ तस्यामुच्यते तत्सर्वं तर्हि वृत्तिकृता यत्तस्य स्वरूपमाविष्कृतं तत्कथं न
 निष्फलमिति, सत्यमेतत्, किन्तु यद्यप्यस्या सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तौ प्रायः सर्वान्यपि व्याख्याङ्कानि दर्शयिष्यति तथापि नाय
 सर्वत्र नियमो, यत् स्थानान्तरे सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तु कचिच्चाग्न्याप्रत्यवस्थाने एवाभिधीयते, कचिन्तु पदार्थमात्रायेव किञ्चि-

त्वात् न ह्यौदारिकवत् तयो सर्वथा परित्यक्तयो पुनर्भवान्तरसभवोऽस्ति येनाद्यपुद्गलग्रहणलक्षण सघातकरण स्यात्, सत्यमेतत्, किन्तु प्रवाहापेक्षया तयोरनादित्व, इदं चोक्तं व्यत्ययेपेक्षया, तथा च सति यन्मनुष्यादिभवे समुत्पन्नमात्रस्त धोग्यपुद्गलग्रहण करोति तत् तद्भवापेक्षयाऽऽद्य तैजसकर्मण्यो पुद्गलसघातकरणमुच्यते, न तु पूर्वभवसम्बन्धिधारीर सर्वथा परित्यज्योत्तरभयशरीर गृह्यते य एकसामयिकपुद्गलग्रहणलक्षण सिद्धान्तपरिभाषित सघात स इह गृह्यते किन्वाद्यपुद्गलग्रहणमात्र, तच्च विवक्षितभवापेक्षया तयोरपि विद्यत इत्यदोष । 'अथवेदमन्यादृक् त्रिविध करणमि- ति (४५८-२१), एतदुक्तं भवति—“जीवप्पओगकरणं दुविह मूलप्पओगकरणं चे' त्यादिना तावदेकया भङ्गायां दशित जीवप्रयोगकरण, इदानीं तदेव प्रकारान्तरेण प्रदर्शयत इति । 'इह च सर्वजघन्यमायुष्क क्षुल्लकभवग्रहण'मित्यादि (४५९-७) अत्र यदानापानकालस्य सप्तदशभाग इत्यभिहितं तत् स्थूलन्यायमाश्रित्य, सूक्ष्मेक्षिकया तु किञ्चिद्व्यूहोऽसौ द्रष्टव्यो, यत एतस्यायमानयनोपाय - इह किलैकस्मिन् मुहूर्ते पञ्चपष्टिसहस्राणि पञ्चशतानि पद्मत्रिशदधिकानि क्षुल्लक भयग्रहणाना भवन्तीति वृद्धसम्प्रदाय, तदुक्तं—“पञ्चद्विसहस्राद पंचेय सया हवति छत्तीसा । खुडुगभयगहणा एगमु- हुत्तमि एवइया ॥ १ ॥” आनापानाश्चैकस्मिन्मुहूर्ते त्रीणि सहस्राणि सप्तशतानि त्रिसप्तत्यधिकानि भवन्ति, यदाह— तिनि सहस्सा सत्त य सयाणि तेवचरि च ऊसासा । एस मुहुत्तो भणिओ सवेहिं अणतनाणीहि ॥ १ ॥ तत्तश्चानेनाना- पानराशिनाऽनन्तरोपदशितक्षुल्लकभवग्रहणराशेर्भागोऽपहियते, तद्यथा—^{१५५३६} लब्ध ^{३७३} उद्धरितस्त्वय राशि ^{१३९५} ^{३७३} अत्र च यदि कश्चित्सूक्ष्मेक्षिकतया शतुमिच्छति तदा त्रयोदशशतानि पञ्चनवत्यधिकानि पुनरपि शतद्वयेन पट्पञ्चाशद-

मानमधीच्यते, अर्थानपेक्षकाररेफणकारस्वरूपवर्णत्रयनिष्पत्त्यवर्णां रलीयानमेवामिधीयत इत्यर्थः, यद्वा तदर्थमिच्छते—कर
 णशब्दाभिधेयार्थविकले जीयादौ करणमिति नाम विद्यत तन्नामकरणमुच्यते, एतस्माच्च द्विभेदादपि नामकरणात् मज्ञा
 करण भिद्यत इति दर्शयति—द्रव्य पुनर्यत्सज्ञाकरणशब्देनाभिधित्सता पलुकरणादि रूतपृणिकार (दिव) लनकादीत्यर्थः
 तद् द्रव्यपपरिणाम करणशब्दाभिधेयार्थरूपतया परिणतित्स्वभावमित्यर्थः अतो न तद् द्रव्य पेलुकरणादिकु तदर्थशून्य—करण
 शब्दार्थशून्य न वा शब्दोऽर्थानपेक्षवर्णाचलीमात्रलक्षणः, एव च नामकरणभेदद्वयादपि सज्ञाकरणस्य भेदो दर्शितो भवतीति
 गार्थार्थः, आह—ननु यदि तद्द्रव्य पेलुकरणादि करणशब्दार्थशून्य न भवति किन्तु सान्यर्थं तद्दि भागरणमेव तत् किमिति
 द्रव्यकरणाधिकारे पठ्यत इत्येतदेवाह—‘जह न तयत्यचिहीण’मित्यादिगाथा (४५७-२) व्याख्या—यदि तदर्थमि
 हीन—करणशब्दार्थविहीन न भवति द्रव्य पाइलकादीतिशेष ‘तो’ति तत् किं—कस्माद्धेतो द्रव्यकरण तत् न तु भागर-
 णमिति ? , एव च परेण साक्षेप पृष्टे सत्याहाचार्य—‘जतो’ति यद्—यस्मात्कारणात् तेन पाइलकादिना करणेन द्रव्य—
 कदादिक क्रियते तस्मात्तद्द्रव्यकरणमुच्यते, एतदुक्तं भवति—द्रव्यस्य करण द्रव्यकरणमित्येव व्युत्पत्त्यर्थमाश्रित्य द्रव्यमा-
 धान्यविवक्षया तद्द्रव्यकरणमुक्तमिति, ननु द्रव्य क्रियतेऽनेनेति द्रव्यकरण तदस्तु, सज्ञाकरणे तु कया विवक्ष्योच्यत
 इत्याह—सज्ञाकरणमिति च करणरुद्धित इति, एतदुक्तं भवति—तेषां हि पेलुकरणादीनां करणमिति सज्ञा कचिद्देशे रुद्धा,
 अतस्ता रुद्धिमाश्रित्य सज्ञाविशिष्ट करण सज्ञाकरणमित्युच्यत इति गार्थार्थः ॥ ‘पञ्चानामौदारिकादिशरीराणामाद्य
 सज्ञानकरण’मित्यादि (४५८-२१), ननु चात्र यदुक्तमाद्य सज्ञातकरणमिति तत् तैजसकामर्मणयोर्न घटते अनादि

यदि परभवप्रथमसमये प्राक्तनशरीरपुद्गलाना सर्वपरिशादोऽभ्युपगम्यते हन्त तर्हि यदा कश्चिज्जीवो निर्विग्रहतो-विग्रह
मकृत्वा ऋजुश्रेण्येवोत्पद्यते तदा तस्मिन्नेव समये अग्रेतनशरीरपुद्गलाना सर्वसङ्घातोऽप्यभ्युपगन्तव्य एव, भवत्वेव को
दोष इति चेद् अत्राह-ननु सर्वपरिशाट सर्वसघातश्चेत्येतद्वय समय इत्येकस्मिन्नेव समयेऽभ्युपगम्यमान विरुध्यते, युग
पदायुर्द्वयानुभवप्रसङ्गात्, नर्चेतत्सिद्धान्तेऽभ्युपगम्यत इति गाथार्थ । अत्राचार्यो निश्चयनयमतेनैवोत्तरमाह—‘जम्हा
धिगच्छमाण’मित्यादि (४५९-१७), यस्माद् विगच्छद्विगत उत्पद्यमान चोत्पन्न परभवाद्यसमये सर्वमोक्षस-
र्पादानयोर्न कश्चिद्विरोध, एतदुक्त भवति-निश्चयनयमते प्राग्भवायु पुद्गला अपनीयमाना अपगता एव द्रष्टव्या, तत्कथ
मागामिभवायु पुद्गलैरुत्पन्नै सहकस्मिन् समये तेषामनुभूयमानता समस्ति येन विरोध स्यादिति गाथार्थ । आचार्य एवा
भ्युचयदूषणमाह—‘द्युतिसमये’त्यादि (४५९-१८), व्याख्या-‘द्युतिसमये इहभवायु पुद्गलसर्वपरिशाटसमये तावदि-
हभयो न भवत्यय, कुत ?-इहभयसम्बन्धिदेहविमोक्षात् सर्वपरित्यागेन परित्यक्तत्वाद्, यथाऽतीतजन्मनीहभयो नारत्य
त्रत्यदेहाभायात् तथा द्युतिसमयेऽप्यसौ न भवत्येव, इहभवदेहाभावस्याविशेषाद्, एव च सति यदि तस्मिंश्च्युतिसमये
परभवोऽपि भवता नाभ्युपगम्यते तदाऽसौ सत्सारी जीव को भवतु ? , इहभवत्वस्य तावद्युत्तित एव निषेधात् परभवत्वस्य
तु त्वयाऽत्यनभ्युपगम्यमानत्वात् निर्व्यपदेश्य एवासौ स्यादिति गाथार्थ ॥ अत्राह पर—‘णु जह विगहकाले’इ-
त्यादि (४५९-१९), नन्यति आक्षेपे, ननु यथा विग्रहकाले-चक्रेण परभवगमनकाले पारभक्तिकदेहाभावेऽपि परभव-
सम्बन्धी जीवो व्यपदिश्यते तथा-तेनैव प्रकारेणेहभवसम्बन्धिनो देहस्याभावेऽपि भवेदिहभयोऽपि न कश्चिदोष, एतदुक्त

धिकेन गुण्यन्ते, यत एतावत्य आवलिका एकस्मिन् शुद्धकभयग्रहणे भवन्तीति वृद्धा, “तथा चाह — “दो य मया छप्पना
 आवलिआण तु खुडुभवमाण । जियरागदोसमोहेहि जिणचरोहि विणिदिट्ठ ॥ १ ॥” ततश्चाय राशिर्भवति — १२३३०
 लब्धाश्चतुर्णवतिरावलिका सातिरेका, एतावताऽभ्यधिकानि सप्तदशशुद्धकभयग्रहणान्येकस्मिन्नानापानकाल भवन्ति ।
 ‘उक्खोसो समउणो’ इत्यादि (४५९-१४) गाथाव्याख्या—उत्कृष्ट औदारिकस्य सद्घातपरिशाटकाल पल्योपमत्रयलक्षण
 समयेन हीनो य उक्त इति शेष ‘उक्खोसण तु पलियत्तिय तु समऊण’ मित्यनेन ग्रन्थेन, स किमित्याह—स सघातना-
 समयेन हीनो मन्तव्यो, देवकुर्वादिषु भयान्तरादायातस्य य प्रथम सघातसमयस्तस्मिन्पनीते शेष समयोनपल्योपमत्रय-
 लक्षण कालोऽयमवाप्यत इत्यर्थ । ननु यथा पल्योपमत्रयात्सर्घसघातसमयोऽपनीयते तथा चरमसमयभावी सर्वपरिशाट-
 समयोऽप्यपनेय एव अतो द्विसमयहीन कालोऽय प्राप्नोतीति, एतदेवाह पर — ‘किट्ट न दुसमये’ इत्यादि (४५९-१५),
 कथ-केन प्रकारेण न द्विसमयहीनोऽसौ पल्योपमत्रयलक्षण कालो भवति, क्व सति ?—सद्घातसमयवत्परिशाटकसमयेऽपनीते
 सतीति गार्थ । अत्राचार्यो निश्चयमतमालम्ब्योत्तरमाह—‘भन्नती’ इत्यादि, भण्यते अत्र प्रत्युत्तर, किं तद् इत्याह—भवस्य
 मनुष्यादिसन्बन्धिनो योऽसौ चरमसमयस्तस्मिन्पि सघातपरिशाटौ समुदितावेव प्रवर्त्तते, यस्तु केवल परिशाट स पर-
 भवसमय एव अतो न तेन हीन काल पल्योपमत्रयलक्षण, निश्चयनयो हि निर्जार्ज्यमाण निर्जार्ज्यमिच्छत्यतो यस्मिन्
 समये समस्तार्ज्युर्दलिकनिर्जार्ज्यमाणताल्लक्षण सर्वपरिशाट स परभवायुष एव प्रथमसमय इति न प्राक्तनायुषो मध्यादप-
 नेय इति गाथाभिवार्थ । एवमभ्युपगमेऽन्यदोष पश्यन् पुनरपि परः प्रेरयति—‘जइ परपढमे’ इत्यादि (४५९-१६),

द्वौ विग्रहसमयोऽत्रैकश्च सघातनासमय सर्वऽपि नय, अयमत्र भाग्यो-जघन्यान्तरकालस्य प्रस्तुतत्वात्प्राग्भवात् कृत
 निग्रहोत्पत्तस्य जन्तोऽरिह ग्रहण, अन्यथा हि मध्यम काल स्यात्, ततश्च कश्चिज्जीव क्वचित्पूर्वभवेऽसत्कल्पनया विशति-
 समयप्रमाणधुल्लकभवग्रहणस्वरूपमायुर्वङ्कुरा यदा समयद्वयविग्रहेण वनस्पतिषु उत्पद्यते तृतीयसमये च सघात करोति तत
 शेषसप्तदशसमयान् जीनित्याऽयत्र क्वचिदविग्रहेणोत्पद्य सघात करोति तदा त एव सप्तदश समया सघातद्वयान्तर
 भवतीति गाथाद्वयार्थ । इदानीमुक्तदसघातान्तर भावयति--'उक्तीस निन्सीस' गाथा (४६०-८), 'काऊण पुष्प-
 कोडि' गाथा (४६०-९), व्याख्या-सागरोपमानीत्यस्य द्यवहित सम्बन्ध, ततश्च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि समयाधिक-
 पूर्वकोट्यभ्यधिकान्यौदारिकसघातान्तरमुत्कृष्ट भवतीति गम्यते, कदा पुनरय सघातान्तरकालो लभ्यते इत्याह-स-उक्त-
 लक्षणे काल इह तृतीयसमये सघातयत -सर्ग सघात कुर्वतो लभ्यते इति द्वितीयगाथाया सदङ्क, किंकृत्वा ? इत्याह-कुतश्चि-
 त्पूर्वभवादविग्रहेण इह तावन्मनुष्यभवे समागत्य प्रथमसमये सघात कृत्वा पूर्वकोटि विधृत्य-पूर्वकोटिप्रमाणमिहायुष्क परिपाल्य
 ततश्च ज्येष्ठमायुष्क त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणे सुरेज्वनुत्तरनिर्मानेषु भुक्त्वा च्युत समयद्वय विग्रहे विधाय तृतीयसमये सघात
 विधत्ते, एव च सति समयोना पूर्वकोटि प्रथमा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देवभवसम्बन्धीनि पुनरपीहागतस्य विग्रहसत्कसमयद्वय
 च सघातद्वयस्यान्तर भवति, अत्र च विग्रहसत्कसमयद्वयमध्यादेक प्राक्तनपूर्वकोट्या प्रक्षिप्यते, अत त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
 माणि समयाधिकपूर्वकोट्यधिकानि सघातान्तर भवतीति गाथाद्वयार्थ । 'इद पुन' सर्वसादान्तर सर्व (जघन्य)
 धुल्लरुभवमान, कथम् ? इहानन्तरातीतभवचरमसमये' इत्यादि (४६०-१०) अत्राह-ननु कश्चिदौदारिकशरीरी

भवति-यथा वक्रगतौ परभवशरीराभावेऽपि परभवत्वेन व्यपदेश
 देशोऽभ्युपगन्तव्य एव, न्यायस्य समानत्वादिति गाथार्थः । आचार्य आह—नन्येतद् द्रुवता त्वया अस्मत्साहाय्यमेवानु
 स्थित स्याद्, यतो यथा विग्रहकाले पारमविकशरीराभावेऽपि परभवव्यपदेशः किं नाभ्युपगम्यत इति !, एतदेवाह—‘ज चिप विगगह
 परभवशरीराभावस्य तुल्यत्वाद्विग्रहकालवदेव परभवव्यपदेशः किं नाभ्युपगम्यत इति !, एतदेवाह—‘ज चिप विगगह
 काले’ इत्यादि (४५९-२०) यत् एव कारणाद्विग्रहकाले देहाभावेऽपि—परभवशरीराप्राप्तापि [तत्] परभगोऽसौ भग्नोऽपि
 सम्मत तत् एव तर्हि च्युतिसमयेऽपीहभवसम्बन्धी परभवसम्बन्धी वा नास्ति देहोऽतो देहाभावस्य तुल्यत्वाद्विग्रहकालः
 वत् च्युतिसमयेऽपि कस्मात् परभवव्यपदेशो नाभ्युपेयते, ‘न विगगहो जइ त्ति यदि पुनरेव न्यातरो यदुत—असौ
 च्युतिसमयो न विग्रह परभवव्यपदेशस्तु विग्रहकाल एव मयाऽभ्युपगम्यते, तत्रोच्यते—‘स को एउ’ इति यदि च्युति-
 समयो विग्रहो न भवतीति नास्य परभवस्य प्रतिपद्यते हन्त तर्हि ससारी जीवस्तदा को भवतु !, इहभववपुःपस्त्यफत्वात्प-
 रभवस्य च त्वयाऽभ्यनभ्युपगम्यमानत्वात् तथैव—निर्व्यपदेश्य एव स्यादिति गाथार्थः । जघन्यसपातान्तरभावनामाह—
 ‘सघापतरकालो’ गाथा ‘तेनृण’ गाथा (४६०-७), व्याख्या—एकदा सघात कृत्वा पुन शरीरान्तरे सङ्घात
 कुर्वतो योऽसौ जघ योऽन्तरकाल स त्रिसमयहीन शुद्धकभवमानोऽवसेय, त च कदा लभ्यत इत्याह—परभवमग्निग्रहेण
 गत्वा प्रथमसमये सघातयत्—सर्वसघात कुर्वतो जीवस्य लभ्यत इति द्वितीयगाथाया सम्यन्धः, किं कृत्वा यत् परभवग-
 मनमित्याह—शुद्धकभवग्रहणलक्षणमायुर्विधृत्य, कथमभूत् ?—न्यून, के ?—तैस्त्रिभि समर्थैरिति गम्यते, ये किमित्याह—

द्रन्द्र त्रयश्च समया इति गम्यते समयश्च त्रिसमयास्तीर्हान, एव तु सति सर्वबन्धस्य त्रिभिः सर्वशाटस्य च समयेन हीन
 धुहकमित्युक्तं भवति, इदं च सर्वं भाष्यकारेण सह विरुध्यते, यतः सा आह—“खुलुगभगवगहण जहन्मुक्कोसय च
 तेत्तीस । त सागरोवमाइ सपुन्ना पुयकोडी उ ॥ १ ॥” अत्र चोत्तराध्ययनवृहटीकादिषु भाष्यकृद्चनसमर्थकं समाधानं
 दृश्यते, तद्येद—अनन्तरातीतभवचरमसमय एव कश्चिदौदारिकशरीरी सर्वपरिशाटं कृत्वा यनस्पतिपूत्पद्यते, न पुनर्वनस्प
 त्यायुषः प्रथमसमये सर्वपरिशाटं करोति, व्यवहारमताश्रयणात्, “परभवपढमे साडण”मित्यस्य च निश्चयमताश्रयणात्,
 ततश्च यदा यनस्पतिपूरपन्नं परिपूर्णं धुहकभवग्रहणमतिवाह्यान्यत्रोत्पद्यते तदा परभवप्रथमसमये सर्वशाटं करोति, अत्र
 निश्चयमताश्रयणाद्व्यवहारनयमतस्य चानाश्रयणाद्, एव च सत्यादौ व्यवहारनये पर्यन्ते च निश्चयनये समाश्रयमाणे
 सम्पूर्णं धुहकभयग्रहणं तादृश्यस्यान्तरमवाप्यत इत्येव न भाष्यकृद्चो विरुध्यते, तथोत्कृष्टान्तरपक्षेऽपि यदा कश्चित्
 सयतमनुप्यस्तभयस्यैव चरमसमये उत्तन्यायेन सर्वपरिशाटं करोति न परभवस्य प्रथमसमये तदानुसरेषु परिपूर्णानि त्रय-
 स्त्रिंशत्सागरोपमाणि, पुनरपि च मनुष्येप्यागतं पूर्णकोटिं चातिवाह्यान्यत्रोत्पद्यमानो निश्चयनयमतेन परभवप्रथमे साटं
 करोति तदा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सम्पूर्णा च पूर्णकोटिं शाटद्वयस्योत्कृष्टमन्तरमवाप्यत इत्येवमुत्कृष्टपक्षेऽपि भाष्य-
 कारवचनमविरोधेन गमितं भवति, अत्राप्यादौ व्यवहारस्यान्ते च निश्चयस्याश्रयणादिति सर्वं सुस्थमिति । एव तावदेकैक-
 मधिकृत्य गृध्रं सघातस्य परिशाटस्य चान्तरमुक्तं, इदानीं युगपदुभयस्यान्तरकालभावनामाह—‘उभयतर’ गाहा ‘अणु-
 भविउ’ गाहा (४६०-२१) व्याख्या—उभय-संघातपरिशाटलक्षणं तस्य जघन्यत समयप्रमाणोऽन्तरकालो विज्ञेयः,

सर्वसाद कृत्वा वनस्पतिप्रागल्भ्यादिभावना नातीव घटामिर्यति, यत 'परमवपदमे सादो' इति न्यायाद् वनस्पत्या
युप एव मध्यात् सादसमयस्यापगमो युक्त, तन्मध्याच्च तस्मिन्नपनीते समयहीन क्षुद्रकभयग्रहण जघन्य शादान्तर प्राप्नोति,
यतस्तत्राप्युक्तन्यायेन देवभयायुप एव मध्यात्सादसमय पतितुमर्हति, एव च सति समयो नपूर्यकोव्यधिकानि त्रयस्त्रिंश-
त्सागरोपमाणयुत्कृष्ट शादान्तर स्यादिति, अत्रोच्यते, अत्र जघन्यशादान्तरपक्षे वृत्तिकारो भयदभिप्रेतमेव समयोनक्षुद्रक
भयग्रहणमान शादान्तर गुरवस्तु व्याचक्षत इत्यादिनाऽभ्युपगमयिष्यति, केवलमुत्कृष्टशादान्तरपक्षे वृत्तिकृताऽपि न
किञ्चिदुक्त पर, किन्तु जघन्यशादान्तरानुसारत एवोत्कृष्टपक्षेऽपि भयदुक्तमेव शादान्तर वृत्तिकारस्याप्यभिमतमिति
लक्ष्यते, यत्स्थिह कश्चित् सयतमनुष्य औदारिकसर्वशाद कृत्वेत्यादिनोत्कृष्टशादान्तरभावना उर्यता परिपूर्णपूर्यकोव्यधि
कानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि वृत्तिकारोचानि न पुन समयहीनपूर्यकोव्यधिकानि तत् किल 'खुद्गुगभयग्रहण जहन्न-
मुकोस्य तु तेर्त्सीत मित्यादिभाष्यगायामनुवर्तमानेनोक्त, ननु यदि समयहीन क्षुद्रकभयग्रहण सर्वशादान्तर वृत्तिकृतो
ऽयमभिप्रेत तर्हि गाया यदुक्त "तिसमयहीण खुद्गु"मित्यादि तत्कथमुपपन्न स्याद् !, इद हि गाथाशकलमनन्तरमेव वृत्ति-
कारेण स्वयमेवेत्य विवृत, तत्र त्रिसमयहीन सर्वबन्धस्य क्षुल्ल तु सम्पूर्ण सर्वशादस्येति, उत्कृष्टशादान्तरपक्षे तु न किञ्चि-
द् ब्रूम, तस्य गाथायामनुक्तस्यैव वृत्तिकृता भाष्यगाथानुवृत्त्या भावितत्वादिति, अत्राह-स्वयमेव वृत्तिकार 'तथा च
किलैवमक्षराणि नीयन्त इत्यादि (४६०-१६), एतदुक्त भवति-नात्र कर्मधारय क्रियते त्रयश्च ते समयाश्चेति कि-

इत्याह—“समये”त्यादि जघन्यान्तरकालस्तृतीयसमये दिवि सघातयतो विज्ञेय, कस्य ?—समयमेक विकुर्व्य मृतस्य, यो ह्यौ-
 दारिकशरीरी समयमेक वैक्रियसघात कृत्वा मृत सन् समयमेकं विग्रहं च विधाय तृतीयसमये दिव गत्वा सघातयति
 तत्सम्बन्धिन सद्घातद्वयस्य विग्रहसमयोऽन्तरे प्राप्यत इति भावना, अथवेदमेवान्तर प्रकारान्तरेणाह—तृतीये वा समये
 मृतस्य तृतीयसमये सद्घातयत इति सम्बध्यते, एतदुक्तं भवति—य कश्चिदिहौदारिकशरीरी वैक्रियलब्धिमान् वैक्रियशरी-
 रमारभ्य प्रथमसमये सद्घात विधत्ते द्वितीयसमये च सद्घातपरिशादौ तृतीयसमये क्षियते तस्मिन्नेव च तृतीयसमये निर्धि-
 ग्रहेण सुरलोकमयाप्य वैक्रियसद्घात करोति तस्य जन्तोः सम्बन्धिन सद्घातद्वयस्यान्तरे सद्घातपरिशादसमय प्राप्यत
 इति गार्थार्थ । “तति ए व मयस्स ततियमि”ति एतद्वाथादल किञ्चिद्दुरवबोधमिति सम्प्रधार्य भावनानामात्रमाह वृत्तिकार—
 अविग्रहेण सद्घातयत इत्यादि भावितमेवेति, साम्प्रतमुभयस्य परिशादस्य चान्तरकालभावनामाह—‘उभयस्सेत्यादि’
 गाथा (४६१-१७), व्याख्या—उभयस्य—वैक्रियसम्बन्धिन सघातपरिशादलक्षणस्य समय एको जघन्यमन्तरमित्यध्या-
 हारः, कस्य जन्तोरिदमवाप्यते ? इत्याह—चिरमन्तर्मुद्गर्तमान काल विकुर्व्य वैक्रियवपुषि स्थित्वा मृतस्य देवेष्वधिग्रहण
 तस्य जन्तो सद्घातसमयोऽन्तरे प्राप्यते, अथमत्र भार्थार्थ—य औदारिकशरीरी वैक्रियलब्धिमानारचितवैक्रियशरीर परि-
 पूर्णं मनुष्यवैक्रियशरीरस्थितिकाल यावत्सद्घातपरिशादौ विधाय क्षियतेऽविग्रहेण च सुरालये समुत्पद्य प्रथमसमये वैक्रि-
 यसद्घात करोति द्वितीयादिसमयेषु तु सघातपरिशादौ तत्सम्बन्धिन उभयस्य चान्तरे स एवानन्तरोक्त सघातसमयो भव-
 तीति, ननु यद्येव “चिरवेऽपियमयस्से”त्यत्र चिरग्रहणमपार्थक्यम्, इह हि मनुष्यादिषु यश्चिर स्तोक वा काल वैक्रिय-

कदाऽसौ लभ्यत इत्याह—“निधिगहसधाए”ति इयमत्र भावना—अविशिष्ट कश्चिदौदारिकशरीरी मृत्नाऽन्यत्र सनुयेण्या समुत्पद्य प्रथमसमये सघात कृत्वा यदा द्वितीयसमये सघातपरिशाटलक्षणमुभय करोति तदा सघातममय एक उभया-
न्तरे भवतीति, उत्कृष्टमुभयान्तरमाह—परम—प्रकृष्ट उभयान्तरमिति सम्यध्यते, सह त्रिभि समर्थयते इति सन्निमयानि
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवन्ति, कदा पुनरमूनि लभ्यन्ते ? इत्याह—देवादिव्यादिशब्दादप्रतिष्ठाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोप
माणि अनुभूयेहागतस्य तृतीयसमये सघातयतो ज्ञेयानि समयकुशलै, अयमत्र भावार्थ—इह कश्चिन्मनुष्यादि स्वभनचर-
मसमये सघातपरिशाटौ समुदितौ कृत्वा अनुत्तरसुरेष्वप्रतिष्ठाने वा यदा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यनुभूय पुनरपीह निग्रहे-
णोत्पन्नस्तृतीयसमये सघात कृत्वा तत उभयमारभते तदा द्वौ विग्रहसमयोवेकश्च सघातसमयो देवादिव्यसन्धीनि
च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टोभयान्तरे प्राप्यन्त इति गाथाद्वयार्थ । औदारिकसद्धानादिवक्तृपता समाप्ता ॥

वैक्रियोभयस्य भावनामाह—‘उभय जरत्तसमओ’ गाथा (४६१-१०), उभय—सघातपरिशाटलक्षण जघन्य वैक्रि-
यशरीरस्य समयप्रमाण भवति, कस्य तद्वयतीत्याह—समयद्वय विकुर्व्य मृतस्य, यो हि किलौदारिकशरीरी वैक्रियमारम्य
प्रथमसमये सर्वसघात द्वितीयसमये तु सघातपरिशाटौ विधाय धियते तस्यैकसामयिकं वैक्रियस्य सघातपरिशाटलक्षणमु-
भयमवाप्यते, उत्कृष्ट वैक्रियोभयकालमाह—पर—उत्कृष्ट वैक्रियस्योभय सघातसमयहीनानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यनुत्तर-
देवस्थाप्रतिष्ठाननारकस्य वा भवतीति गाथार्थः । वैक्रियस्यैव सद्धानाद्यन्तरभावनामाह—‘सघायतरसमओ’ गाथा
(४६१-१५), व्याख्या—एकदा वैक्रियसघात कृत्वा पुनरपि वैक्रियसघात कुर्वतो जघन्बन्धमन्तर समयो भवति, कदा ?

नेण भेद । 'तदिह' यञनशब्देन क्षेत्राभिव्यञ्जकत्वा'दित्यादि (४६२-२६), व्यज्यते-घटाकाश पटाकाशमित्या-
 दिव्यपदेशविशेषणद्वारेण प्रकटीक्रियते क्षेत्रममीभिरिति व्यञ्जन पुद्गला घटपटशकटलकुटादय 'तत्सम्बन्धा'दिति
 व्यञ्जनसम्बन्धात् पर्यायमापन्न व्यञ्जनपर्यायापन्न, एतदुक्तं भवति-यदेकस्मिन्नभोदेशे व्यवस्थितो रक्तो घट प्रयोगान्तरेण
 शुद्धीक्रियते तदा पृथं तत्रभो रक्तघटसम्बद्धमासीत् पञ्चात्तदेव शुक्लघटसम्बद्धमभूद्, एव च सति स शुक्लगुणलक्षण पर्यायो
 वस्तुवृत्त्या तस्यैव नभस उत्पन्न, एवमन्यस्यापि पुद्गलराशेर्य प्रतिक्षण पर्यायसमूह समुत्पद्यते तमापन्न नभो यदा विव-
 क्ष्यते तदा नभसोऽप्यस्ति करण, तथापि पर्यायस्यैव करणं न व्योन्न इति चेदित्याह—'पर्यायो व्रज्यादनन्य'इति
 (४६२-२७), तस्मिन्कृते द्रव्यमपि कृतमेव भवति, यदिया किमेन कष्टोत्तरेण, लौकिकादेवोपचारात्सिध्यति क्षेत्रस्य
 करण, सम्भवन्ति ह्येव वक्तारो लोका—इक्षुक्षेत्र शालिक्षेत्र वा मया कृतमिति, एतद्वर्शयति—'उपचारमात्रादे'त्यादि
 (४६३-१) । अथ यदा वर्त्तनास्वरूप कालो विवक्ष्यते तदा वर्त्तनादीना स्वयमेव भावान्मा भूत् कालस्य करण यदा
 त्वर्जतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्त्ती समयारूप कालो विवक्ष्यते तदा तस्य परकृतत्वात्करणत्व भविष्यतीत्याह—'समया-
 गपेक्षाया चापरोपादानत्वा'दिति (४६३-५), न हि समयारूपस्यापि कालस्योपादानभूत—करणभूत कश्चनपि
 परो विद्यते, तदा तस्य परकृतत्वात्करणत्व भविष्यतीत्याह—तस्यापि स्वरससिद्धत्वात्कृत करणतेतिभावार्य । 'यव च
 पालच चे त्यादि (४६३-१०), इयमत्र भावना—कृष्णचतुर्दशीरात्रो शकुनिर्नाभावस्थित करण भवति, अमावास्याया-
 महि चतुष्पद रात्रौ नाग शुद्धपक्षप्रतिपदि दिवा किस्तुघ्न, एतानि चत्वार्यप्यवस्थितानि करणान्युच्यन्ते, एतास्तेव तिथिपु

सद्वातपरिशादौ कृत्वाऽविग्रहेण दिवि समुत्पद्यते तेनैव प्रयोजन, किं चिरशब्दविशेषणेन ? सत्य, किन्तु प्रथममभयेऽपि मरणनिषेधार्थमित्यमुक्तं, यदियाऽनन्तर वैक्रियसद्वातान्तर भावयता सप्रयोजनत्वाद् द्वितीयादिसमयेऽप्याकस्मिकममास-
वैक्रियस्यापि मरणमुक्तं अत्र त्वसमासवैक्रियस्यापि मरणनिदर्शने न किञ्चित्प्रयोजनमिति रयापनार्थं चिरग्रहणेन परिपू-
र्णान्तर्माहत्तिकमनुप्यादिवैक्रियस्थितिकालानुज्ञामपि कृतवानाचार्य इत्यदोषः । 'साडस्सतोमुहुस्तो त्ति, एकदा वैक्रिय
सर्वशाट कृत्वा पुनरपि तत्सर्वशाट कुर्वतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जयन्यमन्तर भवति, कथमिति चेद् ? उच्यते-कश्चिदादारिकशरीरी
वैक्रियलब्धिमान् कस्मिंश्चित्प्रयोजने वैक्रियशरीरमारभ्यान्तर्मुहूर्त्तं तथैवावस्थिति विधाय चरमसमये तत्सर्वशाट कृत्वा
पुनरप्यादारिकमाश्रयति, ततस्तन्नान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनरभ्युत्पन्ने प्रयोजने वैक्रिय निर्वर्त्तयत्यन्तर्मुहूर्त्तं च तत्र स्थिति कृत्वा
पुनरप्यादारिकमागच्छेत्तश्चरमसमये वैक्रियसर्वपरिशाट करोति, एव सति शाटद्वयस्यान्तरे समयोनमन्तर्मुहूर्त्तद्वय भवति,
तेन च द्वयेनापि लघुत्वादेकमेव पुष्टतरमन्तर्मुहूर्त्तं निष्पद्यते अतो युज्यते जयन्यशाटान्तरमन्तर्मुहूर्त्तमिति, सद्वातादित्रयस्या-
प्युत्कृष्टमन्तरमाह-'तिणह्वि तरुकालमुक्कोस'ति, यदा कश्चिज्जीवो वैक्रियशरीरस्य सद्वातादित्रय कृत्वा यनस्पतिपूतपन्न
तत्र धानन्तकालमतिवाह्य तत उद्धृत पुनरपि क्वचिद्वैक्रियशरीरमासाद्य तत्सधातादित्रय करोति तदा तत्सम्बन्धिन
सधातपरिशादोभयलक्षणस्य त्रयस्याप्यन्तरे स एव वनस्पतिकालो भवतीति गार्थः । 'ततश्चात्र न्युत्पत्तिभेदमात्रमा
श्रीयत' इति (४६२-२०), एतदुक्तं भवति-पूर्वं हि "जीवमजीवे पाओगिय त्वि"त्यादि भुवता अजीवे-कुसुम्भादौ
करणमजीवकरणमिति सप्तमीतत्पुरुष सूचित, इह तु जीवप्रयोगात्करण जीवप्रयोगकरणमिति पञ्चमीतत्पुरुष इत्येतावन्मा-

श्रुतमन्तर्जल्पाकार श्रुतोपयोगरूप, शब्दकरण तु ना करेमि भते ! सामादय सय सायज्ज जोगमित्यादिसामायिकशब्दो-
 शरण निरुपयोगस्य सम्बन्धि गृह्यते, किं तर्हि गृह्यते ? इति चेदित्याह—‘तच्छब्दविशिष्ट श्रुतभाव एवे’ति (४६६-२१),
 तस्य-सामायिकस्य अभिप्रायकत्वेन सम्बन्धी य’ शब्द -करेमि भते ! सामायिकमित्यादिस्तेन विशिष्टो-युक्त श्रुतभाव
 एवेति गृह्यते, तत् इदमुक्तं भवति-भायश्रुतेऽन्तर्जल्पाकारे केवले वहि शब्दोच्चारणसहिते च श्रुतसामायिकस्यावतारो
 भवति । ‘मनोधाग्योजनाया सत्यासत्यामृपादये द्वयस्ये’ति (४६६-२४), अत्र किल श्रुतसामायिके सम्यक्त्वसा-
 मायिकस्य चारित्रसामायिके तु देशविरतिसामायिकस्यान्तर्भाव चेत्तसि निश्चित्येत्थमाह-द्वये-सत्यासत्यामृपाभिनोवाग्यो
 गलक्षणे द्वयस्यापि-श्रुतचारित्रसामायिकलक्षणस्यावतारो भावनीय इति, अन्यथा हि यद्यन्तर्भाव नाभिप्रेयात् तदा
 सामायिकचतुष्टयस्यापि तत्रावतारं ब्रूयात्, न पुक्तं, मनोवाग्योगद्वयवत्त्वत्वार्यपि सामायिकानि न सम्भवन्तीति ।
 ‘काययोजनायामपि द्वयस्यागस्य चे’ति (४६७-१) द्वयस्य-श्रुतचारित्रसामायिकलक्षणस्य काययोजनायामवतारो वेदि-
 तव्यो, ननु हस्तादिना भङ्गादियत्तनात् तदवष्टम्भेन चान्तर्जल्पस्य वहि शब्दस्य च प्रयुक्तेर्भवतु श्रुतसामायिकस्य काय
 योगेऽप्यतारः, चारित्र तु निश्चयत सावधयोगनिवृत्तिरूपो जीवपरिणामो यदाह—“आया खलु सामदय”मित्यादि
 तत्कथं तस्य काययोगेऽवतार इत्याशङ्क्याह—‘आशस्य चे’ति एतदुक्तं भवति-कायावष्टम्भेन यत्प्रवर्तते बाह्यप्रत्युपेक्षणा-
 दिक्रियारूप व्यावहारिकचारित्र तदपेक्षया द्वयस्यापि तत्रावतार उक्तो, नैश्चयिक त्वात्मपरिणामरूप चारित्रमपेक्ष्य यदि
 प्रेर्यते भयता तदाऽऽद्यस्यैव श्रुतसामायिकस्य काययोजनायामवतारो भावनीय इति । ‘उच्छुचवणे सालिचणे’ इत्यादि

भवन्तीतिकृत्वा, तस्या एव शुहप्रतिपदो रात्रौ ववनामा करण भगति, इदं चानगस्थितम्, एतस्यामन्यासु च निधिषु
 भावाद, एव शेषेऽपि चालयादिष्वनवस्थितत्वमवसेय, एव शुद्धितीयाया दिवा चाल रात्रौ कालं तृतीयाया दिना
 धिष्टिलेयण रात्रौ गरमित्यवमेककस्या तिथौ क्रमेण करणद्वय २ पुनरावृत्त्यापि तावज्ज्ञेय यामतृष्णापञ्चतुह्रया दिना
 पुनस्तदेवावर्त्तत । 'पञ्चवनिहीओ दुगुणिया' इत्याद्यानयोपायोऽप्यवस्थितकरणभोग्यतिथिभ्योऽन्यतिथिषु द्रष्टव्य,
 तास्ववस्थितकरणानामेव सिद्धत्वादिति । 'सत्तमिचाउहसी य अण चिट्ठि' इति (४६३-१०), कृष्णनक्षत्राया चतुह्रया
 चाहि चिट्ठिर्भवतीत्यर्थ । 'इदमेवमिती' इति (४६४-१४), इदं-श्रुतमेव-यद्वायज्जभेदभिन्न लौकिकलोकोत्तरभेद द्रष्टव्य,
 लौकिक वज्जानन्द लोकोत्तर चेत्यर्थ । 'शास्त्रोपदेशव' इति (४६४-१५), शास्त्ररूप उपदेश शास्त्रोपदेश - आचारादि
 तद्वदिति । 'भूतापरिणते' इति (४६४-२१), भूतापरिणतविगतशब्देनार्थसाप्तसप्तमुत्पादधौव्यव्या उच्यन्ते तेषा यच्छ-
 द्दकरण-भणन प्रतिपादनमित्यर्थ तत्प्रकाशोपदिश्यमानत्वादनिपीयमिति भावार्थ । 'सद्दीप्यरूज्जाय' इति (४६५-१२)
 इत्यादि (४६५-१८), अङ्किकाग्रत्यङ्किकाश्च धनुर्धराणा स्थानविशेषा लोकप्रतीता, तत्प्रतीता पाठविशेषा वा इत्यन्ये,
 करणानि-नक्षत्रादीनामालीढादीन्यपि धनुर्द्धरादीनामेव स्थानानि वैशिष्ट्याच्च वृत्तश्चित्पृथगुपात्तानि । 'भावश्रुतशब्द-
 करणेऽधिकारो भवति कर्त्तव्य' इति (४६६-२०), भावश्रुत च शब्दश्च तद्रूपकरण भावश्रुतशब्दकरण, तत्र भाव

श्रुतमन्तर्जन्माकार श्रुतोपयोगरूप, शब्दकरण तु नात्र करेमि भते ! सामादय सब मावज्ज जोगमित्यादिसामायिकशब्दो-
 द्धारण निरुपयोगस्य सम्बन्धि गृह्यते, किं तर्हि गृह्यते ? इति चेदित्याह—‘तच्छब्दविशिष्ट श्रुतभाव पवे’ति (४६६-२१),
 तस्य-सामायिकस्य अभिधायकत्वेन सम्बन्धी य शब्द-करेमि भते ! सामायिकमित्यादिस्तेन विशिष्टो-युक्त श्रुतभाव
 एवति गृह्यते, तत् इदमुक्त भवति-भावश्रुतेऽन्तर्जन्माकारे केवले वहि शब्दोच्चारणसहिते च श्रुतसामायिकस्याप्रतारो
 भवति । ‘मनोवाग्योजनाया सत्यासत्यामृषाद्वये द्वयस्येति (४६६-२४), अत्र किल श्रुतसामायिके सम्यक्त्वसा-
 मायिकस्य चारित्रसामायिके तु देशविरतिसामायिकस्यान्तर्भाव चेत्तसि निश्चित्येत्यमाह-द्वये-सत्यासत्यामृषामनोवाग्यो-
 गलक्षणे द्वयस्यापि-श्रुतचारित्रसामायिकलक्षणस्यावतारो भावनीय इति, अन्यथा हि यद्यन्तर्भाव नाभिप्रेयात् तदा
 सामायिकचतुष्टयस्यापि तत्रावतार दूयात्, न एवमर्थः, मनोवाग्योगद्वयवतश्चत्वार्यपि सामायिकानि न सम्भवन्तीति ।
 ‘काययोजनायामपि द्वयस्याद्यस्य चे’ति (४६७-१) द्वयस्य-श्रुतचारित्रसामायिकलक्षणस्य काययोजनायामवतारो वेदि-
 तव्यो, ननु हस्तादिना भद्रादिवर्तनात् तदवष्टम्भेन चान्तर्जल्पस्य वहि शब्दस्य च प्रवृत्तेर्भवतु श्रुतसामायिकस्य काय
 योगेऽवतार, चारित्र तु निश्चयत सावद्योगनिवृत्तिरूपो जीवपरिणामो यदाह—“आया खलु सामदय”मित्यादि
 तत्कथं तस्य काययोगेऽवतार इत्याशङ्क्याह—‘आद्यस्य चे’ति एतदुक्तं भवति-कायावष्टम्भेन यत्प्रवर्तते बाह्यप्रत्युपेक्षणा-
 दिक्रियारूप व्यावहारिकचारित्र तदपेक्षया द्वयस्यापि तत्रावतार उक्तो, नैश्चयिक त्वात्मपरिणामरूप चारित्रमेपेक्ष्य यदि
 प्रेर्यते भवता तदाऽऽद्यस्यैव श्रुतसामायिकस्य काययोजनायामवतारो भावनीय इति । ‘उच्छ्रुवणे सालिवणे’इत्यादि

(४७०-२०) गाथा-इधुक्षेत्रशालिक्षेत्रयो समीपे पद्मिनीपटलमण्डितस्य सरस समीपे कुसुमिने वा चम्पकवृक्षादिनन-
खण्डे गम्भीर-पर्वतनितम्बादिषु नानाजातीयानेकप्रशस्तवृक्षनिकराकीर्णो गह्वरप्रदेश उच्यते, सानुनादस्तु यत्र शब्दे
समुच्चरिते दिधु प्रतिशब्द समुत्तिष्ठति गम्भीरश्च सानुनादश्चेति विगृह्यैकवद्भावाद्गम्भीरसानुनाद तस्मिन्नेवम्भूते प्रदेशे
नद्यादिषु च यत्र दक्षिणावर्त्तेन जलमावर्त्तते तत्समीपे जिनगृहे वा सामायिक क्षिप्याय दीयत इत्यनन्तरवक्ष्यमाणगाथा-
त्रिया सर्वत्र सम्बध्यत इति गाथार्थ । 'सद्भागय रविगय'मित्यादि (४७१-८) गाथाव्याख्या-सन्ध्यागत-यत्स
न्यायामुदेति यथा-कात्तिकमासप्रथमदिनसन्ध्याया कृत्तिका, मार्गशीर्षे वा मृगशिर इत्यादि, रविगत-यत्रादित्योऽनति
ष्ठते, विंदुर नाम कृतवक्रग्रहाधिष्ठित, सगह-कूरग्रहाध्यासित, विलम्बित-यदादित्येन भुवस्याऽनन्तरमेव त्यक्त, राहुहय
(गत) यत्र रवेश्चन्द्रमसौ वा ग्रहणमभूद्, ग्रहभिन्न-नाम यद्विचित्रा भौमाद्यन्यतरो ग्रहो मध्येन चिनिर्गत, एतानि सप्त
नक्षत्राणि सामायिक प्रयच्छन् वर्जयेदिति गाथार्थ । 'अभिवाहारो कालियसुयस्से (सुभमी)'त्यादि (४७१-१२),
गाथा-अत्राभिव्याहारो नाम शिष्याचार्ययोरुक्तिप्रत्युत्त्यादिना प्रकारेण सामायिकादिश्रुतस्योद्देशसमुद्देशादिविधिरुच्यते,
स च सामायिके प्रकृतेऽपि प्रसङ्गत सर्वस्यापि श्रुतस्यानुयोगद्वारादिग्रन्थदृष्ट सामाचार्योपातश्च सामान्येनोच्यते, इह
सामायिकाध्ययनादिश्रुतपठनेच्छया शिष्ये समुपस्थिते गुरु समवसरणस्थापना विधाय वामपक्षीकृतशिष्य पूर्वाभिमुख
उत्तराभिमुखो वा देवान् वन्दते ततश्च शिष्य द्वादशावर्त्तवन्दन दापयित्वा तेन सहैव योगोत्क्षेपनार्थं पञ्चविंशत्युच्छ्वासमान
कायोत्सर्गं करोति, पारितकायोत्सर्गश्चतुर्विंशतिस्तव पठति, ततश्च ऊर्ध्वस्थित एव वारत्रय पञ्चमङ्गलपाठपुरस्सर "नाण

पचत्रिह पत्रत्त"मित्यादिनिन्दमुच्चारयति, तदन्ते प्रणिपत्योत्थितो ब्रूते विनेय इच्छाकारेण अमुग सुय उदिसह, आचार्य इच्छा-
 पूर्वकमाह-उदिसामि लमासमणाण हत्थेण सुत्तेण अत्थेण तदुभएण, पुन प्रणिपत्य शिष्य आह-संदिसह कि भणामो !,
 गुरुराह--'यदित्ता पवेयह' शिष्योऽपीच्छाम इति भणित्वा प्रणिपत्योत्थितो वक्ति-इच्छाकारेण तुब्भेहि अमुग सुयमुदिदु
 इच्छामि अणुसद्धि' गुरुराह-जोग करेहत्ति, तत इच्छाम इयुक्त्वा शिष्य प्रणिपत्यात्रान्तरे नमस्कारमुच्चारयन् गुरु
 प्रदक्षिणयति, तदन्ते पुन प्राह-तुब्भेहि अमुग सुअमुदिदु इच्छामि अणुसद्धि, गुरुराह-जोग करेहत्ति, तत इच्छामी
 प्रदक्षिणया वन्दित्वा च नमस्कारपाठेन पुनर्गुरु प्रदक्षिणयति पुनस्तेनैव क्रमेण तृतीयप्रदक्षिणापि वाच्या, ततश्च प्रदक्षिणा-
 त्रयान्ते गुरो पुरत शिष्योऽवतिष्ठते, गुरुश्चात्रान्तरे निपीदति, ततश्चाद्धावनतगात्र शिष्यो भणति-तुब्भ पवेइय सदि-
 सह साहूण पवेइमि, गुरुराह-पवेयहत्ति, शिष्यस्तु इच्छाम इयुवत्वा प्रणिपत्य चोत्थित पञ्चनमस्कार पठति, पुन प्रणिप-
 त्योत्थितो वक्ति-तुब्भ पवेइय साहूण पवेइय सदिसह करेमि काउरसग, गुरुराह-एव करेहत्ति, तत प्रणिपत्योत्थितो
 अमुगस्स उदिसावणिय करेमि काउरसग अन्नत्थ उरससिएणमित्याद्युक्त्वा सप्तविंशत्युच्छ्वासमान कायोत्सर्गं करोति, तत
 पारितकायोत्सर्गश्चतुर्विंशतिस्तव पठति, अत्र प्रदक्षिणावन्दनकत्रयेणाप्येकमेव गण्यते, तत सप्तभि शुल्लकवन्दनैर्कङ्गा-
 दिश्रुतोद्देशोऽवसितो भवति, उद्देशे च कृतेऽङ्गाद्यन्यतरश्रुतमिदं भवतो वाचयामीति किल गुरुणा प्रोक्तं भवति, समु-
 द्देशेऽपि नन्द्याकर्पणादिरहितं शुल्लकवन्दनकसप्तकादिस्वरूपं स एव विधि, केवलं प्रवेदिते गुरुराह--स्थिरपरिचिय करे-
 हत्ति, समुद्देशे च कृते विधक्षितसूत्रस्य स्थिरपरिचितत्वकरणाय किल शिष्यो नियुक्तो भवति, अनुज्ञाया तु योगोत्क्षेपका-

योत्सर्गवर्जो नन्दाकर्पणादिक उद्देशविधिरेव वचन्यो, नवर प्रवेदिते गुरुराह-सम्म धारय अन्नेसि च पयेयमुत्ति, एयममो
 कालिकश्रुतेऽभिव्याहार, उत्कालिकदृष्टिवादेऽपीत्यमेवाभिव्याहार, केवल शिष्येण अमुग सुय उदिसह इत्युक्ते गुरुत्वे-
 त्यमाह-इदमुद्दिस्सामीत्यादि । 'करणेयत्ती'त्यादि (४७२-१८), न केवल करणेयत्तीत्युपन्यस्तद्वारपरामर्श किन्तु
 भवेयत्तीत्ययमपीति योजना, अयमत्र भावार्था-यदिदमनन्तरोदित सामायिककरण तद्भावकरण, फ पुनर्भावकरण
 शास्त्रकारेण पूर्वमुद्दिष्ट येनेदमिह योज्यते इत्याह-"करणे य भए य"ति, इद हि प्रागुपन्यस्तद्वारगाथाद्यद्वारद्वय, अनेन
 च सकलापि सा गाथा सूचिता भवति, तद्यथा-'करणे भए य अन्ते सामाइअ सवए अ वजे य' इत्यादि अस्या गाथाया
 यद्भावकरणमुक्त शास्त्रकृता तदिदमनन्तरोदित सामायिककरणमित्यर्थ । 'भदि कल्याणे सुणे चे त्यादि (४७२-२२),
 ननु भदन्त इत्यखण्डे शब्दे सति तुतोऽय प्रकृतिविभागो लभ्यते इत्याह-'जुविशि'इत्यादि (उ० ४१३), एतदुक्त
 भवति-जुविशीतिधातुद्वयस्योणादौ तावदन्तप्रत्ययो दृश्यते, उणादयश्च बहुल भवन्तीत्यत्रापि झच्प्रत्ययो लभ्यते,
 तस्मिन् सति सामर्थ्यात् भदिरूपेव प्रकृतिरभ्युह्यते । 'पञ्चानुपूर्व्यां ग्रन्थ'इति (४७३-९), होइ भयतो इत्यादौ किले-
 वमुपन्यासो भवति भदन्तो भवान्तो भयान्तश्चेति, अधिकारोप-यासस्तु विपर्ययेण कृत इति पञ्चानुपूर्वी कृता । 'आव-
 रसयपि निच्च' गाथा (४७३-१३), व्याख्या-अत्र किल कल्पग्रन्थनिबद्धेय सामाचारी-यदि लघ्वी वसतिर्भवति तदा
 केचित्साधव स्थानान्तरेऽपि परिवसन्ति, किन्तु गुरोरन्तिके समागत्य प्रतिक्रमण कृत्वा प्रादोषिककालग्रहणानन्तर काल
 सूत्रार्थपौरुषीद्वय च विधाय तत स्थानान्तरे गत्वा निद्रामोक्ष विदधति, अय मार्गे श्वापदादिभय तदाऽर्धपौरुषी हाप-

यन्ति अथ तथापि मार्गभयादि किञ्चित् तर्हि सूत्रपौरोपीमपि त्यजन्ति ततश्चरमकायोत्सर्गं द्वितीयमाद्य वा तावद् याव-
त्तिष्ठत्यपि सवितरि कारणतो वसत्यन्तर गत्वा गुरुस्थापनादिक्रमेणान्यत्रापि स्थिता प्रतिक्रमणादियु यतन्ते यतोऽत्रापि
भदन्त इत्यामन्त्रण कुर्वते इति दशित भवति, किं तद् इत्याह—आवश्यक प्रतिक्रमणादिलक्षण नित्यमेव गुरुचरणमूले कर्त्त-
व्यमिति, कस्येतद्दशित भवतीत्याह—‘वीसुपि हु सवसतो कारणतो’त्ति (४७३-१४), एकप्रतिश्रयनिवासिना ताव-
दुर्धन्तिक एवावश्यक कार्य योऽपि कारणतो वसन्तिसङ्कीर्णतादेर्विश्वक्-पृथग् वसति तस्याप्यनन्तरदर्शितकल्पोक्तनीत्या
गुरुचरणान्तिक एवावश्यक कर्त्तव्यतया दर्शित भवति, ननु य श्वापदभयात्कारणतो गुर्धन्तिकाद्रात्रौ गन्तु न शक्नोति
स किं करोतीत्याह—‘जयति सेज्जाए’त्ति, कारणत इतीहापि सम्बध्यते, ततश्च यद्यपि श्वापदभयादिकारणतो गुर्धन्तिक
गन्तु न शक्नोति तथाप्यन्यस्यामपि शय्याया परिवसन् गुरुस्थापनादिक्रमेणैव यतते—यतना करोतीति गार्थार्थ ॥ ‘सम्पू-
र्णशब्दावयवमेवाधिकृत्याहे’त्यादि (४७४-१), इह ‘साम सम चे’त्यादि खण्डीकृतशब्दापेक्षया सामायिकमित्य-
खण्ड—सम्पूर्ण शब्द उच्यते, ‘करणे भए य अते सामाइय सवए य वज्जे ये’त्यादिगाथैकदेशत्वादवयव, ततश्च सम्पू-
र्णशब्दश्चासावयवश्च सम्पूर्णशब्दावयवस्तमधिकृत्य साम सम सम्यक् इह इत्येते चत्वारोऽपि शब्दा एकार्थो, एकार्थत्व
चेह न पर्यायशब्दत्वममीषा मन्तव्य किन्वेकस्यैव सामायिकशब्दलक्षणस्यार्थस्य निष्पत्तये सामादयश्चत्वारोऽपि शब्दा
व्याप्रियन्त इत्येकार्था उच्यन्त इति । ‘ओघतो मधुरपरिणाम’मित्यादि (४७४-५), ओघत—सामान्येन तावन्मधुरप-
रिणाम—शर्करादिद्रव्य, विशेषतस्तु कस्यचित् स्वसात्म्यादिकारणात्कडुकमपि मधुरमिवाभातीति भाव । ‘भूतार्थालोच-

नाया सम तुलाद्रन्य'मिति, भूत-सद्भूत तौल्ये कियत्प्रमाणोऽयमर्थ इत्यालोचनाया-तर्तत्त्वप्रमाणजिज्ञामाया सत्या
यथावस्थितप्रतिपादकरेण सम तुलाद्रव्यमेवेत्यर्थ । 'कण्ठतस्तावदुक्ते चालनाप्रत्यवस्थाने' इत्यादि (४७६-१५),
ननु च "को कारओ करितो" इत्यादौ परस्य कर्त्रादिस्वरूप प्रश्नयत सूररपि तत्कथयत उभयोरपि पुनरुक्तता, 'आया
खलु सामइय'मित्यादिना तत्स्वरूपस्यानेकस्थानेषु पूर्वमेव निरूपितत्वाद् इत्याशङ्काह-'अत एव चात्र पुनरुक्ते'त्यादि,
यत एव चालनाप्रत्यवस्थाने एते न स्वरूपकथन अत एव न पुनरुक्ता, कुत इत्याह-'अनुयादद्वारेणे'त्यादि, एतदुक्त
भवति-यत्किमपि कर्त्रादिस्वरूप सूरिरभिधास्यते तदह निराकरिष्यामीति चालनाचिकीर्षया परस्य प्रश्नो यद्यत्सौ तत्स्य
रूप मयोक्त निराकरिष्यति तदह स्थापयिष्यामीत्यभिप्रायवतश्च सूरनिर्वचन न तु मुरयतया तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमि-
त्यदोष । 'विवक्षित घृत'मिति (४७७-६), प्रतिनियतेकभाजनादिस्थित न पुन समस्तजगद्गतमिति भाव । 'अत्र
च (तु) क्षायोपशमिकभावसर्वेणाधिकार'इति (४७८-३), सर्वशब्दोऽन्तर्ज्जल्याकार किल श्रुतज्ञानरूप श्रुत
च क्षायोपशमिके भावे वर्तते अतो युज्यते क्षायोपशमिकभावसर्वेणाधिकार इति । 'दानपुण्यफला कीर्त्ति रिति
(४८०-१६), दानपुण्याभ्या फलति २ कस्यचिद्दानसमुत्था अपरस्य तु तथाविध दानमप्रयच्छतोऽपि पूर्वभवोपात्तपु-
ण्यवशात्कीर्त्ति प्रादुरस्तीति भाव । 'अन्यमपीत्यतिरिच्यत'इति (४८१-२), करतपि अत्र न समणुजाणामीत्यत्रा
पिशब्दोऽन्यशब्दश्चातिरिच्यत इत्यर्थ, तत्रापिशब्दस्य फलमाह-'यस्मात् सम्भावनेऽपिशब्दोऽय'मित्यादि(४८१-३) ।

अन्यशब्दफलमाह—‘न क्रियाक्रियावतो’रित्यादि (४८१-६) । ‘अतस्तद्भेदोपदर्शनाये’ति (४८१-१२), यत
 साद्ययोग त्रिविधेन प्रत्याख्यात्यतस्तद्भेदोपदर्शनाय—सावद्ययोगप्रत्याख्यानभेदोपदर्शनाय ‘सीयाल भगमय’मित्यादिगाथा
 माहेत्यर्थः । ‘तो कह निजुत्तीए’इत्यादि (४८१-२१) गाथाव्याख्या—यदि प्रज्ञाया त्रिविध त्रिविधेन गृहिण
 प्रत्याख्यानमुक्त तत कथ निर्युक्त्या वक्ष्यमाणप्रत्याख्यानार्थानाध्ययनसम्बन्धिन्या “अणुमइनिसेहो”ति अनुमतिप्रत्याख्यानस्य
 निषेध क्रियमाणो घटते, तथाहि—तत्र ‘दुविह त्रिविहेण पढमो इत्याद्येव वक्ष्यति, न पुन ‘तिविह त्रिविहेण पढमउ’ति
 एव परेणोक्ते सत्युत्तरमाह—(सो सविसयमिति) स निर्युक्तावनुमतिप्रत्याख्याननिषेध स्वविषये मध्यमखण्डादिरूपे यत
 आयात वस्तु-वख्खहिरण्यश्रीखण्डादि परिभुङ्के तद्विषयो द्रष्टव्यो, विषयवहिवत्तिस्वयम्भूरमणमत्स्यादिप्रत्याख्यानविषय
 तु प्रज्ञाया त्रिविध त्रिविधेनैत्युक्तमित्यदोष, समाधानान्तरमाह—‘सामन्ने वा नत्थी’त्यादि (सामण्णेण नत्थि) यो वा
 अमुकक्षेत्रयत्तिन इति विशेषमन्तरेण सामान्यतो द्वीन्द्रियादयो मयान हन्तव्या इत्येव प्रत्याख्याति तस्य नास्त्येव त्रिविध
 त्रिविधेन प्रत्याख्यान, तद्विषय स निर्युक्तावनुमतिनिषेध, प्रज्ञाया तु स्वयम्भूरमणाद्याधारविशेषितजन्तुप्रत्याख्यान-
 विषयाऽनुमतिप्रत्याख्यानान्भ्यनुज्ञेति न दोष इति गाथार्थः । ‘आह कर पुण मणसा’ गाथा (४८२-१) व्याख्या-
 पर आह—ननु च वाक्कायाभ्या तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणत एव करणकारणानुमतयो दृश्यन्ते मनसस्तु ता भोपलभ्यन्ते
 तत्कथ तास्तत्र प्रत्येतव्या इत्याह—यथा वाग्योगतनुयोगाभ्या करणकारणानुमतय तथा मनसापि भवन्त्येव, कुत इत्याह—
 ‘तदधीणत्ता वइतणुकरणाईण’मित्यनन्तरगाथाया सम्बन्ध, एतदुक्त भवति—वाक्कन्यो सम्बन्धीनि यानि करणानि-

करणकारणानुमतय इत्यर्थं तानि मनोऽधीनान्येव भवन्ति, नहि मनोविकल्पमन्तरेण प्रायस्तनुवचनाभ्या करणादीनि प्रवर्तन्ते अतो मनस्यपि तनुवचनकरणाद्युपचार क्रियत इति भावः, यदिवा किमत्रोपचारेण ? यदा हि निर्व्यापारतनुवचनोऽपि सावद्ययोगकरणादि मनसा विकल्पयति तदा मुरयतयाऽपि तनुवचनवन्मनस्यपि करणादीनि सम्भ्रमन्त्येयंति, आह च—‘अह मणकरण सावज्जजोगमण’मित्यादि भावितमेवेति । ‘अर्थविकल्पसद्वृत्त्यर्थं न पुनरुक्त मिति (४८४-११), अर्थो-मन प्रभृतिकरणलक्षण तस्य विकल्पा-भेदा तत्सद्वृत्त्यर्थं त्रिविधेनेत्युच्यमान न पुनरुक्त, एतदुक्तं भवति-य एव मनसा वाचा कायेनेत्यनन्तर सविस्तर वक्ष्यमाणोऽर्थं स एव त्रिविधेनेत्यनेन सद्ब्रह्मोक्तोऽत सद्ब्रह्मपदरत्ना दपुनरुक्तमिदमिति । ‘अथवा अध्यागमतीतसावद्ययोग’मित्यादि (४८६-१९), न त्राण अत्राण-सत्सारभयात् त्राणमसमर्थं सावद्य योग जुगुप्से इत्यर्थः, कस्मादित्याह—अधुना सामायिकेन त्राण मम भविष्यतीति हेतोः, लब्धे हि (४८६-२३) अत्र किल परोऽतीवासम्बन्धग्रलपितया विवक्षितनिर्दोषसम्बन्धेन समन्धितमपि व्युत्सृजामिशब्दमनि दृष्टसम्बन्धेन सम्बन्धयन्निदमाह—ननु चैवमुक्तन्यायेन ‘करोमि भते ! सामाद्य’मित्यादिसूत्रस्याय तात्पर्यार्थो गम्यते, यदुत-सावद्ययोगपरित्यागेन करोमि भदन्त ! सामायिकमिति, एव सति सावद्योगनिवृत्तिरत्र प्रतीयते, पर्यन्ते च ‘तस्स भते ! पडिक्कमामी’त्यादौ तस्य व्युत्सृजामीतिशब्दप्रयोगे सतीदमनिष्टमापद्यते तस्य-अनन्तरसामर्थ्यलब्धसावद्ययोगनिवर्त नस्य व्युत्सृजामि-सावद्ययोगस्य निवृत्तिमुत्सृज्य प्रवृत्ति विदधामीत्यर्थः, अत्रोत्तरमाह—‘तन्ने’त्यादि (४८६-२४),

यदि होवमुल्लुपतया सम्बन्ध क्रियते तर्हि यदा कश्चित् 'मम पञ्चक्वामि अन्नत्थणाभोगेण'मित्यादिना मासचिरतिमभिधाय पर्यन्ते व्युत्सृजामीति ब्रवीति तदाऽन्नाप्यनतरोक्ता मासविरति व्युत्सृजामीत्यनिष्टसम्बन्ध स्याद्, अथात्र मासविरतिविषय एव त्याज्यत्वेन मनसि विवक्षितो मनोगत एव च भाव प्रत्याख्यान भवतीति नानिष्ट सम्बन्ध क्रियते, यद्येव सर्व सुस्थमिहापि सावद्ययोगनिवृत्तिविषयस्य हेयत्वेनाभिप्रेतत्वादिति । 'त्रिविध त्रिविधेन व्युत्सृजति पापमेव'मित्यादि (४८८-११), विशेषत एवमिति द्रुवाणस्य कोऽभिप्राय !, उच्यते, सावद्ययोगविरत इत्यनेनैव गतार्थे त्रिविध त्रिविधेन व्युत्सृजति पापमिति यद्वितीयपदोपादान तेनैव किल ज्ञापयति यत्र सावद्ययोगे प्रवृत्तिरासीत् ततो निवृत्त इति प्रतिपादित 'सावज्जोगविराजो' इत्यनेन पदेन यदेव्य पाप ततोऽनिवृत्त एव किल एव प्रतीयते अतस्तन्निवृत्तिप्रतिपादक द्वितीयपदमिति विशेषत उक्त वृत्तिकृता त्रिविध त्रिविधेन व्युत्सृजति पापमेवमिति, कदा पुनरयमेवविध कर्त्ता भवतीत्याह—'सामायिकादौ' (४८८-१२), सामायिकारम्भसमय इत्येव सम्बन्धो, यदा तु सामायिकादौ सूत्र इत्यनेन द्वितीयव्याख्यान 'करेमि भते ! सामादय'मित्यादिसूत्र गृह्यते तदेव सम्बन्ध, एपोऽनुगम 'परिसमाप्त', क विषये योऽसावनुगम इत्याह—'सामायिकादौ सूत्रे'करेमि भते ! सामादयमित्यादिसूत्रविषय इत्यर्थ । सामायिकाध्ययन समाप्तमिति ॥

अधुना चतुर्विंशतिस्तव आरभ्यते

'चतुर्विंशतिस्तवस्य निक्षेपो भवति नामनिष्पन्न' इति (४९१-१५), ननु किं तन्नाम यस्य निक्षेप करिष्यत

इत्याह—‘अन्यस्याश्रुतत्वादि’ति, ननु यदि नामेवात्र पृष्टव्य तत्किमिति ॥ इत्यनेन पुस्त्यनिर्द्देश कृतो दृष्टिकृता ?, सत्य, किन्तु को नामनिष्पन्नो निक्षेप इति निक्षेपापेक्षयेत्य निर्द्देशो वस्तुतः पुनर्नामैवात्र पृष्टव्यमित्यदोष । ‘परमाणव-स्त्वप्रदेशा एवे’ति (४९४-२३), ननु यदि सामान्यविशेषरूपतया प्रदेशत्वमप्रदेशत्व च गीयते तर्हि परमाणोरप्युभय रूपता किं न स्यात् येनोच्यते परमाणयस्त्वप्रदेशा इति, न हि जैनानां किञ्चिद्वस्तु सामान्यविशेषरूपतामतिक्रामति, मत्य, विद्यते परमाणुषु तिर्यक्सामान्य न पुन स्वाययव्यापितत्वलक्षणमूर्द्धसामान्य, निरवयवत्यादेय तेषामित्यदोष ॥ ‘उदइयखओवसमिय’ गाहा ‘उवसमसेढी एक्को’ गाहा (४९५-२६), नारकाणामीदयिको भायो-नरकगत्यादि, क्षायोपशमिकस्विन्द्रियसम्पत्तादि पारिणामिकस्तु जीवत्वादिरित्येव भावत्रयनिष्पन्नो नरकगतायेको भद्र, एय तिर्यम-रामरगतिष्वयैको वाच्य, ततो गतिचतुष्टयेऽपि चत्वारो भद्रा भवन्ति, तथाऽभिहितस्वरूपे भावत्रये क्षायिकभावप्रक्षेपे भावचतुष्टयनिष्पन्न एको भद्रो भवति, गतिचतुष्टयसम्बन्धात् चत्वारो भद्रा सम्पद्यन्ते, क्षायिकभावसम्पन्ना हि क्षायि-कसम्यगदृष्टय सर्वास्वपि गतिषु लभ्यन्ते, अथ क्षायिकमपहाय तत्स्थाने औपशमिक प्रक्षिप्यते, तद्योगेनापि गतिचतुष्टये चत्वारो भद्रा भवन्ति, प्रथममेव सम्यक्त्वमासादयता हि गतिचतुष्टये प्राप्यते औपशमिको भाव, एव सर्वेऽपि द्वादश, तथा दर्शनसप्तक क्षपयित्वा य उपशमश्रेणीं विधत्ते तस्यादयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारणामिकभावपञ्चक निष्पन्न एको भद्रो लभ्यते, केवलिनोऽप्यौदयिकक्षायिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्न एक एव क्षायोपशमिकस्त्वस्य नास्ति ‘अतीन्द्रिया केवलिन’ इतिवचनात्, सिद्धस्यापि क्षायिकपारिणामिकभावद्वयनिष्पन्न एक एव, एते सर्वेऽपि त्रय पूर्वोक्ता

द्वादश सर्व पिण्डिता पञ्चदश अविरद्धसान्निपातिकभेदा भवन्ति, सान्निपातिकभेदा हि किलान्यथा-प्ररूपणाया पञ्चिंशति-
 भवन्ति, तद्यथा-आदयिकादिभावपञ्चकस्य द्विकसयोगे दश, त्रिकसयोगेऽपि दशैव, चतुष्कसयोगे पञ्च, पञ्चकसयोगे त्वेक,
 सर्वेऽपि पञ्चिंशति, एते च विरुद्धा उच्यन्ते, केषाञ्चित् क्वचिदुपलभ्यमानत्वेन प्ररूपणामात्रकत्वात्, प्रस्तुतास्तु पञ्चदशो
 रन्यायेन लभ्यमानत्वादविरुद्धा, अत उक्त-“अविरुद्धसन्निवाइभेया उ पत्ररसत्तीति” गाथाद्वयभावात् । ‘इह तु किल
 नैगमनयदर्शन मूढनयदर्शन वाऽधिहृत्ये’त्यादि (४९६-५), एतदुक्तं भवति-नैगमयज्जी हि किल शेषा पङ्क्त्या नया
 केचित् केवलसामान्यवादिन केचित् केवलविशेषवादिन, तत्र यदि सामान्यवादिनयमतमाश्रीयते तदा पर्यायसामान्य-
 स्वीकृत्याच्चतुर्धित्व पर्यायलोकस्यानुपपन्न स्यात्, विशेषवादिनयास्तु प्रत्येक भिन्नत्वात्पर्यायाणामनन्तमेव पर्यायलोकमि-
 च्छन्ति न चतुर्धित्व, नैगम पुनरनेकरूपत्वाच्चतुर्धिमपीच्छति पर्यायलोकमतस्तन्मतमिहाश्रीयते, यदिवा “मूढनय इय सुय
 कालिय त्वि”त्यादियचनात्किल प्राय साम्प्रत सूत्राणि नयेन विचार्यन्ते एवेति मूढनयदर्शनाश्रयणाद्विवक्षावशेनैव किय-
 तोऽपि भेदानाश्रित्य पर्यायलोकस्य चातुर्विध्यमुच्यत इति । ‘सीताकरो-भोग’ इति (४९९-६), सीता-लाङ्गलपञ्चति
 तामाश्रित्य करो-भोगो धान्ययाचनमित्यर्थ । ‘आसेवनायामयमेव प्रथमस्थाने कार्ये’ इति (४९९-१४) एतदुक्तं
 भवति-यद्यप्यशुभकर्मवशतया पश्चात्कश्चिदप्रशस्तमपि भावमासेवते तथापि मुमुक्षुणा प्रथम तावत्प्रशस्त एवासेवनीय इति
 ज्ञापनार्थं “दुविहो उ होइ भावो पसतथ तह अप्सत्यो य” इत्यत्र प्रथम प्रशस्तभावोपादानमिति । ‘सामर्थ्ये वर्णना-
 या चे’त्यादि (५००-१३), व्याख्या-सामर्थ्ये तावद्धर्ततेऽसौ कल्पशब्द तदर्थघातुनिष्पन्नत्वाद्, वर्णनाया यथा-क-

लिप्तो-वर्णित श्राघितो देवदत्त, छेदने यथा-कल्पित-छेदित द्विधाकृत वस्त्रमिति, करणे यथा-प्राप्त्यर्थं कल्पिता-
 पूषा; कृता इत्यर्थ, औपम्ये यथा-समुद्रकल्पमिदं तडाग, अधिवासे यथा-कल्पिता-अधियासिता स्नानाय मञ्जिता प्रति-
 मेत्यर्थ, एतेष्वर्थेषु कल्पशब्द विदुर्वुधा इति श्लोकार्थः । 'ताव एगइयाओ भवह'सि (५०३-१), यान्मम पुत्रो
 भवति तावदेकीभूय स्पीयतामिति भावः । 'आमतणि'गाहा 'अणभिगगणि'आ'गाहा (५०८-२४), व्याख्या-इह
 यत्किल वस्तुन साधकत्वेन वाधकत्वेन वा प्रमाणान्तैरवधारितं यच्चामुच्यते तत्तस्य, तदेव प्रमाणैर्नाध्यमानं सन्मृया,
 तदेव वाध्यमानावाध्यमानं मिश्रं, यत्तु वस्तुसाधकत्वाविवक्षया व्यवहारपतितस्वरूपमात्राभिधित्तया प्रोच्यते तदम-
 त्यामृ, तत्र आमन्त्रणी यथा-हे देवदत्त इत्यादि, इयं हि वस्तुसाधकत्वाध्यामप्रवृत्ते स्वरूपमात्राभिधानपरत्वादस्त-
 त्यामृषेति, आज्ञापनी यथा-त्वमिदं कुरु, इयमपि स्वरूपमात्राभिधानपरत्वादस्तत्यामृषेति, यद्येव सत्याऽप्यस्त्यामृयातो न
 भिद्यते तस्या अपि जीवाजीवादस्वरूपाभिधानमात्रकत्वादिति चेत् कः किमाह !, यतो यदा परेण सह विप्रतिपत्तौ सत्या
 वस्तुतत्त्वव्यवस्थानेच्छया प्रमाणावधारित जीवादस्वरूपाभिधायकं यच्चनमुच्यते तदा सत्यव्यपदेशं लभते, तदेव यदाऽपि
 प्रतिपत्तौ तीर्थकरादिर्देवानाद्यवस्थाया जीवादस्वरूपाविर्भावनमात्रविवक्षया ब्रूते तदाऽस्त्यामृपमुच्यत इति विवक्षेवात्र
 प्रमाणमिति न काचिक्षतिरिति, एवमन्यत्रापि स्वबुद्ध्या भावनीयमिति, याचनी यथा-भिक्षा प्रयच्छ, तथा वृच्छनी यथा-
 कथमेतदिति, प्रज्ञापनी यथा-हिसादिप्रवृत्तौ दुःखितादिर्भवति, प्रत्याख्यानीभाषा यथा-न दास्यामि ते, इच्छानुलोमा च
 भाषा यथा-केनचित्कश्चिदुरु-साधुसकाशं गच्छाम, स आह-शोभनमिदमिति, अनभिगृहीता भाषा-अर्थमनभिगृह्य

या प्रोच्यते डित्यादिवदिति, भाषा चाभिग्रहे घोद्धव्या-अर्थमभिगृह्य या प्रोच्यते घटादिवदिति, सशयकरणी भाषा अनेकार्थसधारणा या प्रोच्यते-सैन्धवमित्यादिवदिति, व्याकृता-स्पष्टा प्रकटार्था देवदत्त एष ते आतेत्यादिवदिति, अव्याकृता चैव अस्पष्टा-अप्रकटार्था बालललादीना थपनिकेत्यादिवदिति गाथाद्वयार्थे । चतुर्विंशतिस्तवः समाप्त ॥

अधुना वन्दनाध्ययनमारभ्यते

‘अच्छति’सि (५१२-१९), तिष्ठन्ति स्वोपाश्रयेऽपि तावदाचार्या किं मन्यमाना ? इत्याह-मन्ये भागिनेया वहिरपि सूत्रपौरुषी कुर्वन्तीति, ततः सापि सूत्रपौरुष्यदुघाटितादिना अवसिता, ततश्चिन्तयन्ति-मन्ये अर्थपौरुषी विधाय समेव्यन्ति, तथापि नायातास्ततोऽतिचिरायितमित्याचार्यास्तत्रैव गता । पार्श्वस्थादिलक्षणप्रतिपादकगाथा वृत्तिकारेण न चिचृता अतस्तासु यथार्थपम्य किञ्चिद् विप्रियते-‘सो पामत्थो’गाहा (५१७-११) व्याख्या-सोऽनन्तरोद्दिष्ट पार्श्वस्थो द्विविधः, एतदेनाह-सर्वतो देशतश्च, तत्र सर्वपक्षे ज्ञानदर्शनचारित्र्येभ्यः पार्श्वे-पृथग् यो वर्तते स पार्श्वस्थः, अत्र निषीथ-चूर्णि “सुतो अच्छइ सुतपोरिसि अत्थपोरिसि वा न करेइ, दसणाआरेसु न वडइ चारित्ते न वडइ, अइआरे वा न वज्जेइ, एव सत्थो अच्छइ पासत्थो” अनेन चूणिग्रन्थेन ज्ञानदर्शनचारित्र्येभ्यो येन पार्श्वस्थत्व भवति तत्क्रमेण दर्शितमिति मन्तव्यमिति गार्थार्थ । देशत आह-‘देसमि उ’गाहा (५१७-१२) देशे-देशपक्षे पार्श्वस्थः, क इत्याह-शय्यातरपिण्डमभ्याहृतपिण्ड नित्यपिण्ड च यो भुङ्क्ते इति सम्बन्धः, ‘नीय च अगपिड ति चशब्दस्य व्यवहित सम्बन्धोऽग्रपिण्ड च भुङ्क्ते, कथम्भूतमित्याह-नित्य-अनवरत, एव शय्यातरपिण्डादिभोजनेऽप्यय नित्यशब्दो योजनीयः, कथमित्याह-निष्कारणेनैव,

सकारणस्तु बुद्धानो विधुद्धचारि येनेत्यर्थ , इत्यक्षरयोजना, भावार्थस्त्वय-शय्याया-साधुममर्षितगृहलक्षणया भगवणं त-
तीति शय्यातरस्तस्य पिण्डो-यक्ष्यमाणलक्षणस्त यो नित्य भुङ्क्ते स देशपार्थस्य , सोपयोगत्वादन किञ्चित्प्रामाण्यिरुन्यते,
अथ कोऽय शय्यातर १ कदा च शय्यातरो भवति २ कतिविधश्च तत्पिण्ड ३ कदा याऽशय्यातरो भवति ४ कस्य मन्-
न्यस्तौ वर्जनीय ५ के च तत्पिण्डग्रहणे दोषा ६ कदा च तत्पिण्डो गृह्यते ७ क्व च शय्यातरो भवती ८ त्वष्टी द्वाराणि,
तत्राद्यद्वारे-यतिप्रदत्तोपाश्रयप्रभु तेन यत्कृतप्रमाणतया निर्दिष्टो या शय्यातर , द्वितीयद्वारे यदा शय्यातरगृहे रात्रौ
सुप्त्या जागरित्या वा प्राभातिकप्रतिक्रमण कुर्वन्ति तदाऽसौ शय्यातर , अथैतच्छय्याया सकला रात्रि जागरित्या प्राभाति-
कप्रतिक्रमणमन्यत्र कुर्वन्ति तदा मौल शय्यातरो न भवति, किन्तु यद्गृहे प्रतिक्रमण कृत स एव, अथ मौलशय्याया
पाश्र्वेषु साधवस्तिष्ठन्ति तदा मौलोऽन्यश्च द्वावपि शय्यातरो, यदा तु यस्तिसर्कीर्णतादिकारणाद् अनेको-
ईआ चतरो पाठेण वत्थपत्तकबलय । सूईधुरकन्नसोहण नहरणिया सागारियपिण्डो ॥ १ ॥” अथ तु वक्ष्यमाण तदपिण्ड -
तण्डगलछारमहण सेजासथारपीढलेवाई । सिजाथरपिण्डो सो न होइ सेहो य सोवहिओ ॥१॥ चतुर्थद्वारे-अहोरात्रात्परतो
शय्यातरो भवति, यदुक्त-“बुच्छे वज्जेज्जोहोरत्त” इदमत्र हृदय-यत्रोचितास्तत स्यानाद् यस्या वेलाया नित्यता द्वितीयदिने
तावत्या वेलाया परतोऽशय्यातरो भवति, पञ्चमद्वारे-साधुगुणविरहितस्य लिङ्गमात्रावशेषस्यापि सम्बन्धी शय्यातरो वर्ज-
नीय , षष्ठद्वारे-“तित्थकरपडि कुट्ठो आणा अन्नाय उगमोविअ न सुत्ते । अविमुत्ति अलाघवया बुद्धहसेज्जाइ वोच्छेओ ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या-आद्यन्तवर्जमर्थमर्हद्विदेहजैश्च तीर्थकर्तृवर्माधाकर्म कथञ्चिद्भुक्तं न पुन शय्यातरपिण्डोऽतस्तत्प्रतिकु-
 एरमाद्वर्जनीयोऽय "आण"ति त च गृहता तीर्थकाज्ञा न कृता स्यात्, "अण्णाउ"ति यत्र स्थितस्तत्रैव भिक्षा गृह-
 ता अज्ञातोऽच्छ च न कृत स्यात् "उगमोऽवि य न मुञ्जे"ति आसनादिभावत पुन पुनस्तत्रैव भक्षपानकादिनिमित्तं प्रवि-
 शत उवृगमदोषाश्च स्यु, स्वाध्यायश्रवणादिभ्यश्च प्रीत शय्यातर क्षीरादिस्निग्धद्रव्य ददाति तच्च गृहता विमुक्ति -
 माद्वर्जाभावो न कृत स्यात्, "अलाघवय"ति शय्यातरतत्पुत्रभ्रातृपितृव्यादिभ्यो बहूपकरण स्निग्धाहार च गृहृत उप
 करणशरीरयोर्लाघव न स्यात्, तत्रैव चाहारादि गृहृत शय्यातरवैनस्यादिकारणाच्छय्या दुर्लभा स्यात्, सर्वथा तद्व्य
 वच्छेदोऽपि स्यात्, अतस्तत्पिण्डो वर्जनीय, सप्तमधारे-'दुविहे गेलन्नमिय निमतणे दवदुल्लहे असिंवे । ओमोदरिअप-
 ओसे भए अ गहण अणुत्राय ॥ १ ॥'व्याख्या-आगाढानागाढे द्विविधे ग्लानत्वे सूत्रोक्तविधिना शय्यातरपिण्डोऽपि ग्राह्य,
 निमन्त्रणे च-शय्यातरनिर्वन्धे सकृत् न गृहीत्वा पुन प्रसङ्गो निगारणीय, दुर्लभे तु क्षीरादिद्रव्येऽन्यत्रालम्ब्यमाने तत्रैव
 गृह्णन्ति, "पओसे"ति-राज्ञा प्रद्विष्टेन सर्वत्र भैक्ष्ये निवारिते प्रच्छन्न तद्गृहेऽपि गृह्णन्ति, तरकरादिभयं चान्यत्र तत्रापि
 स्वीकुर्यन्ति, शेष सुगम, अष्टमद्वारे-स्वस्थाने वसन् शय्यातरो भवति देशान्तरे गतो न भवत्यपि, केवल भद्रकप्रान्तदो
 पात् तत्पिण्डस्तत्रापि वर्जनीय, भद्रको हि मम तावत् स्वगृहावस्थितस्यामी न किञ्चिद्गृह्णन्ति यदि हि (अत्र तु) गृह्णन्ति तथापि
 शोभनमिति विचिन्त्यानेपणीयमपि कृत्वा दद्यात्, प्रान्तस्तु मम स्वगृहस्थितस्यामी न किञ्चिद् गृह्णन्ति अत्र तु सर्वं गृह्णन्ति
 तत्किमिदानीमहमन्य सजात ? तस्मान्मायाग्नि एत इति विचिन्त्य वसत्युच्छेदादि कुर्याद् एव शय्यातरसम्बन्धिना

स्वातृमातुलादीनामुपश्रयस्याप्रभूणामपि समन्धी पिण्डो वर्जनीयो, भद्रकपान्तादिदोषादित्यल वितरेण, तदर्थिना तु
 प्रकल्पतृतीयोद्देशकोऽन्वेप्य, स्वपरग्रामात्माधुनिमित्तं य आनीयते सोऽभ्याहृतपिण्ड, प्रतिदिनं तवैतामनाय दास्यामि
 मद्गृहे नित्यमागन्तव्यमिति निमन्त्रितस्य नित्यं गृह्यतो नित्यपिण्ड, तत्क्षणोत्तीणादनस्थाल्या अभ्यापारिताया नित्याहृत-
 लक्षणोऽग्रपिण्ड, एतान्पिण्डान् निष्कारणो नित्यं भुञ्जानो देशपार्श्वस्य इति गार्थः । 'कुलनिरसाङ्ग'गाहा (५१७-
 ११) कुलानि-भ्रातृकुलादीनि स्निग्धाहारदिगृहस्तन्निश्चया विचरति, आचार्यनालपृष्ठग्लानादिनिमित्तं स्यापितानि दान
 भ्रातृकुलानि कुलानि स्थापनाकुलानि कारणमन्तरेणापि तानि प्रविशति, सखण्डव्यन्तेऽस्या जीवा इति सखण्डो-विग्राहादिका
 तदवलोकनार्थं कौतुकादिना गच्छति, शरीरं चादर्शादिग्न्यवलेकते, तथा केनचित्सह मातापित्रादिसम्बन्धघटनलक्षण
 अवसनलक्षणमाह-'ओसन्नोऽविय'गाहा (५१७-१४) अवसीदति सायाचार्यामित्यवसन्नं, सोऽपि द्विगुणं -सर्पतो देश-
 तश्च, तत्र सर्वत -"उत्तमप्रीठफल्गो"ति-इहैककाष्ठनिपन्नसस्तारकालाभे बहुभिरपि वशादिकाष्ठखण्डैर्द्वयरकादिग्रन्थान्
 दत्त्वा वर्षासु सस्तारकं क्रियते, स च पक्षसन्ध्यादिषु वन्द्यापगमं कृत्वा प्रत्युपेक्षणीय इत्याज्ञा, यस्त्वेव न प्रत्युपेक्षते सोऽत्र
 वक्षप्रीठफल्गोऽभिधीयते, अथवा पुन पुन शयनादिनिमित्तं नित्यमास्तीर्णसस्तारकं एव या य आस्ते स एवमभिधीयते,
 तथा स्थापितभोजी च सर्वावसन्नो ज्ञातव्य इति गार्थः । देशावसन्नमाह-'आवसस्य'गाहा 'आवसस्य'आह'गाहा,
 (५१७-१५), आवस्यके-प्रतिक्रमणादौ स्वाध्याये-वाचनादौ प्रत्युपेक्षणाया-यस्मादिसम्बन्धिन्या ध्याने-शुभमन प्रवृ-

त्यादिलक्षणे भिक्षाया-गोचरचर्याया भक्तार्थे-भोजने भोजनमण्डल्यामितियावत् आगमने-उपाश्रयप्रवेशलक्षणे निर्गमने-
 उपाश्रयप्रहिर्निर्गमनलक्षणे स्थाने-कायोत्सर्गे निपदने-उपवेशने-त्वग्वर्त्तने-शयने इति सर्वत्र सप्तमीनिर्देशो द्रष्टव्य , तत-
 श्चेतेषु आवदयकादिषु विषये देशावसन्नो भवतीतिशेष , कदा ? इत्याह--“आवस्सयाइआइ न करे अहवावि हीणमहि-
 याइ” ति, यदैतान्यावश्यकस्वाध्यायादीनि स्थानानि सर्वथा न करोति अथवा हीनाधिकानि करोति तदा देशावसन्नो
 भवतीत्यर्थ , इदमत्र हृदय-य प्रतिक्रमणाद्यावश्यक न करोति हीनाधिकादिदोषदुष्ट वा करोति स्वाध्याय न करोति प्रति
 विद्धकालकरणादिदोषदुष्ट वा करोति प्रत्युपेक्षणमपि न करोति दोषदुष्टा वा करोति ध्यान-शुभ “कि मे कड किच्चम
 किच्चसेस कि सक्कणिज्ज न समायरामी”त्यादिलक्षण पूर्वापररात्रकाले न ध्यायति अशुभ वा ध्यायति, आलस्योपहत सुख-
 लिप्सुभिक्षाया न पर्यटति अनुपयुक्ती वा पर्यटति, अनेपणीय वा गृह्णाति भक्तार्थं मण्डल्या न भुङ्क्ते कदाचिद्धा भुङ्क्ते
 मण्डलीसम्यन्धिसंयोजनादिदोषदुष्ट वा भुङ्क्ते, आगमने नैपधिक्यादिसामाचारी न करोति, निर्गमनेऽप्यावश्यक्यादिसामा-
 चारी न करोति, कायोत्सर्गं गमनागमनादिषु न करोति दोषदुष्ट वा करोति, निपदनशयनयो संदशभूप्रमार्जनादिसामा-
 चारी न करोति सम्यग्या न करोति, “गुरवयण वलाइ तह”त्ति तथा सामाचारीवितथाचरणादिकारणेज्वावश्यकवेलादौ
 सम्यगालोचय प्रायश्चित्त प्रतिपद्यस्वेत्यादि गुरुणा प्रेरितस्तद्वचन प्रतिवलयति-अभिमुखीभूय आलजालान्यसम्ब-
 द्धानि वक्ति न पुनस्तद्वच सम्यक् प्रतिपद्यते न एष भणितोऽवसन्नो देशत , उपलक्षण चेद तत स्वलिंतेषु मिथ्या-
 दुग्धत न ददाति गुरुनैयावृत्त्य न करोति सरणादिषु वन्दनक न ददाति आदाननिक्षेपादिषु प्रत्युपेक्षणप्रमार्जने न

करोति, इत्याद्यन्यदपि सामाचारीवित्थाचरण देहापार्थस्यत्वकारण द्रष्टव्यमिति गाथाद्वयार्थ ॥ यदुक्त 'गुप्तरान प्रति
 वलति' तत्सविशेष विवरीयुराह—'गोणो'गाहा (५१७-१७), यथा गलिर्गा स्वामिना प्रेरितो तु नीलतया गटन-
 व्यावृत्त्य सम्मुखीभूय भनक्ति समिला सोऽप्यसत एवमेव गुरन्चनमदुर्पन् यलति—सम्मुखीभवतीत्येव चतदृष्टान्तेन
 साम्य, करोति वा तथापि "उस्सोडु"ति तत्समीपे किलाहमेवैकस्तिष्ठामि येन पुन पुनर्मन्यादिदासीत्याद्यसूयानाम्य
 मुक्त्वा करोतीत्यभिप्राय इति गाथार्थ ॥ इदानीं कुशीलस्वरूपमाह—'तिविरो'गाहा (५१७-१८), ज्ञानदर्शनचारित्र
 विषयत्वेन त्रिविध कुशीलो भवति, शेष सुगममिति गाथार्थ । कथ ज्ञानादिविषयत्वेन त्रिविध कुशीलो भवतीत्याह—
 'नाणे'गाहा, ज्ञानाचार-कालादिक यो विराधयति स ज्ञाने-ज्ञानविषये कुशील इति शेष, इदमुक्तं भवति—“काले त्रिणये
 बहुमाणे उवहाणे तह अनिणहवणे । यज्जणअत्थत्तुभए अट्टविहो नाणमायारो ॥ १ ॥” इत्यमुमष्टयिध ज्ञानाचार यो विरा-
 धयति—न सम्यगनुतिष्ठति स ज्ञानकुशील, 'निस्सकिअनिकखिअनिविचिणिच्चाअमूढदिट्ठी अ । उयइहधिरीकरणे यएत्त
 छपभायणे अट्ट ॥ १ ॥ अमु पुनरष्टप्रकार दर्शनाचार विराधयति स दर्शने-दर्शनविषये कुशील, चरणकुशील पुनरय-
 यक्ष्यमाणस्वरूप इति गाथार्थः । 'कोडअ'गाहा (५१८-१), कौतुक भूतिकर्म प्रथमं निमित्त आजीय कल्ककुरुका
 लक्षणा विद्या मन्त्रादींश्च य उपजीवति, सर्वत्र द्वितीया द्रष्टव्या, स एवभूतश्चरणकुशीलो ज्ञातव्य इति गाथार्थ, तत्र कौतुक
 किम् ? इत्याह—'सोहग्गाह'गाहा (५१८-२), सौभाग्यनिमित्तमपत्यादिनिमित्त च योपिदादीना त्रिकचतुष्कचत्तरा-
 दिदु त्तानादि यत्क्रियते तत्कौतुक भणित तत्तुर्वचसौ कुशीलो भवतीति द्रष्टव्य, एवमुत्तरत्रापि, भूतिकर्मस्वरूपमाह—

ज्वरितादीना तदपगमार्थं भूत्या - भस्मनोऽभिमन्त्र्य यत्प्रदानं तद् भूतिक्रममिति गाथार्थः । अधिजनेन शुभाशुभं पृष्टो देवज्ञ-
 स्वप्नादिषु तत्परिज्ञानार्थं विद्यादिदेवता यत्पृच्छति स प्रश्नः, अधिजनप्रश्नादेवताया प्रश्नः प्रश्नाप्रश्न इतिकृत्वा, तत्स्वरूपमा-
 ह - 'सुविणग गाहा (५१८-३), स्वप्ने विद्यया-त्रिद्यादेवतया कथितं स्वप्नविद्याकथितं, अथवा स्वप्नस्य विद्या स्वप्नविद्या
 तया कथितं स्वप्नविद्याकथितं आरयति शुभाशुभं इत्याख्यायिका-देवताविशेषरूपा तया कर्णद्वारे वादितघण्टिकाद्वारेण
 कथितं, आरययिकादेवता हि मन्त्रेणाहता घण्टिकाद्वारेण शुभाशुभं देवज्ञस्य कथयति, एतच्च देवताकथितं यदन्येभ्यः
 शिष्यते कथ्यते स प्रश्नप्रश्नः तदुपजीवनादपि चरणकुशील इति गाथार्थः ॥ निमित्ताजीवयो स्वरूपमाह - 'तीआइ' गाहा
 (५१८-४) अतीतभविष्यद्वर्तमानकालत्रययत्तिलाभादिभावकथनं निमित्तं भवति, आजीव पुनः सप्तविधस्तथा - जाते
 कुलस्य च प्रतीतस्य शिल्पस्य - कुम्भकारलोहकारादिसम्बन्धिनः कर्मणः - कृषिकर्मादे तपसः - अनशनादे गणस्य - महगणादे
 गुण इति पाठोऽशुद्धो लक्ष्यते निषीधादिभिर्न्यभिचारित्वात् सूत्रस्य - कालिकादे, एतदुक्तं भवति - वयं भवन्तश्चैक-
 जातिकुलशिल्पकर्मगणयस्मिन् इत्यादिवचनरचना आहारादिगृहस्य जात्याद्याजीव, तपः सूत्राभ्यासप्रकटनमाहारादिगृह-
 स्थैव तपः सूत्राजीव, आदिशब्द एतेषामेव बहुप्रकारत्वसूचक इति गाथार्थः ॥ कल्ककुरुकादीन् गाथया व्याख्यानयन्नाह -
 'कल्ककुरुगाइ' गाहा (५१८-४), कल्ककुरुका काऽभिधीयते? इत्याह - माया, अत्रैव तात्पर्यार्थमाह - निकृत्वा परेषां दम्भन-
 वञ्चनमिति यदुक्तं भवति, स्त्रीपुरुषहस्त्यभ्यादिलक्षणं तु लक्षणमभिधीयते, 'इत्थी विज्जाभिहिआ पुरिसो मतोत्ति तत्विसे-
 सोऽयं । विज्जा ससाहणा वा साहणरहिओ भवे मतो ॥ १ ॥' इत्यादिग्रन्थसिद्धा त्रिधामन्त्रादयः, आदिशब्दाच्चूर्णयोगो-

करोति, इत्याद्यन्यदपि सामाज्यरीक्षितथाचरण देशपार्थक्यत्वाकारण द्रष्टव्यमिति गाथाद्वयार्थः ॥ यदुक्तं 'गुरुचन प्रति
चलति' तत्तमविशेष विपरीतपुष्टाह—'गोणो'गाहा (५१७-१७), यथा गलिर्गा स्वामिना प्रेरितो दु शीलतया चलन्-
द्यावृत्त्य सम्मुखीभूय भनक्तिः समिला सोऽप्यवसत्र एवमेव गुरुचनमकुर्वन् चलति—सम्मुखीभवतीत्येव चतद्वृष्टान्तेन
साम्य, करोति या तथापि "उत्सोदु"ति तत्समीपे किलाहमेवैकस्तिष्ठामि येन पुन पुनर्भाषिवादिशसीत्याद्यसूयागम्य
मुक्त्वा करोतीत्यभिप्राय इति गाथार्थः ॥ इदानीं कुशीलस्वरूपमाह—'तिचिरो'गाहा (५१७-१८), ज्ञानदर्शनचारित्र
त्रिपयत्वेन त्रिविध कुशीलो भवति, ज्ञेय सुगममिति गाथार्थः । ऋय ज्ञानादिविषयत्वेन त्रिविध कुशीलो भवतीत्याह—
'माणो'गाहा, ज्ञानाचार-कालादिक यो विराधयति स ज्ञाने-ज्ञानविषये कुशील इति ज्ञेय, इदमुक्तं भवति—“काले रिणये
यदुमाणे उचह्राणे तह अनिणह्वणे । पज्जणअरथत्तदुभए अट्ठविहो नणमायारो ॥ १ ॥” इत्यमुमष्टयि ज्ञानाचार यो विरा-
धयति—न सम्यगनुतिष्ठति स ज्ञानकुशील, 'निस्सकिअनिक्कलिअनिविचिगिच्छाअमूढदिट्ठो अ । उचवृद्धिरीकरणे यच्छ
ल्लपभाणो अट्ठ ॥ १ ॥ अमु पुनरष्टप्रकार दर्शनाचार विराधयति स दर्शने-दर्शनविषये कुशील, चरणकुशील पुराय-
धक्ष्यमाणस्वरूप इति गाथार्थः । 'कोउअ'गाहा (५१८-१), कौतुक भूतिकर्म प्रश्नाग्रथ निमित्त आजीव कलककुरुका
नक्षणा विद्या मन्त्रादीश्च य उपजीवति, सर्वत्र द्वितीया द्रष्टव्या, स एवम्भूतश्चरणकुशीलो ज्ञातव्य इति गाथार्थः, तत्र कौतुक
किम् ? इत्याह—'सोहग्गाइ'गाहा (५१८-२), सौभाग्यनिमित्तमपत्यादिनिमित्त च योपिदादीना त्रिकचतुष्कचत्तरा-
दिषु ज्ञानादि यत्कियते तत्कौतुक भणित तत्कुर्वन्तसौ कुशीलो भवतीति द्रष्टव्य, एवमुत्तरत्रापि, भूतिकर्मस्वरूपमाह—

ज्वरितादीना तदपगमार्थं भूत्या - भस्मनोऽभिमन्त्र्य यत्प्रदानं तद् भूतिकर्मेति गाथार्थः । अर्थिजनेन शुभाशुभं पृष्टो देवज्ञः स्वप्नादिषु तत्परिज्ञानार्थं विद्यादिदेवता यत्पृच्छति स प्रश्नः, अधिजनप्रश्नादेवतायाः प्रश्नः प्रश्नाप्रश्न इतिकृत्वा, तत्स्वरूपमाह - 'सुधिणग गाहा (५१८-३), स्वप्ने विद्यया-विद्यादेवतया कथितं स्वप्नविद्याकथितं, अथवा स्वप्नस्य विद्या स्वप्नविद्या तया कथितं स्वप्नविद्याकथितं आरयति शुभाशुभं इत्यारयायिका-देवताविशेषरूपा तया कर्णद्वारे वादितघण्टिकाद्वारेण कथितं, आख्यायिकादेवता हि मन्त्रेणाहूता घण्टिकाद्वारेण शुभाशुभं देवज्ञस्य कथयति, एतच्च देवताकथितं यदन्येभ्यः शिष्येभ्यः कथ्यते स प्रश्नप्रश्नः तदुपजीवनादपि चरणकुशील इति गाथार्थः ॥ निमित्ताजीवयो स्वरूपमाह - 'तीआइ' गाहा (५१८-४) अतीतभविष्यद्वत्तमानकालायवत्तिलाभादिभावकथनं निमित्तं भवति, आजीव पुनः सप्तविधस्तद्यथा-जाते कुलस्य च प्रतीतस्य शिल्पस्य-कुम्भकारलोहकारादिसम्पन्निधनं कर्मणः-कृषिकर्मादेः तपसः-अनशनादेः गणस्य-मह्यगणादेः गुण इति पाठोऽशुद्धो लक्ष्यते निषीधादिभिर्व्यभिचारित्वात् सूत्रस्य-कालिकादेः, एतदुक्तं भवति-वयं भवन्तश्चैकजातिबुलशिल्पकर्मगणयन्तिन इत्यादिवचनरचना आहारादिगृहस्य जात्याद्याजीव, तपः सूत्रान्यासप्रकटनमाहारादिगृहस्यैव तपः सूत्राजीव, आदिशब्द एतेषामेव बहुप्रकारत्वसूचक इति गाथार्थः ॥ कल्ककुरुकादीन् गाथया व्याख्यानयन्नाह - 'कल्ककुरुगाइ' गाहा (५१८-४), कल्ककुरुका काऽभिधीयते? इत्याह-माया, अत्रैव तात्पर्यार्थमाह-निकृत्वा परेषां दम्भन-वयनमिति यदुक्तं भवति, स्त्रीपुरुषद्वयस्यैवादिबुलक्षणं तु लक्षणमभिधीयते, 'इत्थी विज्जाभिहिआ पुरिसो मतोत्ति तविसे-सोऽय' । विज्जा ससाहणा वा साएणरहिओ भवे मतो ॥ १ ॥' इत्यादिग्रन्थसिद्धा निधामन्त्रादयः, आदिशब्दाच्चूर्णयोगौ

करोति, इत्याद्यन्यदपि सामाचारीयितयाचरण देशपार्थस्यत्वकारण द्रष्टव्यमिति गाथाद्वयार्थ ॥ यदुक्त 'गुरुचन प्रति
 चलति' तत्प्रविशेय विनयीपुराह—'गोणो'गाहा (५१७-१७), यथा गलिर्ग स्वाभिना प्रेरितो दु शीलतया चलन्-
 व्यावृत्त्य सम्मुखीभूय भनक्ति समिला सोऽप्यवसत एवमेव गुरवचनमुर्धन् चलति-सम्मुखीभवतीत्येव चतद्वृष्टान्तेन
 साम्य, करोति या तथापि "उत्सोदु"ति तत्समीये किलाहमेवैकस्तिष्ठामि येन पुन पुनर्मभिवादिशसीत्याद्यसूयानाम्य
 मुक्त्वा करोतीत्यभिप्राय इति गाथार्थ ॥ इदानीं कुशीलस्वरूपमाह—'तिविहो'गाहा (५१७-१८), ज्ञानदर्शनचारित्र
 विषयत्वेन त्रिविध कुशीलो भवति, शेष सुगममिति गाथार्थ । कथ ज्ञानादिविषयत्वेन त्रिभिध कुशीलो भवतीत्याह—
 'नाणे'गाहा, ज्ञानाचार-कालादिक यो विराधयति स ज्ञाने-ज्ञानविषये कुशील इति शेष, इदमुक्तं भवति—“काले त्रिणये
 यदुमाणे उच्यमाणे तह अनिष्टवणे । वज्रजअत्थत्तदुभए अट्टविहो नाणमायारो ॥ १ ॥” इत्यमुमष्टयिध ज्ञानाचार यो विरा-
 धयति-न सम्यगनुतिष्ठति स ज्ञानकुशील, 'निस्सकिअनिकंखिअनिबिच्छिअमूढविट्ठी अ । उववूहधिरीकरणे वरुल
 हएभाणणे अट्ट ॥ १ ॥ अमु पुनरष्टप्रकार दर्शनाचार विराधयति स दर्शने-दर्शनविषये कुशील, चरणकुशील पुनरय-
 यदयमाजस्वरूप इति गाथार्थ । 'कोउअ'गाहा (५१८-१), कौतुक भूतिकर्म प्रश्रामश्र निमित्त आजीय कत्तकुकुत्ता
 लक्षणा विद्या मन्त्रादींश्च य उपजीवति, सर्वत्र द्वितीया द्रष्टव्या, स एवभूतश्चरणकुशीलो ज्ञातव्य इति गाथार्थ, तत्र कौतुक
 किम् ? इत्याह—'सोहग्गाह'गाहा (५१८-२), सौभाग्यनिमित्तमपत्यादिनिमित्त च योपिदादीना त्रिकचतुष्कचत्वरा-
 दिषु स्नानादि यत्क्रियते तत्कौतुक भणित तत्कुर्वन्तसौ कुशीलो भवतीति द्रष्टव्य, एवमुत्तरत्रापि, भूतिकर्मस्वरूपमाह—

पमाह-‘पचास्य’गाहा (५१८-११), आश्रवति-आदत्ते जीव कर्म यैस्ते आश्रवा हिसानृतस्तैन्याब्रह्मपरिग्रहलक्षणा
 पय तत्प्रवृत्त-तदासेवनरतो यस्त्रियु ऋद्धिरससातगौरवेयु प्रतिवद्ध “इत्थिगिहिसकिलिद्धो”त्ति स्त्रीसक्किटो गृहिसक्किटश्च, एवम्भूत
 तत्र-स्त्रीप्रतिपेयी-स्त्रीसक्किट, गृहिसम्ग्रन्धिना तु द्विपदचतुष्पदधनधान्यादीना तत्सिकरणप्रवृत्तो गृहिसक्किट, एवम्भूत
 समक्कोऽतिशयेनानिशुद्धत्वात् सक्किटोऽभिधीयते इति गायार्थ । असक्किटस्वरूपमाह-‘पासत्थाइणसु’गाहा (५१८-१२),
 गतार्था, उक्तोऽसक्किट । इदानीं यथाच्छन्दस्वरूपमाह-‘उत्सुत्स’गाहा (५१८-१३), उत्सूत्रमाचरन्-उत्सूत्र प्रज्ञापयन्नेप
 यथाच्छन्द इच्छाच्छन्दश्चेत्येकार्थां शब्दाविति गायार्थ । उत्सूत्र किमुच्यत ? इत्याह-‘उत्सुत्स’गाहा (५१८-१४), व्याख्या-
 उत्सूत्र किमित्याह-यदनुपदिष्ट तीर्थकरगणधरै स्वच्छन्देन-स्वाभिप्रायेण विकल्पित-उत्प्रेक्षित अत एव सिद्धान्ताननुया-
 ति-सिद्धान्तवहिर्भूतमित्यर्थ, यथाच्छन्दस्यैव स्वरूपान्तरमाह-परतप्तिप्रवृत्त, तितिणो नाम य स्वल्पेऽपि केनचिदपराब्जोऽ
 नवरत पुन २ इपनेवास्ते एव यथाच्छन्द इति गायार्थ । यथाच्छन्दस्य पुन स्वरूपान्तरमाह ‘सच्छद’गाहा (५१८-१५)
 स्वच्छन्दा-आगमनिरपेक्षा याऽसौ मतिस्तया किञ्चिदालम्बनमध्ययनादिक विकल्प्य-उत्प्रेक्ष्य तत सुख स्वादयतीति सुखस्वा-
 द स चासौ विकृतिप्रतिवद्धश्च, मिथ्यालम्बन किञ्चिद्विकल्प्य य सुखलिप्सुविकृतिप्रतिवद्धो भवतीत्यर्थ, तथा त्रिभिर्गौरवै
 ऋद्धिरससातलक्षणै यो माद्यति त जानीहि यथाच्छन्दमिति गायार्थ ॥ अत्र क्वचिदग्रपिण्डभोजित्वादिनाऽल्पदोषेण क्वचित्तु
 स्त्रीसेयादिना महादोषेणावन्ध्यमुक्तमिति तत्त्व न ज्ञायते अत किञ्चिद्विशेषज्ञानार्थ कल्पस्य भाष्य चूर्णिणश्च किञ्चिदुच्यते-
 “सकिनवराहपयोअणाणुतावी य होइ अवरद्धे । उत्तरगुणपडिसेविअ आलवणवज्जिओ वज्जो ॥ १ ॥ अत्र चूर्णि -सकिन्नो

पथादय प्रकटा, एतच्चोपलक्षणमात्र, अत शेषाण्यपि शरीरोपधिधारणादीन्यकारणे कुर्व्यश्चरणकुशीलो भवतीति गायार्थ ॥
 उत्स्त्रिविध कुशील, इदानीं ससत्स्वरूपमाह-‘ससत्तो य’गाहा (५१८-७), ससत्क इदानीमुच्यते, स
 पुन समत्क कस्माद् भण्यत इति द्वितीयगाथान्ते सम्बन्ध, कस्मादित्याह-यस्मात् मूलगुणविपयिण उत्तरगुणविपयिणश्च
 ये केचन दोषा गुणाश्च ते तस्मिन् सन्निहिता सर्वेऽपि प्राप्यन्त इति, कथ सन्निहिता ? इत्याह-एयमेव, क ? यथा इति
 दृष्टान्तमाह-“गोभक्तलदय केव”स्ति चेयशब्दो यथाशब्दार्थो, यथा गोभक्तकलन्दके यत्किञ्चिदुच्छिष्टमनुच्छिष्ट वा तत्सर्वं
 क्षिप्यते, एवमेव ससत्केऽपि ये केचन मूलोत्तरगुणदोषास्ते सर्वे प्राप्यन्ते, एतदुक्त भवति-यथा गोमहिष्यादीना एतादृश
 कलन्दके उच्छिष्टमनुच्छिष्ट वा भक्तलकर्णसिकादि सर्वे प्रक्षिप्त प्राप्यते तथा मूलोत्तरगुणविपयिणो ये केचन दोषा गुणाश्च
 ते सर्वेऽपि तत्र प्राप्यन्ते तस्मात्सक्तोऽसायभिधीयते इति गाथाद्वयार्थ ॥ पुन प्रकारान्तरेण तत्स्वरूपमाह-‘राय’ गाहा
 ‘एवमेव’गाहा (५१८-९), यथा राजविद्रूपको राज केलिपात्र तत्तश्चैव बहुरूपी भवति, नदो वा यथा बहूनि रूपाणि करोति,
 “अहवाविमेलनो व”स्ति अनुस्वारोऽलक्षणिक् अथवापि यथा एलक-ऊरणको हरिद्रारागादिना बहुवर्णो भवति हरि-
 द्रया उपलिप्त पीतो भवति पुन प्रक्षाल्य गुल्फिका रञ्जित कृष्णो भवति, पुन प्रक्षाल्य हिङ्गुलकेन रञ्जितो रक्तो भवति
 एवं प्रक्षाल्य २ पुन २ वस्त्वन्तरेणोपरज्यमानो बहुवर्णो भवति एवमेवायमपि यादृशेन शुद्धेनाशुद्धेन वाऽपि सह समि-
 लति तत्र तादृश एव भवति, धामिकमध्ये मिलितो धामिकमात्मान दर्शयति इतरेषु त्वितररूप तस्मात्सक्तो भण्यते इति
 गाथाद्वयार्थ ॥ स च द्विविध सामान्येन भवतीत्याह-‘सो दुविगणो’गाहा (५१८-१०), सुगमा सङ्क्षिप्तसंस्कृत्य स्वरू-

अज्ञा इत्याद्युक्त्या मोचिता, तथा च भाष्यम्—“पेसविया पच्छते गीयासइ खेत्तेपेहग अगीआ। पेहियखेत्ता पेच्छति घायग
 कथं रन्नेत्ति ॥१॥ ओसफत्ते दहु सकच्छेत्ती उ वायगो कुविओ। पहिवइ कहणरुभणगुरुआगमवदण सेहा ॥ २ ॥” नन्वेव
 पार्श्वस्थादीन् यन्दमानस्य तद्दोषानुज्ञात सयमव्ययादयो दोषा प्रसजन्ति, सत्य, किन्तु सयमव्ययात् तदायो यथा गरी
 यान् भवति तथा यतितव्यमेव, तथा च भाष्यम्—“कुणइ वय धणहेउ धणस्स वणिओ उ आगम नाउ। इय सजमस्सवि
 यओ तस्सेवट्ठा न दोसाय ॥ १ ॥ गच्छस्स रक्खणट्ठा अणागय आउवायकुसलेण। एव गणाहिवइणा सुहसीलगवेसणा
 कुज्जा ॥ २ ॥” तद्यथा—“वायाए नमोक्कारो” इत्यादि, किं बहुना ?—“वायाए कम्मुणा या तह चिट्ठइ जह न होइ से मनु।
 पस्सइ जओ अवाय तयभावे दूरओ वजे ॥ १ ॥” इति तावद् गुणवज्जिताना वायाए नमोक्कारादिकमुक्तं, यत्र तु गुण
 स्वल्पोऽप्यस्ति तत्र किमित्यत्रापि भाष्यम्—“दसणनाणचरित्त तवविणय जत्थ जत्तिय जाणे। जिणपन्नत्त भत्तीइ पूयए त तहि
 भाव ॥१॥” किमत्र बहुविस्तरेण सकल्पवचनस्य सारमुच्यते—“ण य किचि अनुन्नाय पडिसिद्ध वावि जिणवरिदेहि। एसा
 खु तेसि आणा कज्जे सज्जेण होयव ॥१॥ बहुवित्थरमुत्सग बहुयरमववायवित्थर नाउ। जह जह सजमवुट्ठी तह जयसु निज्जरा
 जहय ॥२॥” इत्यल विस्तरेण, तदर्थिना तु निशीथत्रयोदशोद्देशक कल्पश्च निरीक्षणीय। “भाण्डखादिकारसादि-
 ग्रह” इति (५२२-७), भाण्डखादिकारसो नाम जलविशेष तत्र किल प्रक्षिप्त सर्वमपि लोहादि जलरूपतामेतीति।
 ‘प्रणमतस्तत्किमिती’त्यादि (५२२-११), यदि नाम पार्श्वस्थादिषु ध्रुवा सावद्यक्रिया तथापि तत्प्रणामकर्तुं को दोष ?
 इति आह—‘समणुम’ इति (५२५-१२), पार्श्वस्थादीना प्रणाम कुर्वतस्तत्सावद्यक्रियानुमोदनं भवतीति भावः । ‘तेभ्य

नाम बह्वि-उत्तरगुणावराहपृष्टि, ते य काउ नाणुतप्यइ हा दुट्ठकय, निस्तको निहओ पयत्तइ, आलण-आणाइ तेहि
यज्जिओ य स कृतिकम्मं वर्जनीय, अर्थादापन-आलणसहिओ उत्तरगुणे पडिभेयमाणेणि पुज्जो इति निप्पयगन,
आयरिओ भणति-न केवल उत्तरगुणपडिसेवी, मूलगुणपडिसेवीणि आलणसहिओ पुज्जो, तथा च भाष्य-हेट्टुणट्ठि-
ओविय पाययणिगणहयाए अहरे ऊ । कडजोसी उ निसेवइ आइनिअठोय सो पुज्जो ॥ १ ॥ अत्र चूणि-हेट्ठोहेहि सचमठा-
णहि ठिओणि मूलगुणप्रतिपेक्षपीति भाव, रुडयोगी नाम जो गीयत्यो पाययणी-आयरिओ गणो-गच्छो एएसि अट्टयाए
असदयाए अहरे-आत्यन्निककारणे ज निसेइ तेण सचमसेदीए चेय दट्ठइ जहा आइनियठो-पुलागो तस्म एट्ठी चक्क
यद्विखधावारपि यमेउ विणासेउ या कुलाइकज्जेसु आलोइयपडिक्तो पुज्जो महानिज्जरो य, यत आह भाट्टपकार -“कुण-
माणेवि य कडण कयकरणो नेय दोसमब्भेइ । अप्पेण बहु इच्छइ विमुद्धआलणयो समणो ॥ १ ॥” कडणति-कटकमई
मपि कुर्वाण कृतकरण -पुलाको न दोषमभ्येति, विधुद्धालम्भोऽत्येन वहिच्छति, अपर चेह भट्टसयमगुणोऽप्यायोपाय-
कुशलंन कार्याधिना वन्दनीय, अन्यथा दोषप्रसङ्गात्, तथाहि-केनचिदाचार्येण गीतार्थाभावे अगीतार्थो अपि धुल्लका
प्रत्यन्तपट्या क्षेत्रप्रत्युपक्षणार्थं प्रेषिता, तत्र च भट्टव्रत एको वाचको राजकुले यत्कृतप्रमाण परियसति, ते च प्रत्युपे-
क्षितक्षेत्रा सायवस्त पृच्छन्ति-कासो तिष्ठति, लोकेन च कथितमरण्ये तिष्ठति ततस्तेऽपि तत्र गता, तमजारक्षणाप्रवृत्त
भट्टव्रत दृष्ट्वा अद्रष्टव्योऽयमिति विमृश्य अगीतार्थत्वेन शनै शनैरयमप्यज्जन्ति, तांश्च तथा दृष्ट्वा कुपितो वाचक पक्षीपते
कथयित्वा तान् गुप्तौ प्रक्षिप्तवान्, ततस्तदन्येषणार्थं गुरवस्तत्र समायाताः त वाचक व्रतभट्टमपि वन्दित्वा शिष्यका एते

अज्ञा इत्याद्युक्त्या मोचिता, तथा च भाष्यम्—“येसविया पच्छते गीयासइ खेत्तपेहग अगीआ । पेहियखेत्ता पेच्छति वायग
 कथं रमेत्ति ॥१॥ ओसकते दहु सकच्छेती उ वायगो कुविओ । पछिवइ कहणरुभणयुरुआगमवदण सेहा ॥ २ ॥” नन्वेव
 पार्श्वस्थादीन् यन्दमानस्य तदोपानुज्ञात सयमव्ययादयो दोषा प्रसजन्ति, सत्यं, किन्तु सयमव्ययात् तदायो यथा गरी-
 यान् भवति तथा यतितव्यमेव, तथा च भाष्यम्—“कुणइ वय धणहेड धणस्स वणिओ उ आगम नाउ । इय सजमस्सवि
 यओ तस्सेवहु न दोसाय ॥ १ ॥ गच्छस्स रक्खणहु अणागय आउवायकुसलेण । एव गणाहियइणा सुहसीलगयेसणा
 कुज्जा ॥ २ ॥” तद्यथा—“वायाए नमोकारो इत्यादि, किं बहुना ?—“वायाए कम्मुणा वा तह चिड्डइ जह न होइ से महु ।
 पस्सइ जओ अवाय तयभावे दूरओ वज्जे ॥ १ ॥” इति तावद् गुणवर्जिताना वायाए नमोकारादिकमुक्तं, यत्र तु गुण
 स्वल्पोऽप्यस्ति तत्र किमित्यत्रापि भाष्यम्—“दसणनाणचरित्त तवविणय जत्थ जत्थिय जाणे । जिणपन्नत्त भस्सीइ पूयए त तहि
 भाय ॥१॥” किमत्र बहुविस्तरेण सकलप्रवचनस्य सारमुच्यते—“ण य किचि अणुभाय पडिसिद्ध वावि जिणवरिदेहि । पसा
 खु तेसि आणा कज्जे सज्जेण होयय ॥१॥ बहुवित्थरमुत्तमा बहुयरमववायवित्थर नाउ । जह जह सजमवुड्डी तह जयसु निज्जरा
 जहय ॥२॥” इत्यल विस्तरेण, तदर्थिना तु निशीथत्रयोदशोद्देशक कल्पश्च निरीक्षणीय । ‘भाण्डखादिकारसादि-
 ग्रह’ इति (५२२-७), भाण्डखादिकारसो नाम जलविशेष तत्र किल प्रक्षिप्त सर्वमपि लोहादि जलरूपतामेतीति ।
 ‘प्रणमतस्तत्किमिती’त्यादि (५२२-११), यदि नाम पार्श्वस्थादिषु ध्रुवा सावद्यक्रिया तथापि तत्प्रणामकर्तुं को दोष ?
 इति आह—‘समणुमम’ इति (५२५-१२), पार्श्वस्थादीना प्रणाम कुर्वतस्तत्सावद्यक्रियानुमोदन भवतीति भाव । ‘तेभ्य

ज्ञानदर्शनविकलेभ्य उद्बृत्ता जीवा मनुष्यभवमप्राप्य तावन्न सिद्ध्यन्ति न च मनुष्योऽपि चारित्रिकल मिष्यन्ति अतो ज्ञायते चारित्रमन्तरेणामहायज्ञानदर्शनयोरकिञ्चित्करत्वमिति । 'उत्तममाणस्स गुणा'इत्यादि (५३४-१) गाथाया भावार्थ उच्यते-इह प्रष्टुरयमभिप्राय -साधुस्तावत्स्वशक्त्यपेक्ष तप करोति कश्चिन्नमरकारसहित कश्चित् प्रथमपौरुषीमप रस्तु पुरिमार्द्धमित्यादि यावत्पाणमासिक, तथा श्रुतमपि कश्चिदष्टप्रवचनमात्रप्रमाणमपीतिऽपरस्तु पाटु अन्यस्तु पशुतर याग चतुर्दशपूर्वाणि, तदेव यथा श्रुततपसो स्वशक्त्यपेक्ष वर्त्तते तथा समयेऽपि यायन्त पृथिव्याद्युपमर्द् रक्षितु शक्नोति तानन्त मेव रक्षतु तथा मृदायादेऽपि यत्परिहर्तु क्षमते तदेव परिहरतु एव शेषव्रतेष्वपि योग्य, न चेत्तद् भवद्भिरभ्युपगम्यते, अणी- यस्यामपि समयमविराधनाया चारित्रमालिन्याभ्युपगमात्प्रायश्चित्तप्रदानाच्च, तप श्रुतयोस्तु स्वशक्तिप्रवृत्तायपि चारित्रमा लिन्यालभ्युपगमात्प्रायश्चित्तप्रदानाच्च, तदेतत्कथमिति ? आहाचार्य -'अनिगूह्यतो विरिअ'गाथा (५३४-६), अस्या ध्यय भावार्थ -श्रुततपसोरपि तावच्छक्तिर्न निगूहनीया, ततश्च समयेऽपि शक्तिं चेन्न निगूहयति तदा न विराधक साधु, न ह्यागमे ग्लानाद्यवस्थामु यतनया कुर्वतोऽशठचित्तस्य किञ्चित्सावद्यापि क्रिया नानुशता भगवद्भिरिति । 'विगतिं विग- ईमीओ'गाथा (५३७-२१), व्याख्या-विगतेर्भातो विगतिभीत साधुर्यो विकृति-क्षीरादिका भुङ्क्ते इति योग, चरा- ब्रह्मानुक्तस्यापि दर्शनात् विकृतिगत च-क्षीराद्यादिक यो भुङ्क्ते स दुर्गतिं यातीति वाक्यशेष, कस्मादित्याह-विकृति- र्वलाज्जीयमनिच्छन्तमपि विगति-नरकादिका नयतीति, एतदपि कुत इत्याह-विकृतिर्यतो विकृतिस्वभावा, विकारजनन-

स्वभावेति गाथार्थः । 'प्रगगया य द्वाणे'गाहा (५४०-८), व्याख्या-सूत्रवाचनादानपरिहारेणार्थमेव व्याख्यानयत
 आचार्यस्यैकाग्रता ध्याने-अर्थचिन्तनलक्षणा भवति, यदि पुन सूत्रमपि वाचयेत् तदा बहुव्यप्रत्यादर्थचिन्तायामेकाग्रता
 न स्याद्, एकाग्रतया को गुण इत्याह-'बुद्धि'ति एकाग्रस्य हि चिन्तयत सूत्रार्थो वृद्धिमुपयातीति भावः, तीर्थकरानुकृतिश्च
 भवति, तीर्थकरा हि किलार्थमेव कथयन्ति न सूत्र अतस्तदनुकारश्च कृतो भवति, सूत्रवाचना च प्रयच्छत आचार्यस्य
 लाघवमपि स्यात् तद्वाचनायास्ततोऽथ पदवर्त्तमानै उपाध्यायादिभिरपि साध्यत्वाद्, अतोऽर्थमेव कथयत सूरेगुरुता-गरिमा
 भवति, आज्ञाया च स्थैर्यं, आज्ञा च तीर्थकृता पालिता भवतीत्यर्थः, तीर्थकैरितिमेव निदिष्टत्वादिति भावः । 'इति गुरु
 कथरिणमोखो न दाएइ'ति (५४०-९), इति-अस्मादुक्तस्वरूपात्कारणकलापादुक्तं वाचयति सूत्रं, कथम्भूतो ?-यत
 कृतऋणमोक्षः, तेन हि सामान्यावस्थायामनेके साधवः सूत्रमध्यापिता एव, अतः प्रागपि कृतसूत्रलक्षणऋणमोक्षत्वेन कृतकृ
 त्यत्वात् पूर्वोक्तकारणकलापाच्च गुरु सूत्रं न वाचयतीति गाथार्थः । उपाध्यायस्य सूत्रवाचनाप्रदाने को गुण स्यादित्याह-
 'सुस्तत्थेसु थिरत्त'गाहा (५४०-११), व्याख्या-उपाध्याय शिष्येभ्यः सूत्रवाचना प्रयच्छन् स्वयमर्थमपि परिभाव-
 यति अतः सूत्रेऽर्थे च स्थिरत्व भवति, अन्यस्य वाचनादानेन च सूत्रलक्षणऋणमोक्षो भवति, आयत्या-आगामिनि काले
 अप्रतिबन्ध-सूत्रसन्तत्यविच्छेदलक्षणो भवति, 'पाडिच्छ'ति येऽन्यत आगत्य साधवः सूत्रोपसम्पद गृह्णन्ति ते प्रती-
 च्छका उच्यन्ते ते च सूत्रवाचनाप्रदानेनानुगृहीता भवन्तीति वाक्यशेषः, मोहजयश्च-सूत्रवाचनादानव्यग्रस्य हि चित्तवि-
 श्रोतसिका न भवतीत्यर्थः, एतै कारणै सूत्र वाचयत्युपाध्याय इति गाथार्थः । शेषा गाथा सुगमा, नवर-'उद्वावणा-

पहावणा'स्ति (५४०-१७) प्रावत्यधावन च प्रकर्षधावन च ते उद्धावनप्रधावने गच्छप्रयोजनाश्रित्या करोति गता
वच्छेदक इति, शेष निगदसिद्ध । 'अभ्युत्थितवन्दन'मिति (५४१-१) अभ्युत्थितवन्दनक ताम यदंमंर रितापार्थ
गुरभ्यो दीयते तदेवम्भूतमेव वन्दनक मात्रादीनि न दाप्यन्ते, यत् पुनरालोचनास्वाध्यायप्रम्यापनानुयोगश्रमादिप्या-
भाज्य तत्तान्यपि सागारिकाद्यभावे दाप्यन्त एवेति भाव । द्वानिषद्वन्दनकदोषप्रतिपादिका गाथा फेनाप्यभिप्रायेण कृति-

१ आयरकरण आढा तद्विवरीअ अणादिअ होइ । दध भावे यद्धो वडमगो दयओ मइओ ॥ ५४ ॥ पल्लवदमनुवयार व अदिनोऽ
णिजतिओ होइ । जल्य व तरथ व उज्झइ कयकिच्चो वक्खर चेव ॥ ५४ ॥ संपिठिए व वदइ परिषिद्धिअवयनकरणओ वानि । दोवय
उज्झितो ओसक्खइहिसक्खणे कुणइ ॥ ५६ ॥ उवगरणे हत्थमि व पित्तु निवेसेइ अकुसे विति । ठिअविट्ठरिगण व त कच्छमोरिगिअ यार
॥ ५७ ॥ उट्ठतनिसीअतो उवत्थइ मच्छव जलमज्जे । वदिउकामो वड्ढ ससुय परिअसए ट्ठरिअ ॥ ५८ ॥ अप्परपत्तिण्ण मनप्प-
ओसो अ वेइआपणग । त पुण आण्वरि आणुहिट्ठओ आणुवाहि वा ॥ ५९ ॥ सुणइ करे आणु वा णयर ठगइ करजुअलमग्गे । उच्छुणे
करइ करे मयति निज्झइणार्इअ ॥ ६० ॥ मयइ व भइस्सइति व इअ वदइ ण्होरय निवेसतो । एमेव य मिसीए गावसिद्धस्वाविणीओऽइ ॥ ६१ ॥
माणाइतिअ मुत्तु कारणमिहलोगसाहग होइ । पूजागारयेहउ नाणगाहणेऽवि एमेव ॥ ६२ ॥ आयरतरणण हदि वदे ण तेण पच्छ पणइस्से ।
काहिइ न पणयन्मग वदणये मुच्छभावोऽय ॥ ६३ ॥ हाउ परस्स दिट्ठि वदतो तेणिअ हवइ पूज । तेणोविअ अप्पाण गूहइ ओभावणा मा मे
॥ ६४ ॥ आहारस्स उ काले नीहारस्सावि होइ पडिणीअ । रोसेण घमधमतो अ वदइ रुढमेअ तु ॥ ६५ ॥ नवि कुप्पसि न पसीअसि
कट्ठसिवो चेव तज्जिअ एअ । सीसगुलिमार्इहि व तज्जेइ गुरु पणिवयतो ॥ ६६ ॥ वीसमट्ठाणमिण सम्भावजे सट हवइ एअ । कयइति

कृतोच्चार्य न व्याख्याता अतो यथार्थपगम्यमेता काश्चित्किञ्चिद्विप्रियन्ते-‘आयरकरण’गाहा, आदर-सम्भ्रमस्तत्करणमा
 हतता सा यत्र न भवति तदनाहतमुच्यते, द्वितीयदोषमाह-सन्धत्य तद्रव्यतो भावतश्च भवति, अत्र चतुर्भङ्गिका, तद्यथा-
 द्रव्यतः सन्धो न भावतो, भावतः सन्धो न द्रव्यतः, अन्यस्तु न द्रव्यतो नापि भावत इति, अत्र च भङ्गचतुष्टयेऽपि चरमो
 भङ्ग शुद्धः, दोषभङ्गकेव्यपि भावतः सन्धोऽशुद्ध एव द्रव्यतस्तु भजनीय उदरपृष्ठशूलव्यथादिवाधितोऽवनाम कर्त्तुं न शक्त
 कारणिक स्यादपि सन्धो न तु निष्कारणिक अत एवाह-द्वयो भइतोच्चीति गाथार्थः । तृतीय दोषमाह-‘पञ्चिद्वमणुष
 पार’गाहा, प्रविद्ध नाम यदुपचाररहित, एतदेव व्याचष्टे-यद्वन्दनक गुरुभ्योऽर्पयन्-दददनियन्त्रितो भवति-अनवस्थित

कश्यपि अ सठयावि अ हुति पगगु ॥ ६७ ॥ गणि वायग जिद्वज्जि हीलिअ किनु मे पणमिऊणः । दरवदिअमि विफह करेइ पलिउ
 विअ पअ ॥ ६८ ॥ अंतरिओ तमसे वा न वदई वदई उ दीसतो । एअ दिद्वमदिद्व सिंग पुण कुमपसेहि ॥ ६९ ॥ करमिव मन्नइ दिंतो
 वदणय आरइतिअकरुति । लोइअकराउ मुक्का न मुचिमो वदणकरस्स ॥ ७० ॥ आलिद्वमणालिद्ध रयहरणसीसेहि होइ चउभगो । वयण
 वरारेहि ऊण जइलकालेव सेसेहि ॥ ७१ ॥ दाऊण वदण मयएण वदामि चूलिआ एसा । मूउव सहरहिओ ज वदइ मूअग त ॥
 ७२॥ दम्बरसरेण जो पुण सुत्त घोसेइ दम्बर तमिह । चडुलि व गिण्हऊण रयहरण होइ चडुलि तु ॥ ७३ ॥ न दइयत्त आधुनिकावश्यक
 टीकादर्शनेवेता गाथा, “वृत्तिटतोच्चार्य न व्याख्याता” इति श्रीपूज्यटीप्यणकारवचनेनामवनेता प्राचीनादर्शेषु इत्यनुमीयते, तत्त प्रय
 चनसारोद्धारादत्र लिखिता, अत्रत्य प्राय तद्विवरणमपि प्रवचनसारोद्धारीकाक्षरसदृशमिति, यद्यपि वन्दनकदोषप्रतिपादिका गाथास्तद्विवरण
 चाधुनातनादर्शेषु दृश्यते तदनुसारेणैव च श्रीमतः स्वयमपि अङ्गुशादिदोषेष्वनुवदन्ति सविबुधीस्ता पर दोषस्वरूपनिरूपकगाथानामभाव एव तत्र ।

इत्यर्थं , अनवस्थितत्वेन च यत्र वा तत्र वा स्थाने प्रथमप्रवेशादिलक्षणेऽसमाप्तमपि वन्दनकमुग्नित्वा नश्यति, रु इर यया
 किमुञ्जतीत्याह—‘कयकिचो वक्त्रवर चैव’त्ति, एतदुक्तं भवति—यदा केनचिद्भाटकेन पुतश्चिन्नगराग्नरान्तरे ‘उम्भर’
 भाण्डमुपनीत, वक्त्रवरस्वामिना च भाटिकोऽभिहित—ग्रतीक्षस्व कश्चित्काल यावदस्य यस्तरस्यावतरणाय स्थानं किञ्चि-
 दन्वेषयामि, स ग्राह—मयाऽस्मिन्नेव नगरे समानेतज्यमिदमित्येवोक्तं अतः कृतकृत्यत्वाच्चात परं प्रतीक्षेऽहमित्युक्त्वाऽस्थानं
 एव तद्भाण्डमुग्नित्वा गच्छति, एव साधुरप्यस्थानं एव वन्दनकं परित्यज्य नश्यति इत्येतावता दृष्टान्त इति गाथार्थः ।
 चतुर्थं दोषमाह—‘सपिण्डितान्—एकत्रमिलितानाचार्यादीनेकवन्दनकर्तृन् यन्दते न पृथक् २ तत्
 परिपिण्डित वन्दनकमुच्यते, अथवा वचनानि—सूत्रोच्चारणगर्भाणि करणानि—करचरणादीनि सपिण्डितानि—अव्ययगच्छि-
 नानि वचनकरणानि यस्य स तथा, उर्गोरुपरि हस्तौ व्यग्रस्थाप्य सपिण्डितकरचरणौ अव्ययसूत्रोच्चारणपुरस्सरं यत्र
 वन्दते तद्वा परिपिण्डितमिति भावः । पञ्चमं दोषमाह—उरव्यप्यकण—अग्रतः सरणं अभिव्यप्यकण—पश्चादपसरणं ते उरव्यप्यक-
 णाभिव्यप्यकणे टोलयत्—तिडुवव् उल्लुत् २ करोति यत्र तटोरुगतिवन्दनकमिति गाथार्थः । षष्ठं दोषमाह—‘उद्यगरणे’गाहा,
 यत्राकुशलेन गजमिव शिष्य आचार्यमूर्ध्नि स्थित शयित प्रयोजनान्तरव्यग्र चोपकरणे—चोलपट्टककल्पादौ हस्ते वाऽवज्ञया
 समाकृष्य वन्दनदानार्थमाप्तने उपवेशयति तदङ्कुशवन्दनकमुच्यते, न हि पूज्या कदाचिदप्युपकरणाद्याकर्षणमर्हन्ति, अवि-
 नयत्वात्, किन्तु प्रणामं कृत्वा कृताञ्जलिपुटे विनयपूर्वमिदमुच्यते—उपवेशयन्तु भगवन्तो येन वन्दनकं प्रयच्छाम्यमीत्यतो दोष-

दुष्टमिदं, एतच्च वृत्तिकृता अन्यथा व्याख्यात तत्त्वं तु विशिष्टश्रुतविदो विदन्तीति, सप्तम दोषमाह—स्थितस्योर्द्धस्थानेन
 'नेत्तीमघ्नयराए' इत्यादि सूत्रमुच्चारयत, उपविष्टस्य वाऽऽसीनस्य अहोकाय काय इत्यादिसूत्र भणत कच्छपस्येव—जलचरजीव-
 विदोपस्येव रिद्धन—अग्रतोऽभिमुख प्रागभिमुख च यत्किञ्चिच्चलन तद्यत्र करोति शिष्य तदिदं कच्छपरिज्ञित नामेति गाथार्थः ।
 अष्टम दोषमाह—'उट्टतनिवेसितो गाहा, उच्छिन्नविशमानो घा जलमध्ये मत्स्य इवोद्धर्त्तते—उद्धेलयति यत्र तन्मत्स्योद्धृत
 अधवा एकमाचार्योदिक वन्दित्वा तत्समीप एवापर वन्दनार्हं कञ्चन वन्दितुमिच्छस्तस्मिन्ने जिगमिषुरपविष्ट एव इय
 इय—मत्स्य इव स्फुरितमङ्ग परावृत्त्य यत्र गच्छति तद्वा मत्स्योद्धृत इत्यथ च यदङ्गपरवर्त्तन तद्रेचकावर्त्त इत्यभिधीयत इति
 गाथार्थः । नवममाह—'अप्पपरपच्चण्ण' गाहा, मन प्रद्वेपोऽनेकोत्थान—अनेकनिमित्तो भवति, स च सर्वोऽपि आत्मप्रत्ययेन
 परप्रत्ययेन वा स्यात्, तत्रात्मप्रत्ययेन यदा शिष्य एव गुरुरा किञ्चित्प्रथमभिहितो भवतीति, परप्रत्ययेन तु यदा तस्यैव
 शिष्यस्य समन्निधन सुहृदादे सम्मुख सूरिणा किमप्यप्रियमुक्त भवतीत्येवप्रकारैरन्येरपि स्वरपरप्रत्ययै कारणान्तरैर्मनस
 प्रद्वेपो भवति यत्र तन्मनसा प्रदुष्टमुच्यते । दशम दोषमाह—'पण्वेव वेइआओ' ति जानुनोरुपरि हस्तौ निवेशयाधो वेत्या-
 दिना वृत्तिकृता या पण्वेव वेदिका निदर्शितास्ता शिष्यो यत्र करोति तद्वेदिकावद्ध भण्यते । एकादश दोषमाह—'भयति
 निज्जुण्णार्ह' ति निर्जुहण—गच्छान्निष्काशन तदादिक यद्भय तेन यत्र वन्दते तद् भयवन्दनकारयायते इति सम्भवत
 साध्याहार सर्वत्र व्याप्येय सूचामात्रत्वात्सूत्रस्येति गाथार्थः । द्वादश दोषमाह—'भयइ व भइस्सइ च' गाहा, स्मर्त्तव्य भो

१ रजोहरणमद्भुतशक्त्यद्वयेन गृहीत्वा वन्दते इति वृणो ।

आचार्य ! भवन्त वन्दमाना वयं तिष्ठाम इत्येव निहोरक निवेदायन् वन्दते, किमितीत्याह-भयइ व भइस्मइ व ममनिरेतो,
 किमुक्त भवति ?-एष तावद्भजेते-अनुवर्त्तयति मा-सेवाया पतितो मे वर्त्तत इत्यर्थं अग्रे या मम भजन करिष्यत्यमं तत
 आहमपि वन्दनकसत्क निहोरक निवेदायामीत्यभिप्रायवान् यत्र वन्दते तद् भजमानवन्दनकमभिधीयते । त्रयोदश दोष-
 माह-‘एमेव य मेत्सीग’स्ति, एवमेवेति कोऽर्थो ?-यथा-निहोरकदोषादिदुष्ट वन्दते तथा मन्त्र्यापि हेतुभूतया कश्चिद्वन्दत
 एव आचार्येण सह मैत्री-मीति इच्छन् वन्दत इत्यर्थं तदिदं मैत्रीवन्दनकमुच्यते । चतुर्दश दोषमाह-‘गारव’स्ति सूगा-
 मात्रत्वाद्भवन्दनकमिति प्रत्यय, कथम्भूत तदित्याह-‘सिकम्बाविणीओऽग’ति, शिक्षा-वन्दनकप्रदानादिमामाचारी-
 इतिगार्थार्थ । साम्प्रत कारणलक्षण पञ्चदश दोषमभिधित्सु कारणस्यैव तावदक्षणाह-‘नाणाइति य गाहा, ज्ञानदश-
 नचारित्रत्रय मुक्त्या यत्किमप्यन्यदिहलोकसाधक वत्त्वादि वन्दनकदानात् साधुरभिलषति तत्कारण भवतीतिप्रतिपत्तव्य,
 ननु ज्ञानादिग्रहणार्थं यदा वन्दत तदा किमेका-तेनैव कारण न भवतीत्याशङ्गाह-यदि पूजार्थं गौर्यार्थं च वन्दते, वन्द-
 नक दत्त्या विनयपूर्वक श्रुत गृह्णामि येन लोके पूज्योऽयेम्यश्च श्रुतधरेभ्योऽधिकतरो भवामीति अभिप्रायवान् यदि ज्ञान-
 ग्रहणोऽपि वन्दते तदा तदप्येवमेव-कारणमेव भवतीतिगार्थार्थ । तत्र किमभिप्रायवत इहलोकसाधक कारण भवतीत्याह-
 ‘आघरतरण’गाहा, हदीति इहलोकसाधककारणोपग्रहणे, अतिशयादरेण वन्दे-ग्रणमाम्येनमाचार्य तेन च वन्दनप्रदा-
 नेन हेतुभूतेन पञ्चादमु किञ्चिद्वत्त्वादि ग्रणयिव्ये-याचिव्ये, न चासौ मम ग्रणयभङ्ग-प्रार्थनाभङ्ग करिष्यति, कथम्भूत

सन् ? इत्याह-यन्दनकमेव मूल्य तत्र भाव-अभिप्रायो यस्य सुरे स तथाभूतो, वन्दनकमूल्यवशीकृत इत्यर्थः, इत्य-
भिप्रायवत कारणवन्दनक भवतीतिगाथार्थः । षोडश दोषमाह-‘हाउ परस्स’गाहा व्याख्या-हापयित्वा-वञ्चयित्वा पर-
स्य-आत्मव्यतिरिक्तस्य साधुश्रावकादेर्दृष्टि ‘वदतो’ति दकारानुस्वारस्यालाक्षणिकत्वाद्वन्दमानस्य शिष्यस्य स्तैन्य वन्द-
नकं भवति, एतदेव स्पष्टतर व्याचष्टे-स्तेन इव-तस्कर इवान्यसाध्वाद्यन्तर्द्धनिनात्मान गूहयति-स्थगयति, कस्मादित्याह-
‘उठ्भायणा मा मे’ति नन्वसावप्यतिविद्वान् किमन्येषा वन्दनक प्रयच्छति ? इत्येवम्भूताऽपभ्रान्ताना मम मा भूदित्येव
गाथार्थः । प्रत्यनीकत्वरष्ट्यलक्षणदोषद्वयप्रतिपादनायाह-‘आहारस्स उ’गाहा निगदसिद्धा । एकोनविंश दोषमाह-
‘नधि कुप्पसि’गाहा, काष्ठघटितशिवदेवताविशेष इवावन्द्यमानो न कुप्यसि तथा वन्द्यमानोऽप्यविशेषज्ञतया न प्रसीद-
स्येव तर्जयन् वन्दते-निवर्त्तयन् यत्र वन्दते तत् तज्जितमुच्यते, यदिवा मेलापकमध्ये वन्दनक मा दापयन् तिष्ठत्या-
चार्य ! पर ज्ञास्यते तवैकाकिन इत्यभिप्रायवान् यदा शीर्षेणाङ्गुल्या वा-प्रदेशिनीलक्षणया तर्जयन् गुरु प्रणिपतन्-वन्द-
मानस्तर्जयन् वन्दते तद्वा तज्जित भवतीतिगाथार्थः । विंशतितम दोषमाह-‘वीसम्भट्ठाण’गाहा, विस्त्रम्भो-विश्वास तस्य
स्थानमिदं वन्दनक एतस्मिन् यथावद्दीयमाने श्रावकादयो विश्वसन्तीत्यर्थः इत्यभिप्रायेणैव सद्भावजडे-सद्भावरहितेऽ-
न्तर्भावनाशून्ये वन्दमाने शिष्ये शठमेतद्वन्दनक भवतीति, शठशब्दमेव पर्यायशब्दैर्व्याचष्टे-‘कवडती’त्यादि सुगममिति
गाथार्थः । एकविंशतितम दोषमाह-‘गणिवायग’गाहा, गणिन् ! वाचक ! ज्येष्ठार्थ ! किं त्वया वन्दितेनेत्यादि सोत्प्राप्त-
हीलित्वा यत्र वन्दते तद् हीलितवन्दनकमुच्यते । द्वाविंश दोषमाह-‘दरवदिय’मित्यादि सुबोधमितिगाथार्थः । दृष्टादृष्ट-

आचार्ये ! भवन्त वन्दमाना वयं तिमाम इत्येव निहोरक निवशयन् वन्दते, किमितीत्याह-भयइव भइस्मइव ममेतिहेतो ,
 किमुक्त भवति ?-एष तावद्भजे-अनुवर्त्तयति मा-सेवाया पतितो मे वर्त्तत इत्यर्थं अग्रे वा मम भजन करिष्यत्यमो तत
 आहमपि वन्दनकसत्क निहोरक निवेशयामीत्यभिप्रायवान् यत्र वन्दते तद् भजमानवन्दनकमभिधीयते । त्रयोदश श्लो-
 माह-'गमेव य मेत्सीग'ति, एवमवति कोऽर्थो ?-यथा-निहोरकदोषादिदुष्ट वन्दते तथा मन्त्र्यापि हेतुभूतया काश्चिद्वन्दत
 एव आचार्यण सह मन्त्री-प्रीति इच्छन् वन्दत इत्यर्थं तदिदं मैत्रीवन्दनकमुच्यते । चतुर्दश श्लोमाह-'गारव'ति सूचा-
 मात्रत्वाद्भववन्दनकमिति प्रत्यय, कथम्भूत तदित्याह-'सिक्त्वाविणीओऽह'ति, शिक्षा-वन्दनकप्रदानादिमामाचारी-
 विषया तस्या विनीत-कुशलोऽहमित्यवगच्छन्त्यमी शेषसाध्यादय इत्यभिप्रायवान् यथायदायत्ताधारायन् यत्र वन्दत
 इतिगार्थार्थ । साम्प्रत कारणलक्षण पञ्चदश श्लोमाह-कारणस्थेय तावद्वक्ष्यमाणमाह-'नाणाइतिप'गाहा, ज्ञानदर्श-
 नचारित्रयय मुक्त्वा यत्किमप्यन्यदिहलोकसाधक वस्त्रादि वन्दनकदानात् साधुरभिलपति तत्कारण भवतीतिप्रतिपत्तव्य,
 ननु ज्ञानादिग्रहणार्थं यदा वन्दते तदा किमेका-तेनैव कारणं न भवतीत्याशङ्क्याह-यदि पूजार्थं गौर्यार्थं च वन्दते, वन्द-
 नक दत्त्वा विनयपूर्वक श्रुत गृह्यामि येन लोके पूज्योऽयेभ्यश्च श्रुतधरेभ्योऽधिकतरो भवामीति अभिप्रायवान् यदि ज्ञान-
 ग्रहणेऽपि वन्दते तदा तदप्येवमेव-कारणमेव भवतीतिगार्थार्थ । तत्र किमभिप्रायवत इहलोकसाधक कारणं भवतीत्याह-
 'आयरतरण'गाहा, हदीति इहलोकसाधककारणोपप्रदर्शने, अतिशयादरेण वन्दे-प्रणमाम्येनमाचार्यं तेन च वन्दनप्रदा-
 नेन हेतुभूतेन पञ्चादसु किञ्चिद्वस्त्रादि प्रणयिष्ये-याचिष्ये, न चासौ मम प्रणयभङ्ग-प्रार्थनाभङ्गं करिष्यति, कथम्भूत

'ततो विनेय प्रणम्यैव क्षमयित्वे'त्यादि (५४७-२१), तत्र शोधयन्निति कोऽर्थः ?-शोधयिष्यन्नित्युक्तं वेदितव्यं,
 केन ?-प्रायश्चित्तेन, कथम्भूतेन ?-आलोचनाहर्णेन प्रतिक्रमणार्हेण च, तत्र "खमासमणाण देवसियाए आसायणाए" इति
 आरभ्य यावत् "जो मे अइआरो कओ" इत्येषा आलोचनाहर्णायश्चित्तेन शुद्धिः, अनेन हेतावत्प्रमाणेनानन्तरमेव वक्ष्यमा-
 णसूत्रेण किलातिचार गुरोरालोचयिष्यति-निवेदयिष्यतीत्यर्थः, "तस्स खमासमणो ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाण
 दोसिरामीति"पपा तु प्रतिक्रमणार्हप्रायश्चित्तशुद्धिः, अनेन हि किलातिचारान्प्रतिव्रम्याकरणतयाभ्युत्तिष्ठतीति । 'यथाऽर्थो
 न्ययस्थित'इत्यादि (५४७-२२) वन्दनकदातुरात्मनश्चेतसि व्यवस्थितोऽर्थो गुरो स्वकीयमतिचारमालोच्य तस्मात्प्रति-
 क्रमणीय मयेत्येव लक्षणस्त "आवस्सियाए पडिक्कमामि खमासमणाण"मित्यादिसूत्रोच्चारणरूपेण क्रियाद्वारेण प्रविदर्शयिषुर्नि-
 ष्कामत्यवग्रहादिति भावार्थः । 'अधुनेह भवान्य भवगतातीते'त्यादि (५४८-६), अनागतकाले कथमाशातनासम्भव
 इति चेदुच्यते-कल्येऽस्य सुरेरिदमनिष्टमह करिष्यामीति चिन्तात सम्भवत्येव, इह भवे तावदित्य भवान्तरेऽपि तद्विधनि
 दानादिकरणसम्भवाद् घटत एवेति । 'इत्थ सूत्रे प्रायशो वन्दमानस्य विधिरुक्त' इत्यादि (५४९-२०), सूत्रेऽपि
 किल 'चउत्तिर'मित्यत्र वारद्वयशिरोनमनलक्षणो वन्द्यगतोऽपि विधिरुक्तोऽत प्रायोग्रहणमकारि, स्थान्मति - 'चउत्तिर'-
 भित्तिनिर्युत्तिकृता प्रोक्त न सूत्र इति, सत्यमिदं, किन्तु निर्युत्तिकृता सूत्राभिप्रायस्यैव व्यक्तीकृतत्वाददोष इति समाप्त
 वन्दनकाव्ययनमिति ।

दोष शृङ्गदोष चाह-‘अतरिओ’गाहा, बहुषु वन्दमानेषु साध्यादिना केनचिदन्तरित तममि ग-मान्यकारप्रदेशे व्य-
 स्थितो मौन विधायोपविश्य वाऽऽस्ये न तु वन्दते दृश्यमानस्तु उन्दते एतद्दृष्टादृष्ट वन्दनरूपमभिधीयते, ‘मिग पुग कुम
 भवसि-अहोकाय कुम्भशब्देनेह ललाटमुच्यते तस्य पाश्चा-यामदक्षिणरूपो ताभ्या यद्ददाति तद्वन्दनकं शृङ्गमुच्यते, एतद्दृष्ट
 पाश्चै वा स्पृशतीतिगाथार्थ, गाथापूर्वाद्धिने करलक्षण पश्चाद्धेन तु मोचनलक्षण दोषमाह-‘करमिव’गाहा, निगदमिन्द्रा ।
 सप्तविंश दोषमाह-‘आलिङ्गमणालिङ्ग’गाहा, आलिङ्गमणालिङ्ग चेतिपदद्वयमाश्रित्य रजोहरणशिरसोविषये घटुर्भ-
 द्धिका भवति, सा च अहोकाय काय इत्याद्यायत्तकाले सम्भवति, रजोहरण कराम्यामाभ्येपयति शिरश्चेत्यादिना वृत्ति
 कृता दर्शितम्, अत्र प्रथममद्गत्तु शुद्धत्वाच्चेपमद्गत्तये आश्रित्यानाश्लिष्टदोषदुष्ट प्रकृतवन्दनकमयतरति । अष्टाविंश दोष
 माह-वचन-याक्य क्रियान्ताक्षरसमूहात्मक तेनार्थरत्नो एकध्यादिभि हीन-न्यूनमुच्यते, यदिया ‘जहन्नकाले य सेसेहि’ति
 यदि पुन कश्चिदत्युत्तुक्त प्रमादितया अघन्येनैव-अतिस्वल्पेनैव कालेन वन्दनक समापयति तदा आस्ता वचनाक्षरे दोषे-
 पि-अवनामादिभिरावश्यकैर्न्यून भवतीतिगाथार्थ । ‘दाऊण’गाहा‘दहुर’गाहा चूलिकादिदोषचतुष्टयप्रतिपादक गाथाद्वित-
 यमप्येतानिगदसिद्ध वृत्तिकृद्धारयानानुसारतश्च विवेचनीयमिति ॥ वन्दनकाध्ययनमिदमुच्यते तत्र वन्दनकार्थो निरूपित,
 साम्प्रतमध्ययनराब्दार्थस्यावसरस्तत्राह-‘अजान्तेरुध्यपनार्थ’इत्यादि (५४६-७) । ‘प्रविश्य गुरुपादान्तिक निधाय
 तत्र रजोहरण’मित्यादि (५४७-१२), तच्छब्देनेह रजोहरण परामृश्यते, न केवल तल्ललाट चेतियोग, शेष सुगम ।

मन्यमानो वृत्तिरुद्विगुणोति-‘अनाभोग’ इति (५६४-९), प्रथमैकवचनान्तपदेन सहसाकारे इत्येतत्सम्येकवचनान्त
पद मन्तव्यमिति, ‘इत्थलक्षण’ इति ‘पुंवि अपासिरुण’ मित्याद्यनन्तर वक्ष्यमाणलक्षणे सहसाकारे प्रतिक्रमण भवतीति
हृदयं, कचिन्त्यनाभोग इतिपद विसर्गारहित कृत्वा अनाभोगसहसगारे इत्थलक्षण इति पाठो दृश्यते स चाशुद्ध एवेति
लक्ष्यत इति । ‘वीओ विही अणागयपरिस्ताणे भाणियवो’ ति (५६९-७) मदीयौपधस्यैकस्तावदेव विधि यदुत रोगेऽ
सति रुपलावण्यादीन् करोति तथा द्वितीयोऽप्यनागतारोगपरिस्ताणे विधिर्वाच्य, अनेनौपधेनोपयुक्तेन अनागता अपि
रोगा न प्रादुर्भवन्तीत्यपि वाच्यमित्यभिप्राय इति । ‘अरहता ताव तद्दि’ गाहा ‘अणुभाव गाहा (५७०-७) व्याख्या-
अर्हत्तिस्त्रादिषु मध्येऽर्हन्तस्तावद् भावलोकस्योत्तमा भवन्ति, कस्माद् ?-‘यदि’ ति यस्मादौदयिकस्य भावस्य नियमात् ते
उत्तमा भवन्तीति द्वितीयगाथापर्यन्ते समग्र्य, औदयिको हि भावस्तेषा सर्वदैवोत्तमो भवतीत्यर्थ, किं कृत्वा ?-अनु
भा-रस प्रतीत्य-तदुदयमाश्रित्येत्यर्थ, केपा समग्र्यी योऽनुभाव इत्याह-आर्पत्वेन वचनादिव्यत्ययाद्देवनीयायुष्मन्मनो-
त्राणा, कथम्भूताना ?-सर्वासा कर्मप्रकृतीना मध्ये प्रशस्ताना, वेदनीयादीनि हि भवोपग्राहीणि, घातिकर्मापेक्षया स्वरू-
पेणैव प्रशस्तानि, विशेषतस्तीर्थकृता शुभानुभावान्येव भवन्तीति गाथाद्वयार्थ । भवोपग्राहिमूलप्रकृतिचतुष्टयापेक्षमुत्तम-
त्तमभिधाय तदुत्तरप्रकृत्यपेक्षयैवाह-‘एव चे’ त्यादि (५७०-८) सुगम । क्षायिकभावोपक्षमर्हतामुत्तमत्व प्रतिपिपादयिषु
‘त्वाइयभावस्स पुणो’ इत्यादि (५७०-१४) सार्द्धगाथामाह, व्याख्या-क्षायिकभावलक्षणस्य लोकस्य नियमान्ते उत्तमा
भवन्तीति गाथाचरमान्ते योग, कसतीत्याह-भावक्षये-भावत-परमार्थतो योऽसौ क्षयस्तस्मिन्सति न पुन “ज्ञानिनो धर्म-

इदानीं प्रतिक्रमणाध्ययनमारभ्यते

तत्र 'स्वस्थानाद्यत्परस्थान'मित्यादिक्रमेको (५५१-६), व्याख्या—यदिति यस्मादमी प्रतिक्रामकं व्यस्यानान्-
 शुभयोगलक्षणात् परस्थान-अशुभयोगलक्षणा प्रमादवशेन गतस्तस्मात्तत्रैव-शुभयोगलक्षणे स्वस्थाने यत् क्रमण-गमन-
 तत्प्रतिक्रमणमुच्यते । 'अक्खोडभगपरिहारण'सि अक्खोड-छाद्गलादिभिरक्षुण्ण जनपदानाक्रान्तभूमण्डलमुच्यते तत् ये
 भञ्जन्ति-छाद्गलादिभिराक्रामन्ति तत्प्रथमतया वासयन्तीति यावत् निपातनात् अक्खोडभद्रास्तेषामनुमरेण परिहरणा रान
 दयभूमिकरादेरिति गम्यते, ये हि तत्प्रथमतया नगरनिवेशे राजादेशादिनाऽन्यत युतश्चिदागत्य तत्रायसधानि कुर्वन्ति
 भूमीश्च खिला खेटयन्ति तेषा राजाऽनुग्रहेण कर मुञ्चति, साम्प्रतमपि वरकभञ्जका इति सज्ञया पक्षिकादित्यानेषु नृदा
 एवामी इत्येषाऽनुग्रहपरिहरेणेति । 'एगाण अविरहआण पगाय जत्तिपाए' इत्यादि (५६०-९), कथानिका-एरूपा
 कयाचिद् योपिता 'पगाय'ति विवाहाद्युत्सव कश्चिद् गच्छन्त्या कस्यचित्समीपे सुवर्णकटकद्वय याचित, तेषापि 'रुयपरहि
 वधपण'सि वधकशब्देनेह ग्रहणकमुच्यते, ततश्चायमर्थ-तन्मूल्यप्रमाणान् रूपकान् ग्रहणके धृत्वा कटकद्वय दत्त, इतर-
 याऽपि योपिता ते कटक निजदुहितुहेतुं क्षिप्ते, ततश्च वृत्तेऽपि तस्मिन्प्रकरणे विस्मरणादिना न तथा कटकस्वामिन कटके
 समर्प्यते, शेष सुगम । 'आभोगे जाणतेण'गाहा (५६४-८), ज्ञात्वाप्यकार्यसेवनमाभोगस्तस्मिन्नाभोगे सति प्रतिक्रमण
 भवतीतिसम्बन्ध, कस्य ?-जानान न योऽतिचार कृतस्तस्य, क सति ?-पुनर्जातेऽनुतापे सति, 'अजाणया इयरो'सि
 इतर -अनाभोगोऽजानानस्याकार्यमासेवमानस्य भवतीति गार्थ्य । अस्या एव गाथाया 'इयरो'सि चरमावयव किञ्चिद्विथम

चतुर्द्धा, तद्यथा-आवापकथा निर्वापकथा आरम्भकथा निष्ठानकथा चेति, एतानेव चतुरो भेदान्विवृणोति-‘आवाचे’त्ति इत्यादि, ‘आरभे’त्यादि (५८१-७) अमुकस्य राज्ञः सार्थवाहादेर्वा रसवत्या दशशकविशेषा पञ्च पलानि सपिस्तथाऽऽदकस्तन्दुलानामुपयुज्यत इत्यादि यदा सामान्येन विवक्षितरसवतीद्रव्यसख्याकथा करोति सा आवापभक्तकथोच्यते, ‘दस-पररूप’ इति रूपशब्दो भेदवचन, किमुक्त भवति ?-पुनरेकैकस्मिन् शके दशधा पञ्चधा वा सस्कृते सति सर्वेऽप्येतावन्तो व्यञ्जनभेदा भवन्त्येतावन्तश्च कूरूपादिभेदास्तत्र जायन्ते इत्यादि विशेषतो व्यञ्जनभेदादिकथा निर्वापभक्तकथेऽप्यते । ‘आरभे’त्ति आरम्भभक्तकथा केत्याह-ग्रामनगराद्याश्रयावच्छागमहिषादय आरण्यका-आटविकास्तिस्त्रिकुरङ्गलावकादय एतावन्तोऽमुकस्य रसवत्या हत्वा सस्क्रियन्त इत्येवरूपा, निष्ठानकथामाह-अमुकस्य रसवत्या रूपकशत लगत्यमुकस्य पञ्च शतानि तावद्यावदमुकस्य लक्षपाका रसवती भवतीत्येवस्वरूपा निष्ठानकथेति गाथाद्वयार्थः । देशकथा चतुर्द्धा तद्यथा-छन्दकथा विधिकथा विकल्पकथा नेपथ्यकथा, तत्र छन्दकथामाह-‘छन्दो गम्मागम्म’मित्यादि सुगम नवर ‘अन्नेसि पग्गा पनणह’त्ति (५८१-१०) अन्येषा क्वचिद्देशे पञ्चानामेकेव भार्या भवति विधिर्विरचनोच्यते तत्कथामाह-‘भोअणे’-त्यादि (५८१-११), सुगमा नयर चउरतग -परिणयनस्थान चतुरिकोच्यते, शस्यनिष्पत्त्यादिका विकल्पकथा सुगमा । नेपथ्यकथामाह-‘इत्थीणा’मित्यादि सुवोध, नवर ‘भेडिग’त्ति (५८१-१४), जालिकारहिता कञ्चुलिकोच्यते पृष्ठिखडप कस्य भेदितत्वाद्-जालिकारहितत्वेन निरन्तरत्वादितिभावः । ‘जालिग’त्ति अनेन सैव जालिकासहितोच्यते, एव तावद् गम्यतेऽभियुक्तेन त्वन्यथापि भाव्यमिति । राजकथा चतुर्द्धा, तद्यथा-निर्गमकथा प्रवेशकथा बलवाहनकथा कोशकोष्ठा

तीर्थस्य, कर्त्तार परम पदम् । गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भव तीर्थनिकारत ॥१॥” इत्यादिर्मीगतादिरुन्निने, किं कृत्या
 यो भावक्षय इत्याह-नि शेषक्षय प्रतीत्य, केपा नि शेषक्षय ? इत्याह-‘गतेस्मि’ति एतेषा, तान्येव दर्शयति-द्वयोरप्यार-
 णयो-ज्ञानदर्शनावरणलक्षणयोर्दुस्तविभक्तित्वाद्भिद्वेदस्य, तथा मोहान्तराययोरित्येया निदेशोपभयमाश्रित्येति सादृश्याधार्य ।
 सान्निपातिकभावसम्बन्धित्वेनोत्तमत्वमाह-‘एवम् पुणो’ इत्यादि (५७०-१५) सुगोप । ‘निर्द्वय-पुणुतादी’ति (५७२-१२)
 पृथुकशब्देन पृहुको भण्यते, स हि किलोद्बुद्धे कण्डितो भजितश्च प्रतिना ग्राह्यो भवति नान्यथेति । ‘मण्डिपानुद्धि’
 गाहा (५७५-२०) मण्डिप्राभृतिकोच्यते, केयमित्याह-साधायागते ‘अगङ्गूर मण्डिप’ति सिद्धान्तशैल्या किलामङ्गूर-
 सङ्कृतभक्तशिखागतौदनलक्षण मण्डिपशब्देनोच्यते, ततश्चाङ्गूर-मण्डि तस्या मध्यात् किञ्चिदुत्क्षिप्य ‘तो’ति तत साधने
 ददातीति सदङ्गो, यदिवा तदङ्गूर स्यात्वा उदृत्यान्यस्मिन् भाजने कृत्या-उत्सार्येत्यर्थ, ततश्च तस्या स्यान्व्यामुद्धते
 अङ्गूरे यच्छेष स्थित तन्मध्यादपि यदि ददाति तथापि मण्डिप्राभृतिकेवेतिगाधार्य । ‘चङ्गूरुषो आपरिओ उज्जणि’-
 मित्यादि (५७७-२०), अत्र अणुजाणशब्देन रथयात्रोच्यते । ऋद्धिप्राप्त्यभिमानप्राप्तिसमर्थनयारेणेति (५७०-१९),
 एतदुक्तं भवति-ऋद्धिप्राप्तौ सत्यामभिमान-अहकारलक्षण करोति अप्राप्तौ च प्रार्थन तद्वारेण चाशुभभागीरचमा
 स्मन पुष्पाति एव रसादिष्वपीति ॥ ‘अविचिन्तयाण’ति (५८०-२३), एतदुक्तं भवति-यदा क्षणदृष्टनम्बरेभ्यो धनक-
 मकादिभ्य स्वात्मानमनाद्यनिधनमपि विविक्त-पृथग्भूत न पश्यति किन्तु तद्धनकनकादिक स्वतत्त्वतयाऽध्यवस्यति तदा
 अविचिन्तया तीव्रा परिग्रहभङ्गा प्रादुरस्ति । ‘भक्तकहावि चउच्चिह’त्यादि (५८१-५), गाथात्रय-इह भक्तकथा

द्वादधिके द्वे शते प्रदेशानां स्थाप्येते २५६, अस्य चैतावन्मानस्य राशेर्धनीकृतस्य यदागत फलं तावत्प्रमाणैः कर्मप्रदेशैः
 किरते जीवप्रदेशा आवेष्टिता, बहुत्वप्रदर्शनमात्रं चेद, एकैकस्यापि जीवप्रदेशस्यानन्तानन्तकर्मवर्गणावेष्टितत्वात्,
 तत्रास्य कल्पितजीवप्रदेशराशेर्धनीकरणार्थं करणकारिकामाह—'कृत्वा पूर्वविधान'मित्यादि (५९९-२), अस्याश्चार्थः—
 'स्थाप्योऽन्तर्धनोऽन्त्यकृतिः स्थानाधिक्यं त्रिपूर्वगुणिता च । आद्यकृतिरन्त्यगुणिता त्रिगुणा च धनस्तथाऽऽद्यस्य ॥ १ ॥
 एतत्कारिकानुसारतो गणितविधिज्ञेन विज्ञेयं, तत्र 'स्थाप्योऽन्त्यधन' इति अन्योऽत्र द्विकस्तस्य धनोऽष्टौ ८ स्थाप्यन्ते,
 'अन्त्यकृति' इति अन्यस्य द्विकस्य कृति—वर्गश्चत्वार, 'त्रिपूर्वगुणिता चे'ति त्रिभिः पूर्वेण च पञ्चकेन गुण्यते जाता पष्टि
 'स्थानाधिक्य'मिति सा पष्टि पूर्वस्थापिताष्टकस्याधस्तात्स्थानाधिक्येन स्थाप्यते तद्यथा ६० 'आद्यकृति'रिति द्विकापे-
 क्षया आद्य पञ्चकस्तस्य कृति पञ्चविंशति, 'अन्त्यगुणिते'ति एषा कृतिरन्त्येन द्विकेन गुणिता जाता पञ्चाशत् 'त्रिगु-
 णा चे'ति सा त्रिगुणिता जाते सार्द्धशत, तच्च स्थानाधिक्येन स्थाप्यते ६५० 'धनस्तथाद्यस्ये'ति आद्य पञ्चकस्तस्य धन
 पञ्चविंशत्यधिकं शतं तदपि स्थानाधिक्येन स्थाप्यते तद्यथा—६५१५ एताः १,

नमित्युच्यते अत एतावता कृत्वा पूर्वविधानं पदयोरित्येतद्व्याख्यातमवसेयं, स्थाप्योऽन्त्यधनो इत्यादि कारिका पुनरादित आब-
 र्त्त्यते, तत्र च 'निर्युक्ते राशिरन्त्य मितिवचनादिदानीं पञ्चविंशतेरन्त्यसंज्ञा तस्याश्च धनं किल मीलित एवास्तेऽतः स्थाप्योऽन्त्यधन
 इत्युल्लङ्घनान्त्यकृतिः क्रियते, तत्र जातानि पञ्चविंशत्यधिकानि पदं शतानि, त्रिगुणिते जातानि पञ्चसप्तत्यधिकानि अष्टादश
 शतानि, पञ्चविंशते पूर्वं पद्वस्तेन गुणिते जातानि सार्द्धशतद्वयाधिकानि एकादशसहस्राणि स्थानाधिक्येन स्थाप्यन्ते यथा

गारकथेति चतुर्विधापि पाठसिद्धा, नवर-‘चामीयरसुरवपु’त्ति (५८१-१६), चामीकर-सुवर्णं सूर्यं -आदित्यमन्त्रद्वत्
 कान्त-दीप्तिमद् वपुर्गस्य राज्ञे स तथा । इदानीं ध्यानशतभारभ्यते । ‘किं तर्हि ?-भावनानुप्रेक्षात्मक चेत् इति
 (५८४-५) एतदुक्तं भवति-यदा धर्मध्यानादवतरति तदा एकोऽहमशरणश्चेत्याद्या इदं चक्ष्यमाणा अनुप्रेक्षा विभाजयति,
 पुनरपि च धर्मध्यानादिध्यानमाररक्षुर्भाविना -ज्ञानदर्शनाद्या चक्ष्यमाणस्वरूपा परिभावयति, एतद्विज्ञानान्तरमुच्यते न पु-
 नरेकस्माद् ध्यानादवतीर्यानन्तरमेवान्यद् ध्यानं प्रतिपद्यते अनुप्रेक्षाभावनान्तरितं तु प्रतिपद्यते ततोऽप्युत्तीर्णस्यायमेव नम
 इत्येव ध्यानसन्तानो भवत्यपीति । ‘पूर्वमपि विद्युक्तासयुक्तयोर्व्यहृतमत्तत्वेने’त्यादि (५८५-२), यदतीतकाले ममामुक्त
 सयुज्यं विद्युक्तं आदित एव वा न सयुक्तस्तसुन्दरमभूद् इत्यतीतमनुमोदमानस्यातीतकालविषयमप्यार्त्तं भवतीति ।
 ‘जह्यरसोलमिठा’गाहा (५९२-२०) सुगमा, नवर सोला -स्थानपाला जवून्धामका -पारदारिका । ‘आज्ञापाय-
 विपाकसस्थानविचयाय धर्ममिति (५९५-७), विचयं परिचयोऽभ्यास इत्यनर्थान्तर, अनन्तरवक्ष्यमाणान्यायेना-
 ज्ञाद्यभ्यासाय प्रवर्तमानस्य धर्मध्यानं भवतीत्यर्थः । ‘किं च प्रदेशभिन्न शुभाशुभं यावत् ‘कृत्वा पूर्वविधान’मि-
 त्यादि (५९९-१) पूर्वमर्हपि वचनत्याग्रभीरमिदमस्माद्वशागम्य, आज्ञायानुसारतस्तु गमनिकामात्रं किञ्चिदुच्यते-इह
 प्रदेशभिन्न -शुभाशुभरूपं कर्मविपाको भावनीय, प्रदेशाश्च जीवस्य कर्माण्योऽभिधीयन्ते, तैश्च कियन्निरेकको जीव-
 प्रदेश आवेष्टितं परिवेष्टित इति चिन्तनीय, अयं च प्रदेशबन्धं कर्मप्रकृत्यादिषु विस्तरेणाभिहितोऽत एव शुभाशुभ
 यावदित्यत्र शास्त्रकृद् यावच्छब्दं चकार, स चात्र संक्षेपतः कथ्यते-असत्यातप्रदेशस्यापि जीवस्यास्तत्कल्पनया किल पट्टप-

यच्छिन्न सद्युपचारतस्तु प्रतिष्ठकाद्याकार लोकक्षेत्रमुच्यते धर्माधर्मयोरपि तद्वृत्तित्वात् तन्निबन्धन एवोपचारत सस्था-
 नव्यवहारः अत एवाह—‘धर्माधर्मयोरपि लोकक्षेत्रे’त्यादि (५९९-१६), ननु लोकक्षेत्रस्यैव किं सस्थानमित्याह—‘हिंदा
 मज्झे गाहा व्याख्या—अधस्तान्मध्ये उपरि च यथासरय छविशङ्करिमृदङ्गसस्थानो लोकोऽवसेय तत्र छद्मी-नाम विस्तीर्णो
 पुष्पचङ्गेरी तदाकारोऽधोलोक, तिर्यग्लोको झलर्याकार, ऊर्ध्वलोकस्तु मृदङ्गाकार इति, नन्ववगतमुक्तक्रमेण धर्माधर्मो
 काशजीयपुद्गलाना सस्थान, अथ कालस्य किं सस्थानमित्याह—‘अद्वागारो अद्वाग्विज्ञागिती नेतो’ति अद्वाया—काल-
 स्वाकारोऽद्वाक्षेत्र—मनुष्यक्षेत्र तदाकृतिर्ज्ञेय, सूर्यक्रियाभिव्यक्त्यो हि काल किल मनुजक्षेत्र एव वर्तते, अतो य एव तस्याकार
 त एव कालस्याप्युपचारतो विशेष इतिगाथार्थः । सेलीसीति प्राकृतनामाधिकृत्य व्युत्पत्तिमाह—‘अहवा सेलोव इसी’गाहा
 (६०६-१३), व्याख्या—सेल इव इसी—महर्षिं शैलेशीति भवति, ननु शैलेशी तस्य महर्षे काचिद्विशिष्टाऽवस्थैवोच्यते कथ
 शैलेशीप्रतिपत्ता मुनिरप्येव व्यपदिश्यत ? इत्याह—सोऽप्येव व्यपदेश्यो भवति स्थिरतया हेतुभूतया, स हि महर्षिस्तस्यामव-
 स्थाया शैलनत् स्थिरो भवतीति शैलेशीत्युच्यते, एनमेव प्राकृतशब्दमधिकृत्य व्युत्पत्त्यन्तरमाह—‘सो वे’ति वाशब्द पक्षा
 न्तरद्योतक, स शैलेशीप्रतिपत्ता मुनि ‘अलेसीहोई’ति तस्यामवस्थायामलेश्य—समस्तलेश्याविकलो भवतीति कृत्वा,
 अलेशीतिपदसम्बन्धिनोऽकारस्य लोप कृत्वा सेलेशीति प्राकृतशब्देन सेलेसी प्रतिपत्ताभिधीयत इतिगाथार्थः । समाप्त ध्यान-
 शत । ‘जीवनेसन्धीया रायाइसदेसातो जहा उदगस्स जताईहि’मित्यादि (६१३-१५), जीवाजीवेन वा हेतु-
 भूतेन वस्तूदकादि निवृजति यस्या जीवनिपातनात् सा जीवनैसृष्टिकी, अत्र हि राजादिजीवात्—तदादेशादित्यर्थं तेन

अनेन चानन्तराधिना तावैव पूर्ववद्वर्ग्यावित्येतद् व्याख्यात, तौ द्विकपयकलक्षणौ पदनिर्देशौ पूर्णपूर्वपद उगम्या
 वित्यस्यानुष्ठितत्वादुपलक्षणं चेत्तत् त्रिगुणपद्विगुणत्वयोरिति, आद्यस्य पदस्य कृतिरन्त्यभूतया पयसिगत्वा गुणित्रा
 त्रिगुणिता च जातानि शतानि सप्तविंशति पूर्वराशौ स्थानाधिक्येन स्थाप्यते, तद्यथा— ८५१५०० आपस्य पदस्य
 घने जात शतद्वय षोडशाधिक स्थानाधिक्येन पूर्वराशौ क्षिप्यते, तद्यथा— ८५२५२१९ अनेन च वर्ग ११२५० घनौ
 तृतीयराशौ पदलक्षणस्येत्येतद् व्याख्यात, ननु यथा पदस्य वर्गो विहित- ११२५० स्या पयसि ११२५० घनौ
 गुणितस्तत्कथं लभ्यते ? इत्याह—‘तत्र प्राग्वदि’ति यदनुक्तं तत् पूर्वयत् ११२० स्या पयसि ११२५० घनौ त्रिभिश्च
 मीलिते आगत १६७७७२१६ । एतामेव कारिका वृत्तिकृद् व्याचष्टे—‘कृत्वा विधान’मित्यादि, ‘पूर्वपदस्य घनादि’ इत्यादि
 पूर्वपदस्य द्विकलक्षणस्य घनो विधेय आदिशब्दादवन्यादौ स्थापनं च कृत्वा तस्यैव द्विकलक्षणस्य पदस्य वर्ग
 आदिशब्दात् त्रिगुणकरणादिपरिग्रहं ततो द्वितीयस्य पदस्य पञ्चकलक्षणस्येदमेव यद् द्विकस्य कृतं तद्विपरीतं क्रियते,
 एतदुक्तं भवति—द्विकस्य प्रथमं घनादि कृतं ततो वर्गादि पञ्चकस्य तु प्रथमं वर्गादि ततो पादादि क्रियते एतच्च
 सर्वं कृतमेव भावनीयं, तदेतावता कृत्वा पूर्वविधानमिति व्याख्यात, साम्प्रतं ‘तावेव पूर्ववद्वर्ग्या’वेतद् व्याचष्टे—एतावेव
 द्विकपञ्चकी वर्गयते इति वर्गघनौ कुर्यातामित्यादि व्याख्यानयति, ततः पदलक्षणस्य तृतीयपदस्येत्यादि, एतच्च सर्वं केपु-
 चित्पुस्तकेषु न दृश्यते तेषु च दुरवगमत्वेनोत्सारितमिति लक्ष्यते बहुष्वदार्शेषु दर्शनादित्यलं प्रसङ्गेनेति । ‘सम्पान मुख्य-
 रूपिद्रव्यसम्बन्धि सस्यानमुच्यते धर्माधर्माकाशाना त्वमूर्त्तत्वेन मुरयवृत्त्या तावत्परिमण्डलसमचतुरस्राद्येव
 सस्यानमुच्यते धर्माधर्माकाशाना त्वमूर्त्तत्वेन मुरयवृत्त्या न सम्भवत्येव सस्यान, किन्तु लोकेन सर्वतोऽ-

मपि गमनिकामाग्रमुच्यते-तत्र 'एव लोणपि जाणतो' इत्यादि (६२०-१), एतदुक्तं भवति-इह पृथ्वीकायस्यात्मसमुत्थ
परसमुत्थ च ग्रहण पुन प्रत्येक द्विधा-अभोगत अनाभोगतश्चेत्युक्तं, तत्र-आत्मसमुत्थ आभोगतो मृत्तिकाया ग्रह-
णमुक्तं, लग्नस्याप्यतिदेशमाह-एव लवणमपि जानानो गृह्णाति, मृत्तिकावल्लवणमपि ग्लानादिकारणत आभोगेन
गृह्णातीत्यर्थं, अनाभोगत आत्मसमुत्थ पृथ्वीकायस्य ग्रहण कथमिति चेद् ? इत्याह-'अणाभो' एण तेण लोण म-
गित्त' मित्यादि (६२०-१), तेन साधुना क्वचित्प्रयोजने लवण याचितं तत्त्वनाभोगतो मिश्रं सचित्तं वा गृहीत्वा
आगतो ज्ञाते सति यत एव स्थाल्यादेर्भाजनाद् दात्र्या समुद्धृत्य तद्वत् तत्रैव क्षेप्तव्यं, अथ सा दात्री तत्र भाजने
प्रक्षेप्तुं न ददाति तदा ताहे पुच्छिज्जइ-कओ तुब्भेहि आणीयमित्याद्युत्तरवक्ष्यमाणविधिना परिस्थाप्य, खण्डभ्रा
न्तिगृहीतलवणे परसमुत्थसचित्तपृथ्वीगृहणेऽपि चैवमेव द्रष्टव्यमिति । सूत्रगाथानामपि वृत्तिकृता भावार्थमात्रमेव कथितं
न प्रत्यक्षर व्याख्यात अतस्तासामपि यथावैषम्यं किञ्चिद्व्याख्यायते-'अजिअ तु जाइड लेज्जे' त्यादि कदाचिदजीवमिति
युद्ध्या याचित्वा अनाभोगतो मिश्रं सचित्तं वा किञ्चिद्वल्लवणादि गृहीयादिति, शेषगाथा सुगमा व्याख्यानुसारतस्तु भाव
नीया इति पृथ्वीकाययुक्तव्यता समाप्ता ॥ इदानीमप्यायविधिरुच्यते-'विसकुभो' ति (६२०-८), वातादिविकारज-
नितो महास्फोटक उच्यते । 'कुङ्कुणेषु पाणिय' मित्यादि (६२०-११), कुङ्कुणदेशे एकस्या वेदिकाया-काष्ठमयमश्विकाया
जलमाचाम्लं च तिष्ठतस्तत्स्वामिन्या च याचितया साधुरुक्तं-इत स्वयमेव गृहाण, तेन चाचाम्लघ्नान्त्या जलं गृहीतं,
तच्च ज्ञाते सति यदि तत्स्वामिनी समनुजानीते तदा यत स्थानात् गृहीतं तत्रैव प्रक्षिप्यते अन्यथाऽऽकरे-तडागादौ वक्ष्य-

वा राज्ञा हेतुभूतेनोदक यन्त्रादिभि कृपादेराकृष्य निसृजति, एवमजीवादजीवेन वा धनुरादिना शिरीमुगादि निगृह्णाति
 यस्या सा अजीवनैसृष्टिकी, अथवा जीवे-गुर्वादी जीव-स्वदिष्य पुत्र वा अधिधिना निसृजति-ददाति यस्या मा जोग
 नैसृष्टिकी, अजीवे-अचित्तस्थण्डिलादौ अनाभोगादिनाऽनेपणीय स्वीकृतमजीव यस्त्र पात्र वा सूत्रव्यपेत यथा भगवत्प्रमा-
 जिताद्यविधिना निसृजति-परित्यजति यस्या सा अजीवनैसृष्टिकी, एतदेव व्युत्पत्त्यन्तर चेत्तसि व्यवस्थाप्याह-‘अहवा
 नैसृष्टिकी, अजीवे-अचित्तस्थण्डिलादौ अनाभोगादिनाऽनेपणीय स्वीकृतमजीव यस्त्र पात्र वा सूत्रव्यपेत यथा भगवत्प्रमा-
 (६१५-१५), तेषा शब्दादिकामाना स्वकीय यत्स्वरूप तदेव गुण इव गुणो-दरकस्तेन य प्राणिना गन्ध -सद्गुणस्तद्देतुः प्रादु गुणा
 शब्दादय उच्यन्ते प्राणिना वन्धहेतुत्वेन रज्जव इतियावत् । एषणासमित्युदाहरणे ‘तस्स य धारणिभज्जा’ गाहा (६१६-१४),
 सुगमा, नवर पाणमासिके गर्भे धिग्जातीयो गौतमो मृतो धिग्जातिका ब्राह्मणी जाते नन्दिपेणे मृतेति शेष । ‘मदमग्ग-
 कुक्किप स्ति (६१७-६), चित्ताया प्रक्षिप्य फूमितस्समिति देशीभाषया आक्रोश । ‘सामाहये निसिद्धो मा पिय’स्ति
 (६१८-९) एतदुक्त भवति-सामायिके समभावेऽङ्गीकृते सत्यात्मनोऽपि पीडा निषिद्धा सिद्धान्ते, अतो यथा त्वमस्य
 साधो पीडा रक्षसि तथाऽऽत्मनोऽप्यसौ रक्षणीयैव, तदुक्तम्-‘भावियज्जिवयणाण ममत्सरहियाण नत्थि दु विसिस्सो ।
 अप्पाणम्मि परम्मि अ तो वज्जे पीडमुमओवि ॥ १ ॥ तस्मात् प्रथयणमिद मा पिबेति त निवार्यावृत्त -पुष्टो देव
 इति । इदानीं परिस्थापनिका प्रारम्भ्यते-अत्र च वृत्तिकृता प्रभूता चूर्णिनालिखिता तद्भाषार्थस्तु विशिष्टश्रुत-
 रगम्यत्वात् तथाविधान्नायाभावाच्च नास्मादशा गम्यस्तथापि यथोपलब्धार्थस्याऽऽत्मस्मृत्यर्थ विषमतरपदाना कियता-

मपि गमनिकामात्रमुच्यते-तत्र 'एव लोपपि जाणतो' इत्यादि (६२०-१), एतदुक्तं भवति-इह पृथ्वीकायस्यात्मसमुत्थ
परसमुत्थ च ग्रहण पुन प्रत्येक द्विधा-आभोगत अनाभोगतश्चेत्युक्तं, तत्र-आत्मसमुत्थ आभोगतो मृत्तिकाया ग्रह-
णमुक्तं, लवणस्याप्यतिदेशमाह-एव लवणमपि जानानो गृह्णाति, मृत्तिकावल्वणमपि ग्लानादिकारणत आभोगेन
गृह्णातीत्यर्थं, अनाभोगत आत्मसमुत्थ पृथ्वीकायस्य ग्रहण कथमिति चेद् ? इत्याह-'अणाभोएण तेण लोण म-
निगत'मित्यादि (६२०-१), तेन साधुना क्वचित्प्रयोजने लवण याचितं तत्त्वनाभोगतो मिश्र सचित्तं वा गृहीत्वा
आगतो ज्ञाते सति यत एव स्यात्यादेर्भाजनाद् दात्र्या समुद्धृत्य तद्वत् तत्रैव क्षेप्य, अथ सा दात्री तत्र भाजने
प्रक्षेप्तुं न ददाति तदा ताहे पुच्छिज्जइ-कओ तुब्भेहि आणीयमित्याद्युत्तरवक्ष्यमाणविधिना परिस्थाप्य, खण्डभ्रा-
न्तिगृहीतलवणे परसमुत्थसचित्तपृथ्वीगृहणेऽपि चैवमेव द्रष्टव्यमिति । सूत्रगाथानामपि वृत्तिकृता भावार्थमात्रमेव कथितं
न प्रत्यक्षर व्याख्यात अतस्तासामपि यथावैषम्यं किञ्चिद्व्याख्यायते-'अजिअ तु जाइउ लेजे'त्यादि कदाचिदजीवमिति
बुद्ध्या याचित्वा अनाभोगतो मिश्र सचित्तं वा किञ्चिल्लवणादि गृहीयादिति, शेषगाथा सुगमा व्याख्यानसारतस्तु भाव
नीया इति पृथ्वीकाययत्कव्यता समाप्ता ॥ इदानीमप्यायविधिरुच्यते-'विसकुभो'ति (६२०-८), यातादिविकारज-
नितो महारस्फोटक उच्यते । 'कुहुणेसु पाणिय'मित्यादि (६२०-११), कुहुणदेशे एकस्या वेदिकाया-काष्ठमयमञ्चिकाया
जलमाचाम्लं च तिष्ठतस्तत्त्वामिन्या च याचितया साधुरुक्तं-इत स्वयमेव गृहाण, तेन चाचाम्लभ्रान्त्या जल गृहीतं,
तच्च ज्ञाते सति यदि तत्त्वामिनी समनुजानीते तदा यत स्थानात् गृहीतं तत्रैव प्रक्षिप्यते अन्यथाऽऽकरे-तडागादौ वक्ष्य-

माणविधिना त्यज्यत इति । 'हरदोदग'ति (६२०-१३), हृदसम्बन्धि सचित्तमुदरमित्यर्थ । 'जइ सुक्का तटा' इत्यादि (६२०-१६), एतदुक्त भवति-इह जल द्विधा-कौप तडागनद्यादिसभय च, तत्र तडागाद्युदरुल्यागे विधिरुच्यते-यदि तस्य तडागादेर्जलरहितौ तदौ सार्द्रा भवत तदा तटेऽपि जल शनै प्रक्षिप्यते तच्च तत्र प्रक्षिप्त सत् प्रवाहतो गत्या अगस्त्यतो-दकस्य मिलति, अथ शुष्क तदो न तर्हि तटे प्रक्षिप्यते शुष्कावनौ तच्छोपप्रसद्नात् तर्हि तत्र को विधिरित्याह-'पाणीय बद्धयस्'मित्यादि पाणीय विगिचिजइ-परित्यज्यत इति सम्बन्ध, किंकृत्वा !-तडागाद्ययस्थितनलोपरि यदपत्र पिप्पलपत्र या अबुत्वा तच्च शनै तथा त्यज्यते यथा उग्झरा न भवति-पतज्जलशब्दा, अन्ये तु व्याचक्षतेऽनेकमार्गे पत्रासडागमध्ये जलपतन उग्झरा इति, मधुरपिप्पलवृक्षपत्राद्यभावे 'भाणरस उट्टासणिय(कण्णा जाय उट्टासणिय दृ०)उदयअद्विया विज्ज सि (६२१-१), भाजनस्य-तुम्बकादेरोष्ठा मुखप्रदेशरूपा उदक यावदतीव प्रत्यासरूपा व्यस्याप्यन्त इत्यर्थं तत शनैरुदक त्यज्यते, अथ कूपोदके विधिरुच्यते-यद्ययद्यटिकादिक्षरजलेन कूपतटप्रदेशा आर्द्रा भवन्ति तदा तत्रैगोपयिदय शनैरुदक त्यज्यते तच्च प्रवाहतो गत्राऽत्रस्थितोदकस्य मिलति 'अणुत्तिहसतो'ति अखसन् कूपस्य तावति प्रदेशे स्थितेन जल त्यजनीय यावति स्थितौ ल्हसित्वा कूपे म्रय न पततीति भायार्थ, अथ कूपस्य तटप्रदेशा शुष्का भवेयु कूपैकदेश-रक्षण स्थानमात्र च न किञ्चिदार्द्रमस्ति येन तज्जल गत्या अवस्थितजले पतति तदा जलभाजन सिक्के प्रक्षिप्यते सिक्क-कमूले न प्रलम्बो दवरको वध्यते तत् सिक्क कूपमध्ये तावदवलम्ब्यते यावदीपज्जलमप्राप्त ततो मूलज्जदवरक आकू-प्यते यन भाजनमवाङ्मुख भवति तच्चोपरि नियञ्चितत्वात्स्वय न पतति जल ॥ मुञ्चतीति शेष सुषोप यावत् 'एसा

विधि'सि (६२१-६) एष पूर्वोक्त शुद्धसचित्तोदकत्यागविधि, ननु यद्यसौ शुद्धसचित्तोदकत्यागे विधिरुक्तस्तर्हि
 प्रत्यनीकतादिकारणतो यत्सचित्तमचित्तं च मिश्रयित्वा दात्री ददाति तस्य को विधिरित्याह--'ज पङ्क्तिणीयत्ता' इत्यादि
 (६२१-६), दात्र्याऽऽप्यायमिश्रमुदकं दत्तं, तच्च यदि साधुना विविक्ते पूर्वगृहीतजलरहिते भाजने गृहीत तदा सूत्रोक्त
 यत्तनया परिस्थापयति, कृपतडागादिजले तु पूर्ववत् नेदं प्रक्षिप्यते तद्विराधनाप्रसङ्गात्, ननु विविक्तभाजने गृहीतमिश्र-
 जलस्य भवत्येव यदा तु पूर्वगृहीताचित्तजलयुक्ते भाजने सचित्तमुदकं गृहीतं भवति तदा को विधिरित्याह--'ज सजयस्से'-
 त्यादि (६२१-६), एतदुक्तं भवति-यदि पूर्वगृहीतारनालादेर्मध्ये सचित्तजलं कथञ्चिद्गृहीतं भवति तदा यदि स्थण्डि-
 लमायुक्तोऽर्धागपि परिणतं तद्वक्ष्यते तदा परिभुज्यते, अथ यावता कालेन स्थण्डिलमवामोति तावता कालेन न परि-
 णमति तदा परिस्थाप्यते हस्तिन्यादिभावे तु प्रतीक्ष्य शुष्केषु तेषु परित्यज्यते, एतद्व्याख्यानुसारतः सूत्रमपि सुधियाऽ-
 भ्यूह्य, नवर 'इयरपि एमेव'सि यथा आत्मसमुत्थमाभोगतोऽनाभोगतश्च वर्णितं तथा परसमुत्थमपि वाच्यमित्यर्थः ।
 'वाचायम्मि य'सि व्याघातो नाम कूपदवरकाद्यभावस्तेनश्वापदादिभयलक्षणः । साम्प्रतं तेज कायविधिरुच्यते--'आभो-
 ण्ण छारेण देज्ज'सि (६२१-१३) मुमुराग्निं छारेण मिश्रयित्वा कश्चिद् दद्यादित्यर्थः, 'वसहीण अगणि जोहवा फरे-
 ज्ज'सि (६२१-१३) प्रत्यनीकतया भक्तितो वा अग्निं प्रदीपं वा प्रज्वाल्य वसताबुधोतं कश्चित्कुर्यादिति भावः । 'पूअ-
 लिप वा सइगाल देज्ज'सि (६२१-१४) विलग्नाद्ग्राशकला रोटिका दद्यादित्यर्थः । सूत्रमनुश्रियते 'अचित्तमीसगा
 तवरमुण्हपासाणमाइया नेय'सि इह किलानि सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्रिधा भवति, तत्र सचित्तोऽद्वारादि प्रतीत एव,

यस्तु पापाणादिरप्रियवर्णतामनापन्न उष्णमात्रता तु प्राप्त सोऽचित्तोऽभिधीयते, स एव च पापाणादि कंचुचिद्रदेनानु
 वहिरपतया परिणत केचुचित्ति मिश्र उच्यते, नैव सुगम, तत्र कायविधिरवमित । माग्नत रागुपातिम्यापत्तिशेषयो-
 'एव च वन्धिस्स (दृश्यस्स-च०) पुधि घतस्स एसेव कालप्रभागो'त्ति (६२२-३), दिद्वेष मा कञ्जप्रियाप्रा-
 क्षित्यत्वेन प्रत्यासत्त्या पूर्व किल दृतिपवनस्यैव कालप्रभाग उक्तोऽतोऽतिदिशति वस्तिपवनस्याप्येव एव पूयाण कञ्ज-
 भागोऽवसेय , तत्र वस्तिर्नाम चर्ममयो भस्त्राविशेष , नन्वेव शूलदिकार्यगृहीतपवनस्य सचित्तादिरूपताया शालप्रभाग
 इत्यवगत यदा तु नद्याद्यतरणनिमित्त दृतिर्वस्तिर्ना वायोर्भूत्वा नद्यादिजले प्रक्षिप्यते तदा सचित्तादिभजने को प्रभाग
 इत्याह-'जो पुण तारे चेव धमिस्ता' इत्यादि सुगम यायत् 'पच्छा सयाडियाउचि'त्ति (६२२-७), मघादी नाम दृढ
 त्पमाणा मच्छादनपदी तथा प्रावृत् , एतदुक्त भवति-यदि मकपाटापररूपधुरयननिगुज्जादीनि स्थानानि न प्राप्यन्ते ७ ना तेषु
 कुतश्चित्कारणाद् न तु पार्यते तदा महत्प्रमाण कल्प प्रावृत्स्य तदन्त्यतनया मुच्यते पवन इति, साग्रतमेतद्विषय सूत्रमनुश्रियते-
 'उक्तोसाउक्तोमे निद्धे वन्धि'गाहा व्याख्या-उक्तोसे इत्यत्र प्राकृतशैल्या आदिशब्दस्य लोप कृत्वा निर्देशः, पाठान्तर
 या उक्तोसाउक्तोसे इति, अत्राप्यादिशब्दमग्न्यन्धन इकारस्य प्राकृतलक्षणेन लोप कृत्वा निर्देशः, ततश्चानन्तरातिरन्तगा-
 ध्याया काल स्निग्धो रूढश्च पुनरैकस्त्रिधेति प्रतिपादित, तत्र तत्रैविध्यदर्शनार्थमिदमुक्त-उत्कृष्टादिरिति, आदिशब्दान्म
 ध्यमजयन्यपरिग्रहः, तत्रोत्कृष्टे स्निग्धकाले कियती वेला यावदचित्तो मिश्र सचित्तो वा भवतीत्याह-'उक्तोसे निद्धे वन्धि-
 म्मी'त्यादि, उत्कृष्टे स्निग्धे काले वस्तिवात उपलक्षणत्वाद् दृतिवातोऽपि मध्यमयोरव्यामचित्तो द्वितीयाया मिश्रस्तृतीयाया

सचित्तो भवतीति गार्थः, शेष स्पष्टमिति वायुकायविधि समाप्तः ॥ साम्प्रत वनस्पतिविषयो विधिरारभ्यते-तत्राभो-
गेन सचित्तान्यपि मूलादीनि गृहीत्वा घर्षयित्वा गण्डादिपूपयुज्यन्ते, अनाभोगेन तर्हि किं गृहीयादित्याह-भक्ते-कूरादौ
करडिप्रभृतीनां सम्बन्धी लोष्ट पतितो भवति, स चानाभोगतो गृहीत स्यात् पिष्टक वा यवगोधूमादीनां सम्बन्धि-
सद्योदलितमनाभोगतो गृहीत भवेत् करडिप्रभृतिधान्यानामेव सम्बन्धिन कुकुसा वा गृहीता स्युः । 'सो चेव पोरिसि-
धिभागो'स्ति (६२२-९), य एव वायुकायविधौ पोरुष्यादिकालविभाग उक्तः स एवेहापि द्रष्टव्यः, केवल तत्राचित्तस्य
सत पवनस्याचित्तमिश्रसचित्तरूपताया कालविभाग उक्तः अत्र तु लोष्टादेः सचित्तस्य सत सचित्तमिश्राचित्तरूपताया
कालविभागो योज्यः, तथा पूर्वं स्निग्धकाले पोरुष्यो रुक्षकाले तु दिनान्युक्तानि अत्र तु व्यत्ययेन योज्यः, एतदुक्तं भवति-सा
दानीं पृच्छयते-क्रियती वेलाऽस्य कुट्टितस्य लोष्टादेर्वर्त्तते, ततश्च यदि रुक्षकालसम्बन्धिनी पोरुष्येकाऽतिक्रान्ता भवति
तदा नाद्याप्यचित्तीभूत इत्यनसेयः, द्वितीयपोरुष्यतिक्रमेऽप्येवमेव, तृतीयपोरुष्यतिक्रमे त्वचित्तीभूत इति पतितोऽपि
भक्तमध्ये न परिहार्यो भवति, स्निग्धकालेऽप्येवमेव, केवल पोरुषीस्थाने दिनानि वाच्यानि, एतच्च परिस्थूरन्यायमाश्रित्य
दिग्मानप्रदर्शनमेव, कदाचिदत्यन्तस्लक्षणीकृतकणिकालोष्टादिक इगित्येव परिणमेद् अन्यत्तु बादरीजशकलयुक्तं चिरमपि
संचेतनं सम्भवेदिति, कोऽत्र नियम इत्येतदेवाह-'दुकुट्टिणं चिरपि होज' (दुकुट्टिओ चिरपि होजा-पृ०-६२२-९),
सचित्तमिति शेषः, तस्माद्देशकालाद्यभिज्ञेन साधुर्नैवेह निपुणेन भवितव्यः, इदानीं तु कणिकादिक दलनकालादूर्ध्वं घटिका
द्वयमात्रं च वर्जयन्तो हृदयन्ते इति यथावगतं गमनिकामात्रमिदमुक्तं तत्त्व तु केवलिनो विदन्ति अन्येन वा सुधिया

अन्यथाऽपि विवेचनीयमिति । 'परो अद्वयण मीसियग'ति (६२२-१०), कश्चिद्गृहस्थ मचित्तश्रद्धान्धरो मिथिन
 किञ्चित्पुरणादिक यस्तु दद्यादिति शेष, चण्डकैर्वा मिथितानि पीद्वनि दद्याद्, अथवा कूरस्य भरस्य ओडिमा-ओडिरिका
 तदन्त प्रक्षिप्य किञ्चित्सचित्त फलादिवस्तु दद्यादित्यध्याहार, करमन्दकैर्वा मिथित काञ्जिक दद्यात्, तानि हि हिंसा-प्रचि-
 त्काञ्जिकस्याग्लतापादनार्थं तन्मध्ये प्रक्षिप्यन्त एवेति, अन्यतरो वा मुद्रमापादिवीजकाय काञ्जिकादिषु पतितो भवेत्
 स चानाभोगतो गृहीत स्यादिति, एव तिलानामप्यनाभोगतो ग्रहण भवेत्, क पुनस्तेषां सभय इत्याह- 'नियतिलमा-
 ण्णु रोज्ज'ति (६२२-११), चैत्रमासे हि किल क्वचिन्निग्नपत्राणि तिलमिश्राणि पुट्टयित्वा हृदयधुक्ष्यार्थं निम्नतिलका-
 पतिता भवेयुरिति, अत्र च ग्लानादिकाय यत्सचित्त मूलाद्याभोगेन गृहीता भवेयु, आदिशब्दादन्यत्रापि क्वचित्पत्राणां दौ
 परिशिष्ट पृष्ठोक्तेन वक्ष्यमाणेन च विधिना परित्यज्यते, तदेवाह- 'जह आभोगगणिय'मित्यादि (६२२-११), यत् पुन-
 लोदृष्टिपिष्टादिकमनाभोगत साधुना गृहीत गृहस्थेन वाऽनाभोगतो दत्त तद् यदि शक्नोति भरमभ्याद्विवेचु-उच्छेत् तदो-
 दृत्य प्रथमं तावत् परस्य-दायकस्य सम्बन्धि यत्पात्र-स्थाल्यादि यत् आनीय गृहस्थेन तद्वत् तस्मिन्नेव परित्यज्यते यदि
 दायकं समनुजानीते, अथ न समनुजानीति तदा स्वपात्रेऽपि-याचितमधुरकर्णरादौ निधाय शीतलाचित्तमदेशे परित्यज्यते, यदि
 एतेदेव सूचयति- 'अणाभोगगणिय' इत्यादि यावत् 'पढम परपाण'ति (६२२-१२), यदि पुन सलेपद्रव्यमध्यपतितति-
 लादिकमुच्छेत् न शक्नोति तदा सर्वमेव तद्वस्तु यतनया परित्हरति, सत्तारके दण्डके वा यदि यनकं समुच्छिन्नो भवति

तदा को विधिरिति ? उच्यते-यावत्पनको नाद्यापि परिणमति तावत् तत्सहितोपकरण न परिभुज्यत एव, अथ मार्गो चलित्वा
वर्तन्ते तदा सर्वमपि तदुपकरण त्यज्यते, अथान्यलाभाद्यभावात् तेनोपकरणेन परित्यजेन निर्घहन्ति तदा 'उण्ह सीय
नाऊण विगिंचण' (६२२-१३) इति, एतदुक्तं भवति-यदि सोष्मप्रदेशव्यवस्थिते दण्डकाद्युपकरणे न पनक सम्मूर्च्छित
स्यात् तदाऽयमुष्णप्रकृतिरिति ज्ञात्वा तस्मिन्नेवोष्णप्रदेशे परित्यज्यते, अथ शीतलप्रदेशोपकरणसम्मूर्च्छितत्वाच्छीतप्रकृति-
रिति ज्ञायते तदा शीतलप्रदेश एव परित्यज्यत इति, ननु वनस्पतिपारिस्थापनिकाप्रस्तावे कोऽयमवनस्पतिरूपपनकस्य
ध्रुवदिरपलाशादिवनस्पतिभ्योऽत्यन्तविलक्षणस्य विचार इत्येव मुग्धप्रेरकेणोक्तं सत्याह-'एसवि वणस्सइकाउ' इति
(६२२-१३), एषोऽपि पनको वनस्पतिविशेष एवेति युक्तस्तद्विचार इति, कथम्भूतं पुनरसौविल्याह-'पच्छाअतो' इति
पाश्चात्य-सर्वसूक्ष्मोऽसौविल्यर्थो, व्यवहारचारियनस्पतीना मध्ये नात पर सूक्ष्मो वनस्पतिरस्तीति भावः, सर्वं चेदमक्षर-
गमनिकामात्रं, तत्त्व केवलिनो विशिष्टश्रुतविदो वा विदन्तीति, तेषां च अहङ्करीलुकादीनां "पढम परपाए सपाए" इत्या-
दिना सामान्ये-लोकेऽपि परित्यागविधौ पुनर्विशेष विधयः प्रश्नकारयति-'का तेसि विगिंचणविहि' इति (६२२-१३),
उत्तरमाह-'अह्णग अह्णगरोसे' इत्यादि, यदि दायको न स्वीकुरुते तदा अहङ्कयत्र क्षेत्रे समुत्पद्यते तत्रैव परिष्ठाप्यते शेषा-
प्यपि पीलुकादीनि आकरे-स्वोत्पत्तिस्थाने परित्याज्यानि, आकराणामभावे किं विधेयमित्याह-'निद्याघाण मटुराण भूमीए
अतो षत्ति' (६२२-१४) अत्र वाशब्दोऽनन्तरवक्ष्यमाणपक्षान्तरापेक्षया समुच्चये, निर्व्याधाते-तिर्यगाद्यापातरहिते
प्रदेशे सार्द्रमधुरभूम्यन्तं शृङ्गनेरादीनि परिष्ठाप्यन्ते मधुरकर्पूरे वा मधुरपृथुषाणे वा निधाय मधुग्वननिगुञ्जादौ परि-

द्वियन्ते, एतद्विषय सूत्र सुगमत्वाद् व्यायानानुसारत उनेयमिति । चनस्पतिपारिस्थापनिका समाप्ता ॥ माप्रत द्रो-
 न्द्रियपारिस्थापनिकोच्यते-‘सत्तुगा वा आलेवणनिमित्ता ऊरणियाससत्ते’त्यादि (६२३-१६), एतदुक्तं भवति-ग-
 ष्ठादीनामालेपनार्थ-पिण्डदानार्थं सत्त्वो गृहीतास्ते च यदि गडुरिकाससत्ता भवेयुस्तदा तन्माध्याद् गडुरिकादिग्रहण
 भवति सशोध्य दायकसम्बन्धिसत्तुयुक्तस्थार्यादिभाजनमिहाकरो गृह्यते तत्र तां प्रक्षिप्यन्ते अधाकरो नास्ति ।
 वा दायकस्तत्र प्रक्षुप्तु ददाति तदा सत्तुभि कैश्चित्सह निर्व्याघातप्रदेशे ता गडुरिका परिद्वियन्ते इति क्रियाऽनुवर्तते, ननु
 गलानप्रयोजनगृहीतसत्तुसत्तुनामय विधि, यदा तु समक्तदेशादौ कचित्सत्तुसत्तुकादिग्रहण भवति तदा को विधि ? इति
 तत्र विशेष विभणिषु स्वयमेव पक्षान्तर दर्शयति-‘सत्तुदेसे वा कर्तव्य’त्यादि, अत्र विधिमाह-‘त देस चेव न
 गम्मेह’त्यादि (६२३-१७), यत्र देशे भक्षणानि ससज्यन्ते तत्र साधुभिर्न गन्तव्यमेव, अधाशियादिभि कारणैस्त-
 त्वापि गमन भवेत् तदा यत्र सत्त्व ससज्यन्ते तत्रासत्तुस्वरूप दूर याचते इति साध्याहार सर्वत्र व्याख्येय, अथ चा-
 सत्तुस्वरूप दूर न लभते तदा तदैवसिकान् सत्तुनपि याचते, तदैवसिकसत्तुनामभावे‘विद्वित्ति’स्ति (६२३-१८)
 द्विदैवसिकान् तदभावे त्रिदैवसिकान् सत्तुन् गृह्णाति तेपामप्यभावे गृहस्थभाजन एव स्थिता प्रत्युपेक्ष्य २-सशोध्य २
 गृह्यते, अथ येलतित्रमो भवति अध्वनि वा ते साधवो वर्त्तन्ते तदा विधिमाह-‘सकिपा विभत्ता घेप्पति’स्ति
 (सकिपा वा मत्ते-वृ०-६२३-१९), अनन्तरोचप्रयोजनीत्सुक्थे ते शङ्किताः सत्त्वो विभक्तस्थाने गृह्यन्ते ततश्च वहि-
 रुद्याने देवकुले वा प्रतिश्रयस्य वा वहिर्देशे रजस्त्राणमास्तीर्य तदुपरि वैक घनमयुण पटलक द्यवस्थाप्य तत्र पृथग्गृहीतसत्त्वः

प्रक्षिप्यन्ते, तत किं विधेयमित्याह—'तिन्नि ऊरणकपडिलेहणातो'त्ति (६२३-२०) ऊरणिकार्थमूरणिकाना वा प्रत्यु-
 पेक्षणा शोधना ऊरणिकाप्रत्युपेक्षणा तास्तिन्नो विधीयन्ते, एक साधु प्रत्युपेक्षते पुनर्द्वितीय पुनस्तृतीय इत्यर्थः, कुत-
 श्चित्कारणात् न्य साधयो न भवन्ति तदैकोऽपि वारत्रय प्रत्युपेक्षेत इत्येव तिस्र प्रत्युपेक्षणा, एताश्च यदि प्रथमवेलाया
 मेकापि गडुरिका न दृश्यते तथापि शद्धितसक्तुषु तिस्रोऽपि कर्त्तव्या एव, यदि पुनर्गडुरिका दृश्यते तदा वारत्रय निय-
 मेन पुन २ प्रत्युपेक्ष्यन्ते तावद्यावदेकस्या वाराया नैकाऽपि दृष्टा पुनर्द्वितीयवार शोध्यते न वैकापि दृष्टा एव तृतीयवा
 रायामपि नैकापि दृष्टा, तदा यत्कर्त्तव्य तदाह—'नत्थि जति ताहे पुणो पडिलेहणाओ तिन्नि मुट्ठीओ गहाय जइ
 तुट्ठा परिभुज्जति'त्ति (६२३-२१), व्याख्या—यदि नास्ति न विद्यते एकापि गडुरिकेति गम्यते, तत पुनरपि
 'पडिलेहणाओ उ'त्ति प्रत्युपेक्षणात्रय, अत्र प्रत्युपेक्षिता सकवोऽप्युपचारत प्रत्युपेक्षणा इत्युच्यन्ते अतः प्रत्युपेक्षणात -
 प्रत्युपेक्षितसक्तुभ्यो मध्याद् अथवा नोपचार क्रियते किन्तु प्रत्युपेक्षणात -प्रत्युपेक्षणात्रयादूर्ध्वमित्यर्थः, किं विधेयमि-
 त्याह—प्रस्तुतत्वात्तेभ्य एव शोधितसक्तुभ्यो मध्यान्मुष्टित्रय गृहीत्वा शोध्यते यदि शुद्धास्तिर्हि परिभुज्यन्ते, अथ तस्मि
 न्मुष्टित्रये शोध्यमाने एकोऽपि जीवविशेषो दृश्यते तदा मूलापुन सर्वेऽपि शोध्यन्ते, अत्र पाठान्तराणि बहूनि दृश्यन्ते
 मया तावद्वयकचूर्णयनुसार्येण पाठो व्याख्यातः, शोषाण्यर्थतः प्रायोऽविसवादीन्येवातो व्याख्यानुसारतोऽभियुक्तेन
 व्याख्येयानि, शोध्यमानेषु च सक्तुषु ये प्राणिनो लभ्यन्ते तेषा परित्यागविधिमाह—'जे तत्थ पाणा ते मल्लण'इत्यादि
 (६२३-२२), आकरो नाम गृहस्थसम्बन्धिसक्तुभृतस्थाल्यादिभाजन, एव तावदेव सप्तकभक्ते विधिरुक्ते यत्र तु पान-

कमपि ससज्यते तत्र किं विधेयमित्याह—‘वीअपाण’ इत्यादि (६२३-२२), द्वितीयपात्रे सदोध्य २ तत उग्राहितं नाम
 यस्मिन्पात्रेऽन्यत्पानकं गृह्यमाणमास्ते शुद्धं सत् तत्र प्रक्षिपति, अथ रसजं ससकं तदा स पात्रं परित्यज्यते, अथ नानि पात्र
 तदा सार्द्रोमारनालस्थालीलक्षणां मस्त्रिलिं याचते, अथ सार्द्रोमस्त्रिलिं न लभते तदा शुष्कामपि याचते, ‘उद्रेत’ इति अपरा
 भण्डकेऽम्बिलिबीजानि नाम येऽस्तन्दुलपुण्डणकादिभिरम्बिली निष्पद्यते तानि धायनाद्युदकमिश्राणि कृत्वा तत्र भण्डकेऽम्ब-
 ताऽऽपादनार्थं प्रक्षिप्यन्ते, अथ बीजानि न लभ्यन्ते तदा घीजरहितेऽपि तत्र तत्ससकपानकं निधीयते, एतच्च भण्डकं यदि
 गृहस्थेन निर्देयरूपतया सर्वथा दत्तं भवति तदा सपानकं कस्मिंश्चिन्निर्व्यापातवृत्तिकोणे यन्नियुञ्जादीं या तत्र परिस्थाप्यते
 यत्र न कश्चित् तिर्यगादिरापिद्यति, अथाम्रातिहारिकभण्डकं न लभ्यते किन्तु प्रातिहारिकं लब्धं पुनरपि तद् गृहस्थस्य
 समर्पणीयं तदा यद् विधेयं तदाह—‘पञ्चा पडिस्सए पाडिहारिणा ति काल पडिलेहेति’ इति (पाडिहारिणं वा अपाडि-
 हारिणं वा तिकाल-५०-६२४-३), पश्चादिति यद्यप्रातिहारिकं भण्डकं न लभ्यत इति भावस्ततः प्रातिहारिकभण्डके
 प्रक्षिप्य तत्ससकौदकं प्रतिश्रयेऽपि ध्रियते त्रिकालं च प्रतिदिनं निरीक्ष्यते यदा जीवा परिणता भवन्ति तदा तत्पानीय
 परिस्थाप्यते अथ नाद्यापि परिणमन्ति पानीयं तु शुष्यति तदाऽन्यदपि पानीयं तत्र प्रक्षिप्यते तावद् ध्रियते यावत् ते
 जीवा परिणता भवन्ति ततः पानीयं परिस्थाप्य भण्डकं गृहस्थस्य प्रत्यर्प्यते, अथाम्रातिहारिकमितरद्वा भण्डकं न लभ्यते
 तदा यद्विधेयं तदाह—‘अडवीण अणागमणपरे’ इत्यादि (६२४-४), एतदुक्तं भवति—निर्व्यापाते वृक्षादिच्छायाचिक्खले

गर्त्ता रान्यते सा च मध्यभागे लिम्पित्या निश्छिद्रा क्रियते मधुरवृक्षपत्रेण च शनैस्तदुदकं तस्या प्रक्षिप्यते ससक्तोदकसं-
 युष्टभाजनं त्वसक्तोदकेन चारत्रयं प्रक्षाल्यते तच्च क्षालनजलं तस्यामेव गर्त्ताया प्रक्षिप्यते, एतदेवाह—‘एकस्मिं पाणएण’-
 मित्यादि, ‘पच्छा कप्पे’ इति (६२४-५), पश्चाद्धारत्रयधावनोत्तरकालं कल्पं ददाति—यात्र प्रक्षालयतीत्यर्थः, ततः
 श्लेष्मकाष्ठमालिकं करोति—सूक्ष्मकाष्ठैर्निरन्तरं गर्त्तामाच्छादयतीत्यर्थः, उपरि च कर्दमेन निश्छिद्रं लिम्पयति उपरि च
 कण्टकवृक्षशाराया समाच्छादयति, अत्र च वृत्तावनुक्तोऽपि यः कश्चिन्मया विशेष उक्तः स आचक्ष्य कचूण्यनुसारत इति
 न स्वमनीषिका भावनीया विशेषाधिना तु सैवान्वेषणीयेति । तदेव “त देसं चेयं न गन्तव्यं असिवाहं हि गम्मेजे” त्यादिना
 “सत्सत्तमि न गम्मेइ” त्यादि “पायासइ अंबिली” त्यादि च गाथाद्वयं व्याख्यातं, साम्प्रतं ‘पायम्मि न सीयाइ’ इत्यादिगाथा-
 भावार्थमाह—‘तेण यं भायणेण’ मित्यादि (६२४-६), यत्र भाजने ससक्तोदकं गृहीतमासीत् तत्र शीतोदकं न गृह्यते
 तत्सक्तप्रसङ्गात् किन्त्येकं द्वे त्रीणि वा दिनानि यावत् तत्रावश्रावणं कूरं वा गृह्णाति, ससक्तमसक्तं च पानकमेक एव
 साधुर्न धरति यतोऽसंसक्तमपि पानकं ससक्तगन्धमात्रेणापि ससज्यते ससक्तं च गृहीतं विज्ञातं वाऽपरिस्थाप्य न गोचरादौ
 हिण्ड्यते भोजनं वा क्रियते विराधनाप्रसङ्गात्तज्जीवानां, यदि मार्गखेदादिना परिश्रान्तो भवति तदा किं विधेयमिति
 आह—‘ये न हिडती’ त्यादि सुगमं, व्याख्याता ‘पायम्मि न सीयाइ’ इत्यादिगाथा, साम्प्रतं तत्क्रादिगतविधिचिक्षया “तक्का-
 ईणचि एव” मित्यादिगाथादलाभिप्रायमाह—‘एव चेयं महीयस्सवीत्यादि (६२४-९), तत्स्य पानीयवत् विधिवर्त्तक्यं,
 संसक्तत्वेन सभाव्यमानदधिनयनीतयोविधिमाह—गालितकठिनीभूतदधो नवनीताद्वैका उण्डी—खोडुरिका गृहीत्या तत्स्य

कमपि ससज्यते तत्र किं विधेयमित्याह—‘धीअपाण’ इत्यादि (६२३-२२), द्वितीयपात्रे सप्तोध्य २ तत उत्रादि नान
 यस्मिन्पात्रेऽन्यत्पानक गृह्यमाणमास्ते शुद्ध सत् तत्र प्रक्षिपति, अथ रसजं सप्तकं तदा स पात्र परित्यज्यते, अथ तान्नि पात्र
 तदा सार्द्रामारनालस्थालीलक्षणाभिव्यलि याचते, अथ सार्द्रामिवलि न लभते तदा शुष्कामपि याचते, ‘उद्देउ’ति अपरा
 चाम्लेनार्द्रोक्त्य तस्या सप्तसप्ताचाम्ल परिक्षिपति ‘असति’ति यदि शुष्काऽप्यग्निनी न लभ्यते तदाऽन्यस्मिन्पात्राचिन-
 भण्डकेऽग्निनिवीजानि नाम येस्तन्दुलदुण्डणकादिभिरभिव्यली निष्पद्यते तानि धायनाद्युदकमिश्राणि कृत्वा तत्र भण्डकेऽम्बु-
 ताऽऽपादनार्थं प्रक्षिप्यन्ते, अथ बीजानि न लभ्यन्ते तदा बीजरहितेऽपि तत्र तत्सप्तसप्तपानक निधीयते, एतच्च भण्डकं यदि
 गृहस्थेन निर्देयरूपतया सर्वथा दत्त भवति तदा सप्तपानक कस्मिंश्चिन्निरव्याधातवृत्तिकोणे यननिपुआदी या तत्र परित्याप्यते
 यत्र न कश्चित् तिर्यगादिरापिबति, अथाप्रातिहारिकभण्डकं न लभ्यते किन्तु प्रातिहारिक लब्ध पुनरपि तद् गृहस्थस्य
 समर्पणीय तदा यद् विधेय तदाह—‘पञ्छा पडिस्सए पाडिहारिण तिकाल पडिलेहेति’ति (पाडिहारिण वा अपाडि-
 हारिण वा तिकाल-वृ०-६२४-३), पञ्चादिति यथाप्रातिहारिक भण्डकं न लभ्यत इति भावस्तत प्रातिहारिकभण्डके
 प्रक्षिप्य तत्सप्तकोदक प्रतिश्रयेऽपि ध्रियते त्रिकाल च प्रतिदिन निरीक्ष्यते यदा जीवा परिणता भवन्ति तदा तत्पानीय
 परिस्थाप्यते अथ नाद्यापि परिणमन्ति पानीय तु शुष्यति तदाऽन्यदपि पानीय तत्र प्रक्षिप्यते तावद् ध्रियते यावत् तै
 जीवा परिणता भवन्ति तत पानीय परिस्थाप्य भण्डकं गृहस्थस्य प्रत्यर्थ्यते, अथाप्रातिहारिकमितरद्वा भण्डकं न लभ्यते
 तदा यद्विधेय तदाह—‘अडवीए अणागमणपणे’ इत्यादि (६२४-४), एतदुक्तं भवति—निरव्याधाते वृक्षादिच्छायाचिक्वस्ते

रिहर्तुं न शक्यते इत्यर्थस्तदा यद्विधेय तदाह-तासासुदेहिकाना यत्कुड्यादौ विल भवति तस्य प्रत्यासन्धीक्रियन्ते ततो निर्गत्य यस्मात् तत्र प्रविशन्ति, लोचं तु कृते सप्त दिनानि यावत् केशा शोधयन्ते, मार्गमनादिकारणे सकृदपि शोधिता निर्यापातदीतलप्रदेशे परिस्थाप्यन्त इति, त्रीन्द्रियजातेर्वहुत्वात्प्रत्येक वक्तुमशक्यत्वादितिदिशति-'एवमार्इण तरेवे'-निर्यापातदीतलप्रदेशे पानकमनाभोगादिना गृहीत भवति तदा शीघ्रमेव तत्पानक गल्यते 'अह त्यादि' (५२४-१५), कीटिकाभिर्व्याप्त पानकमनाभोगादिना गृहीत भवति तदा शीघ्रमेव तत्पानक गल्यते 'अह पठिता' इति (६२४-१६), अथ सद्योगृहीतपानके कुतश्चिदकस्मात्तस्मिन्नेव क्षणे एका द्वे बहुयो वा कीटिका पतिता स्तदा भक्षखरण्डितसलेपेनापि हस्तेन झगित्येयोद्धियन्ते, नन्वेव सति सस्पष्टकरसम्बन्धिभक्तावयवं पानक सलेप स्यात् तथा च तत्परिभोगे साधूना प्रत्याख्यानभङ्गप्रसङ्ग इत्याह-'अलेबाड चेव पाणग होति' ति (६२५-१), जीवदया-प्रवृत्तत्याद्बहुतरगुणसिद्धेर्न सलेपत्व पानकस्येति भावः, प्रसङ्गत एवाह-एव मक्षिकापि पानकादौ पतिता झगित्येव सलेपे-नापि हस्तेनोद्धियते, एतच्च सलेपत्व करस्यैकाकिन साधुमधिकृत्योक्तं यदा पुनर्गोचरचर्याया साधुद्वय पर्यटति तदैक एव भरु गृहीते स एव भक्तं करेण स्पृशति द्वितीयस्तु पानकमेव गृह्णाति तस्यालेप एव कर इति, एतदेवाह-'सधाडण्ण पुण ण्णो भत्त'मित्यादि सुगम, यदि पुनस्तन्दुलोदकादिषु पूतरको दृश्यते तदा विस्तीर्णमुखपात्रे तज्जल प्रक्षिप्योपरि गालनक घध्यते ततश्च तदन्तरित तत्पानीयं कोशकेन-मृन्मयलघुभाजनविशेषेण खोरकेण वा-याचितकरोटकादिना उल्लि-क्ष्यते शेप सुगम यावत्त्रीन्द्रियपरिस्थापनिका ॥ इदानीं चतुरिन्द्रियपरिस्थापनिका-'परहत्ये भत्ते पाणए वा' इत्यादि (६२५-७), यदि दायकहस्तव्यवस्थिते घृतादौ मक्षिका पतति तदा तदग्राह्य यतीना, अथ गृहीते तत्रासौ पतति तदा

माये प्रक्षिप्यते यदि भवन्ति जीवास्तदा तत्र प्रक्षिप्ते सति दृश्यन्ते, ननु यदि तत्र न भवति तदा फामाबुण्डिका
 प्रक्षिप्यते इत्याह—‘गोरसधोचणे पच्छा उण्हेदक सीयलाचिज्जइ’त्यादि (६२४-१०), गोरमधोचण नाम
 दधिससृष्टस्याल्यादिप्रक्षालनजल तत्रासाबुण्डिका प्रक्षिप्यते तदभावे द्वीतीयलोप्योदेके तस्याप्यभावे मधुरतन्दुलोदेके
 प्रक्षिप्य निरीक्ष्यते शुद्ध परिमुज्यते समक तु वक्तव्यतनया परिस्थाप्यते, ननु च गालितदधं ससकपरिज्ञानमुष् महन
 तु ससकमितरदेति कथं निश्चीयते ! इत्याह—‘दत्तिअस्स पच्छओ उअस्सेता नियस्से पडिलेहिज्जइ तीराण’स्ति
 (६२४-१२), अगलिते दध्नि भाजनपतिते सति ससक्तभ्रान्तौ सत्या तदधिभाजन तीराभिमुखमानीय पुन पश्चाभिमु-
 खमपारगर्त्यते निवृत्ते च सति ससृष्टदधितीरेषु निरीक्ष्यते यदि ससक भवति तदा दृश्यन्ते तत्र जीवा इत्येव तत्र ससक्ति-
 परिज्ञानोपाय । ‘सस्सेवि (सस्सेसुवि) एसा चिट्ठि’स्ति (६२४-१२), इधुचिकारे कक्कवे तीमनेऽप्येव विधिरित्यर्थः,
 आत्मसमुत्थ द्वीन्द्रियग्रहणमुष्, परसमुत्थमतिदिशति—‘परोवि आभोगअणाभोगा पआणि देज्ज’स्ति (६२४-१२),
 एतद्विषय सूत्र वस्तुतो व्याख्यातमेव, नवर ‘आभोगाईवि नइअव’मिति, द्वीन्द्रियाणामाभोगादिक ग्रहण विभजनी
 य-अनेकप्रकार वस्तुच्यमित्यर्थ, तदेवानेकप्रकारत्व दर्शयति—‘ससत्तमि न गम्मई’ इत्यादि व्याख्यातमेवेति द्वीन्द्रिय-
 पारिस्थापनिका समासा ॥ साम्प्रत त्रीन्द्रियपारिस्थापनिकोच्यते—रल्लको नाम त्रीन्द्रियजीवविशेष, काष्ठफलकादिलक्षणः
 संस्कारको यदि मत्तुणे ससक्तो भवति तदा तादृज्जातीये काष्ठान्तरेऽमी सङ्क्राम्यन्ते, उद्वेहिकायुहीते तु यत्ने उत्सर्गतस्ता-
 वत्परिहरणीयमेव तद्, अथ ‘नत्थि तस्स विगिचण’ति (६२४-१४), अथापरवत्त्वाभावादिना केनचित्कारणेन तत्प-

रिहर्षु न शक्यते इत्यर्थस्तदा यद्विधेय तदाह-तासांमुद्देहिकानां यत्कुड्यादौ विल भवति तस्य प्रत्यासन्नरीक्रियन्ते ततो निर्गम्य यखात् तत्र प्रविशन्ति, लोचं तु हृते सप्त दिनानि यावत् केशा शोधयन्ते, मार्गगमनादिकारणे सकृदपि शोधिता निर्यापातशीतलप्रदेशे परिस्थाप्यन्त इति, त्रीन्द्रियजातेर्वहुत्वात्प्रत्येकं वक्तुमशक्यत्वादतिदिशति-‘एवमाईण तरेवे-
 त्यादि (५२४-१५), कीटिकाभिर्व्यास पानकमनाभोगादिना गृहीत भवति तदा शीघ्रमेव तत्पानकं गल्यते ‘अहं पटिता’ इति (६२४-१६), अथ सद्योगृहीतपानके कुतश्चिदकस्मात्तस्मिन्नेव क्षणे एका द्वे बहुद्वौ वा कीटिका पतिता-
 स्तदा भक्तलरणिडितसलेपेनापि हस्तेन झगित्येयोद्धियन्ते, नन्वेव मतिं ससृष्टकरसम्बन्धिभक्ताययैव पानकं सलेपं स्यात्
 तथा च तत्परिभोगे साधूनां प्रत्यारयानभङ्गप्रसङ्ग इत्याह-‘अलेवाड चेव पाणग होति’ इति (६२५-१), जीवदया-
 प्रवृत्तत्वाद्बहुतरगुणसिद्धिर्न सलेपस्य पानकस्येति भावः, प्रसङ्गत एवाह-एव मक्षिकापि पानकादौ पतिता झगित्येव सलेपे
 नापि हस्तेनोद्धियते, एतच्च सलेपस्य करस्यैकाकिन साधुमधिकृत्योक्तं यदा पुनर्गोचरचर्याया साधुद्वयं पर्यटति तदैक एव
 भक्तं गृहीते स एव भक्तं करेण स्पृशति द्वितीयस्तु पानकमेव गृह्णाति तस्यालेप एव कर इति, एतदेवाह-‘सघाडण
 पुण एगो भक्ता मित्यादि सुगम, यदि पुनस्तन्दुलोदकादिषु पूतरको दृश्यते तदा विस्तीर्णमुखपात्रे तज्जलं मक्षिव्योपरि
 गालनकं वाध्यते ततश्च तदन्तरितं तत्पानीयं कोशकेन-मृन्मयलघुभाजनविशेषेण खोरकेण वा-याचितकरोटकदिना उल्लि-
 द्यते शेषं सुगमं यावत्त्रीन्द्रियपारिस्थापनिका ॥ इदानीं चतुरिन्द्रियपारिस्थापनिका-‘परहृत्थे भक्ते पाणं वा’ इत्यादि
 (६२५-७), यदि दायकहस्तव्यवस्थिते घृतादौ मक्षिका पतति तदा तदग्राह्यं यतीनां, अथ गृहीते तन्नासौ पतति तदा

शनित्येवोद्धृत्य छारणावष्टभ्यते, कोत्थलगारिका नाम अमरिका, 'सथारण' मकुणाण'ति (६२५-८), सत्तारक-
 काष्ठफलकादिलक्षणे 'मकुणाण' ति मकुणैरिति द्रष्टव्य, तै पूर्वगृहीते-गृहस्थगृह पत्र ससर्के सतीतिभाव, तत्र किमित्याह-
 'तदेव सि (६२५-९), यथा गृहस्थपाणिज्यवस्थितघृतादौ मक्षिकाया पतिताया तदग्राह्य भवति तथा सत्तारकोऽपि
 पूर्वससर्कौ अकल्प्य इति, अथ स्वीकृत सन् ससज्यमानो दृश्यते तदा पादपुच्छनकेन-रजोहरणेन प्रतिदिन ससर्कित-
 पेधाय त्रिकालमपि प्रमार्ज्यते, अथ तथापि ससज्यते तर्हि तादृजजातीये काष्ठे मकुणा सङ्गम्यन्ते, एतच्च घृताद्यनेपणीय-
 भगनप्रसङ्गत उक्त अन्यथा मकुणाना त्रीन्द्रियत्वात्तद्विधेश्व लेशत पूर्वमुक्तत्वादिह तदुपादानमपार्थक स्यात्, घृताद्यनेपणीय-
 तीना तु बहुत्वात्कश्चिच्चतुरिन्द्रियोऽपि स्यादिति तद्वभणनमदुष्टमिति शेष सुगम, चतुरिन्द्रियपरिस्थगपनिका समाप्ता ॥
 साम्प्रत पञ्चेन्द्रियपरिस्थापनिकोच्यते-तत्रापि नपुसकविधौ 'असिचे ओमोपरिए' इत्यादि (६२६-१२) द्वारगाथा
 भाष्यकृष्णाचष्टे 'राघवुद्धमपसु ताण्डे' इत्यादि (६२६-१६) गाथा-व्याख्या-दुष्टा -प्रत्यनीका राजा च दुष्टाश्च
 तेभ्यो भयानि तेषु मत्सु राजवह्मभादिनपुसकस्तत्त्राणार्थ दीक्षितो भवति नृपस्य वाऽभिगमनार्थ-अनुकूलनार्थमिति ।
 ग्लानद्वारमाह-यदिवा नपुसक स्वयमेव वैद्यो भवति तस्य वा सम्यन्धी कश्चित्स्वजनादित्तेन प्रव्रजितेन सता ग्लानस्य
 पथ्यभैषज्यादिना प्रवितोष्ययति-उपकरिष्यतीति गार्थार्थ । 'गुरुणो य अप्पणो वा' गाथा (६२६-१७), गुरो श्रुत-
 ज्ञान गृह्यत आदिशब्दादर्शनप्रभावकाणि च सम्मत्पादिशास्त्राणि गृह्यतोऽसौ भक्तपानादिभिरुपकरिष्यति, वाशब्दस्य
 चशब्दार्थत्वादात्मनश्च, परस्यात्मनश्च भक्तपानादिभिर्निर्वाहक्षमत्वाद्दीक्षित स्यादितिभाव इति ज्ञानदर्शनद्वारद्वयमुक्त,

चरणद्वारमाह-अचरणदेशो नाम यत्र चारित्र पालयितुं न शक्यते ततो देशाद्गणे निर्गच्छति मार्गग्रामादिषु स्वजनादि-
 वलाद् भक्षणानादिभिल्लस्करादिरक्षणतश्चोपकरिष्यति, अवशिष्ट द्वारद्वयमाह-अवमाशिवयोर्वा प्रतितप्पिष्यतीति, अत्र
 चानानुपूर्व्या अपि वस्तुस्तरयापनार्थं इत्थं द्वारव्यारया, उत्तमार्थद्वार तु सुगमत्वात् व्याख्यातमिति गाथार्थः । 'अज्जा
 णओ न याणे पन्नवणा कीरइ'त्यादिगाथा, एतदुक्तं भवति-ज्ञायकेऽज्ञायके च नपुसके प्रव्रज्याग्रहणाय समुपस्थिते
 न भवता प्रव्रज्या ग्रहीतुं युज्यते विराधनाप्रसङ्गादित्यादिना प्रज्ञापना क्रियते, यद्येतद्वच्च इच्छतस्तदा दीक्षा न दीयत
 एव अनिच्छतस्तद्वच्च प्रव्रज्यामेवाभिलष्यत आत्मनश्च किञ्चिदशियाद्यनन्तरोपन्यस्तं कारणमुपस्थितं वर्त्तते तदा वक्ष्यमाण-
 विधिना दीक्षा प्रदीयते, सिद्धे च कार्ये वक्ष्यमाणप्रकारेणैव तस्य परित्यागः क्रियत इति एतदेवाह-'अणिच्छ कज्जे उ
 एस विहि'ति इति गाथार्थः । 'अन्नाए पडिसेहो' इत्यादिनाऽज्ञातपक्षो व्याख्यातः, साम्प्रत ज्ञातपक्षे विधिमाह-'नायम्मि
 अन्नवेसे'गाहाव्यारया-यद्यमीभिरसां दीक्षित इत्येव तत्र देशो लोकस्य ज्ञातं भवति तदाऽन्यस्मिन्देशे गत्वाऽसौ परि
 त्यज्यते, अन्ये तु व्याचक्षते-ज्ञातेऽपि नान्यत्र देशे गम्यते किन्तु राज्ञा पृष्टे साधुभिरिदं वक्तव्यं-राजन् ! यदि युष्मदीये
 श्रीगृहे भाण्डागारे कश्चिञ्चुफति तदा तस्य भवन्त किं कुर्वते ? , राजा प्राह-निष्काशयामि दण्डेन दण्डयामि, तदाऽस्माकं
 मय्यसौ ज्ञानादिरलत्रयत्क्षणं श्रीगृहं विनाशयतीति वयमेन परित्यजाम इत्येव लक्षणेन श्रीगृहोदाहरणं कथयित्वा परित्य-
 ज्यते, अथ बहुस्वजनत्वात्तत्रान्यत्र वा देशे न शक्यते परित्यक्तुं तदा वक्ष्यमाणा यतनेति गाथार्थः । नपुसकपरिस्थापनि
 काऽन्यसिता । जडुविधौ 'गच्छे पुण सो अणुनाओ' इत्युक्तं तत्किमसौ कारणतोऽनुज्ञातं कारणभावेऽपि वेत्याशङ्क्याह

वृत्तिकार - 'कारणतरेण'ति (६२८-२२), कारणान्तरेण - ज्ञानाद्यालम्बनेनानुज्ञातो न निष्कारण इत्यर्थं, ननु शरीर-
 जडस्य प्रवाचन को दोष ? इत्याह - 'उद्धुस्सासो' गाथा - (६२९-१), इयं च सूचामात्रमात्रस्य वृत्तिमोपरकार-
 याऽपि व्याख्यायत - स तावदूर्ध्वोच्छ्वासो भवति निरन्तरं श्वसितीत्यर्थं, तथा भरणपानाद्यानयने मार्गगमादौ चापरा-
 रुम - असमया भवति, ग्लानत्ये च सत्युद्धर्त्तनादिक्रिया कर्तुमशक्नो भवति, उर्याने चद्रुमणादिक्रियासु या लपय ३
 नद्यादिजलेन हाव्यते, किञ्च अतीव गाढग्लानत्ये जडस्य ग्लानिरत्यन्तं असमाधिभरणं च स्यादिति गाथार्थं । किञ्च-
 'सेपण कक्खमाइ' गाथा (६२९-२), कक्षोर्ध्वदिप्रदेशा स्वेदेन तस्य कोथयामुयन्ति तद्वायने च क्षित्यादिनिध्रिता
 प्राणिन हाव्यन्ते, किञ्च 'न भवति गलधोर' इत्यतो ज्ञायते ओदनमुण्डा एवेते नापर किञ्चित्तत्त्व विदन्तीत्येवम्यो निन्दि-
 तमुण्डादिप्रवादो भवतीत्यादयो जडुप्रवाजने दोषा इति गाथार्थं । उक्त भाषाशरीरजडयो स्वरूप, साम्प्रतमीर्यासमित्या-
 यमित्याह - 'गसोऽवी'त्यादि गाथा (६२९-४), सुगमा, नवर 'जो पुण करणे जडो' इत्यादिना तस्य दीक्षितस्य सतो
 यद्विधेयं तद्वस्यतीति । मम्मणमूकस्य स्वरूप प्रागेवोक्त, अस्य च मेधाविनो दीक्षा प्रागेवानुज्ञाता, अथ मेधारहितोऽपि
 ग्लानादिकारणतो यदा दीक्षितो भवति तदा यद्विधेयं तदाह - 'मोसु गिलाणकज्ज' गाथा (६२९-६), व्याख्यान
 त्वस्या वृत्तिकृतैव कृतमिति न प्रतन्यते, जडुपरिस्थापनिका समाप्ता ॥ 'पुब गहण च णत्तककडस्स' इति अत्र (६३१-१५)

काष्ठ नाम येन रजन्यादायकसात्कालगत साधुर्वोढव्यस्तदुच्यते, तच्च ग्रहणार्थं पूर्वमेवालोक्यते, क पुनरित्याह—‘तत्तद-
 न्त्य चे’ति (६३१-१६), तत्रेति-वसतावेव किञ्चिद्बृढवहनकाष्ठ निरीक्ष्यते तदभावेऽन्यत्तापि-शय्यातरगृहादौ निरी-
 क्ष्यते इति, अस्यैव वहनकाष्ठस्य सप्रपञ्च निधिमाह—‘तत्थ कट्टस्स गहणे’इत्यादि (६३१-१६), आउज्जोअणादिअ-
 ण्णिगरणदोस’सि (६३२-२), अरघट्टादियोजनादयो दोषा इत्यर्थः । ‘अगुट्टादिसु वज्झइ’सि (६३३-१२) चरणा
 ण्णुष्ठइय मीलयित्वा वध्यते, एव कराङ्गुष्ठद्वयमपीति । ‘द्वे च सार्द्धक्षेत्रे नक्षत्रे’इत्यादि (६३४-११) इह वक्ष्यमाणान्यु-
 त्तरादीनि नक्षत्राणि पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्तभोक्त्वणि सार्द्धक्षेत्राण्युच्यन्ते सार्द्धदिनभोक्त्वणीतियावद् एवमद्विवन्यादीन्यप्ये-
 कदिनभोक्त्वणि समक्षेत्राण्युच्यन्ते, शतभिषगादीनि त्वर्द्धदिनभोक्त्वण्यपार्द्धभोगीण्याख्यायन्ते, तेषां च किल चिरन्तनज्यो-
 तिःक्रमन्थेय्यित्यमेव भुक्तिरासीत्तु यथा साम्प्रत सर्वोण्येकदिनभोगीनीतिभावः । ‘कायवोत्थ ककारो’ इत्यादि
 (६३५-२०), अस्य स्थापना क (सामाचार्या तु विपरीत क कार्य-क स्थापना) ‘असमर्थो जइ एक्कासणय एव
 सयितियपि’सि (६३७-१२), एतदुक्तं भवति-यद्येकासनकमपि कर्तुमसमर्थो भवति तदा “सयिइअपि”सि सद्धि-
 तीयमपि भोजनं दुरुते द्यासनकमपि करोतीतियावत् । ‘पटिस्सण मुटुत्तग सचिक्खाविज्झइ जाव उवउत्तो’सि
 (६३८-१२), अशिवमृतत्वादवज्ञाहेतोः किलास्य समीपे मुखवस्त्रिका रजोहरणं च न मोच्यते अतस्त्रिविगमने उपयुक्तं
 सन्प्रतिश्रयस्थितं स्वयंपुर्दृष्टा सयतोऽहमासीदिति जानीते, पितृवनभूमौ तु चिह्नाभावात्तु जानीयादतस्तत्रैव क्षणमात्रं प्रियते
 इति भागार्थः । ‘जेण सधारण्ण नीणिताो धिकरणो कीरइ’सि (६३८-१३), देवतानयनादिदोषप्रसङ्गात्खण्डीकृत्य

परिष्ठाप्यत इति भावः । सयतपरिस्थापनिका समाप्ता । इदानीमसयतपरिस्थापनिकोच्यते-‘सा तिष्ठिं कारणेहि पयहेवृत्तिं
(छुब्भेज्जा वृ० ६४०-१) तानि चामूनि कारणानि, तद्यथा-प्रत्यनीकतया अनुकम्पया भयेन च, तानि च ग्रीप्यपि
क्रमेण दर्शयति-तत्रापि प्रत्यनीकतया तावत्खण्डितदीलाया गर्भवेत्या श्रमण्या महोद्धोऽयमिति मन्यमानै साधुभी
रजोहरणादिलिङ्गे उद्घालिते मर्मैर्लिङ्गमपहृतमिति मन्यमाना प्रत्यनीकतया स्वमपत्य जात तदाश्रये प्रक्षिपेत् परित्राणि-
कादिका वा काचिदिति, अनुकम्पया तु दुष्कालादौ काचिदु स्थितयोपिजीवनाय स्वापत्य तदाश्रये त्यजेद्, भयेन तु निघ-
क्षेत-विलम्बेत, तान्येव कारणानि दर्शयति-रजन्या मुखमेव वर्त्तते लोकश्च सग्ररति ततो त्रिलम्ब्य नि सचारे त्रियेक
कार्य । ‘जहा एतथ आपसो न ऊवेरेअधो ताहे विगिचिअधो’स्ति (६४१-१), अत्राय भायार्थो-यदि पुनरयमा-
देश-प्राधूर्णकोऽनाथ इव लक्ष्यते तदा किञ्चित्सचरेऽपि सागारिकाभावे परिस्थाप्यत एव न विलम्ब्यते, अथातिमभाताया
रात्रौ शबमिद दृष्ट भवति तदा सकलमप्यहरतिवाह्यान्यस्या रात्रौ सागारिकाभावे परिस्थाप्यते, एतच्च सर्वं तदा क्रियते
यदेन वनीपकादिक न कश्चित्प्रतिचरति-अन्वेपयति, यदा तु कश्चित्प्रतिचरति तदा तस्येयोपरि क्षिप्यते-तस्यैव समर्प्यत
इत्यर्थः, स च यद्रोचते तत्करोतु, “विष्पज्जविगिचण कुज्ज”स्ति गाथायामुक्तं, तत्र ‘विष्पज्जस्ति व्याख्यात ‘विगिचण’-
मित्येतद्व्याख्यानयनाह-‘विगिचण नाम ज तत्थ तस्स भडोवगरण मित्यादि (६४१-२), एतदुक्तं भवति-विष्पज्ज
इत्यनेन वनीपकादिशवपरिष्ठापनमुक्तं, विगिचणमित्यनेन तु तदुपकरणस्येति, तत्र च वनीपकादिशरीरे खड्गादिघातोद्भूतं

यदि रधिर् न गलति, अथ गलति तदा तत्परित्यज्यते, कुत इत्याह—‘एकहा वा घिहा वा मगे नल्लिहि’ति (६४१-३),
एकेन द्वाग्या वा अहोभ्या रुधिररेखानुसारेण मार्गो राजपुरुषादिभिर्ज्ञास्यत इतिकृत्वा न परिस्थाप्यते, तर्हि किं क्रियते ?
इत्याह—‘योत्ते’त्यादि (६४१-४) ‘आदिगहणेण ससट्टपाणए वा’इत्यादि (६४१-१०), ससट्टपातक नाम भक्त-
खरण्डितस्याल्यादिप्रक्षिप्तोदक गोरसकुण्डल दधिखरण्डितभाजन एतेषु भाजनविशेषेषु स्थितमचित्तमिति ज्ञात्वा यदुदक
गृहीत तत्र पूर्णप्रतिष्ठसचित्तमस्यग्रहणसमय शेष सुगम यावत्पारिस्थापनिका समाप्ता ॥ पञ्चम्यामुपासकप्रतिमाया ‘असि-
णाणविअडभोई’गाहा (६४७-४), पूर्वं किल रात्रिभोजने अनियम आसीत्तदर्थमुक्त “विअडभोई”ति, एतदेव
व्याचष्टे—‘पगासे’त्यादिना दिनभोजनीतियावत् “मउलिकडो”ति एतद्व्याचष्टे—‘कच्छे’त्यादि कच्छा न वध्नातीत्यर्थ,
शेष सुनोध, इय च पञ्चमीप्रतिमा मतान्तरेण रात्रौ प्रत्यारयातचतुर्विधाहारस्यैवेति एतावन्मात्रेण भवतीत्यगन्तव्यमिति।
परमाधार्मिकविचारप्रस्तावे ‘घाडेति’ (६५०-२२) गाहा तत्राम्बाभिधाना परमाधार्मिका स्वभवनाभरकावास गत्वा
क्रीडया नारकानत्राणान् सारमेयानिय शूलादिप्रहारैस्तुदन्तो “घाडिति”ति प्रेरयन्ति स्थानात्स्थानान्तर प्रापयन्तीत्यर्थ,
तथा “पहाडेति”ति स्वेच्छयेतश्चेतश्च भ्रमयन्ति, तथाऽम्बरतले प्रक्षिप्य पुनर्निपतन्त मुद्गरादिना घ्नन्ति, तथा शूला-
दिना विध्यन्ति, तथा “निशुभति”ति कृकाटिकाया गृहीत्वा भूमौ पातयन्त्यधोमुखोस्तथोत्क्षिप्याम्बरतले मुञ्चन्ती
त्येवमादिकया विडम्बनया तत्र नारकान् कदर्थयन्तीति गाथार्थ । ‘ओहण’त्यादि (६५०-२३) गाथा उप-सामीप्येन
मुद्गरादिना हता उपहता पुनरप्युपहता एव खड्गादिना हता उपहतहतास्तान् तस्या नरकपृथिव्या नि सन्नकान्-नष्टसज्ञान्

मृच्छितान् सत कर्पणाभि कल्पयन्तीति-छिन्दन्तीति, तथा “विदल्ग”ति द्विदल्छिन्नान् पुप्यन्ति “अदुल्ग”ति मण्डुग
छिन्नान् नारकास्तत्र नरकपृथिव्यामग्नयिनामान सुरा दुर्धन्तीति । ‘साङ्गो’त्यादि (५५१-१) गाथा तथाऽपुण्यरत्ना-
तीव्रासातोदये वर्त्तमानाना नारकाणा इयामारया परमाधामिका एतर्चयन्ति, तद्यथा-सातनमज्ञोपाद्धाना-
छेदन, तथा पातन-निष्कुटादधो वज्रभूमौ प्रक्षेप, तथा तोदन-शूलादिना व्यथन, तथा सूच्यादिना नाशिकादौ येय,
तथा रज्ज्यादिना कूरकर्मकारिण बध्नन्ति, तथा तलप्रहारदिभिस्ताडयन्त्येव दु सोत्पादकं दारण शातनपातनयेधनन्य-
नादिक बहुविध प्रवर्त्तयन्तीति-व्यापारयन्तीति । ‘अतमग’त्यादि (६५१-२) गाथा तथा शमलारया नरकपालास्तथायिधरु-
मोदयसमुत्पन्नक्रीडापरिणामा अपुण्यभाजा नारकाणा यत्पुर्वन्ति तददर्शयति-तद्यथा-अन्तर्गतानि क्रिकिसानि-अन्त्यान्तरे-
त्तानि मासविशेषरूपाणि आकर्षयन्तीत्यध्याहार, एवमन्यत्रापि क्रियाऽध्याहारोऽभ्यूह्य इति, तथा हृदय पाटयन्ति तथा तद्गत
“कालिञ्ज”न्ति हृदयान्तर्वत्ति मासस्वण्ड तथा “कुण्डुसे”त्ति उदरान्तर्वत्ती अन्त्याध्याश्रितमासविशेषस्त च, तथा यत्का
न-यग्राण्याकर्षयन्तीति सर्वत्र गम्यते, एव ते नारकाणा नानाविध दु खमपुण्ययता प्रवर्त्तयन्तीति । ‘अस्मिस्मिन्नि गाहा
(६५१-३), ‘भञ्जति’गाहा (६५१-४), एते द्वे अपि सुगमे । ‘मीरासु’गाहा (६५१-५), तथा कालाख्या नरक-
पाला मीरासु-दीर्घचुलीषु तथा मुदञ्चकेषु-दीर्घवदादिकाष्ठाग्रेषु तथा कन्दुषु पचनकेषु लोहीषु च एतेषु त्रिष्वपि मण्डकादि
पचनयोग्येष्विवायसकवह्निनिशेषेषु कुम्भीषु च प्रतीतासु व्यवस्थाप्य जीवन्मत्स्यवजारकान् यद्वा पचन्तीति । ‘कल्पति’
गाहा (६५१-६), महाकालाख्या नरकपाला नारकाज्ञानाविधेरपाये कदर्थयन्ति, तद्यथा-काकिणीमासकानि नलक्षण-

मासखण्डानि कल्पयन्ति, तथा “सीहपुच्छाणी”ति पृष्ठप्रदेशवद्धास्तादिछन्दन्त्युक्तयन्ति, “स्वायेति”ति ये प्रागमासा-
 शिनो नारका आसस्ताँश्च त्यादयन्ति स्वशरीरमासानीति गम्यन्त इति । ‘हृत्थे’त्यादिगाथा (६५१-६), सुगमा । ‘कन्नोड’-
 गाहा (६५१-६), तथा कर्णाघ्निनाशाकरचरणदशनस्तनपुतोरुनाहना छेदनभेदनशातनानि कुर्वन्ति, तथा असिपत्रवन वीभत्स
 रूत्वा छायायिनस्तन्नागतातारका गानाविधे प्रहरणे “अभिवाडेति”ति अभिपाटयन्ति-विदारयन्ति, के एतत्कुर्वन्ती
 त्याह-“असिपत्तधणू”ति असिप्रहरणप्रधाना पत्रधनुनामानो नरकपाला एतत्सर्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘कुम्भीसु’गाहा
 (६५१-८) कुम्भीनामानो नरकपाला नरकेषु नारकान् ब्रन्ति पचन्ति च, केत्याह-कुम्भीषु पचनकेषु लोहीषु च एतेषु
 पूर्वोक्तस्वरूपेषु कन्दुलोहिकुम्भीषु पुनः कन्दुकानामियायोमयभाजनविशेषरूपासु कोष्ठिकाकृतिषु व्यवस्थाप्य विभावसो
 पचन्तीति । ‘तडतडतडस्से’त्यादि (६५१-९) गाथा, बालुकाख्या नरकपाला नारकानन्नाणोस्तस्यबालुकाभृतभाजने
 चणकानि तडतडिति स्फुटत “मज्जन्ति”ति भृजन्ति-पचन्ति, केत्याह-कदम्बपुष्पाकृतिर्बालुका कदम्बबालुका
 तस्या पृष्ठ-उपरितल तस्मिन् पातयित्वाऽम्बरतले लोलयन्तीति । ‘पूअरुहिरे’त्यादि (६५१-१०) गाथा वैतरणीना
 मानो नरकपाला वैतरणी नदीं विकुर्वन्ति, सा च पूयरुधिरकेशास्थिवाहिनी महाभयानका कलकलायमानजनुश्रोता -क्वथ्य
 मानलाक्षासदृशश्रोता इत्यर्थः, तस्या च तप्तक्षारोष्णजलायामतीव वीभत्सदर्शनाया नारकान्प्रवाहयन्तीति । ‘कम्पेती’त्यादि
 (६५१-१०), तत्र नरके खरस्वराख्या परमाधार्मिका नारकानेवं कदर्थयन्ति, तद्यथा-ककच -करपलै स्तम्भमिय कल्प
 यति-विदारयन्ति, तथा तेपामेव हस्ते परशून् समर्थं परस्पर तानेव तक्षयन्ति, परशुभिरन्योऽन्य देहावयवानामुत्कर्तन

कारयन्तीत्यर्थं, तथा खरस्वरारदन्तो नारकान् वज्रकण्टकाबुल शाल्मलीवृक्ष चारोहयन्त्यारुढाश्च पुन पुन कदर्थं
यन्तीति । 'भीम अ'गाहा (६५१-११), महायोपनामानोऽधामिका नारकानेन व्यधन्ते, तद्यथा-इह यथा पण्डये समु
पस्थिते भीतोस्ततो नश्यत पशून् वस्तादींस्तत्रैव कश्चित्भूरुक्कर्मा निरुणद्धि तथा तेऽपि बुतश्चित्पीडोत्पादकात् स्थानाद्
भीतान् प्रपलायमानान्महायोपान् बुर्धतो नारकाँस्तत्रैव स्थाने निरन्धन्ति-व्यवस्थापयन्तीति इति मृन्मृनाङ्गनिरण
दृष्टपञ्चदशगाथातात्पर्यार्थं । 'परचक्रिकोयचि'गाहा (६५२-९), पावारसि-प्रलम्बा तिरस्करणी प्रोच्यते नम्रत तु-
जीणमभिधीयते, शेषा भेदास्तु "पट्टविहृत्युत्थरण"मित्यादिना व्याख्याता एवेति । तलियाख्यहम इत्यादिगाथाद्, 'यज्ज्ञे'त्ति
(६५२-१२) कर्ध कोशक तु यत्राचार्य धुरशूच्याद्युपकरणानि प्रक्षिपति, कृत्तिरतु मार्गे दवानलभयाद्गच्छे यद्यर्म्म
प्रियते, शेष सुबोधम् । इह विंशतिरसमाधिस्थानान्येकविंशति शयला प्रतिपादितास्तत्र चैकैक स्थान कियताऽपि भन
तीति वृत्तिकृता स्पष्टतया न प्रतिपादित, मया तु शास्त्रान्तरदर्शनानुसारेणाङ्कपरिच्छेदत प्रतिपाद्यते-द्वयद्वयचारि १ अप
मज्जिअ २ दुपमज्जिअ ३ अतिरित्तसिज्जआसणिएध । राइणियपरिभासो ५ धेर ६ भूतोवधाती य ७ ॥१॥ सजलणा ८ कोटणो
९ पिडिमसिए १० ऽभिक्वलऽभिक्वलमोहारी ११ । अहिगरणकर १२ उदीरण १३ अकारसग्गायकारी य १४ ॥२॥ ससरक्क
पाणिपाए १५ सद्धक्रे १६ कलह १७ झझकारी य १८ । सूरप्पमाणभोई १९ वीसइमे एसणासमिए २० ॥३॥ साम्प्रत शयला
अङ्कपरिच्छेदतोऽभिधीयन्ते-तजह उ हत्थकम्म कुवते १ मेहुण च सेवते २ । राइ च भुजमाणे ३ आहाकम्म च भुजन्ते
४ ॥ १ ॥ तत्तो अ रायपिड ५ कीय ६ पामिच्च ७ अभिहट्ट ८ च्छेज्ज । भुजते सवले क ९ पच्चक्खियऽभिक्वल भुजंते १०

॥ २ ॥ छम्मासब्भतरतो गणा गण सकम करेमाणे ११ । मासब्भतर तिन्नि उ दगलेवा ऊ करेमाणे ॥ ३ ॥ मासब्भतरओ वा माईठाणाइ तिन्नि कुणमाणे १२ । पाणाइवाय उट्टि कुर्वते १३ मुस वयते अ १४ ॥ ४ ॥ गिण्हते अ अदिन्न १५ आउट्टि तद्वा अणतरहिआए । पुढयीए ठाणसेज्ज निसीहिअ वावि चेएइ १६ ॥ ५ ॥ एव ससिणिद्धाए ससरक्खाए चित्तमतसि-
रलेलु । कोलायासपइद्धा कोल घुणा तेसिमावासो १७ ॥ ६ ॥ सडसपाणसवीए जावउ सताणए भवति तहिय । ठाणाइ चैय-
माणे सगले आउट्टियाए उ १८ ॥ ७ ॥ आउट्टिमूलकंदे पुप्फे अ फले अ वीअहरिए य । भुजते सबले ऊ १९ तहेव सब
च्छरस्सतो ॥ ८ ॥ दस दगलेवे कुघ तह माइठाणदस य वरिसतो २० आउट्टिय सीतोदग वग्घारियहत्थमत्ते अ ॥ ९ ॥
दयीए भायणेण व दिज्जत भत्तपाण पेत्तूण । भुजइ सवल्लो एसो एगवीसो होइ नायवो २१ ॥ १० ॥ (६५५) । तेसि-
मेव य नाणीण सम्म न पटितप्पइ'त्ति (६६१-७) भोकाब्धं तेपामेव परमबन्धूना-आचार्योपाध्यायाना कार्ये समुत्पन्ने
भत्तपानादिभि सम्यग्ग प्रतितप्पयतीति सम्बन्ध , कथम्भूत सन्नित्याह-तैरेव ज्ञानेन प्रभावित इत्यध्याहार , शेषगुणोपल-
क्षण चैतत् , ततश्चाचार्यादिभिरेव ज्ञानदर्शनचारित्रग्रहणासेवनाशिक्षादिगुणै प्रभावितो-गरीयस्त्वमानीतो दर्प्योभ्यात-
स्तेषामपि कृत्येण न वर्त्तत इति सूत्रस्यैतद्वृत्त्यधराणा च गम्भार्थ । स्थूलभद्रकथानके 'उच्छुइओ वयाणि करेइ'त्ति
(उच्छुइओयच्छइयाणि करेइ-वृ०-६०७-१२) आदेरन्त यावदन्तादादि यावत्परावर्त्तते चतुर्दशापि पूर्व्वणीति भाव 'न
तरइ पडिपुच्छण पडिउ'त्ति (६९७-१३), निरन्तरवाचनान्तरणे सप्तप्रतिपृच्छामात्रतोऽध्येतु न शक्यत इति मुक्त्वा
स्थूलभद्र सर्वेऽपि साधवोऽपसृता इति । 'पुव परीसहसमत्थाण ज उवहाण कीरती'त्यादि (६९९-२), व्याख्या-

विभन्तिव्यत्ययादिनक्रमसम्बन्धाच्च परीपहसमथ साधुभिर्यदुपधान तप क्रियते तत्पूर्वमेव यथा लोको न जानाति तथा
 कर्त्तव्य, कुत इत्याह—‘नान वा कय न न ज्ञेज्ज’ इत्यादि, एतदुक्त भवति—जनज्ञापनाच्चया कृतमपि तथात्रिधिशिष्टरू
 म्मोदयाभानाल्लेर्न ज्ञायते, कदाचित्तु प्रच्छतमपि कृत तथाविधयश्च कीर्त्युदयात्सर्वत्र ज्ञायत एवेति भावः, इदमेव दृष्टान्ते-
 नाह—‘कोसविअजिअसेणे’त्यादि (६९९-३) । ‘केइ भणति-एसा असोयपुच्छ’ति (७०६-३), अत्र केचनाचार्यो
 इत्यभिप्रेदयति—धर्मयोपधर्मयश्च साधुभ्या महावीरसमीपे यका छाया स्यैर्यमाश्रित्याशोकवृक्षसम्बन्धिनी पृच्छा कृता संता-
 वता ग्रन्थेन समाप्ता । ‘नारउरपसीठ’ति (७०६-४), च पुनर्ये नारदोत्पत्ति पुनरविदिष्टा प्रोच्यते सो उम्मुफ्फना-
 लभायो इत्यादिना, न चेत्थमपि तैव्यारयायमाने कच्चन लाभ हानि वा पश्याम इति । निम्नककथानके सो भणइ—किं
 त्वत् ! रूपसि ? भणइ खतो—तुम नाम निवडत्ति कय न गोत्तेण, आयारेहिं तुमतणपहिं अहपि ठाय न लभामिप्ति,
 निम्नकेन पिताडभिहित—तात् ! किं रोदिपि ? स प्राह—हस्त मया तव निम्नक इति निरन्वय—नाममात्रमेव कृत न गोत्रेणेति
 अन्वर्थमाश्रित्य न कृतमित्यर्थः, त्वया त्वेवमाचरता सान्वर्थकता नीतमिति भावार्थः, ततश्चैतैर्दुविनयलक्षणेराचारैः तुम-
 तणएण पत्ति (वृत्तिपाठ ७०८ पत्रेऽस्ति) त्वदीयैरहमपि न क्वचित्स्थान प्राप्नोमीति, अत्र च मया वृत्तिपुस्तकेषु बहुषु
 पाठान्तराणि पश्यता साभिप्रायतर इति मन्यमानेनायश्चकचूणिहट्ट पाठेऽसौ व्याख्यातः, पाठान्तराणि तु उक्तानु-
 सारेणाभ्यूह्यानीति । सङ्गपरिज्ञाकथानके—‘भावतोऽभिष्वङ्गः’ तमेव व्याचष्टे—‘स्वेरगुणतो रागः’, पुनस्तात्पर्यमाह—
 ‘भावो उ अभिस्सगो ति (७२३-१४) भावो नाम-जीवस्य परिणाम सोऽभिष्वङ्गोऽभिधीयते, किं सर्वोऽपि जीवपरि-

णामस्तथोच्यते ? , नेत्याह-येन धनधान्यकलत्रादिगार्धपरिणामेनास्य जन्तोरन्ते-आयत्या नारकादिभवदु खलक्षण भयमु-
 त्पद्यते स तथाभूत परिणामोऽभिष्वङ्गो न सर्वोऽपीति भावार्थः । योगसङ्ग्रहा समाप्ता ॥ साम्प्रतमहदाशातनादिगता
 गाथा विप्रियन्ते, 'तन्त्र-नन्थी अरहतत्ती'गाहा (७२८-७) व्याख्या-प्रत्यक्षादिप्रमाणाग्राह्यत्वान्न सन्ति केचनाहन्त,
 सत्त्वे वा गृह्यासेऽपि यदि ज्ञानत्रयसमन्वितोऽहं न भ्युपगम्यते तर्हि जानानोऽपि किमिति विपाकदारुणान् भोगान् असौ
 भुङ्क्ते ? , समुत्पन्नकेवलज्ञानश्च किमिति वीतरागोऽपि सन् प्राभृतिका-सुररचितसमवसरणमहाप्रातिहाय्यादिपूजालक्षणासुप-
 जीयति, तस्मान्नाय क्षौद्रक्षम इति ब्रुवत आशातना भवति, एव वदतश्चास्येदमुत्तर वाच्य, यदाह--'भोग'गाहा (७२८-८),
 भोगफला पूर्वजन्मनिर्घत्तिता या साताद्या पुण्यप्रकृतयस्तासामुदयप्रावल्याभुङ्क्ते भोगानिति भोगमुक्तिपक्षे उत्तरमेव, प्राभृ-
 तिकायामप्येतद्-वक्ष्यमाणमुत्तर शृणु, तद्यथा-'नाणाइअणवरोह'गाहा (७२८-९), ज्ञानदर्शनचारित्राणामनुपरो-
 धक-अनुपधातको योऽयमधातिसुलपादप-सातवेदनीय उपलक्षणत्वाद्यश कीर्त्योदिकर्म च तद्वेदनार्थं सुरसार्थविहितपू-
 जामहन्तुभवतीति प्रकरणाद् गम्यते, तीर्थकृतो ह्यधातिकर्मवेदने नोपायान्तरमस्ति, न च तथा वेदयत कश्चित् ज्ञाना-
 द्युपरोधोऽस्ति, तीर्थकरनामकर्मोदयाच्चांमरादिपूजामयमनुभवति, तीर्थकरनामकर्मणो हि सकलत्रैलोक्यपूजनीयतैव
 विपाको नापर इति, तथा वीतरागत्वाच्च सुरपूजामनुभवतोऽपि न तस्य तत्राभिष्वङ्ग क्षीणनि शेषाभिष्वङ्गकारणमोह-
 पटलत्वादिति सार्थं समञ्जसमिति गार्थार्थः । 'सिद्धाण आसायण'मित्यादि (७२८-१०), मूढस्य-अज्ञस्य वक्ष्यमाण
 वदत सिद्धविषयाशातना भवति, तद्यथा-न सन्ति सिद्धा प्रत्यक्षाद्यग्राह्यत्वात्, सत्त्वे वा पापाणवन्निश्चेष्टा एव किं

तरिति, ननु पापणकल्पत्वमसिद्धं केवलज्ञानोपयोगयुक्तत्वात्तेषामित्याह-सति वा केवलोपयोगे निशिष्टेतररूपयोगे प्रुगो रागद्वेषौ प्रसज्येते, तथा सिद्धाना दर्शनज्ञानयोरन्यान्यकाले उपयोगोऽभ्युपगम्यते, एव चामीषामसर्वज्ञता प्राप्नोति, दर्शनकाले विशेषाणामदर्शनात् ज्ञानकाले तु सामान्यस्यादर्शनाद् एव चैकस्मिन्नपि क्षणे न सर्वज्ञतेति, किंच-ज्ञानकाले दर्शन न भवति तत्काले चेतरन भवतीत्यत्र कारण वाच्य, तच्च न ज्ञानदर्शनान्तरणकर्मणी, तयोन्निर्मूलकापकपितरत्नात्, तत सामर्थ्यात् ज्ञानेन दर्शनमाश्रियते दर्शनेन तु ज्ञानमित्यन्योऽन्यावरणता समापद्यते, अथ परस्परान्तरणताऽपि नेप्यते तर्हि तन्निषेधकारणाभावाद्युपपदेव ज्ञानदर्शने प्रयत्नेयाता, तथा च सति तयोरेकत्व स्यादिति सार्द्धगाथाद्वयोपपूर्वपक्षार्थ 'भग्न इ नचि एएसि'मित्यादिना (७२८-१२), प्रतिविधीयते एतेषा-सिद्धानामेकोऽप्युक्तदोषो न सभनति, तथाहि-यदुक्तं न सन्ति सिद्धास्तत्राह-सन्ति नियमात्सिद्धा, सिद्ध इतिशब्दादेवेदं गम्यते, भायना चात्र प्रयोगतोऽयसंसा, स चाय-सन्ति सिद्धा व्युत्पत्तिमत्शुद्धशब्दवाच्यत्वाद् घटादिवदिति, निश्चेष्टताप्रेरणाया तु सिद्धसाध्यतैवेत्याह-करणवीर्यमाश्रित्य निश्चेष्टा अपि भवन्त्यमी, काथयोगजनितवीर्यस्यात्यन्तक्षयादितिभाय, यदुक्तं-'रागदोसधुवत्त'स्ति, तत्राह-विशिष्टेतर-यस्तुदर्शनेऽपि न तेषा रागद्वेषौ भवत, तत्कारणरूपक्रोधादिकपायपटलस्य निरयशेषक्षयादिति, यदपि कालभेदेनोपयोग प्रवृत्तिमुद्भाव्य दूषणमुक्तं तत्राप्याह-योऽय युगपद्वर्शनज्ञानोपयोग सिद्धाना न भवति स तावज्जीवस्वाभाव्यादेवेति, यत्पु नरयुगपदुपयोगेऽसर्वज्ञता प्रेरिता तत्राह-'नयमयाओ य'त्ति (७२८-१४), अयुगपदुपयोगप्रवृत्तावपि नियमत सर्वज्ञ ताऽस्यानिवारितैवेति अध्याहार, इदमत्र हृदय-यत्र क्षणे असौ सामान्ये उपयुक्तस्तस्मिन्नपि क्षणे विशेषपरिज्ञानलब्धिरस्य

विद्यते यत्र वा क्षणे विशेषेयुक्ततापि सामान्यपरिज्ञाने लब्धिरस्ति, ततश्च य इह नैगमादिर्नयो लब्धिमिच्छति तन्मते-
नास्य सर्वज्ञता कदाचिदपि न हीयते, इत्थ चेदमङ्गीकर्त्तव्य अन्यर्थकस्मिन्काले तावदेकस्मिन्नेव ज्ञाने उपयोगो न बहुहु,
अथ च छद्मस्थावस्थायामेव द्विज्ञानी त्रिज्ञानी चतुर्ज्ञानीत्यादयो व्यपदेशा कथं सर्वदेव प्रवर्त्तेरन् ? अर्थैकज्ञानोपयोगेऽपि
लब्धित शेषज्ञानान्यपि सन्तीति न सर्वदा शेषज्ञानैर्व्यपदेशो दुष्ट तदेतदिहापि समानमिति व्यवस्थितमेतद्-अयुगपद्
पयोगप्रवृत्तापि नैगमादिलब्धिनयमतेन सर्वदेव सर्वज्ञताऽस्य न क्षूयत इति, यदप्युक्तं-‘युगपदेव ज्ञानदर्शने प्रवर्त्तेयाता
तथा च तयोरेकत्वं स्यादिति, तत्र जीवम्बाभाव्यात् तयोर्युगपत्प्रवृत्तिर्नैव्यते एवेति कुत एकत्व ? अथवा युगपत्प्रवृत्ति-
मभ्युपगम्याप्याह-‘न पिह्युपावरणा’त्ति (७२८-१४), युगपदुपयोगप्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि न ज्ञानदर्शनयोरेकत्वमित्य-
प्याहार, कुत इत्यत्र हेतुमाह-पृथगावरणादिति, भागार्थं प्रयोगादवसेय, स चाथ-इह यस्य २ पृथगाचारकं कर्म आसीत्
तत्तदवक्षेपे युगपत्प्रवृत्तावपि नैकीभवति, यथा-दर्शनावरणवीथ्यान्तरायक्षयोद्भूते क्षाधिकसम्यक्त्वानन्तवीर्ये, आसीच्च
पृथगागारकं कर्म दर्शनज्ञानयो तत तत्क्षये युगपत्प्रवृत्तावपि नैकीभवत इति, यद्विवाऽवबोधसामान्यमाश्रित्य द्रव्या-
र्थिकमतेन दर्शनज्ञानयोरेकत्वमपि भवतीतिसिद्धसाध्यतैवेत्येतादाह-‘द्वद्विष्ट’त्यादि पातनयैव व्याख्यातमिति, द्रव्यार्थि-
कमतमेव दर्शयति-‘नाणनये’त्यादि, (७२८-१५), गाथा सुगमा, नवर ज्ञाननयदर्शननयो द्रव्यार्थिकभेदो, द्रव्यार्थिको
हि सामान्यवादित्वादवबोधसामान्यमाश्रित्य सर्व ज्ञानमेवेद दर्शनवेत्यभ्युपगच्छतीति, अयुगपदुपयोगापेक्षया पूर्वमसर्वज्ञता
प्रेरिता ता पुन प्रकारान्तरेण परिहर्तुमाह-‘पासणाय च’गाहा (७२८-१६), एतदुक्तं भवति-केवलज्ञानस्य केवल-

दर्शनस्य च प्रज्ञापनाया पश्यता प्रतिपादिता, ता चाश्रित्य ज्ञानोपयोगकाले दर्शनमस्ति दर्शनोपयोगेऽपि ज्ञानमपि, परय-
त्तासामान्यस्योभयत्रापि भावादिति नासर्वज्ञतेत्युत्तरपक्षगतसार्द्धगाथापथकार्य । सदेवमनुनासुरलोकाशातनाप्रतिप्रधान
‘सत्तासु परिमिग’त्यादि (७३०-८) गाथाद्वयव्याख्या-यत्तावदुक्त-‘सखदीपसमुद्रभात्रो लोके, तदमनृत, एतान्मात्रे
लोके सत्त्वाना परिमितत्वात् तेषामपि चानवरत सिद्धिगमनात्कालस्य चानन्तत्वाग्निगोदजीयाना च पर्याप्तयाऽप्यश्रुत-
त्वात्सर्वशून्यतापत्ति, सोपस्कारत्वात्प्रजापतिना कृतो लोक इति अभ्युपगमे सोऽपि प्रजापति केन कृत इति ग्राह्य, अप-
रप्रजापतिर्नेति चेत् सोऽपि केनेत्यनवस्था, ‘प्रकृतिपुरूपसयोगाहोको भवती’ति यदुक्त तत्राह-‘प्रकृत्या प्रवृत्तिरेव कथं घटते’,
यद्-यस्मात्कारणात् अचेतना सती पुरूपार्थप्रसाधनाय किल प्रवर्त्ततेऽसावित्यभ्युपगम्यते, नचाचेतनस्य स्वतन्त्रस्योपलब्ध-
कलस्यैव प्रवृत्तिर्युज्यते, अचेतनामप्येता पुरूप प्रवर्त्तयिष्यतीति चेदत्राह-‘तीसे विअ अपयसी परो ति (७३०-९),
तस्याश्च-‘प्रकृते ‘अपवत्ति’ति अप्रवर्त्तक पर पुरूप इत्यर्थ, एतदुक्तं भवति-न ह्यचेतनायास्तस्या पुरूप प्रवर्त्तकत्वेन
भवद्भिरभ्युपगम्यते तस्य सकर्तृत्वप्रसङ्गात्, तस्मात्प्रकृते कथञ्चिदपि लोकनिर्पत्तने प्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिपुरूपसयोगादपि न
तत्सिद्धिरिति सर्वमेव विरुद्ध परं प्रलप्तिमिति गाथाद्वयार्थ । ‘उभयोरपि दृष्टोऽन्त’इति (७३०-१८) निश्चय इत्यर्थ ।
‘तामालम्ब्य प्रज्ञास्तमनस कर्मक्षयदर्शनादि’ति (७३१-३) यो हि किल श्रुतदेवताधिष्ठित मन्त्र प्रज्ञास्तमनसा
ध्यायति तस्य काव्यादिशक्तयो विशिष्टश्रुतलाभश्च दृश्यते, ततश्च कर्मक्षय सुप्रतीत एवेति ॥ ‘एतानि च चतुर्धरा
सुत्राणि श्रुतक्रियाकालगोचरत्वान्न पौनरेक्यमाङ्गी’ति (७३१-९), अयमत्र भावार्थ-इह यद्यपि केवलपञ्चतत्त्व

धम्मस्स आसायणाए' इत्यत्र सूत्रे श्रुतधर्माशातनाद्वारेण श्रुताशातना प्रतिपादिता तथा 'सुअस्स आसायणाए' इत्यत्रापि सूत्रेऽसौ प्रोक्ता तथा प्रस्तुतेरपि चतुर्दशभिः सूत्रैरसवेव श्रुताशातना प्रतिपाद्यते तथापि न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीय, यत् पूर्वसूत्रद्वयोक्ताशातना सामान्यश्रुतविषया द्रष्टव्या 'ज वाइद्ध'मित्यादिप्रस्तुतचतुर्दशसूत्रोक्ता तु श्रुतक्रियाकालगोचरा श्रुताध्ययनप्रवृत्तस्येत्यर्थः, पूर्वसूत्रद्वयस्य तु परस्पर पौनरुक्त्य 'सुयस्स आसायणाए' इत्यत्र वृत्तिकृतेव परिहृतमिति सर्वसुस्थमिति, ननु तथाप्येतानि चतुर्दश पदानि तदा पूर्यन्ते यदा सुषु दत्त सुषु प्रतीच्छितमिति पदद्वय पृथगाशातनास्वरूपतया गण्यते, न चेतद्युग्यते, सुषु दत्तस्य तद्रूपताऽयोगात्, न हि शोभनविधिना दत्ते काचिदाशातना सम्भवति, सत्य, स्यादेतद् यदि शोभनत्वयाचकोऽत्र सुषुशब्दः स्यात् तच्च नास्ति, अतिरेकवाचित्वेनेहास्य विवक्षितत्वाद्, एतदत्र हृदय-सुषु-अतिरेकेण विवक्षितत्वात्पश्रुतयोग्यस्य पात्रस्याऽऽधिष्येन यत् श्रुत दत्त तस्य मिथ्यादुष्कृतमिति विवक्षितत्वाच्च किञ्चिदसङ्गतमिति ॥ आशातना समाप्ता ॥ साम्प्रतमस्वाध्यायिकनिर्धुकिरारभ्यते-तत्र यदुक्त-'सर्वेसि जाव पाडिवओ'ति तत्र पर प्राह-नन्यापाढीप्रभृत्युत्सवा पौर्णमासीपर्यन्ता एव प्रायो हृदयन्ते तत्कथ प्रतिपद यावद्धर्ज्यन्ते इत्याशङ्क्याह-'छलणाचसेसपण'गाहा (७३७-२), इहापाढीप्रभृत्युत्सवेषु सर्वत्र पर्यटत्क्रीडाप्रियव्यन्तरादिभ्यस्तावच्छलना सम्भवति तदवशेषश्चातीव प्रत्यासत्ते प्रतिपद्यपि सम्भाव्यते अतश्छलनावशेषेण हेतुना प्रतिपत्स्वपि उत्सवा अनुसर्प्यन्ति, किं च-मह-उत्सवस्तद्ध्याकुलत्वेन पौर्णमास्या ये गृहस्थैर्भोजनादिना न सन्मानिता भवन्ति तेषां पौर्णमास्या असारिताना-असन्मानिताना सन्मानन प्रतिपत्स्वपि सम्भवति तेन तत्राप्युत्सवा अनुसर्प्यन्तीति, प्रक्षेपगाथा चेथ लक्ष्यते सोपयोगा चेति व्याख्या-

तति गार्थ । 'पिट्टायगलेद्वभङ्गे च'त्ति (७३८-१०), पिट्ट मुद्गमापमबुधोदोना ओट्टस्तु योगरिप्रभृतिपान्याना,
 ततश्च यथेह धूलिहट्टिकाया रेणुना क्रीडन्ति तथा विषयान्तरेषु पिट्टलोट्टादिभि स्वविषयप्रनिर्देलाका क्रीडन्ति तेषु च
 क्रीडत्सु तावतीं वलामनध्ययन भवतीति, भसुला -क्रीडोत्क्षिप्तेरेण्यदिनिकरा इति । 'सीआणे ऽ दट्ट'गाहा (७४३-
 १२), व्याख्या-इमशाने यद्दग्धमस्थि उपलक्षणत्वाद् व्यूढ च यदुदकप्रवाहेन तत्रास्याध्यायिक करोतीति गम्यते 'तत्तु मो-
 चूण'ति तत् इमशानदग्ध मुक्त्वा शोषण्यनायमृतकनिहितास्थीनि तथा आङ्गरो-मातङ्गयक्षो हरिमिक इति च तस्य
 नामान्तर रुद्र प्रतीतस्तयो मातृणा च-चामुण्डादीनामायतनस्याधलाद्यानि निखातान्यस्थीनि तानि 'परि'त्ति द्वादश
 सयत्तराण्यस्वाध्यायिक कुर्वन्तीतिगार्थ । 'जे वामनो ते अणतरसंघेण गतु'मित्यादि (७४६-३), ये वामत
 स्वाध्यायादिव्यग्रा साधवो भवन्ति ते वामत एव प्राञ्जलमागत्य प्रतिक्रमणभूमिमध्यासयन्ति नतु परिभ्रम्यागच्छन्ति
 एव दक्षिणभागयत्तिनो दक्षिणत एवागच्छन्ति न सव्यत इतिभावार्थ । 'वाघाण तओ सि'मित्यस्या गाधया पूर्णार्द्ध
 व्याख्याय 'इयरे पुच्छति दुवे जोग कालस्स घेच्छामो'त्ति (७४६-१७) पञ्चार्द्धव्याचिहत्यासया प्राह-निघाघाण-
 पच्छद्वमिति (७४७-४), तत्र च इयरे इत्येतत्पद निघाघाए इत्यनेन व्याख्यात, यत पूर्णार्द्ध सव्याघातकालस्वरूपमुक्त
 इतरस्मिन्तु-निर्व्याघातकाले विचार्य "पुच्छति दुवे जोग कालस्स घेच्छामो" इत्यादि वाच्यमितिभाव । इत्यस्वाध्यायिकनि-
 युक्ति समाप्ता ॥ ननु त्रयस्त्रिंशदाशतनार्थन्तान्येव प्रतिव्रमणस्थानानि उक्तान्यान्यपि सन्तीत्याशङ्क्याह-'एय सुत्तनिय-
 द्द मित्यादि (७५९-२१), व्याख्या-एतच्चावत्पूर्व दिग्मात्रप्रदर्शनाय सूत्रनिर्गद प्रतिक्रमणस्थानकदम्बकमुक्त, न चैताव

दवैतदिति मन्तव्य अपरस्यापि चतुस्त्रिंशदादेरनन्तपर्यवसानस्य प्रतिक्रमणस्थानस्यार्थतोऽत्र सूचितत्वात्, तदपि चासमो
 हार्थमोपेत-सामान्येनाह प्रवक्ष्यामीतिगार्थ, यथाप्रतिज्ञातमाह-‘तेत्तीसाण’गाहा (७५९-२२), त्रयस्त्रिंशदाशात-
 नास्थानेभ्य उपरि चतुस्त्रिंशद्वचना(बुद्धा)तिशेषा-चतुस्त्रिंशत्तीर्थकरातिशया प्रतिक्रमणीयत्वेन वक्तव्या ते च प्रतीता
 एव, तथा पञ्चात्रिंशद्वचनातिशया वक्तव्या, तेषा च स्वरूप न विप्रियते विशिष्टसम्प्रदायाभावात्, तथा पट्टिशदुत्तराध्य-
 यनानि वाच्यानीतिगार्थ । इदानीं शतस्थानक यावद्गाथाखेनातिदेशमाह-एव यथा समवाये तथैव सप्तत्रिंशदादिस्था-
 नानि तावद्वक्तव्यानि यावच्छतस्थानके “सइभिसयानक्खत्ते सयतारे पन्नत्ते” इति । साम्प्रतमुत्तरार्द्धेन शतस्थानकादुपर्यपि
 प्रतिक्रमणस्थानानि पश्यन्तिबहुत्वेन तद्भणने सामर्थ्यमपश्यन्तिदेशमाह-इति सङ्ख्यैरसङ्ख्यैरनन्तैश्च परमाणुस्कन्धजी-
 वराश्यादिभि स्थानै कृत्या य समयस्यासयमस्य वा सम्यन्धिद्वेन प्रतिपिद्धाद्याचरणरूपोऽतिचारस्तस्य भवति प्रतिक्रमण-
 मित्युत्तरगाथाया सदङ्क । ‘तेत्तीसेत्ति तु ताणि पुणो’त्ति (७६०-२) तानि पुन सङ्ख्येयासरयेयानन्तानि प्रतिक्र-
 मणस्थानानि त्रयस्त्रिंशदाशतनारूपेव्यन्तर्गतानि सर्वाण्यपि नियमाद्भवन्तीति उत्तरगाथाया सम्वन्ध, पक्षान्तरमाह-
 ‘सपो वड्डयारगणो इत्यादि (७६०-३), इदमुक्त भवति-किञ्चास्माक मतेन त्रयस्त्रिंशदाशतनापदेव्यपान्तरालिकान्त
 भावन तान्यपि हि आशतनापदान्यपरोऽपि च द्विक्सययोगादिको य एष “पडिक्कमामि दोहि वधणेहि” इत्यादिपदोपात्त
 सरयेयासरयेयानन्तपदैश्चानन्तरनिर्दिष्ट स सर्वोऽप्येकविधस्यासयमस्य ‘पडिक्कमामि एगविहे असयमे’ इत्यादिपदोपात्तस्य
 भवति पर्ययसमूहो-भेदसमूहस्तत्प्रपञ्च सर्वोऽप्येव भवतीत्यर्थ, इत्यनन्तरगाथाया मीलनीय, उत्तरग्रन्थस्य सम्वन्धमाह-

एवमतिचारशुद्धिं कृत्वा करोति नमस्कारमृषभादीनामिति गाथाचतुष्टयार्थः । 'वक्ष्यमाणद्रव्यवन्दनपरिहारायेति
 (७६२-१४) जायत कवि साहस्यहरणगोच्छेत्यत्र वक्ष्यमाणा ये साधवस्तेषां भावशून्य द्रव्यवन्दनमिदं मा भूदिति नि-
 र्व्यते-मायामृगवजित इति भावार्थः ॥ प्रतिक्रमणाध्ययन समाप्तमिति ॥ साम्प्रत कायोत्सर्गनियुत्तिरारम्भते-सा च प्रायः
 सवय सुगमा, नवर निकायकायव्याख्याया 'एव जीवनिकाय सामान्येन निकायकायो भण्यते' इत्यादि (७६८-१४)
 एतदुक्तं भवति-एकाद्यसह्येयान्त पृथ्वीस्कन्ध कायत्वेन विवक्षितस्तदधिकोद्धरितसजातीयपृथ्वीकायिकप्रक्षेपे मोऽपि निकाय
 इत्युच्यते, एवमेकाद्यसह्येयान्तापकायस्कन्ध काय तदधिकोद्धरितापकायिकजीवप्रक्षेपे स एव निकाय, एव तेजोरापु
 वनस्पतिष्वपि वाच्य, एव च यद्यपि सर्वेष्वपि पृथिव्यादिभेदेषु प्रत्येक निकायता लभ्यते तथापि सामान्येनेह सर्वोऽपि
 जीवसङ्घातो निकायत्वेन विवक्ष्यते, अन्यथा अनन्तरवक्ष्यमाणव्याख्यान्तरभेदाभायप्रसङ्गात्, ततश्च निकाय एव कायो
 निकायकाय इति कर्मधारयोऽत्र विधेयो, द्वितीयव्याख्याने तु पृथिव्योऽपि पृथ्व्यादिभेदो निकायतया प्रत्येक विवक्ष्यते,
 ततश्च निकायानां कायो निकायकाय इति पृथितत्वरूप इति व्याख्याद्वयस्य भेद इति । 'अनेन च धर्म्मोपधर्म्मोकाशा-
 नामैकैकद्रव्यत्वादस्ति कायत्वानुपपत्तिरद्वयसमस्य चैकत्वादस्ति कायत्वापत्तिरिति एतत्परिहृतमवगन्तव्य'-
 मित्यादि (७६८-१६), अयमत्र भावार्थः-अत्र यदि कश्चिद्भूयात्-ननु कायशब्दस्य निचयवाचित्वाद्धर्म्मोपधर्म्मोकाशानां
 त्वैकैकद्रव्यरूपत्वादस्ति कायत्वानुपपत्तिरिति पञ्चास्तिकाया इत्ययुक्त, अर्थैकरूपस्याप्यस्तिकायत्वमभ्युपगम्यते तर्ह्यद्वयसमस्य
 प्यैकरूपस्य तत्स्याद्, एव च सति षडस्तिकाया प्राप्नुवन्ति, एतद् गाथाया बहुप्रदेशग्रहणेनैवकारार्थेन तु शब्देन च परिहृत,

एतदुक्तं भवति-धर्म्मार्माकाशानां बहुप्रदेशत्वस्यागमेऽनेकधा प्रतिपादितत्वेन निचयरूपताया अविरोधात्कायशब्दप्रवृ-
 त्तिरदुष्टैव, अद्वासमयस्य तु वर्तमानसमयमात्ररूपत्वान्निचयत्वायोगाद् आगमे च कचिदपि अनुक्तत्वान्न कायशब्दप्रवृत्ति-
 रिति पश्यास्तिकाया न हीना नाप्यधिका इति, गन्धहस्तिना तु कयाचिद्विवक्षया कालस्याप्यस्तिकायता उक्ता, सा त्विह
 न विचक्षितेति ॥ इह पाक्षिकक्षामणकमूत्राणि वृत्तिकृता न सामस्येन व्याख्यातान्यत संक्षेपत किञ्चिद्व्याख्यायन्ते-तत्र च
 वाचनार्थेचित्र्यदर्शनात् प्रत्यक्षर सूत्रमभिलिख्यते-‘इच्छामि त्वमासमणो ! अबुद्धिओमि अबिभतरपक्विरअ
 गामेउ, पन्नरसण्ह दिवसाण पन्नरसण्ह राईण जकिचि अपत्तिप परपत्तिप भत्ते पाणे विणए वेयावच्चे आलावे
 मलाये उद्यासणे समासणे अतरभासाण उवरिभासाए जकिचि मज्झ विणपपरिहीण सुद्धम वा धायर वा
 तुब्भे जाणह अह न याणामि तस्स मिच्छामि दुक्कड’ति (७९२), व्याख्या-‘इच्छामि’ति अभिलपामि क्षम
 यितुमित्तियोग ‘त्वमासमणो’ति हे क्षमाश्रमण !, ओकारान्तत्व च प्राकृतत्वात्, न केवलमिच्छामि किन्तु ‘अबुद्धि-
 द्विओमि’ति-अभ्युत्थितोऽस्मि प्रारब्धोऽस्म्यह, अनेनाभिलपितमात्रव्यपोहेन क्षमणक्रियाया प्रारम्भमाह, ‘अबिभतर-
 पक्विरअ’ति पक्षाभ्यन्तरसम्भवमतिचारमिति गम्यते, क्षमयितु-भर्पयितुमिति प्रस्तावना, क्षमणमेवाह-‘पन्नरसण्ह’ पञ्च-
 दशाना “दिवसाण”ति दिनानां ‘पन्नरसण्ह’ पञ्चदशानां ‘राईण’ति रात्रीणां अभ्यन्तर इति शेष, “जकिचि”ति
 यत्किञ्चित्सामान्यतो निरवशेष वा “अपत्तिअ”ति प्राकृतत्वादप्रीतिक-अप्रीतिकमात्र “परपत्तिअ” प्रकृष्ट अप्रीतिक
 परप्रत्यय वा-परहेतुक उपलक्षणत्वादस्य आत्मप्रत्यय चेति द्रष्टव्य, भवद्विषये मम जात भवता वा मया जनितमिति

वाक्यद्वय, "तस्मिन्मिच्छामि दुष्कृतं"मिति सम्बन्ध, तथा भर्तृ-भोजनविषये पाने-पात्रविषये विनये-ग्रन्थुरथागादि-
 रूपे देवावृत्त्ये-ओपधपथ्यदानादिनोपष्टम्भकरणरूपे आलोपे-सकृज्जले सलापे-मिथ कथाया उद्यामने सम्प्राप्ते चेति व्युत्प-
 अन्तरभाषाया-आराध्यस्य भाषमाणस्य अन्तरालभाषणरूपाया उपरिभाषाया-आराध्यभाषणानन्तरमेव तदपि रूपाणा
 रूपाया, इह समुच्चयार्थं च शब्दो लुप्तो द्रष्टव्य, यत्किञ्चित्समस्त सामान्यतो या "मज्झ"ति मम विनयपरिहीण-निवा-
 विद्युतल्यमनोचित्यमित्यर्थं सञ्जातमितिशेष, विनयपरिहीणस्यैव सामस्त्य सामान्यरूपता या दर्शयताह-सूक्ष्म या यादर
 या, वाशब्दौ द्वयोरपि मिथ्यादुष्कृतविषयतातुल्यतोद्भावनायां 'तुष्मे जाणह'ति यूय जानीथ यत्किञ्चिदित्यन्त-
 "अहं न घाणामि"ति अहं पुनर्न जानामि मूढत्वाद् यत् किञ्चिदिति वर्तत एव 'तस्मिन्'ति पक्षीसत्त्वयोरेभेदादस्मिन्-
 अप्रीतिकविषये विनयपरिहीणविषये च 'मिच्छामि दुष्कृतं'ति-मिथ्या मं दुष्कृतमिति स्वदुश्चरिणानुतापसूचक स्वदोषप्र-
 तिपत्तिसूचक वा प्रतिक्रमणमिति परिभाषित वाक्य प्रयच्छामीतिशेष, अथवा 'तस्मिन्'ति विभक्तिपरिणामात्तदमीतिक
 विनयपरिहीण च मिथ्या-मोक्षसाधनविषयभूत वर्तत मे-मम तथा दुष्कृत-पापमिति स्वदोषप्रतिपत्तिरूपमपराधक्षमण
 मिति । अत्राऽऽचार्यो नृते-अहमवि त्वामेति तुष्मे'ति (७९२-९), प्रतीतिार्थमेवेदमिति । इह यथा राजान पुष्प-
 मणवा-मङ्गलपाठका अतिक्रान्ते माङ्गल्यकार्यं बहु मन्यन्ते यदुत अखण्डितवल्स्य ते सुष्ठु कालो गतोऽन्योऽप्येवमेवोप-
 स्थित । एव पाक्षिक विनयोपचार द्वितीयक्षामणकसूत्रेण साधव आचार्यस्य बुद्धिन्ति, तच्चेद-इच्छामि त्वमासमणो !
 पिअ च मे ज मे रट्ठाण तुट्ठाण अप्पायकाण अभग्गजोगाण सुत्तीलाण सुवयाण सायरियउवज्जायाण

नाणेण दसणेण चरित्तेण तवसा अत्पणा भावेमाणाण बहुसुभेण भे दिवसो पोसहो पक्खो वइक्कतो अन्नो
य भे कट्ठाणेण पज्जुवट्ठिओ सिरसा मणसा मत्थएण वदामि” व्याख्या-तत्र इच्छामि-अभिलषामि वक्ष्यमाण वस्तु
हे क्षमाश्रमण !, कुतोऽपि कारणादप्रियमपि किञ्चिदिव्यत इत्यत आह-प्रिय-अभिमत, चशब्द समुच्चये भे-मम, किं
तदिच्छामि प्रिय चेत्याह-यद् भे-भवता हृष्टाना-रोगरहिताना तुष्टाना-तोषवता अथवेद हर्षातिरेकप्रतिपादनार्थमेका-
धिकपद्मद्वयोपादान अल्पातङ्काना-अल्पशब्दस्याभाववचनत्वात्सद्योघातिरोगवर्जिताना सामान्येन वा नीरोगाणां स्लोको-
गणां वा सर्वथा निरुजत्वस्यासम्भवात् “अभगजोगाण”ति अभग्नसयमयोगाना ‘मुसीलाण सुधयाण’ति व्यक्त,
साचायापाध्यायाना-अनुयोगाद्याचाव्यर्थोपाध्यायोपेताना ज्ञानादिभिरात्मान भावयता बहुशुभेन-अत्यर्थमेयसा ईपदूनशु-
भेन वा सर्वस्य शुभस्यासम्भवात् ‘भे’इति ओ भगवन्त अयवा भे इति-भवता भावयतामित्येकेनैव विशेषणेन सम्बन्धनीय,
दिवसो-दिन, किञ्चिदिष्ट !-पौषधो-धर्मपौषक तथा पक्ष-अर्द्धमासरूपो व्यक्तिक्रान्त-अतिलङ्घित अन्यश्च पक्ष इति
वर्त्तते भे-भवता कल्याणेन-शुभेन युक्त इति गम्यते पर्युपस्थित-प्रक्रान्त इत्येव मङ्गलवचनमभिधाय गुरुन् प्रणमन्नाह-
शिरसा मनसेति व्यक्त, चशब्दश्चेह समुच्चयार्थो द्रष्टव्य ‘मत्थएण वदामि’ति नमस्कारवचनमव्युत्पन्न समयप्रसिद्ध
अत शिरसेत्यभिधायापि यन्मस्तकेनेत्युक्त तददुष्टमेव, यथैषा वलीवर्द्धाना एष गोस्वामीति गोस्वामिशब्दस्य स्वामिपर्या
यतया लोके रूढिरिति ॥ अत्राचार्य आह-“तुम्हेहि सम” (७९३-४) ति, युष्माभि सार्द्धं सर्वमेतत्सम्पत्तमित्यर्थ ।
अथ चैत्यवन्दापन साधुवन्दापन च निवेदयितुकामा भणन्ति-“इच्छामि रामासमणो ! पुद्दि चेइआइ वदिता णमसित्ता

वाक्यशेष, “तस्मिन् मिच्छामि दुष्कृतं”मिति समग्रन्ध, तथा भर्के-भोजनविषये पाने-पात्रिषये विनय-अनुत्तरानादि-
 रूपे वैयाचृत्ये-औपधपथ्यदानादिनोपष्टम्भकरणरूपे आलये-सकृजल्पे सलाप-मिथ कथाया उद्याने समामने चेति व्यक्तं
 अन्तरभाषाया-आराध्यस्य भाषमाणस्य अन्तरालभाषणरूपाया उपरिभाषाया-आराध्यभाषणान्तरमेव तदधिकभाषण
 रूपाया, इह समुच्चयार्थं चशब्दो लुप्तो द्रष्टव्य, यत्किञ्चित्समस्त सामान्यतो वा “मज्झ”ति मम विनयपरिहीण-सिमा-
 विद्युतरमर्णाचित्यमित्यर्थं सञ्जातमितिशेष, विनयपरिहीणस्यैव सामस्य सामान्यरूपता वा दर्शयताह-सूक्ष्म ना नादर
 वा, वाशब्दौ द्वयोरपि मिथ्याबुद्ध्युत्पत्तिपयतातुल्यतोद्भावनाया ‘तुम्हे जाणह’सि यूय जानीथ यत्किञ्चिदिति यत्तते
 “अहं न याणामि”ति अहं पुनर्न जानामि मूढत्वाद् यत् किञ्चिदिति यत्तते एव ‘तस्मिन्’ति पश्वीसतस्योर्भेदादस्मिन्-
 अप्रीतिकविषये विनयपरिहीणविषये च ‘मिच्छामि दुष्कृतं’ति-मिथ्या मे दुष्कृतमिति स्वदुश्चरिणानुतापसूचक स्वदोषप्र-
 तियसिसूचक वा प्रतिक्रमणमिति परिभाषित वाक्य प्रयच्छामीतिशेष, अथवा ‘तस्मिन्’ति विभक्तिपरिणामात्तदप्रीतिक
 विनयपरिहीण च मिथ्या-मोक्षसाधनविषयभूत वर्तते मे-प्रम तथा दुष्कृत-पापमिति स्वदोषप्रतिपत्तिरूपमपराधक्षमण-
 मिति । अत्राऽऽचार्यो वृत्ते-‘अहमपि स्वामि तुम्हे’ति (७९२-९), प्रतीतार्थमेवेदमिति । इह यथा गजान पुष्प-
 माणवा-मङ्गलपाठका अतिक्रान्ते माङ्गल्यकार्ये बहु मन्यन्ते यदुत अखण्डितवल्स्य ते सुषु कालो गतोऽन्योऽप्येवमेवोप-
 स्थित । एव पाक्षिक विनयोपचार द्वितीयक्षामणकसूत्रेण साधव आचार्यस्य कुर्वन्ति, तच्चेदं-‘इच्छामि स्वमासमग्नो !
 पिअ च मे ज भे इहाण तुहाण अप्पायकाण अभगगजोगाण सुसीलाण सुवयाण सापरियउवज्जायाण

पाणेन दसणेन चरित्तेण तवसा अप्पाण भावेमाणाण बहुसुभेण भे दिवसो पोसहो पम्खो वइक्कतो अन्नो
 य भे कट्ठाणेण पज्जुवट्ठिओ सिरसा मणसा मत्थण्ण वदामि” व्याख्या-तत्र इच्छामि-अभिलपामि वक्ष्यमाण वस्तु
 हे क्षमाश्रमण !, कुतोऽपि कारणादप्रियमपि किञ्चिदिष्यत इत्यत आह-प्रिय-अभिमत, चशब्द समुच्चये मे-मम, कि
 तदिच्छामि प्रिय चेत्याह-यद् भे-भवता हृष्टाना-रोगरहिताना तुष्टाना-तोषवता अथवेद हर्षातिरेकप्रतिपादनार्थमेका-
 धिकपदद्वयोपादान अल्पातङ्काना-अल्पशब्दस्याभाववचनत्वात्सद्योधातिरोगवर्जिताना सामान्येन वा नीरोगाणा स्तोकोरो-
 माणा वा सर्वथा निरजत्यस्यासम्भवात् “अभगजोगाण”ति अभद्रसयमयोगाना ‘सुसीलाण सुध्वयाण’ति व्यक्तं,
 साचायापाध्यायाना-अनुयोगाद्याचार्य्योपाध्यायोपेताना ज्ञानादिभिरात्मान भावयता बहुशुभेन-अत्यर्थश्रेयसा ईषदूनशु-
 भेन वा सर्वस्य शुभस्यासम्भवात् ‘भे’इति भो भगवन्त अथवा भे इति-भवता भावयतामित्येकेनेव विशेषणेन सम्यन्धनीय,
 दिवसो-दिन, किञ्चिदिष्ट ?-पोषधो-धर्मपोषक तथा पक्ष -अर्द्धमासरूपो व्यक्तिकान्त -अतिलङ्घित अन्यश्च पक्ष इति
 वर्त्तते भे-भवता कल्याणेन-शुभेन युक्त इति गम्यते पर्युपस्थित -प्रक्रान्त इत्येव मङ्गलवचनमभिधाय गुरुन् प्रणमन्नाह-
 शिरसा मनसेति व्यक्त, चशब्दश्चेह समुच्चयार्थो द्रष्टव्य ‘मत्थण्ण वदामि’ति नमस्कारवचनमव्युत्पन्न समयप्रसिद्ध
 अत शिरसेत्यभिधायपि यन्मस्तकेनेत्युक्त तददुष्टमेव, यथैषा वलीवर्द्धाना एष गोस्वामीति गोस्वामिशब्दस्य स्वामिपर्या
 यतया लोके लुङ्गिरिति ॥ अत्राचार्य आह-‘तुम्हेहि सम’ (७९३-४) ति, युष्माभि सार्द्ध सर्वमेतत्सम्पत्मित्यर्थ ।
 अथ चैत्यगन्दापन साधुगन्दापन च निवेदयितुकामा भणन्ति-‘इच्छामि स्वमासमणो! पुञ्चि चैइआइ वदिता णमसिन्ता

वाक्यशेष, "तस्स मिच्छामि दुक्कड"मिति सम्बन्ध, तथा भक्ते-भोजनप्रिये पाने-पानप्रिये त्रिनये-गन्तुयासद्वि-
 ल्पे धेयावृत्त्य-ओषधपथ्यदानादिनोपष्टम्भकरणरूपे आलापे-सकृज्जल्पे सलापे-मिथ कथाया उचामने ममामने चेति व्यक्ते-
 अन्तरभाषाया-आराध्यस्य भाषमाणस्य अन्तरालभाषणरूपाया उपरिभाषाया-आराध्यभाषणानन्तरमेव तदधिभूषाणा
 रूपाया, इह समुच्चयार्थ चशब्दो लुप्तो द्रष्टव्य, यत्किञ्चित्समस्त सामान्यतो वा "मज्झ"ति मम विनयपरिहीण-निमा-
 नियुतत्वमनौचित्यमित्यर्थं सञ्ज्ञातमितिशेष, विनयपरिहीणस्यैव सामस्य सामान्यरूपता वा दशयत्ताह-सूक्ष्म वा नादर-
 वा, वाशब्दौ द्वयोरपि मिथ्यादुष्कृतप्रियतानुल्यतोद्भावनाार्था 'तुम्हे जाणह'ति यूय जानीथ यत्किञ्चिदिति वर्तते
 "अहं न याणामि"ति अहं पुनर्न जानामि मूढत्वाद् यत् किञ्चिदिति वर्तते एव 'तस्स'ति पटीसप्तम्योरभेदादस्मिन्-
 अमीतिकविषये विनयपरिहीणविषये च 'मिच्छामि दुक्कड'ति-मिथ्या मे दुष्कृतमिति स्वदुश्चरिगानुतापसूचक स्वदोषम-
 तियत्तिसूचक वा प्रतिक्रमणमिति परिभाषित वाक्य प्रयच्छामीतिशेष, अथवा 'तस्स'ति विभक्तिपरिणामात्तदमीतिक
 विनयपरिहीण च मिथ्या-मोक्षसाधनविपर्ययभूत वर्तते मे-प्रम तथा दुष्कृत-पापमिति स्वदोषप्रतिपत्तिरूपमपराधक्षमण
 मिति । अत्राऽऽचार्यो व्रते-'अहमवि स्वामेमि तुम्हे'ति (७१२-९), प्रतीतार्थमेवेदमिति । इह यथा राजान पुष्प-
 माणवा-मङ्गलपाठका अतिक्रान्ते माङ्गल्यकार्ये बहु मन्यन्ते यदुत अलण्डितवलस्य ते सुष्ठु कालो गतोऽन्योऽप्येवमेवोप-
 स्थित । एव पाक्षिक विनयोपचार द्वितीयक्षामणकसूत्रेण साधव आचार्यस्य कुर्वन्ति, तच्चेदं-'इच्छामि स्वमासमणो !
 पिअ च मे ज मे रट्ठाण तुट्ठाण अप्पायकाण अभगगजोगाण सुमीलाण सुवघाण सायरियडवज्झायाण

गाणेण दसणेण चरित्तेण तवसा अण्णाण भावेमाणाण बहुसुभेण भे दिवसो पोसहो पस्सवो वड्हकतो अन्यो
 य भे कल्लाणेण पज्जुवट्ठिओ सिरसा मणसा मत्थण्ण वदामि" व्याख्या-तत्र इच्छामि-अभिलषामि वक्ष्यमाण वस्तु
 ह क्षमाश्रमण !, कुतोऽपि कारणादप्रियमपि किञ्चिदिष्यत इत्यत आह-प्रिय-अभिमत, वक्षब्द समुच्चये मे-मम, कि
 तदिच्छामि मिय चेत्याह-यइ भे-भवता हृष्टाना-रोगरहिताना तुष्टाना-तोषवता अथवेद दर्पातिरेकप्रतिपादनार्थमेका-
 धिकपदद्वयोपादान अल्पातङ्काना-अल्पशब्दस्याभाववचनत्वात्सद्योघातिरोगवज्जिताना सामान्येन वा नीरोगाणा स्तोकोरो-
 गाणा वा सर्वथा निरजत्वस्यासम्भवात् "अभगजोगाण"ति अभग्नसयमयोगाना 'सुसीलाण सुवयाण'ति व्यक्त,
 साचार्यापाध्यायाना-अनुयोगाद्याचार्योपाध्यायोपेताना ज्ञानादिभिरात्मान भावयता बहुशुभेन-अत्यर्थश्रेयसा ईपदून-
 भन वा सर्वस्य शुभस्यासम्भवात् 'मे'इति भो भगवन्त अथवा भे इति-भवता भावयतामित्येकेनैव विशेषणेन सम्बन्धनीय,
 दिवसो-दिन, किञ्चिदिष्ट १-पापघो-धर्ममोषक तथा पक्ष-अर्द्धमासरूपो व्यतिक्रान्त-अतिलङ्घित अन्यश्च पक्ष इति
 वर्तते भे-भवता कल्याणेन-शुभेन युक्त इति गम्यते पर्युपस्थित-प्रक्रान्त इत्येव मङ्गलवचनमभिधाय गुरुन् प्रणमन्नाह-
 शिरसा मनसेति व्यक्त, वक्षब्दश्चेह समुच्चयार्था द्रष्टव्य 'मत्थण्ण वदामि'ति नमस्कारवचनमभ्युत्पन्न समयप्रसिद्ध
 अत शिरसेत्यभिधायपि यन्मस्तर्केनैत्युक्त तददृष्टमेव, यथैषा क्लीवदर्शना एष गोस्वामीति गोस्वामिशब्दस्य स्वामिपर्या
 यतया लोके रूढिरिति ॥ अत्राचार्य आह-"तुम्भेहि सम" (७९३-४) ति, युष्माभि सार्द्ध सर्वमेतत्सम्पन्नमित्यर्थ ।
 अथ चैत्यरन्दापन साधुयन्दापन च निवेदयितुकामा भणन्ति-"इच्छामि गमासमणो! पुंश्चि चेइआइ वदिता णमसिस्ता

तुम्भण् पायमूले विहरमाणेण जे केई बहुदेवसिया साहुणो दिट्ठा सामाणा वा यसमाणा वा गामाणुगाम
 दृइज्जमाणा वा रायणिया सपुच्छति ओमरायणिया वदति अज्जया वदति अज्जियाओ वदति सायया
 वदति सावियाओ वदति अहपि निस्सल्लो निकसाओ सिरसा मणसा मत्थण्णा वदामि॥ 'आहमवि ययायेमि
 चेइयाइ'ति व्याख्या—इच्छामि—अभिलषामि चेत्यवन्दापन साधुवन्दापन च भवता निवेदयितुमिति याक्यशेष 'अहमा-
 समणो'ति पूर्ववत् 'पुबि न्ति विहारकालात्पूर्व चत्यानि—जिनप्रतिमा वन्दित्वा स्तुतिभिर्नमस्कृत्य प्रणामत, फ
 वन्दित्वा ? इत्याह—'तुम्भण्ह पायमूले' शुष्मदीयचरणान्तिके, एतदुक् भवति—यहिविहार चिकीर्षता युष्मदन्तिक एव
 तावद्विशिष्टप्रणिधानत सङ्घसत्कचेत्यवन्दनमकारि, तदनन्तर किमित्याह—'विहरमाणेण'ति विचरता मया 'जे केइ'-
 ति ये केचन सामान्यत 'बहुदेवसिया' बहुदिवसपर्याया साधवो दृष्टा, किंविशिष्टा इत्याह—'सामाणा व'त्ति जप्तागल-
 परिक्षयाद्वृद्धबास्तितयैकक्षत्रवासिन 'वसमाणा व'त्ति विहारयन्त ऋतुवद्ध काले मासकल्पेन वर्षाकाले तु चतुर्मासकल्पे-
 नेति, अत एवाह—'गामाणुगाम'मित्यादि ग्राम प्रतीतोऽनुग्रामस्तु तदनन्तर इति ग्रामानुग्राम तद्वयन्तो—गच्छन्त अत्र
 तेषु मध्य इति याक्यशेषो द्रष्टव्य, 'रायणिय'त्ति रात्रिका—भावरत्नव्यवहारिण आचार्या इत्यर्थ, 'सपुच्छति' सप्रश्र-
 यन्ति मया वन्दिता सन्तो भवता शरीरादिकुशलवार्त्तामिति गम्यते, अवमरात्रिका—भवत प्रतीत्य लघुतरपर्याया एव
 वन्दन्ते—प्रणमन्ति कुशलादि च प्रश्नयन्ति, 'अज्जया वदति'त्ति सामान्यसाधव प्रणमन्ति एवमार्यिकादयोऽपि ३ अह-
 मपि च तान् यथादृष्टसाधूनि शल्यादिविशेषणो 'वन्दामि'त्ति वन्दितवानित्यर्थो, वर्त्तमानतानिर्देशस्तु तत्कालापेक्षये-

त्यदोष, शेष प्राग्वत् । तथा “अहमवि वदोवेमि चेइयाइ”ति अहमपि तान् यथाष्टसाधून् वदापयामि, चैत्यानि वन्दा-
 पितवानित्यर्थ, यत्तमानतानिर्देश प्राग्वद्, अमुत्र नगरादौ युष्मत्कृते मया चैत्यानि वन्दितानि तानि यूय वन्दध्वमित्येव
 ते मया चैत्यानि वन्दोपिता इति भावार्थ, एव शिष्येणोक्ते आचार्य प्रत्युत्तरयति—यथा मस्तकेन वन्दे तान् ये मम
 याचस्तिसृच्छनादि कुर्वन्तीति भाव ॥ अथ वस्त्रादिनिवेदनद्वारेणात्मानं गुरुणा निवेदयति चतुर्थक्षमणकसूत्रेण, तच्चेद—
 ‘इच्छामि लमासमणो ! उवट्ठिओऽहं तुब्भण्ह सत्थि अहाकप्प वा वत्थ वा पडिग्गह वा कधल वा पाप-
 पुच्छण वा अक्खर वा पय वा गाह वा सिल्लोण वा सिल्लोगद्ध वा अट्ठ वा हेउ वा पसिण वा वागरण वा
 तुब्भेहि चियत्तेण दिन्न मण अविणण पडिच्छिय तस्स मिच्छामि दुक्खड’ति (७९३), व्याख्या—इच्छामि
 क्षमाश्रमण ! वस्त्रादिनिवेदनद्वारेणात्मानं निवेदयितुमितियाक्यशेष, न केवल इच्छाम्येव किन्तु अभ्युत्थितोऽस्म्यात्मनि-
 वेदनायेति शेष, यत्किमप्यस्मत्परिभोग्यमस्ति तत्सर्वं ‘तुब्भण्हं सत्थिय’ति युष्माकं सत्क युष्मदीयमित्यर्थ, किन्तु
 तद् ? इत्याह—‘अहाकप्प’ति कल्पानतिक्रान्तं स्थविरकल्पोचितं कल्पनीयं चेत्त्यर्थ, किं पुनस्तदित्याह—‘वस्त्र वे’त्यादि
 प्रतीतिमेव, नवर पतद्गह-पात्र पादप्रोच्छनक-रजोहरण ‘अट्ठ व’त्ति अर्थ—सूत्राभिधेयं प्राकृतत्वान्नपुंसकनिर्देश,
 प्रश्न-पण्डिताभिमानी परो माननिग्रहाय गुरुर्वा सशये सति यत्प्रदन्यते तत्रैव च यदुत्तरं तद्व्याकरण, वाशब्दा समुच्च-
 यार्थो एव तावद्यत्किमप्यस्मत्परिभोग्यं तत्सर्वं युष्मदीयमित्येव वस्त्रादिनिवेदनद्वारेणात्मानं गुरुणा निवेद्य साम्प्रत
 युष्माभिरेवेदं वस्त्रादि मम दत्तमित्यावेदयस्तद्ग्रहणसमविनय क्षमयन्निदमाह—‘तुब्भेही’त्यादि, युष्माभिर्यत् प्रीत्या

दत्त मया त्वविनेयेन प्रतीप्सित तत्र मिथ्यादुष्कृतमिति प्रागदू, एव चोके सूरिराह—‘आगरिअमनिप ति(७०३-११),
 पूर्वार्चसत्कमेतद्वस्त्रादिक कि ममानेत्यहङ्कारवर्जनार्थं गुरुभक्तिरयापनार्थं चेत्यमारति । माग्नत पभाम्यन्तरे यदि
 नयिता शिक्षा ग्राहितात्मनुग्रह बहुरम यमाना पञ्चमक्षामणकसूत्रमाहु, तच्चेद—‘इच्छामि गमाममणो ! अगुग्राउ
 कपाइ च मे किइकम्मइ आयारमन्तरे विणयमन्तरे सेहिओ संगविओ संगहिओ उवग्गहिओ सारिओ
 वारिओ चोइओ पडिचोइओ चियन्ना मे पडिचोअणा उवट्ठिओइए तुग्गणह तवनेयसिरिण इमाओ चाउरतस-
 सारकताराओ साइहु नित्थरिस्सामिसिक्कु सिरसा मणसा मत्थण्ण यदामि’ति व्याख्या—हे क्षमाश्रमण !
 इच्छामि—अभिलषाम्यहमपूर्वाणि—अनागतकालीनानि कृतिकर्माणि विनयोपचाररूपाणीतिरयोग, कर्तुमिति याम्यदोष,
 तथा कृतानि च मया पूर्वकाले ‘मे’ति मया कृतिकर्माणि वैयावृत्यविशेषरूपाणि भवतामिति गम्यते, तेषु च
 ध्यावृत्यविशेषेषु क्रियमाणेषु यत्किञ्चिद् आचारातरे—ज्ञानाद्याचारविशेषे विषयभूते आचारव्ययधाने वा सति,
 ज्ञानादिक्रियाया अकरणे सतीति भाव, तथा विनयान्तरे—आसनदानादिविनयविशेषे विषयभूते विनयनिष्ठेदे
 वा तदकरण इत्यर्थ, ‘सेहिओ’ति यदह शिक्षित स्वयमेव भवद्भि शिक्षा ग्राहित इत्यर्थ, सेधितो वा—निष्पा-
 दित आचारविशेषे विनयविशेषेषु कुशलीकृत इत्यर्थ, तथा ‘सेह्माविओ’ति शिक्षापित सेधापितो वा उपा-
 ध्यायादिप्रयोजनत, तथा ‘सगहिओ’ति सङ्गृहीत शिष्यत्वेनाश्रित, तथोपगृहीतो—ज्ञानादिभिर्वस्त्रादिभिश्चोपह-
 म्भित, तथा सारितो—हिते प्रवर्त्तित कृत्य वा स्मारित, तथा वारित—अहिताग्निवर्त्तित, तथा ‘वोइओ’ति समययोगेषु

सरलित सत्रयुक्तमेतन्नयाहशा विधातुमित्यादिवचनेन प्रेरित 'पडिचोइओ'त्ति तथैव पुन पुन प्रेरित, एव चासौ
 'चियत्ता मे पडिचोयण'त्ति प्रीतिविषया सौमनस्यकरी ममेय प्रतिप्रेरणा भवद्भि क्रियमाणेत्यर्थ, उपलक्षण चेतत्
 शिक्षादेरिति, एतदुक्त भवति-तेषु २ वैयाघृत्यादिकृतिकर्मसु क्रियमाणेषु यत् कचिदाचारान्तरादौ भवद्भि शिक्षादिक
 दत्त तत्सर्वं मम परमप्रीतिकारणमेव न पुनर्वेमनस्यजनकमिति, ततश्च 'अब्भुट्टिओऽह'त्ति उपस्थितोऽस्म्यह प्रतिप्रेरणादि-
 विषयार्थसम्पादने कृतोद्यम इत्यर्थ, किंच युष्माक तपस्तेज श्रिया-भवदीयया तप प्रभावसम्पदा हेतुभूतया अस्माच्चतुर-
 न्तससारकान्तारात्-चत्वारो नारकतिर्यग्रारगतिलक्षणा अन्ता यस्य ससारस्य स तथा स एव कान्तार तस्मात् 'साह-
 डु'त्ति सहत्य-कपायेन्द्रिययोगादिभिधिल्लीर्णमात्मान सक्षिप्येत्यर्थ "नित्थरिस्सामि"त्ति लङ्घयिष्यामि 'इतिकहु'त्ति
 इतिकृत्या-इतिहेतोरितियाचत्, 'सिरसा मणसा मत्थण वदामि'त्ति भवत इति वाक्यशेष, शेष प्राग्वद्, अन गुरुनिर्व-
 चन-'नित्थारगपारगा होह'त्ति (७९४-१) निस्तारका भवत ससारसमुद्रात् प्राणिना प्रतिज्ञाया वेतिगम्यते, पार-
 गास्तु-ससारसमुद्रतीरगामिनो भवतेत्याशीर्वचनमिति, अत्र च यदादौ 'अपुद्वाइ'त्ति सूत्रपद लिखित तद्बहुव्यादर्शेषु
 न दृश्यते केवल पूर्वाचार्य कुतश्चिद्व्याख्यात युक्तिसंगत चेति मयापि व्याख्यात, यदिवा 'कथाइ चे'त्यत्र पक्षान्तरसूचक
 चशब्दादपि लभ्यत एवेदमित्यदोष, शेष सुगम यावत्कायोत्सर्गनिर्युक्ति समाप्ता ॥ साम्प्रत प्रत्याख्याननिर्युक्तिार
 भ्यते-इह च 'दुधिह ति विहेण पढमओ'इत्यादिना (८०५) श्रावकार्हेपयाणुव्रतादिग्रतसहतिभङ्गकदेवकुलिका सूचिता,
 ताश्चैहय-दुधिह ति विहेणेत्यादिना एकैक व्रत प्रति अभिहतपद्मैर्निरूप्यते तथा एभिरेव पद्मैर्मनोवाकायकरणकारण-

१
 द्वारेण चारितरेककव्रत प्रति य एकविंशतिभेदा भवन्ति तश्च तथा त्रिंशदिति हिणया पठिषमतीत्यादिना नगरयामने
 कव्रत प्रति ये नव भेदा उक्तास्तश्च तथभिरेव नवभिर्भेदमनोवाक्यकरणकारणानुमतिद्वारेण चारितरेककव्रत प्रति य
 एकोनपञ्चाशद्भेदा भवन्ति तश्च ता निष्पद्यन्ते, तथा च वृद्धा - एगवपृच्छभगा तद्देगीमा नरेर इगुरज्जा । एगादिपत-
 ग्गुणिआ तेण जुया वयसम भगा ॥ १ ॥ अस्याश्च त्रिनियानुग्रहाय ऐशतो व्याख्या प्रतन्यते-इह कस्मिन्न्यत स्पृग्भाजाति-
 पातविरमणादिकेऽनन्तरोचनीत्या पदार्थकविशतिस्तया नवकोनपञ्चाशद्भेदा भवन्ति, अत्र च द्वयादिप्रतभद्वसङ्गापरिणाना-
 योत्तराद्धेन करणमाह-‘एगाद्वियतगुणिय’ इति त एव पद्धादिराशयोऽर्थो व्यवस्थाप्यन्ते तेनैव पद्धेनैकविंशत्या नवके-
 नैकोनपञ्चाशद्भाशिना कैकाधिकेन-प्रक्षिप्तकरूपेण सप्तादिराशिनैत्यर्थो गुणिता - ताडितास्तेन च-यद्वादिना युष्मा भङ्गा
 भवन्ति-सर्वभङ्गकसङ्ख्याराशिर्भवतीत्यर्थः, कियती पुनर्योरा पद्धादिराशयो गुण्यन्त इत्याह-‘वयसम इति यागन्ति
 व्रतानि विवक्ष्यन्ते तावतीर्वारा गुण्यन्ते, स्थूल च न्यायमाश्रित्यैवमुच्यते यावता एकप्रतभद्गरादोरवधौ व्यवस्थापितत्वा-
 द्विवक्षितव्रतेभ्य एकेन हीना वारा गुण्यन्ते इत्यक्षरार्थः, भावार्थस्तु पञ्चाशुप्रतान्याश्रित्य तावद्वक्ष्यते-एकप्रते तावत् पद्धद्वा
 ते च रूपाधिकेन पद्धेन सप्तभिरित्यर्थो गुणिता जाता द्विचत्वारिंशत् तत्र पद्व क्षिप्यन्ते जाता अष्टचत्वारिंशत् ॥४८॥ एपायि
 सप्तभिर्गुण्यन्ते पद्व क्षिप्यन्ते जात ॥४९॥ अत्रापि सप्तभिर्गुणिते पद्वसु प्रक्षिप्तेषु जात २४०० पुन सप्तभिर्गुणिते पद्वप्रक्षेपे
 जात १६८०६ एव पद्धद्वापञ्चभावना, एकविंशतिभङ्गपक्षेऽप्येवमेव, केवलमेकविंशतिरवधौ व्यवस्थाप्य चार २ द्वाविंशत्या
 गुण्यन्ते एकविंशतिस्तु प्रक्षिप्यते यावच्चतुर्थवारयामागत ५१५३६३१, नवभङ्गपक्षेऽप्येव, नवभङ्गपक्षे २ ते च चार २

[illegible]

द्वारेण चारितरकैकत्रत प्रति य एकविंशतिर्भङ्गा भवन्ति तंश्च तथा तिङि तिङिहेण वा णिङिपमतीत्यादिना भगवयामर्क
 कत्रत प्रति ये नव भङ्गा उत्तास्तिश्च तदभिरेव नवभिर्भङ्गैर्भनोवाकाय करणकारणानुमतिद्वारा चारितरैरुक्त प्रति ये
 एकोनपञ्चाशद्भङ्गा भवन्ति तश्च ता निष्पद्यन्ते, तथा च वृद्धा - एगवण्डवभा तद्देगवीमा तेन इगुग्णा । एगाद्वियत-
 गुणिआ तेण जुया वयसम भगा ॥ १ ॥ अस्याश्च विनियानुग्रहाय लेशतो व्याख्या प्रतन्यत-इहकस्मिन्प्रते स्पूलमाणाति-
 पातविरमणादिकेऽनन्तरोचनीत्या पद तथैकविंशतिस्तथा नवकोनपञ्चाशद्भङ्गा भवन्ति, अत्र च द्व्यादियतभङ्गमङ्गापरिज्ञाना
 योत्तराङ्गेन करणमाह—'एगाद्वियतगुणिय'स्ति त एव पद्गादिराशयोऽवर्था व्यवस्थाप्यन्ते तेनैव पदेनैकविंशत्या नरक-
 नैकोनपञ्चाशद्भङ्गाशिना चैकाधिकेन-प्रक्षिप्तैकरूपेण सप्तादिराशिनैत्यर्थो गुणिता - ताडितास्तेन च-पद्गादिना युष्ठा भङ्गा
 भवन्ति-सर्वभङ्गकसङ्ख्याराशिर्भयतीत्यर्थः, कियती पुनर्वारा पद्गादिराशयो गुण्यन्त इत्याह—'घपसम ति यागन्ति
 भतानि विवक्ष्यन्ते तावतीर्वारा गुण्यन्ते, स्पूल च न्यायमाश्रित्यैवमुच्यते यावता एकत्रतभङ्गाशोर्यधो व्यवस्थापितरगा
 द्विवक्षितत्रेतन्य एकेन हीना वारा गुण्यन्ते इत्यक्षरार्थः, भावार्थस्तु पञ्चाणुमृतान्याश्रित्य तावद्वर्त्यते-एकत्रते तावत् पद्गा
 ते च ल्पाधिकेन पदेन सप्तभिरित्यर्थो गुणिता जाता द्विचत्वारिंशत् तत्र पद क्षिप्यन्ते जाता अष्टचत्वारिंशत् [४८] एषापि
 सप्तभिर्गुण्यन्ते पद क्षिप्यन्ते जात [४९] अत्रापि सप्तभिर्गुणिंते पदसु प्रक्षिप्तेषु जात २४०० पुन सप्तभिर्गुणिंते पदप्रक्षेपे
 जात १६८०६ एव पद्गाद्वियतभङ्गाशिना, एकविंशतिभङ्गपक्षेऽप्येवमेव, केवलमेकविंशतिरवर्था व्यवस्थाप्य चार २ द्वाविंशत्या
 गुण्यन्ते एकविंशतिस्तु प्रक्षिप्यते यावच्चतुर्थवारायामगत ५१५३६३१, नवभङ्गपक्षेऽप्येव, नवसप्तविंशते च वार २

नमुच्यते तद्विषय इत्यर्थः, शेष सुगमम् । 'गोलपुरिसो सुणेब्बा सो चा इयरो चा इत्यादि (८२१-१८), खोलो-
 राजपुरपत्रिशापस्तेन तस्मिन्भ्यारयानवचसि श्रुते यदि तत्सत्य तदा अभ्याख्येयपुरपो राज्ञ सकाशान्मार्यते दण्ड्यते
 वा अथासत्य तत् तदा स एवासदभ्यारयात्ता तथा कृत्वा निगृह्यते, कस्मात्पुन सोऽभ्यारयेयो मार्यते दण्ड्यते वेत्याह-
 'तवगुणो णस्'ति (वृ० एव गुणो वेसिस्ति ८२१-१९), चोरत्यादिगुणोपेतोऽसावितिकृत्वा इत्यावश्यकचूणिपाठो,
 वृत्तिपुस्तकेषु त्यन्यथापि क्वचिद्दृश्यते नचासौ सम्यगवबुध्यत इत्युपेक्षितः, दोषान्तरमाह—'भरणे'त्यादि, एतदुक्त
 भवति—तस्मिन्भ्यारयानवचसि राजपुरपादिना श्रुते सति सोऽभ्याख्येयो भयादात्मानमभ्याख्यातार वा विराधयेत् मार
 येदिति । मृपोपदेशकथानक किञ्चित्स्पष्टीक्रियते—कश्चित् परिव्राजक कचिदरिद्रपुरुष भणति—किमिति क्लिश्यसि ? त्वाम
 र्धपति विधापयामि, कथमित्युपायमाह—अमुकस्य वणिज सत्कहट्टेऽहमग्रे गत्वोपवेक्ष्यामि त्वयाऽपि पृष्ठतस्तन्नागन्तव्य,
 व्याकुलश्चासौ वणिग् भणनीयो—ममोच्छिन्न सहस्रमेक द्रम्माणा प्रयच्छ, स च व्याकुलतया न तव प्रत्युत्तर दास्यति,
 ततश्च द्वितीयदिने पुनर्गत्वा सामान्येन याचनीय मम देहि २, स च व्याकुलचित्ततया प्रत्युत्तरयिष्यति—प्रतीक्षस्व प्रय
 च्छामि, प्रतिदिन चेतत्कर्त्तव्य, ततो बहुजनेनैतस्मिन् श्रुतेऽन्यस्मिन्दिने भणनीय—प्रयच्छ यत् मया तव स्थपनिकाया
 द्रम्माणा सहस्रमेकमपित, यदा न मन्यते तदा राजकुले नेयोऽह च साक्षित्वेनोद्देष्टव्यो येन दापयामि, तेन तथैव कृत-
 मिति भावार्थः ॥ 'ओट्टारग हिसाइएसु न देह'ति (वयहारगहिसादि ण देति वृ०-८२३-१) हिसादिपु कर्त्तव्येषु तन्निव-
 हार्थं द्रव्य न ददातीत्यर्थः, 'हिसाइ न देह'ति क्वचित्पाठ—तत्र हिस्त्राणि—खड्गकुन्तादीनि प्रहरणानि आदिशब्दात्तेषा

स्तुत्यादीनां स्थापना

जातास्त्रय तदप्युपरित

तत्र क्षिप्यत इत्यथ, तत

वर्ज्यते, तत पुनरप्येक

दित्याह—“छच्छकगुणियाण”ति

स्तस्मिंश्च पद्वे पद्विभरेय गुणिते यो

पद्विगुणितस्यैकको गुणकारक

, एतैश्च गुणकारकैर्गुण्यराशो गुणिते सति यहभ्यते तेन सह देवकुलिका स्थापना निदर्शयते—

१ ५ १

११ १ ११

११ १ १ ११

११ १ १ ५ ११ ८

७७ १ १ ७७ १

११ ८ १

एतच्चवारवारचरमवर्जयित्वा उपर्युपरि प्रक्षेप्तव्या, तद्यथा—एकको द्विक त्रिको

नत्रिषु प्रक्षिप्ता जाता पद्वे तेषु चतुषु क्षिप्ता जाता दश चरमस्तु पञ्चको वचन न किमपि

पुनरप्येककस्त्रिषु क्षिप्यते जाताश्चत्वारस्तदपि पद्वसु क्षिप्ता जाता दश उपरितनस्तु दशको

श्चतुषु क्षिप्तो जाता पञ्च उपरितनस्तु दशको वर्ज्यते एवमेतं गुणाकारा जाता, केषामिति चे-

दित्याह—“छच्छकगुणियाण”ति पण्णा च पद्विभिर्गुणिताना चेत्यर्थ, एतदुक्त भवति—पद्वस्य पञ्चको गुणकारक

स्तस्मिंश्च पद्वे पद्विभरेय गुणिते यो राशस्तस्य दशको गुणकारकस्तस्यापि राशे पद्विगुणितस्य पञ्चको गुणकारकस्तस्यापि

पद्विगुणितस्यैकको गुणकारक, एतैश्च गुणकारकैर्गुण्यराशो गुणिते सति यहभ्यते तेन सह देवकुलिका स्थापना निदर्शयते—

साचपत्रादौ लिखिता अथ च भावार्थ—पञ्च किंलोकसयोगा तेचप्रत्येकपद्वभङ्गान् लभन्ते अत

पद्व पञ्चभिर्गुणिता त्रिंशत् तथा दश द्विकसयोगा तेचप्रत्येकपद्विंशत् २ भङ्गान् लभन्ते अतो

दशभि पद्विंशद् गुणिता लब्ध पञ्चधिकानि त्रीणि शतानि भङ्गाना तथा दश त्रिकसयोगा पञ्च

चतु सयोगा एकस्तु पञ्चकसयोग, शेष पूर्ववदेवेति, अत्र यन्त्रमस्ति, एव नैकविंशत्येकोनपञ्चाश-

द्भङ्गपक्षेऽप्यनया दिशा देवकुलिकारचनाभङ्गा समानेतव्या १६८०६ ॥

कैवल ‘छच्छकग-

गुणिआण मित्यस्य स्थाने ‘नवनवहियगुणियाण’मित्याद्यालापकभेदो विधेयो, द्वादशापि च व्रतान्युक्तक्रमेण भावनीयानी-

तिगाथार्थ ‘जस्त विस्वोहीण होइ उवलद्द’ति (८०७-१०), तत्र विशोधितम जीवस्य विशुद्धिकारित्वात्प्रत्याख्या

नमुच्यते तद्विषय इत्यर्थः, शेष सुगमम् । 'भोत्पुरिसो सुणेज्जा सो वा इयरो वा' इत्यादि (८२१-१८), खोलो-
राजपुरपविशेषत्वेन तस्मिन्भारयानवचसि श्रुते यदि तत्सत्य तदा अभ्याख्येयपुरुषो राज्ञ सकाशान्मार्यते दण्ड्यते
या अथासत्य तत् तदा स एवासदभ्यारयाता तथा कृत्वा निगृह्यते, कस्मात्पुन सोऽभ्याख्येयो मार्यते दण्ड्यते वेत्याह-
'एवगुणो एव' इति (वृ० एव गुणो वेसिसि ८२१-१९), चौरत्वादिगुणोपेतोऽसावितिकृत्वा इत्यावश्यकचूणिपाठो,
युत्तिपुस्तकेषु तन्वथापि क्वचिद्दृश्यते नचासौ सम्यगवबुध्यत इत्युपेक्षितः, दोषान्तरमाह—'भरणे'त्यादि, एतदुक्तं
भवति—तस्मिन्भारयानवचसि राजपुरुषादिना श्रुते सति सोऽभ्याख्येयो भयादात्मानमभ्यारयातार वा विराधयेत् मार
येदिति । मृषोपदेशकथानक किञ्चित्स्पष्टीक्रियते—कश्चित् परिग्राजक कश्चिदरिद्रपुरं भणति—किमिति हिश्यसि ? त्वाम
र्धपति विधापयामि, कथमित्युपायमाह—अमुकस्य वणिजः सकहहेऽहमग्रे गत्वोपवेक्ष्यामि त्वयाऽपि पृष्ठतस्तन्नागन्तव्य,
व्याकुरश्चासौ यणिग् भणनीयो—ममोच्छिन्न सहस्रमेक द्रम्माणां प्रयच्छ, स च व्याकुलतया न तव प्रत्युत्तरं दास्यति,
ततश्च द्वितीयदिने पुनर्गत्वा सामान्येन याचनीयं मम देहि २, स च व्याकुलचित्ततया प्रत्युत्तरयिष्यति—प्रतीक्षस्व प्रय
च्छामि, प्रतिदिनं चैतत्कर्त्तव्यं, ततो बहुजनेन तस्मिन् श्रुतेऽन्यस्मिन्दिने भणनीयं—प्रयच्छ यत् मया तव स्थपनिकाया
द्रम्माणां सहस्रमेकमापितं, यदा न मन्यते तदा राजकुलं नयोऽहं च साक्षित्वेनोद्देष्टव्यो येन दापयामि, तेन तर्धैव कृत-
मिति भावार्थः ॥ 'ओहारग हिंसाइणसु न देह' इति (वयहारगहिंसादिणं देति वृ०-८२३-१) हिंसादिपुर्कर्तव्येषु तन्निव-
हार्थं द्रव्यं न ददातीत्यर्थः, 'हिंसाई न देह' इति क्वचित्पाठः—तत्र हिंसाणि—खड्गकुन्तादीनि प्रहरणानि आदिशब्दात्तेषां

सलचुराकादीना स्यापन्ता
जाताख्य तऽप्युपगित

तत्र क्षिप्यत इत्ययं, तत
वर्ज्यत, तत पुनरप्येक

दित्याह—“छच्छद्गुणियाण”ति पण्णा च पइभिर्गुणिताना चेत्ययं, एतदुक्तं भगति—पइस्य पयको गुणकारक

स्तस्मिंश्च पइ पइभिरेव गुणित यो राक्षितस्य दशको गुणकारकस्तस्यापि राक्षे पइगुणितस्यको गुणकारक, एतंश्च गुणकारकगुण्यराक्षो गुणिते सति यह्मयते तेन सह देवदुल्लिग स्यापना निददयते—

६	५	३
३३	३	३३
३३३	३	३३३
३३३३	५	३३८
३३३३३	३	३३३३
३३८	३	

गुणिआण मित्यस्य स्थाने ‘नवनवहियगुणियाण’मित्याद्यालापकभेदो विधेयो, द्वादशापि च व्रतान्युक्तक्रमेण भावनीयानी-
तिगार्थार्थं । ‘जस्स धिमोतीण होइ उवलद्व’ति (८०७-१०), तत्र विदोधिर्नाम जीवस्य विशुद्धिकारित्वाप्रत्याख्या-

१ एत च वार वार चरम वर्जयित्वा उपर्युपरि प्रक्षेप्तव्या, तद्यथा—एयको द्विक प्रगितो
२ नत्रिषु प्रक्षिप्ता जाता पइ तेऽपि चतुषु क्षिप्ता जाता दश चरमस्तु पयको वयत ७ रिमदि
३ पुनरप्येकखिषु क्षिप्यते जाताश्चत्वारस्तेऽपि पइसु क्षिप्ता जाता दश उपरितनस्तु दशो
४ श्रुतुषु क्षिप्तो जाता पश्च उपरितनस्तु दशको वर्ज्यते एवमेते गुणाकारा जाता, केषामिति च-

दित्याह—“छच्छद्गुणियाण”ति पण्णा च पइभिर्गुणिताना चेत्ययं, एतदुक्तं भगति—पइस्य पयको गुणकारक
स्तस्मिंश्च पइ पइभिरेव गुणित यो राक्षितस्य दशको गुणकारकस्तस्यापि राक्षे पइगुणितस्यको गुणकारक, एतंश्च गुणकारकगुण्यराक्षो गुणिते सति यह्मयते तेन सह देवदुल्लिग स्यापना निददयते—

मा च पत्रादी लिप्पिता अयं च भावायं —पय किंलकसयोगा ते च मत्येक पइ भदान् लभन्ते अत
पइ पश्चभिर्गुणिता त्रिशत् तथा दश द्विकसयोगा ते च मत्येक पइ त्रिशत् २ भदान् लभन्ते अतो
दशभि पइ त्रिशद् गुणिता लब्ध पश्यधिकानि त्रीणि शतानि भदाना तथा दश त्रिकसयोगा पय
श्चतु सयोगा एकस्तु पश्चकसयोग, दोष पूर्ववदेवेति, अत्र यन्त्रमस्ति, एय नयैकविशत्येकोनपयादा-
द्वङ्गपक्षेऽप्यनया दिशा देवकुलिकारचनाभङ्गा समानेतव्या १६८०६ ॥

गुणिआण मित्यस्य स्थाने ‘नवनवहियगुणियाण’मित्याद्यालापकभेदो विधेयो, द्वादशापि च व्रतान्युक्तक्रमेण भावनीयानी-
तिगार्थार्थं । ‘जस्स धिमोतीण होइ उवलद्व’ति (८०७-१०), तत्र विदोधिर्नाम जीवस्य विशुद्धिकारित्वाप्रत्याख्या-

सर्वऽप्याचाम्ल उच्यते, ओदनमाश्रित्य प्रायोग्य, किं तदित्याह—तन्दुलकणिका प्रतीता कुण्डकस्तु तन्दुलकणिकाविशेष
 एव कश्चिदिति लक्ष्यते, पिष्ट-पिष्टपृषलिकाश्च प्रतीता “पिष्टुग” इति पिष्टुक भरोला निस्वेदितलोष्टपिण्डिका-जनप्रतीता
 मण्डकास्तु—पर्युषितोत्स्वेदिता गृह्यन्ते इति व्याचक्षते गुरवोऽन्येषामुत्कृष्टत्वात्, तत्त्व तु केवलिनो विदन्तीति । साम्प्रत
 कुल्माषानाश्रित्याचाम्ल प्रायोग्य च दिदर्शयिपुराह—‘कुल्मासा पुन पुष्प’मित्यादि (८५५-१२) सुगम । सक्तूना-
 श्रित्याह—‘सत्तुगा जयाण’मित्यादि सुबोध, नवर गोधूमयवभूजिका-धानिका, शेष प्राय सुगम यावत् प्रत्यारयाननिर्युक्ति
 समाप्तेति । तत्समाप्तौ श्रीमद्भयदेवत्तरिचरणाम्बुजचञ्चरीकश्रीरंमचन्द्रसरिविरचितमाचक्ष्यकधृत्तिप्रदेशव्या-
 ख्यानक समाप्तमिति ॥

इति गुरुजनमूलादर्थजात स्वबुद्ध्या, यदवगतमिहात्मस्मृत्युपादानहेतोः ।

तदुपरचितमेतत् यत्र किञ्चित्सदोष, सयि कृतगुरुतोपैस्तत्र शोध्य मुनीन्द्र ॥ १ ॥

छद्मस्थस्य हि मोह कस्य न भवतीह कर्मवशगत्य ? ।

सद्बुद्धिविरहिताना विशेषतो मद्विधासुमतम् ॥ २ ॥

ग्रन्थाग्र ४६०० ॥ शुभ भवतु ॥ श्री ॥

इति श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे ग्रन्थाङ्क ५३

पशुपणायामपि पारयति, ननु पशुपणाया यदष्टमलक्षणे तप क्रियते तदस्मा क्षयरस्ताह कदा करिष्यतीत्याह—पञ्चो न
 वणा ओस्मारिष'ति (८४१-२०) वचन मासक्षणादिक तप कृत तत्र तत् तपाऽन्तभाव्यत एवमि भार यदिमा
 तीर न प्राप्त किन्तु त्रिविधतपस्यपरिसमाप्तऽप्यसहिष्णुरिति स्वय गुरुभित्तत्र दिन पारणरु कारित इत्यतदस्मा—
 'अस्मद् सय पारायितो स्ति (८४१-२०), तत्र विधिमाह—'ताह सय मित्यादि मुगम । 'निपटित नाम निय
 मिय'मित्यादि (८४३-७), तत्रकन प्रकारेण तावनियन्त्रित तप प्राह—'जग एतथ कायस्य ति एतस्मिन्समये माने
 दिवसे वा विवक्षित तप स्याद्विवक्षित किञ्चित् नियमेन तावत्कृतव्यमित्येव यच्चनियम्य ततस्तप करोति, प्रसारान्तरे
 णाह—'योच्छिन्न अहवा छिन्न जहा इत्थ अवसरकायस्य मित्यादि, पृथमेव छिन्न-विशेषित अभिग्रह गृह्णाति, यथ
 मित्याह—मास अमुगे अमुगो चउत्थाइ नमो अमुगादिवसे इति चूर्णिणपाठ, प्रथमे नियम सामान्यतो द्वितीये तु मासद्वयस-
 तपासि विशिष्य नियमयतीति विशेष इति तात्पर्यार्थ । 'आयचिल च भवति आयचिलपाउग चेत्यादि
 (८५५-१०), आचाम्ल नामोत्कृष्ट शालिकुरादिद्रव्य तेन किलाचाम्ल क्रियते अत उपचारात्तदप्याचाम्लमुक्त, इद
 चोत्कृष्टत्वात्प्रायो न गृह्यत एवेत्यत आह—'आयचिल पाउग चेत'ति, एतच्च तन्दुलकणिकादि द्रष्टव्य, अस्य च निरप
 याद ग्राह्यत्वात्प्रायोग्यत्वमुक्तमिति, एतच्चाचाम्ल पृथमोदनसत्कुक्कुल्माषभेदात्रिधौक, तत्रोदनमाश्रित्याचाम्ल प्रायोग्य
 च दिदर्शयिपुराह—'तस्य ओगणे आयचिलचे'त्यादि (८५५-१०), ओदनविषये आचाम्ल भवति, किं तदित्याह—
 सप्त लोकप्रसिद्धा कलमशाल्यादिकूरविशेषा, यदिवा न ससेव, किन्तु यानि कानिचिन्नोके कूरविधानानि-कूरभेदास्ते

भाषार्थ श्री विनयकट्ट शास्त्र भाषा, बम्बुर

॥ मलधारगण्डीयश्रीमदभयदेवसूरिशिष्यश्रीमद्वैभवचन्द्रमूरिनिर-
चितमावश्यकहारिभद्रीवृत्तिटीप्पणक समाप्तिमगमत् ॥

इति श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-वैभवपुस्तकोदारे मयाक ५३

भाषार्थ श्री विनयकट्ट शास्त्र भाषा, बम्बुर

